

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Інститут археології Національної академії наук України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*XI Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвяченої світлій пам'яті українського археолога та історика
Анатолія Федоровича Гуцала (1946–2021)*

Кам'янець-Подільський
2022

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
(протокол № 1 від 14.09.2022 р.)

Рецензенти:

- С. В. Терський,** доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею;
Т. М. Ткачук, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Національного заповідника «Давній Галич».

Редакційна колегія:

- О. О. Заремба,** директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (головний редактор);
Є. Ю. Левінзон, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор);
С. Д. Смірнова, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар);
П. А. Болтанюк, завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;
В. А. Гуцал, кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Б. Комарніцький, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України;
П. О. Нечитайло, кандидат історичних наук, керівник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України;
О. Л. Баженов, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Д. Могилов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України;
Б. С. Строць, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України;
А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Археологія & Фортифікація України : зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук.-практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2022. 336 с.

ISBN 978-617-7773-35-0

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32301

ISBN 978-617-7773-35-0

*Світлій пам'яті
українського археолога та історика
Анатолія Федоровича Гуцала
(09.08.1946 - 22.09.2021)*

ЗМІСТ

Секція 1. АНАТОЛІЙ ФЕДОРОВИЧ ГУЦАЛ - АРХЕОЛОГ, ПЕДАГОГ, ЛЮДИНА

Гуцал В. «Дякую вам всім за те, що я маю честь жити біля вас». Список опублікованих наукових праць Анатолія Федоровича Гуцала	6
Завальнюк О. Анатолій Федорович Гуцал (1946-2021): самовіддане служіння науці, вищій школі та Україні (до біографії відомого подільського археолога, вченого, краєзнавця, патріота)	18
Скорий С., Могилов О. Життя, віддане науці: пам'яті археолога Анатолія Федоровича Гуцала	24
Мегей В. Анатолій Федорович Гуцал і археологічна експедиція історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (окремі сторінки співпраці)	26
Григоренко О., Григоренко В. Олег Приходнюк і Анатолій Гуцал – відомі представники наукової школи українського археолога Іона Винокура	34
Левінзон Є. Слово про вчителя та людину	42
Верстюк В., Кух О. Спогади двох студентів... ..	47
Пагор С. Анатолій Федорович Гуцал: зразковий викладач, науковий керівник, щира людина	48

Секція 2. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Ткачук Т. Міграції із заходу на схід. Культура трипілья-кукутень на етапі В II	49
Левінзон Є., Белік О., Яхієв І. Результати археологічних розвідок на території Кам'янець-Подільського району у 2020 р.	60
Захар'єв В., Маярчак С., Шпаковський С. Археологічні дослідження працівників Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва у 2021 р.	75
Нечитайло П., Гуцал А. , Тимчук Д., Омельченко О. Матеріали ранньоскіфського часу з м. Городок Хмельницької області	81
Захар'єв В., Лозінський В. Нові унітарні предмети римського часу з черняхівських поселень Хмельниччини	88
Павлинський Ю. Археологічний матеріал черняхівської культури з урочища Качатник на території смт Летичів	93

Секція 3. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Семенчук С., Нечитайло П. Сучасні наукові дослідження губинського антропоморфа	98
Прядко О., Тетеря Д., Павлик О., Гольонко В. Матеріали до історичної топографії «окольного граду» Переяслава Руського (за матеріалами археологічних досліджень 2020 року)	105
Нечитайло П., Омельченко О., Тимчук Д., Хімич К. Дослідження Руської брами у 2018 році (попереднє повідомлення)	117
Мордовін М., Прохненко І. Тіненська текстильна пломба зламу XIV–XV ст. з Кам'янця-Подільського	134
Прохненко І., Жиленко М. Кахлі королівського замку Нялаб	141
Терський С., Демський Н., Гарасим І. Археологічні дослідження старого гутища у Словітському лісі на Львівщині	168
Захар'єв В. Гало – рідкісні скляні праски пізнього середньовіччя	176

ЗМІСТ

Секція 4. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Яковишина Я., Куценяк О. Формування колекції трипільської антропоморфної пластики у фондах львівського історичного музею	184
Гейдарська Б., Чепмен Дж. Проект трипільських мегапоселень – стратегія публікації результатів	191
Тарасенко І. Пам'ятки доби енеоліту-бронзи, досліджені новобудовними експедиціями півдня України у 1950-х рр.	203
Павлик О. Історія досліджень пам'яток черняхівської культури на Переяславщині	208
Смірнова С. Археологічні дослідження м. Кам'янця-Подільського від 2001 до 2021 років	217

Секція 5. ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII ст.

Сандуляк В. Оборонні укріплення табору Речі Посполитої на мідериті Джакомо Лауро «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI»	230
Позняков Д. Укріплений табір польсько-литовських військ під Хотиним у 1621 р.: розміщення та фортифікація	237
Дідик В., Охріменко Г. Між ідеями Кегорна та Вобана: національна інженерна стилістика військової архітектури фортець Української лінії	249
Павлова О. Фортеці Української оборонної лінії	260
Філімонов Д. Одне з тимчасових польових укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років: шанець Кільчень (Кільченський)	266
Прядко О. Ліпльвська фортеця на р. Цибля	273
Западенко І. Інвентарі Меджибожа 1752–1753 рр. як джерело до досліджень Меджибізького замку	279
Литвинчук І. Відображення концепції «ідеального» уфортифікованого міста на невідомому плані Ладижина 1769 р.	288
Пагор В., Кулішова А. Інвентар цейхгаузу Кам'янецького 1789 р. як джерело для вивчення фортифікацій Руської брами	294

Секція 6. ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ XIX–XX ст.

Ющенко М. Передмостове укріплення Галич 1854–1914 рр. (Brückenkopf Halicz)	299
Дацюк О. Київська фортеця на картах та планах кінця XIX–XX ст.	311
Кузяк О. Залізобетонні укриття для піхоти РСЧА	316
Тимошенко В. Використання оборонних споруд Київської фортеці у роки Другої світової війни	330

Анатолій Федорович Гуцал – археолог, педагог, Людина

Віталій Гуцал,
кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідної лабораторії археології
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

«ДЯКУЮ ВАМ ВСІМ ЗА ТЕ, ЩО Я МАЮ ЧЕСТЬ ЖИТИ БІЛЯ ВАС»

Рік тому під час проведення X Міжнародної науково-практичної конференції «Археологія і фортифікація України» в середовищі організаторів визріла ідея присвятити наступний одинадцятий форум 75-річчю відомого українського археолога, історика, краєзнавця Анатолія Федоровича Гуцала.

Оскільки ювіляр критично ставився до таких святкувань, тож було домовлено розпочати підготовчу роботу без його особистої на те згоди. Захід для Анатолія Федоровича мав стати сюрпризом без надмірного афішування та віншування.

Проте не судилося статися задуманому – 22 вересня Анатолій Федорович відійшов у вічність. Попри те, що впродовж п'яти років він боровся з онкологічним захворюванням, навіть для близьких його смерть стала дещо несподіваною, адже до останнього він провадив звичний спосіб життя, займався наукою, порався на дачі, доглядав пасіку. Різка погіршення настало після вимушеного сходження на четвертий поверх міської поліклініки. Лише на п'яту добу лікар однієї з викликаних бригад швидкої допомоги звернув увагу на окремі симптоми, які вказували на інфаркт. Терміново Анатолія Федоровича було доставлено в обласний кардіоцентр, де йому успішно здійснили оперативне втручання, але, на жаль, втрачений час дозволив розвинутися невідворотнім процесам, які, з рештою, призвели до загострення, а відтак – до смерті.

Сумна звістка за короткий час набула розголосу, викликавши сотні репостів, співчутливих відгуків та коментарів. Зважаючи на це, ми дякуємо усім, хто підтримав нашу сім'ю у цю важку хвилину, та вважаємо за доцільне ознайомити громадськість із останньою публічною промовою Анатолія Федоровича, зробленою ним у вузькому колі кафедралів 3 вересня 2021 р. під час святкування свого 75-річчя. На сьогодні власне це звернення можна вважати певним заповітом, спрямованим до учнів, колег та однодумців.

Текст промови

«Знаєте, ну я, щоби не вертатися другий раз, скажу те, що я хочу сказати. Що мене відрізняє, у першу чергу, від вас тут усіх присутніх? Висота моїх років. От ніби вчора був липень 1964 р., коли я переступив поріг цього вузу. Пам'ятаю кожен день, це ж уже ж п'ятдесят шість років пройшло. Фактично кожен день, кожна кафедра, кожна людина, яка зараз у нас на портретах у цій кімнаті, як вона називається? – меморіальній, усі вони пройшли перед моїми очима, кожен із них. Спостерігаючи за минулим, що я можу сказати, що особистості, люди, які, як казав Олександр Миколайович (Федьков – В. Г.), іноді бувають незамінні, вони роблять погоду, таку погоду на факультеті, ну а потім в університеті, педінституті робили в першу чергу двоє, от він згадав – це Іон Ізраїлевич Винокур і Анатолій Олексійович Копилов, це був такий тандем, це були такі опорні стовпи, які на своїх плечах тримали все. Пам'ятаю, ми, ми – головним чином Іон Ізраїлевич, дуже така пробивна людина, організовували для експедиції автомобіль ГАЗ-69, її поміг доставити нам генерал, такий був, служив у Львові, потім переїхав у Кам'янець-Подільський, Бубнов. Його син вчився на факультеті – і Бубнов багато разів бував на факультеті. І от виходить один раз і каже мені: «Була бесіда з Винокуром і Копиловим. Що, – каже, – за люди, що один, що другий». Розумієте, людина зі сторони, яка побула там пів години чи може трохи більше, він так їх оцінив і зрозумів..., з дуже

позитивної сторони. І от ці дві особи, вони заклали традиції всі ті, які ми маємо сьогодні і примножуємо їх. Ще тоді, коли факультет тільки реформувався в 60-ті роки, це було відділення в складі історико-філологічного факультету, коли утворювався деканат і так далі, були такі особи, які прагнули влади. Але це були люди, що якби вони сіяли ті зерна, то вони би дуже погано проростали. І ґрунту для того, щоби, скажімо, заявити себе, вони не мали, тому що те добре, що сіяли інші люди, переважало – і це погане, тонуло в тих добрих справах...

Усе крутиться перед моїми очима. Усе пройшло. Сімдесяті роки... Особливо згадується, коли Анатолій Олексійович Копилов поїхав у Болгарію. Які були спроби усунути його від влади. Теж їм не вдалося. Що я хочу сказати, що в суспільстві завжди, якщо є здорові сили, то це суспільство здорове, якщо є люди, які є зразком для наслідування, то це суспільство здорове. І приклад отих двох людей, про яких я казав, він і є власне... Після них були нові декани, були нові завідувачі кафедр, були навіть нові ректори. Але те добре, що вони заклали, дає нові паростки. Це дерево того добра розростається. Ці традиції кращі, які можуть бути в поведінці людей, у нас домінують. Зараз із приємністю можу сказати, що я є свідком цього самого розквіту цього добра, тих... тих... тих... насінин, які вони посіяли і які зараз міцніють, розвиваються. Тож, шановні колеги, шановні друзі, я бажаю вам, щоби завжди в житті ви керувалися тільки кращими прикладами, щоби від вас сяяло добром, злагодою, щоби ви завжди могли знаходити один з одним такі точки дотику, які би давали оптимальний результат.

Дякую вам всім за те, що я маю честь жити біля вас, бачити вас, слухати вас і брати приклад із вас – молодших чи старших. Усі ви люди, які заслуговуєте тільки похвали. Бажаю вам всім добра. І давайте вип'ємо за ті кращі традиції, які в нас існують».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ АНАТОЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ГУЦАЛА

1. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ: Наукова думка, 1984. 215 с (співавтори: І. С. Винокур, С. І. Пеняк, Б. О. Тимошук, В. І. Якубовський).
2. Давні міри, письмо та календар. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. 168 с.
3. Давні календарі, міри, монети та письмо. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. 208 с.
4. Допоміжні історичні дисципліни. Тематика практичних занять та методичні вказівки до них. Кам'янець-Подільський, 2004. 17 с.
5. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. Київ-Чернігів: РВК «Деснянська правда». 2011. 176 с (співавтори: І. Р. Михальчишин, В. І. Якубовський).
6. Пам'ятки скіфських часів в Середньому Подністрів'ї. *Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970–1971 р.)*. Одеса, 1972. С. 194–196.
7. Работы в Хмельницкой области. *Археологические открытия 1972 г.* Москва: Наука, 1973. С. 264–265. (соавторы: И. С. Винокур, С. Э. Баженова).
8. Работы Подольской экспедиции. *Археологические открытия 1973 г.* Москва: Наука, 1974. С. 255–256. (соавтор И. С. Винокур).
9. Работы Подольской экспедиции. *Археологические открытия 1974 г.* Москва: Наука, 1975. С. 264–265. (соавтор И. С. Винокур).
10. Раскопки на Среднем Днестре. *Археологические открытия 1975 г.* Москва: Наука, 1976. С. 312. (соавтор И. С. Винокур).
11. Исследования в Среднем Поднестровье. *Археологические открытия 1976 г.* Москва: Наука, 1977. С. 276–277. (соавтор И. С. Винокур).
12. Раскопки и разведки на Среднем Днестре. *Археологические открытия 1977 г.* Москва: Наука, 1978. С. 306–307. (соавторы: И. С. Винокур, А. И. Журко, В. Ф. Мегей, И. И. Щегельский).
13. Некоторые черты погребального обряда племён Среднего Поднестровья VIII–V вв. до н. э. *Археологические открытия на Украине 1978–1979 гг. Тезисы докладов XVIII конф. Института археологии АН УССР.* Днепропетровск, 1980. С. 76.
14. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї. *Археологія*. Вип. 31, Київ: Наукова думка, 1979. С. 65–67.
15. Дослідження городищ раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї. *Тези доповідей V Подільської істор.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський, 1980. С. 119–121.

16. Географія і топографія пам'яток VIII-V ст. до н. е. на Хмельниччині. *Тези доповідей обласної наук. конф. «Проблеми історичної географії Поділля»*. Кам'янець-Подільський, 1982. С. 50-51.
17. Порівняльна характеристика матеріальної культури Григорівського і Рудковецького городищ. *Тези доповідей другої Вінницької істор.-краєзн. конф.* Вінниця, 1984. С. 3-4.
18. Питання опису та картографії археологічних пам'яток у зв'язку з підготовкою "Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР". *Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР*. Київ: Київська книжкова друкарня наук. книги, 1984. Вип. I. С. 3-14.
19. Житло середньодністровських племен VIII-V ст. до н. е. *Тези доповідей VI-ї Подільської істор.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський, 1985. С. 25-26.
20. З історії вивчення пам'яток передскіфського і скіфського часу в Середньому Подністров'ї. *Тези доповідей третьої Вінницької істор.-краєзн. конф.* Вінниця, 1985. С. 47-48.
21. Волино-Подільські зв'язки доби раннього залізного віку. *Тези доповідей першої Волинської істор.-краєзн. конф.* Луцьк, 1985. С. 265-267.
22. Орнаментована кераміка VIII-V ст. до н. е. з Середнього Подністров'я, як джерело вивчення етнографічних груп. *Тези доповідей конф. "Проблеми етнографії Поділля"*. Кам'янець-Подільський, 1986. С. 151-152.
23. Дерев'яне житлобудівництво на півночі Хмельниччини. *Тези доповідей наук. конф. "Проблеми етнографії Поділля"*. Кам'янець-Подільський, 1986. С. 108-109. (співавтор О. В. Григоренко).
24. Землеробство племен Середнього Подністров'я VIII-V ст. до н. е. *Тези доповідей четвертої Вінницької істор.-краєзн. конф.* Вінниця, 1986. С. 46-47.
25. Рудковецьке городище в ряду пам'яток чорнолісько-жаботинського типу. *Тези доповідей VII-ї Подільської істор.-краєзн. конф. (секція археології)*. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 20-21.
26. Подільське Подністров'я за доби раннього залізного віку. *Тези доповідей V-ї Вінницької істор.-краєзн. конф.* Вінниця, 1987. С. 64-67.
27. Исследование курганов эпохи бронзы в Хмельницкой области. *Археологические открытия 1985 г.* Москва: Наука, 1987. С. 324-325. (соавторы: И. С. Винокур, В. Ф. Мегей).
28. Об этнической принадлежности памятников Среднего Поднепровья эпохи раннего железного века. *Тезисы симпозиума "Киммерийцы и скифы"*. Кировоград, 1987. С. 39-41 (соавтор И. С. Винокур).
29. Дослідження могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Тези доповідей шостої Вінницької істор.-краєзн. конф.* Вінниця, 1988. С. 7.
30. Сільськогосподарське виробництво доби раннього заліза Середнього Подністров'я. *Тези доповідей наук. конф. "Проблеми історичної географії Поділля"*. Кам'янець-Подільський, 1988. С. 178-179.
31. Пам'ятки археології Хмельниччини і соціально-економічний фактор. *Тези доповідей наук. конф. "Проблеми екології Поділля"*. Кам'янець-Подільський, 1989. С. 244-245. (співавтор В. П. Мегей).
32. Дослідження курганів скіфського часу на Поділлі. *Тези доповідей восьмої Вінницької істор.-краєзн. конф.* Вінниця, 1989. С. 16-17.
33. Охоронні археологічні дослідження Кам'янець-Подільського педінституту в 1989 р. *Наук.-практ. семінар «Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні в 1989 р.»*. Вінниця, 1990. С. 19-21. (співавтор І. С. Винокур).
34. Бернашівський могильник. *Тези доповідей VIII Подільської істор.-краєзн. конф. (секція археології)*. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 28-29.
35. Дослідження Бернашівського могильника. *Тези доповідей XXXII звітної наук. конф. кафедр інституту за 1989-1990 рр.* Кам'янець-Подільський: Контакт, 1991. С. 6.
36. Система опалювання жилих будівель Рудковецького городища. *Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля*. Науковий збірник. Кам'янець-Подільський, 1992. С. 52-53.
37. Дослідження Бернашівського могильника у 1991-1992 рр. *Археологічні дослідження на Україні в 1992 рр.* Київ, 1993. С. 53-54.
38. До питання культурної приналежності Бернашівського могильника. *Тези доповідей XXXIII звітної наук. конф. кафедр інституту за 1991-1992 рр.* Кам'янець-Подільський, 1993. С. 109.
39. Стародавні форпости Товтровоного кряжу. *Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф.: "Подільський національний парк. Доцільність і проблеми створення"*. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 75-76.

40. Городища скіфського часу на Дунаєвщині. *Тези доповідей республіканської наук. конф. Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля*. Дунаївці, 1993. С. 25–26.
41. Могильник предскіфського часу на Среднем Дністрі. *Тезиси докладов Междун. конф. "Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я"*. Запорожжя, 1994. С. 54–55.
42. Історія Городоччини за археологічними даними. *Городоччина: минуле і сучасність у контексті історії*. (Науковий збірник). Городок, 1994. С. 68–71.
43. Нові археологічні дослідження на Ізяславщині і Шепетівщині. *Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали Міжнародної наук. краєзн. конф.* Хмельницький, 1994. С. 428–431 (співавтор В. П. Мегей).
44. Нова пам'ятка доби бронзи на Ізяславщині. *Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали Міжнародної наук. краєзн. конф.* Хмельницький, 1994. С. 437–439 (співавтори: І. С. Винокур, В. П. Мегей).
45. Поховальний обряд населення Середньої Наддністрянщини передскіфського часу. *Матеріали ІХ-ї Подільської істор.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський, 1995. С. 94–96.
46. Дорогоща – могильник доби бронзи в Погоринні. *Дивокрай. Південно-східна Волинь. Науково-краєзнавчий альманах*. Вип. 1. Хмельницький, 1995. С. 14–17 (співавтори: І. С. Винокур, В. П. Мегей).
47. Старожитності початку раннього залізного віку на Могилів-Подільщині. *Перша Могилів-Подільська краєзн. конф.* Могилів-Подільський, 1996. С. 20–23.
48. Бакота: доба ранньозалізного віку. *Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937–1997). Матеріали Всеукраїнської наук. істор.-краєзн. конф.* Хмельницький: Доля, 1997. С. 154–157.
49. Лінійні міри давніх слов'ян за даними археології. *Академія на пошану проф. Л. А. Коваленка. Історичні дослідження*. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 63–66.
50. Дослідження курганів скіфського часу біля с. Тарасівка. *Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник Т.1*. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 85–88 (співавтор В. П. Мегей).
51. Про скіфську експансію на Поділля. *Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.* Стара Синява: Поділля, 1998. С. 152–154.
52. Рахунок часу в первісному суспільстві. *Творчі вершини вченого: збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, проф. М. Г. Кукурудзяка*. / ред.кол.: Баженов Л. В., Винокур І. С. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. С. 155–165.
53. Бернашовський могильник із Среднього Подністрів'я в системі пам'яток раннього залізного віку. *Скифи, хазари, славяне и Древняя Русь. Международная научная конференция посвященная 100-летию со дня рождения проф. М. И. Артамонова*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 1998. С. 34–35.
54. "Черти і резні" – попередники слов'янського письма. *Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Т. 2/4. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. С. 66–70.
55. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністрів'ї. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ: Інститут археології АН України, 1998. С. 74–75. (співавтори: В. П. Мегей, В. А. Гуцал).
56. Дослідження курганів доби бронзи у с. Дорогощі на Волині. *Записки наукового товариства ім. Шевченка Т. ССXXXV*. Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. 433–465. (співавтори: І. С. Винокур, В. П. Мегей).
57. Стовпові гробниці Шутнівецьких курганів. *Матеріали Х Подільської істор.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський, 2000. С. 101–102.
58. Археологічні розвідки в околицях с. Чабанівки. *Матеріали Х Подільської істор.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. С. 102–106. (співавтори: В. А. Гуцал, В. П. Мегей).
59. Кераміка із поселення скіфського часу в с. Сокилець. *Матеріали Дунаєвської істор.-краєзн. конф. Дунаївці*. 2000. С. 27–31. (співавтор: В. Захар'єв).
60. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп. *Давня і середньовічна історія України. Істор.-археол. збірник на пошану І. Винокура з нагоди його 70-річчя*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. С. 69–79.
61. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'яниччині. *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ: Інститут археології АН України, 2001. С. 17–18. (співавтори: В. А. Гуцал, В. П. Мегей).

62. Питання давньої історії України і Молдавії у працях Г. І. Смирнової. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 241–248 (співавтор В. А. Гуцал).
63. До питання про скіфську присутність на території Середнього Дністра. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*. Вип. 2. Т. 1. Кам'янець-Подільський, 2003.
64. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівки на Кам'яничині. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: Інститут археології АН України, 2003. С. 90–92. (співавтори: В. П. Мегей, О. Д. Могилів).
65. Поховальні споруди в курганах Західного Поділля (за матеріалами Т. Сулімірського). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Інформаційно видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2003. Т. 11. С. 13–20. (співавтор В. А. Гуцал).
66. Могильник доби бронзи в Погоринні. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Вип. 1. Нетішин, 2003. С. 43–58. (співавтори: В. П. Мегей, І. С. Винокур)
67. Скіфські кинджали з Поділля. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки* Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 12. С. 43–47.
68. Середньодністровська оборонна лінія епохи раннього заліза. *Матеріали XI Подільської істор.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 115–119.
69. Дерев'яні поховальні камери у курганах Західного Поділля. *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль: Джура, 2003. С. 98–103. (співавтор В. А. Гуцал).
70. Теклівські кургани епохи скіфської архаїки. *Хмельниччина: Дивокрай*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. №1–2. С. 18–24 (співавтор В. А. Гуцал).
71. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* Київ: Шлях, 2004. С. 114–116. (співавтори: В. А. Гуцал, В. П. Мегей О. Д. Могилів).
72. Археологічні дослідження в Колодіївці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів*. Кам'янець-Подільський, 2004. Вип. 4. Т. 1. С. 3–4.
73. Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2003–2004 рр.* Запоріжжя: Дике поле, 2005. С. 118–119. (співавтори: В. А. Гуцал, В. П. Мегей О. Д. Могилів).
74. Житло на Поділлі у X–VI ст. до н. е. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки: На пошану академіка І. С. Винокура*. Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2005. Т. 14. С. 36–46.
75. Третій Шутнівецький курган. *Хмельниччина: Дивокрай*. 2006. №1–2. С. 9–12.
76. Городища епохи раннього заліза Могилів-Подільського регіону. *Друга Могилів-Подільська краєзн. конф.* Могилів-Подільський–Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. С. 41–46.
77. Трипільський шар на Губинському городищі (розкопки 2004–2005 рр.). (*Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів*). *Науковий збірник «Велика Волинь»* Т. 34. Старокостянтинів: ПП. Мельник А. А. 2006. С. 153–159. (співавтор В. А. Гуцал).
78. Ранньоскіфський меч із Самчиків. (*Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів*). *Науковий збірник «Велика Волинь»* Т. 34. Старокостянтинів: ПП. Мельник А. А. 2006. С. 160–163. (співавтори: В. П. Мегей, О. О. Пажимський).
79. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2006. С. 157–159. (співавтори: В. А. Гуцал, В. П. Мегей, О. Д. Могилів).
80. Археологічні дослідження Кам'янець-Подільської фортеці 2007 року. *Матеріали XII Подільської істор.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 205–210. (співавтор П. А. Болтанюк).
81. Шутнівецькі кургани. *Ранній залізний вік Євразії (до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна)*. Київ-Чигирин; Формат. 2007. С. 62–65.
82. Продовження робіт на курганах ранньоскіфського часу біля с. Колодіївка. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ Запоріжжя: Дике поле, 2007. С. 158–160. (співавтори: В. А. Гуцал, В. П. Мегей, О. Д. Могилів).
83. Друга міжнародна студентська конференція «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи». *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Т. 12. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 494–503. (співавтори: І. В. Рибак, В. А. Гуцал).

84. Кургани VII-VI ст. до н. е. в межиріччі середньої течії Збруча і Смотрича. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір. присв'ячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 7. Т. 1. С. 24-25.
85. До питання створення археологічного музейного комплексу у Позбруччі. *Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. Київ: Фенікс, 2008. Вип. 4. С. 493-499.
86. Археологія Красилівщини. «Велика Волинь»: науковий збірник. Житомир: В. Котвицький, 2008. Вип. 39. Т. 1. С. 193-196.
87. Теклівський курганний некрополь. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. Вип. 1. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2008. С. 6-24 (співавтори: В. А. Гуцал, В. П. Мегей, О. Д. Могилів).
88. Археологія Барщини. *Бар. Барська земля – кризь призму століть: I Міжнар. наук.-практ. конф.* Бар: районна друкарня, 2008. С. 426-428.
89. Про один із різновидів ранньоскіфських зооморфних вуздечкових прикрас. *Археологія*, 2008, №4. С. 44-48. (співавтор О. Д. Могилів).
90. Колодіївська курганна група ранньоскіфського часу. *Тези Міжнар. наук. конф. «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвячені 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука*. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 23-24.
91. Курганний комплекс з бронзовим дзеркалом із Шутновець. *Епоха раннього заліза*. Київ. 2009. С. 125-134 (співавтор В. А. Гуцал).
92. Сарматське поховання в селі Петрівка Могилів-Подільського району. *Третя Могилів-Подільська науково-краєзн конф.* Могилів-Подільський-Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 69-73 (співавтор В. А. Гуцал).
93. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч. *Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр.* Київ: Академперіодика, 2009. С. 91-93. (співавтори: В. А. Гуцал, В. П. Мегей, О. Д. Могилів, О. Л. Баженов, П. А. Болтанюк).
94. Курганна група ранньоскіфського часу у пониззі Смотрича. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 5-23. (співавтор В. А. Гуцал).
95. Перший Шутнівецький курган. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір.* Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 8. Т. 1. С. 21-22.
96. Штрихи до портрета проф. П. Ф. Щербини вибрані праці (історично-правовий цикл). Хмельницький; Видавництво Хмельницького університету управління та права. 2010. С. 16-17.
97. Тарасівські кургани. *Актуальні проблеми археології: тези Міжнародної наук. конф. на пошану І. С. Винокура*. Тернопіль: Астон, 2010. С. 46-47.
98. Скіфські кургани на Городоччині. *Городок*, 2010. 10 с.
99. Археологічна конференція на пошану І. С. Винокура. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Т. 15. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. С. 486-497.
100. Дослідження курганів ранньоскіфського часу на Городоччині. *Матеріали XIII Подільської істор.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 155-160.
101. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут археології НАН України, 2010. С. 101-103. (співавтори: В. А. Гуцал, О. Д. Могилів, П. А. Болтанюк).
102. Окремі сторінки співпраці (перша і остання зустрічі, докторська дисертація, автомобільні справи). *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 36-44.
103. Студентський старт у велику науку. *Лідер наукової школи (до 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної праці проф. Л. В. Баженова)*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. С. 25-28.
104. Дослідження курганного некрополя Спасівка-Іванківці на Хмельниччині. *Археологічні дослідження в Україні 2010 рр.* Київ-Полтава: Інститут археології НАН України, 2011. С. 93-94. (співавтори: В. А. Гуцал, О. Д. Могилів).
105. Археологічні дослідження села Чабанівки у 2000-2001 рр. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. на честь 10-річчя відділу старожитностей*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 44-51.
106. Курган № 3 у с. Теклівка на Среднем Днестре. *Восточноєвропейские древности скифской эпохи. Вестник Острогжского историческо-художественного музея им. И. Н. Крамского. Сбор-*

- ник научных трудов. Воронеж: ИПЦ «Научная книга», 2011. С. 97–109. (соавторы: В. А. Гуцал, А. Д. Могиллов).
107. Третя Міжнародна студентська конференція «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи». *Краєзнавець Хмельниччини: наук.-попул. збірник.* / гол. Ред. Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 163–164 (співавтор О. Л. Баженов).
 108. Роботи на пам'ятках археології в районі Сатанівських товтр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21. С. 147–156.
 109. Теклівські кургани на Західному Поділлі. *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко.* Харьков: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. С. 111–124. (співавтори В. А. Гуцал, О. Д. Могиллов).
 110. Документи архіву Інституту археології НАН України про дослідження археологічною експедицією Кам'янець-Подільський національного університету старожитностей скіфського часу. *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. збірник за підсумками Всеукраїнської наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. С. 306–310.
 111. Трипільська Бернашівка Володимира Збеневича. *Четверта Могилів-Подільська науково-краєзн конф.* Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. С. 224–229.
 112. Нові сторінки до історії Кам'янця-Подільського. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзн. конф. «Хмельниччина в контексті історії України».* Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. С. 456–458. (співавтор В. П. Мегей).
 113. До питання музеєфікації пам'яток археології Хмельниччини. *Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської наук.-практ. конф.* / редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 26–30.
 114. Кургани скіфського часу біля сіл Спасівка та Іванківці на Західному Поділлі. *Проблеми історії та археології України. Матеріали VIII Междун. научн. конф.* Харьков: ООО «НТМТ», 2012. С. 28–29. (співавтори: В. А. Гуцал, О. Д. Могиллов)
 115. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской Лесостепи. *Материалы III Междун. конф. «Кадырбаевские чтения».* Актобе, 2012. С. 141–153 (соавторы: В. А. Гуцал, А. Д. Могиллов).
 116. Дослідження у Городоцькому районі на Хмельниччині. *Археологічні дослідження в Україні 2011 рр.* Київ-Луцьк: ІА НАНУ, 2012. С. 452–453. (співавтори: В. А. Гуцал, О. Д. Могиллов, П. А. Болтанюк).
 117. Стародавні фортеці Деражнянського району. *«Деражняниця: минуле і сучасне» Матеріали Всеукраїнської науково-краєзн. конф.* / Ред. Кол. Баженов Л. В. (голова) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С. 70–72.
 118. А. Г. Філінюк. Погляд зі сторони. *Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці: науково-довідкове вид.* / упоряд., автор вступної статті О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 147–150.
 119. Матеріали археологічних розвідок ранньоскіфського поселення в с. Сивороги та городища Маліївці. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій: Збірник науково-краєзнавчих праць.* / редкол.: Прокопчук В. С. (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2013. Вип. 5. С. 49–55.
 120. Ранньослов'янське капище з поселення с. Чабанівка. *Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конф.* / редкол.: В. С. Травінський (відп. Ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 34–37.
 121. Археологічні дослідження Кам'янця-Подільського 2012 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наук. конф. викладачів докторів і аспірантів.* Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 12: у 3-х томах. Т. 1. С. 10–11.
 122. Проблеми охорони археологічних пам'яток в Середньому Подністрів'ї. *Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства.* 2, 2013. Т 1. Хмельницький, 2013. С. 64–68.
 123. Кам'яні кургани Кам'яниччини. *Кам'яниччина: історія і сьогодення. Збірник матеріалів науково-краєзнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від заснування Кам'янець-Подільського району.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 27–37.

124. Дослідження м. Кам'янця–Подільського. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* Київ–Луцьк: 2013. С. 354–355 (співавтори: Б. С. Строць, П. А. Болтанюк, В. А. Гуцал, В. П. Мегей).
125. Поховальний комплекс скіфського часу в кургані № 9 біля с. Спасівка на Збручі. *Феномен Більського городища: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога проф. Є. В. Черненка.* Київ–Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК, 2014. С. 44–46.
126. Археологічні пам'ятки Шаргородщини. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзн конф.: матеріали конф.* / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Ю. А. Зінько (співголова) та ін. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. С. 37–40.
127. Археологічні пам'ятки села Чабанівка в пониззі річки Ушиця. *Праці науково–дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.* Київ: СПД Павленко, 2014. Вип. 9. С. 48–59.
128. Курган ранньоскіфського часу в Позбруччі. *Проблеми історії та археології України: Матеріали ІХ Міжнародної наук. конф.* Харків: ТОВ «НТМТ», 2014. С. 21–22. (співавтори: В. А. Гуцал, О. Д. Могилів).
129. Окремий поховальний комплекс у кургані № 9 біля с. Спасівка на Хмельниччині. *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір. у 3 томах.* Кам'янець–Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 13. Т. 1. С. 16.
130. Курган № 16 із Колодіївського могильника. *Матеріали XIV Подільської істор.-краєзн. конф.* / Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. Кам'янець–Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. С. 100–105.
131. Курган № 11 із Колодіївського некрополя. *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів ІV Всеукраїнської наук.-практ. конф.* / редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець–Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 103–107.
132. Сергій Бібіков і археологія Поділля. *Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник* / за ред. А. М. Трембіцького, О. М. Погорільця. Хмельницький: ІРД, 2014. С. 212–220.
133. Розкопки курганної групи в районі Гусикової гори на Хмельниччині та їх результати. *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки.* Кам'янець–Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24. С. 149–160.
134. Археологічна спадщина Віньковеччини. *Віньковеччина в історії Поділля. Матеріали наук. істор.-краєзн. конф.* / Л. В. Баженов (відп. ред.), В. В. Войтович (відп. секр.) та ін. Віньківці, 2015. С. 25–28.
135. С. Бібіков – дослідник середньодністровських старожитностей. *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторів і аспірантів.* Кам'янець–Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 14. Т. 1. С. 15–16.
136. За азимутами археологічної карти Є. Сіцінського. *Музейна справа на поділлі: історія та сучасність: зб. наук.-пр. за підсумками всеукр. наук. практи. конф.* / редкол.: В. С. Травінський (голова), Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін. Кам'янець–Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 111–114.
137. Розкопки в с. Ружичанці 1965–1966 років. *Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник.* / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. Вип. 4. С. 377–383.
138. Давня фортеця в селі Городиська. *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки.* Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25. С. 220–236.
139. Курган з кам'яним валом на Західному Поділлі. *Археологія і давня історія України. Старожитності раннього залізного віку.* / редкол., Скорий С. А., Горбенко С. А., Болтрик Ю.В. [та ін.]. Київ. 2016. Вип. 2 (19). С. 212–230 (співавтори: О. Д. Могилів, В. А. Гуцал).
140. Кістяна піксіда з ранньоскіфського кургану на Поділлі. *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної наук.-практ. конф.* / редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець–Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. С. 67–72. (співавтори: О. Д. Могилів, В. А. Гуцал).
141. Первый Спасовский курган. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani.* Cisinou: Garamont Studio, 2016. С. 247–267 (співавтори: О. Д. Могилів, В. А. Гуцал).

142. Дослідження Рудковецького городища в 2016 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. унів. ім. І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторів і аспірантів у 3 томах. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 16. Т. 1. С. 18–19.*
143. Археологічна стежа Стефанії Нізевич-Баженової. *Баженова Стефанія Едуардівна: вчений історик, археолог, музеєзнавець, туризмознавець: науково-довідкове видання (бібліографічний покажчик) / К-ПНУ ім. І. Огієнка. / уклад: Л. М. Бабій. Кам'янець-Подільський: «Видавництво Абетка-Світ», 2017. С. 33–37.*
144. Результати розвідки на багатошаровому поселенні в с. Сокіл. *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської наук.-практ. конф. / редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. С. 39–44. (співавтори: П. А. Болтанюк, Є. Ю. Левінзон).*
145. Черпаки Рудковецького городища і деякі питання хронології чорнолісся на Дністрі. *Археологія і давня історія України. Старожитності раннього залізного віку. / редкол., Скорий С. А., Горбенко С. А., Болтрик Ю.В. [та ін.]. Київ. 2017. Вип. 2 (23). С. 107–117.*
146. Давньоруський «Ізяславль» через призму публікацій із розкопок 1957–1964 рр. *Матеріали XV Подільської істор.-краєзн. конф. / редкол.: Копилов С. А. (співголова), Рєнт О.П. (співголова), Баженов Л.В. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. С. 138–143. (співавтор: М. О. Сльозкін).*
147. Копилов і археологія. *Сергій Копилов очима колег, друзів, учнів: до 55-річчя від дня народження та 30-річчя науково-педагогічної діяльності в Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка. / Укладачі В. А. Дубінський, В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. С. 117–118.*
148. Поховальний обряд Шутнівецького некрополя. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична. / редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.) О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2018. Вип. XIV. Т. 1. С. 121–130.*
149. Рятівні дослідження ранньоскіфського кургану на Городоччині *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів VIII Міжнародної наук.-практ. конф. / редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 63–68. (співавтор В. А. Гуцал).*
150. Дерев'яні склепи ранньоскіфського часу в курганах Середнього Подністров'я. *Археологія і давня історія України. Старожитності раннього залізного віку. / редкол., Скорий С. А., Горбенко С. А., Болтрик Ю. В. [та ін.]. Київ. 2018. Вип. 2 (27). С. 51–63.*
151. Дослідження Рудковецького городища. *Археологічні дослідження в Україні 2016. / гол. ред. Ю. В. Болтрик. Київ: ІА НАН України, 2018. 354 с. (співавтори: О. Д. Могилов, В. А. Гуцал).*
152. Археологічна експедиція та лабораторія археології історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 25. С. 621–645. (співавтор В. А. Гуцал).*
153. Деталі плуга з городища біля с. Привороття Друге (Кармалюкова гора). *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів IX Міжнародної наук.-практ. конф. / редкол.: О. О. Заремба (голова.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2019. С. 97–100 (співавтор О. Баженов).*
154. Віленський архіваріус М. І. Горбачевський і питання історичної метрології в його дослідженнях. *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Хмельницький, 2019. №1(4). С. 84–87.*
155. Рятівні дослідження курганів у Городоцькому районі в 2018р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір. у 3 томах. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2019. Вип. 18. Т. 1. С. 23–24.*
156. Дослідження чорноліських курганів в регіоні Дністровської ГАЕС. *Археологія і давня історія України. / гол. ред. О. Симоненко. Київ: ІА НАН України, 2019. Вип. 4 (33). С. 148–160.*
157. Археологічні дослідження на Кармалюковій горі біля с. Привороття. *Археологія Буковини: Здобутки і перспективи тези доповідей наукового семінару. Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2019. С. 32–39. (співавтори: В. А. Гуцал, П. А. Болтанюк, І. О. Старенький).*
158. Два кургани із Спасівського некрополя. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник: серія історична. / редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2019. Вип. XV. С. 85–92.*

159. До питання створення археолого-історичного заповідника у Позбруччі в межах Городоцького і Гусятинського районів. *Створення музею-скансену черняхівської культури. Перші кроки: збірник доповідей за матеріалами конф.* Тернопіль: АРТ Поліграф 2019. С. 74–92. (співавтор В. А. Гуцал).
160. Житла Рудковецького городища (за матеріалами досліджень 1972 – 1974 р.). *Археологія і давня історія України* / гол. ред. О. Симоненко. Київ: ІА НАН України, 2020. Вип. 3 (36). С. 223–237.
161. Археологічна розвідка на давньоруському поселенні в с. Зелені Курилівці Новоушицького району. *Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської наук.-практ. конф.* / редкол.: О. О. Заремба (голова.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2021. С. 96–99. (співавтор П. Комарніцький).
162. Розвідки в Середньому Подністрів'ї. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.* Київ: ІА НАН України, 2020. С. 325–327. (співавтори: В. А. Гуцал, П. А. Болтанюк, І. О. Старенький, Є. Ю. Левінзон).
163. Колодіївські кургани (дослідження 2004 р.). Матеріали XVI Подільської наук. істор.-краєзн. конф. / ред. кол. Копилов С. А (співголова) Баженов Л. В. (від. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2020. С. 283–286.
164. Археологічні розвідки Чемеровеччини. Слідами історії Чемеровеччини (до 515-річчя відомої українки Роксолани (Анастасії Лісовської). Збірник праць за матеріалами всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. / редкол.: Л. В. Баженов (голова), Г. А. Мороз (відп. секретар) та ін. Чемерівці: РУТА, 2020. С. 15–20.

Фото 1. А. Ф. Гуцал серед членів студентського археологічного гуртка К-ПДП, 1965–1967 рр.
Зліва на право: Ю. Блажевич, В. Якубовський, І. Винокур, В. Стороженко, А. Гуцал, (?)

Фото 2. А. Ф. Гуцал у колі сім'ї: з дружиною Валентиною Павлівною і сином Віталієм

Фото 3. А. Ф. Гуцал зі студентами

Фото 4. А. Ф. Гуцал на розкопках кургану у Колодіївці, 2005 р.

Фото 5. А. Ф. Гуцал разом з С. М. Шпаковським та Р. В. Йолтуховським оглядають Пижівського ідола, 2010 р.

Фото 6. А. Ф. Гуцал та В. П. Мегей

Фото 7. А. Ф. Гуцал зі студентами у Бакотському скельно-печерному монастирі

УДК 902+908](477.43)Гуцал

Олександр Завальнюк,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

**АНАТОЛІЙ ФЕДОРОВИЧ ГУЦАЛ (1946-2021):
САМОВІДДАНЕ СЛУЖІННЯ НАУЦІ, ВИЩІЙ ШКОЛІ ТА УКРАЇНІ
(ДО БІОГРАФІЇ ВІДОМОГО ПОДІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГА,
ВЧЕНОГО, КРАЄЗНАВЦЯ, ПАТРІОТА)**

На основі опублікованих і усних джерел досліджуються важливі складові життєвого і професійного шляху доцента кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Гуцала Анатолія Федоровича (1946–2021). Звернено увагу на його людські, товариські, науково-педагогічні якості, внесок в дослідження археологічної спадщини Поділля, участь у науково-організаційному житті, підтримку державотворчих процесів у сучасній Україні.

Ключові слова: Гуцал Анатолій Федорович, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, кафедра архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін, археологія, підготовка фахівців, незалежна Україна.

За безліччю щоденних як важливих професійних, родинних, особистих справ, так і суєтних дрібних занять, які сповна поглинають дозований бюджет життєвого часу, багато людей різних віку, занять, уподобань, особливо відповідальних за виконання постійних службових доручень і обов'язків, не встигають вчасно задуматися над проблемою стрімкоїплинності життя, а отже і укорочення свого майбутнього, потребою періодичного контролю за раціональним витрачанням власних духовних і фізичних ресурсів, щоб забезпечити надійне, безболісне проходження якомога довшого життєвого шляху. Відсутність проблем зі здоров'ям на пройдених дистанціях не раз продукують ілюзію, що так буде завжди. І лише збій життєвого ритму, несподівані тривожні сигнали з глибин організму, спричинені різними негараздами, заставляють звертатися до медичної установи за роз'ясненням і допомогою, в результаті чого відбувається поточний т. зв. «ремонт» людського організму, нерідко запізнлий. Прикладів, які підтверджують наведену сентенцію, в нашій країні загалом багато тисяч. Один із них пов'язаний з життям і діяльністю доцента кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Анатолія Федоровича Гуцала, який прожив усього 75 років, не реалізувавши до кінця свій потужний людський, професійний і науковий потенціал.

Його життєвий шлях обірався у той час, коли його напрацьований досвід вченого-археолога, краєзнавця, громадського діяча, авторитет непересічної особистості, творця визнаного внеску в українську археологічну науку були на піку. Звісно ж, і незаперечні людські якості, якими він посилював усе найкраще у колективному житті кафедри, історичного факультету, університету, краєзнавчої спільноти міста і області, характеризують його як розважливу, солідну, інтелектуальну, морально витончену людину, з великим ресурсом найкращих рис сучасника, завжди готового вирішувати спільні справи, прийти на допомогу усім, хто того потребував.

Оглядаючись у своє студентське минуле, відтворюю його далекий образ, зафіксований восени 1969 р., коли Анатолій Федорович, випускник історичного факультету (денна форма) Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (К-ПДПІ), влився в колектив своєї alma mater як старший лаборант новоствореної кафедри історії СРСР і УРСР. Про нього і його однокурсника В. І. Якубовського нам, першокурсникам, розповідав доцент, завідувач кафедри історії СРСР і УРСР І. С. Винокур у зв'язку з викладанням археології СРСР. Приваблюючи студентів до своєї дисципліни, він, зокрема, наводив приклад участі у XII всесоюзній студентській науковій конференції, що відбулася 1966 року в Ужгороді, наших студентів-археологів Анатолія Гуцала і Василя Якубовського. Йшлося й про його участь у міжнародному студентському форумі, який проходив навесні 1968 р. у Московському держуніверситеті (Гуцал, Могилов 2016, с.444). Цей факт згодом подасть

у своїй монографії В. С. Прокопчук. Він зарахував Анатолія Федоровича, як і кількох інших його колег, до науково-археологічної школи професора І. С. Винокура (Прокопчук 2005, с. 343, 344). Сам Анатолій Федорович, який в Інституті археології АН України працював під керівництвом двох відомих вчених – В. А. Льїнської та О. І. Тереножкіна, цьому не противився. Навпаки, з великою повагою ставився до метра подільської археології, з вдячністю згадував його талант і уроки, зокрема й перші, отримані ним та його однокурсниками 1965 р. під час розкопок поблизу с. Ружичанка Хмельницького району (Гуцал 2010а, с.37).

У нього була приємна зовнішність, пишна молодіжна шевелюра, чарівна усмішка. Пересіклись з ним у районному універмазі, де придбали однакові і недорогі демісезонні пальта румунського виробництва. Коли випадково зустрічались на факультеті, одягнені, ніби, в однострої, на відстані посміхнулись один одному, адже у такому вбранні більше не було нікого. Зустрітись з ним на археологічних розкопках не вийшло, оскільки моя археологічна практика відбулася влітку 1969 р., до приходу Анатолія Федоровича у найзагадковіший і найпривабливіший підрозділ факультету – кабінет археології, – який мав пряме відношення до проведення студентської археологічної практики, особливо опрацювання виявлених під час розкопок артефактів та їх наступної консервації. Але вже наступного року першокурсники, які поруч з нами мешкали у гуртожитку у Старому місті, у приватних бесідах в один голос прославляли людські і професійні якості Анатолія Федоровича Гуцала, з яким вони співпрацювали на своїх практиці. Так і запам'ятався мені здібний, назавжди вірний археологічній науці та рідному факультету працівник, який мав в активі чималі попередні (студентські) здобутки – співпрацю з відомими в країні археологами, участь у міжнародній та всесоюзній студентських наукових конференціях,

Після закінчення істфаку у 1972 р., доля повела мене своїми шляхами. Утім, збираючись вступати до аспірантури, не раз бував на рідному факультеті, де знайомився з новинками історичної літератури, консультувався у професора Л. А. Коваленка і декана А. О. Копилова. З Анатолієм Федоровичем тоді зустрітись не пощастило. І лише закінчивши аспірантську підготовку, наприкінці вересня 1979 р., за направленням Міністерства освіти прибув на роботу до К-ПДПІ, де на мене чекала посада асистента кафедри історії СРСР та УРСР. Тоді і зустрілися як колеги (мій старший, добропорядний і чуйний товариш закінчив аспірантуру в Інституті археології Академії наук УРСР роком раніше і трудився на тій же кафедрі). Враховуючи лаборантський склад кафедри, а також працівників кабінету археології та археологічної лабораторії, які діяли при ній, наше молодіжне крило тоді нараховувало аж 4 особи, що давало змогу легко спілкуватися на позавиробничі теми. Сюди входив і А. Ф. Гуцал, добропорядний сім'янин, найдосвідченіший і найбільш авторитетний у групі. У нас склалися довірливі, товариські стосунки, які продовжувалися понад 40 років.

Восени 1980 р. отримав від кафедри, зокрема й від Анатолія Федоровича, теплі привітання у зв'язку із захистом кандидатської дисертації та одруженням. До старшого колеги ставився завжди з пошаною як до старшого товариша, науковця, порадника. Мені імпонувало те, що він у другій половині 1970-х рр. зумів зробити кілька публікацій (в співавторстві) у відомому московському виданні «Археологические открытия в СССР», а також у поважному київському журналі «Археологія» (що таке опублікуватися в центральному республіканському науковому виданні, я добре знав на власному досвіді через друк статті в «Українському історичному журналі»). На кафедрі ми щороку звітувалися як куратори академічних груп, з чого ставало відомо про форми виховної роботи, які Анатолій Федорович практикував у спілкуванні зі студентами, намагаючись у першу чергу забезпечити високі показники навчальної, науково-дослідної та суспільно-корисної діяльності.

Разом з В. П. Мегеєм та М. Б. Петровим, археолог щороку брав найактивнішу участь в експедиціях, які очолював відомий і шанований у наукових та громадсько-освітніх колах професор І. С. Винокур, наставник усіх археологів регіону. Підготовка і проведення польової археологічної практики зі студентами, які закінчили перший курс істфаку, завжди була непростною, включала вирішення кілька десятків різної складності завдань, вимагала великої відповідальності. У всіх випадках, коли за це брався Анатолій Федорович, результат був позитивний, попри велику трату на те особистого часу. Наукові результати експедиції команда археологів опрацьовувала надзвичайно сумлінно, творила ґрунтовні звіти, які надсилали до Інституту археології АН УРСР, займалася реконструкцією, зокрема керамічних фрагментів артефактів, які згодом відроджувалися у вражаючі об'єкти, виставлені в кабінеті археології.

За результатами археологічних сезонів, А. Ф. Гуцал, як й інші колеги-археологи, доповідав на подільських, вінницьких та інших історико-краєзнавчих конференціях, друкував їх основний зміст у підсумкових конференційних матеріалах. У їх основу лягли матеріали, отримані, зокрема, під час розкопок городища VIII–VI ст. до н. е. у Придністров'ї (с. Рудківці Новоушицького (нині

Кам'янець-Подільського) району), яке досліджувалося упродовж кількох сезонів (Баженов 1993, с. 188). А далі були інші об'єкти розкопок. Станом на 2016 р. 50 археологічних сезонів А. Ф. Гуцала та їх результати ґрунтовно представлено у аналітичній науковій статті В. А. Гуцала і О. Д. Могилова (2016).

1983 р. вчена рада вишу обрала Анатолія Федоровича на посаду старшого викладача кафедри історії СРСР і УРСР. Свій підвищений викладацький статус він відпрацював, що називається, сповна і надзвичайно сумлінно. Вже наступного року у колективі упорядників з різних регіонів опублікував цінний довідник з археології трьох областей – Хмельницької, Чернівецької і Закарпатської (Баженов 1993, с. 79; Завальнюк, Комарніцький 2012, с. 25), над яким трудилися більше десятиліття. Це видання і досі користується попитом серед вчених, дає змогу скласти уявлення про археологічні пам'ятки різних культур, дослідження яких розпочалося багато десятиліть тому. Його презентація у нашому виші пройшла вельми ефектно, додавши трьом нашим археологам – І. С. Винокуру, В. І. Якубовському і А. Ф. Гуцалу – відчуття особливої події, адже добре розуміли, що йдеться про настільну книгу початкуючих археологів і краєзнавців регіону, де не дослідженими залишалися ще десятки і десятки археологічних об'єктів. Звучали високі оцінки цієї праці на засіданні вчених рад факультету та інституту, пленарному засіданні звітної наукової конференції викладачів. А порадіти дійсно було від чого, адже згадувалися багато сотень кілометрів доріг, якими довелося добиратися до майже усіх 2000 відомих на той час пам'яток археології Хмельниччини, доповнити їх тими, які виявили під час розвідкових обстежень (Гуцал, Могилов 2016, с. 447).

Пізніше, коли Анатолій Федорович став доцентом, разом з І. Р. Михальчишином та В. І. Якубовським видав довідник про археологічну спадщину Хмельниччини (кількість пам'яток тут збільшено до 2700) (Гуцал, Михальчишин, Якубовський 2011), який також отримав високу оцінку вчених і краєзнавців. Прикро, але тоді не міг порадіти за свого учня професор І. С. Винокур, який за 5 років до того пішов із життя.

Викладач взявся за керівництво дипломними роботами (до цього керував лише курсовими), які базувалися на матеріалах археологічної експедиції, яка щороку розширювала географію роботи в Хмельницькій і Чернівецькій областях. Для того, щоб бути методистом педпрактики студентів-істориків денної форми навчання, йому довелося примножити свій педагогічний стаж (після закінчення факультету один рік працював учителем у сільській школі на Вінниччині), даючи уроки з історії у школах Кам'янця-Подільського. Проводив роботу із налагодження зв'язків з випускниками, які працювали у школах Шепетівського району, читав лекції для учителів на курсах підвищення кваліфікації, що відбувалися у виші, та для громадськості, за дорученням міської організації всеукраїнського товариства «Знання» (Рибак, Гуцал, Гуцал 2008, с. 126, 149-150, 151).

На початку 1990-х рр. на базі кафедри історії СРСР і УРСР була утворено дві нових – історії України (завідувач доцент М. Б. Петров) та історії країн Східної Європи та археології (завідувач професор І. С. Винокур), згодом цю назву змінили (Копилов, Газін 2008, с. 27). А. Ф. Гуцал, продовжуючи викладати курс допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін і займатися археологічними справами, увійшов до другої кафедри, яку очолив його науковий шеф. Як і абсолютна більшість його колег, відмовився від комуністичних стереотипів у історичному світогляді, перебував його відповідно до умов, які з 1991 р. поступово забезпечували вільний розвиток науки. Українській справі служив гідно, хоча ніколи не мирився з випадками несправедливості, порушень Конституції та законів України представниками державної еліти.

У 1996–1997 н. р. Анатолія Федоровича, зважаючи на його великий науково-педагогічний стаж, що нараховував 20 років, а також успіхи у науковій та навчальній роботі, було переведено на посаду доцента кафедри історії країн Східної Європи і археології. На цій посаді, виконуючи завдання кафедри, підготував і опублікував змістовний навчальний посібник «Давні міри, письмо і календар», взяв участь у роботі Малої Академії наук, залучаючи старшокласників до науково-дослідної роботи з археології (Хоптяр 2018, с. 230, 241, 281, 283). У 2006 р. вчений розширив названий посібник і видав його другим виданням, після чого у 2007 р. атестаційна колегія Міністерства освіти і науки України позитивно відгукнулася на рішення вченої ради Кам'янець-Подільського державного університету і присвоїла йому вчене звання доцента кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін (Гуцал, Могилов 2016, с. 445). Тим самим було дано високу оцінку майже 30-річній науково-педагогічній діяльності А. Ф. Гуцала, його серйозному внеску у розвиток археології Поділля. На останньому подарованому навчальному виданні «Давні календарі та письмо», яке з'явилося 2006 р., він залишив такі теплі рядки: «Дорогому Олександру Михайловичу з щирою вдячністю за всебічну підтримку і рідкісну людяність», що засвідчували про його ціннісні пріоритети.

Увійшов до складу місцевих осередків Товариства охорони пам'яток історії та архітектури, Товариства Нестора-літописця, Українського історичного товариства Михайла Грушевського, Національної спілки краєзнавців України, виконував покладені статутами обов'язки. Як один із найбільш досвідчених викладачів, був обраний членом вченої ради факультету. З гіркотою переносив втрату старших колег (М. Ф. Довгань, Л. А. Коваленко, П. Ф. Лаптін, М. Г. Кукурудзяк, Ю. М. Тарасов, П. Ф. Щербина, А. С. Хоптяр, І. С. Винокур, А. О. Копилов, М. Б. Петров, І. Й. Козак, І. В. Рибак та ін.), серед яких були його учителі. Коли виникла ідея влаштувати у навчальному корпусі №2 меморіальну аудиторію, у якій мали бути розміщені портрети цих та інших осіб, тепло підтримував її, взяв участь у її відкритті напередодні 80-річчя заснування університету.

У поза аудиторній роботі організовував студентів на активну участь у факультетському житті, яке урізноманітнювалося в умовах незалежності України. Звертав увагу молоді на нові засади існування української держави. Не раз організовував дискусії про її значення для теперішнього і майбутнього нашого народу, а підсумовуючи їх, наголошував на справедливості здійснення українцями свого історичного права на організацію власного життя. Студентство цінував, оскільки добре розумів перспективу молодих людей в суспільстві, відмічав у них як позитивні, так і негативні риси, які часто мали діалектичну природу, і проявлялися у кожному поколінні по-своєму.

Знаючи здібності першокурсників, залучав їх до гурткової роботи, виконання наукових праць, участі у всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях. Як один із організаторів і модераторів подібних форумів, що відбувалися на базі історичного факультету, готував десятки доповідей, які гідно представляли alma mater. Загалом за активної ролі А. Ф. Гуцала було проведено 11 міжнародних студентських археологічних конференцій «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи», збірники матеріалів яких виходили за його безпосередньої участі.

Мені, як відповідальному редакторові фахового наукового збірника «Освіта, наука і культура на Поділлі» (виходив у 1998–2018 рр.), доводилося звертатися до багатьох вчених, зокрема і Анатолія Федоровича, з пропозицією подати свої матеріали для друку. Його реакція завжди була позитивною, виваженою, термінів підготовки текстів не порушував. Восстаннє з ним працювали у цій справі 2018 року, коли готувався завершальний, 25-й, том, присвячений 100-річчю заснування нашого університету. Разом зі своїм сином, кандидатом історичних наук Віталієм Анатолійовичем Гуцалом, було підготовлено і видруковано ґрунтовну, узагальнюючу статтю (майже 1,5 авт. аркуша) про археологічну експедицію та лабораторію археології, що діяли на базі історичного факультету і були його гордістю (Гуцал, Гуцал 2018). Крім того, вчений опублікував у цьому збірнику дві інформаційні статті: у 2008 р. (у співавторстві) – про результати Другої міжнародної студентської археологічної конференції (Рибак, Гуцал, Гуцал), а у 2010 р. – про підсумки конференції археологів на пошану професора І. С. Винокура (1930–2006) (Гуцал 2010b). Тим самим він посприяв поширенню у науковому середовищі свіжих матеріалів про діяльність археологів-початківців, а також добре відомого в країні і поза нею українського вченого, який зробив великий внесок у розвиток археологічної науки. Цінувати людину праці, творчу особистість, її досягнення завжди було притаманним інтелігентній культурі А. Ф. Гуцала.

Не випадково, редколегія збірника «Освіта, наука і культура» двічі (2008, 20016) відгукнулася на ювілейні дні народження вченого – 60- та 70-річчя – розлогими біографічними статтями. Абсолютно погоджуємося з думкою їх авторів про те, що Анатолій Федорович був скромним, виваженим у спілкуванні з колегами, студентами, випускниками факультету, простими людьми міста і околиць. До висловленої на його адресу похвал ставився досить стримано не прагнув поширення публічної інформації про себе. Коли дізнався, що таємно від нього готується стаття до його 70-ліття, спробував переконати відповідального редактора, який замовив той матеріал, що він не така значуща фігура аби про нього розповідати науковцям усю Україну. Попри те, був вдячний за увагу до себе і публікацію.

Добре розбирався у людях, давав їм справедливі оцінки, хоча ніколи не поспішав висловлюватися критично за резонансні дії того чи іншого колеги, когось із міських чи обласних діячів. Не шукав у них недоліків. Складалось хибне враження, що тоді він був не до кінця впевнений у співрозмовнику, хоча це було зовсім не так. Він просто не хотів образити людину гострим словом, бо це могло вплинути на його авторитет. Якось наприкінці 1980-х зайшов на кафедру і став вимушеним свідком жорсткої розмови одного викладача із завідувачем. Претензії старшої людини були зовсім необґрунтованими, наш керівник потягнувся до ліків. Крім мене, тоді був присутній Анатолій Федорович, який спостерігав за тим дійством з початку, і кінця не дочекався – раптово покинув приміщення. Мені ж довелося бути свідком фінальної сцени. Коли пізніше ми удвох з ним обговорювали цей прикрий випадок нашого колеги, то я почув таку сентенцію: мовляв, людина

старша, пройшла фронтовими дорогами Другої світової війни, то ж їй можна і вибачити, хоча претензія була, м'яко кажучи, нерозумною. Після цього я дізнався, що батько мого співрозмовника був фронтовиком-інвалідом. Тоді ж у мене склалося враження, що мій співрозмовник до людей взагалі ставиться шанобливо, навіть попри їхні не завжди виважені кроки. Хоча щодо окремих політиків початку 2000-х висловлювався різко. Нещодавно звільнений з роботи наш 60-річний колега заявив у інтернет-сайті, що найбільше шкодує за спілкуванням з А. Ф. Гуцалом, який його завжди розумів підтримував.

У моїй деканській і ректорській роботі доводилося не раз спілкуватися з Анатолієм Федоровичем тет-а-тет. Йшлося переважно про становище освіти, а також політичне життя країни, виживання педагогів і працівників вишів, зокрема, заходи Міністерства освіти і науки України щодо підтримки вищої школи, події Помаранчевої революції, діяльність четвертого президента України тощо. Свої судження викладав по-можливості лаконічно, змістовно, аналітично, вболіваючи при цьому за долю країни, освітян, погоджуючись/не погоджуючись з тими чи іншими кроками влади. Завершувалися подібні розмови завжди його запевненнями про неминучість торжества світла над темнотою, добра над злом, розумного над ірраціональним. Важливо, щоб ми дожили до цього – наголошував мій співбесідник.

Археолог А. Ф. Гуцал міг зробити ще багато корисного і як учений, і як викладач. Не випадково, ще на початку XXI ст. І. С. Винокур у статті про нього наголошував, що в його руках, «як дослідника-археолога, знаходяться величезні колекції матеріалів з розкопок і розвідок пам'яток раннього залізного віку у Середньому Подністров'ї, нагромаджені впродовж багатьох років польових досліджень. Оpubліковані з поки-що тільки окремі сюжети стосовно трактувань важливих археологічних комплексів VIII–V ст. до н. е Зведення воєдино синтезованих матеріалів археологічних досліджень – це реальна перспектива подальшої діяльності вченого. Побажаємо ж йому реалізації творчих задумів у здійсненні монографічних досліджень» (Винокур 2003, с.123). Утім, здійснити сповна цей заповіт учителя йому не судилося через смертельну хворобу, хоча творчий доробок вченого і без того солідний – з-під його пера вийшли понад 160 наукових і навчально-методичних праць, добре відомих археологам. Про це свідчать, зокрема, дані української пошукової бібліометричної системи Google Scholar. Станом на грудень 2021 р. у ній індексовано 46 оцифрованих праць А. Ф. Гуцала. З цієї кількості здійснено цитувань 235, h-індекс становить 9, 10-індекс – 8 балів (Google Scholar). Вважаю, що надалі ці показники будуть збільшуватися.

За час роботи в університеті Анатолій Федорович удостоювався різних нагород: низки почесних грамот ректорату і профкому, нагрудних знаків «Ветеран праці» і «За вагомий внесок у розвиток освіти і науки в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка». Міністерство освіти і науки України вшанувало працю вченого званням «Відмінник освіти України» та своєю Почесною грамотою. Президія Національної спілки краєзнавців України присвоїла йому звання «Почесний краєзнавець України» (Гуцал, Могилов 2016, с.446; Завальнюк, Комарницький 2012, с.147). Але найвищою нагородою для вченого стали його щаслива, дружна сім'я, високі досягнення учнів, зокрема й сина, свобода наукової діяльності, поліпшення умов для реалізації свого великого організаційного, наукового та педагогічного потенціалу, а ще – віднайдені археологічні артефакти і мирне небо над Україною.

Отож, А.Ф. Гуцал, як відомий вчений, дослідник-археолог, краєзнавець і громадський діяч, залишив по собі незабутній слід у пам'яті тих, з ким він працював і передавав свій унікальний досвід, кого навчав, готував до самостійної педагогічної, археологічної, архівної, музейної та іншої діяльності. Його наукові праці, присвячені різним темам, виконані на основі зрілої концепції, підтверджені віднайденими речовими матеріалами, надійно увійшли до загалу новітніх напрацювань про багате археологічне минуле Поділля. Як людина, громадянин і патріот, завжди обстоював високі людські цінності, сучасну українську державність, цивілізоване майбутнє України. Його життєвий і професійний шлях заслуговує поваги сучасників, гідної оцінки в історії університету, регіону, подільської археології.

ЛІТЕРАТУРА

- Баженов, Л. В. 1993. *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали*. Кам'янець-Подільський.
- Винокур, І. С. 2003. Анатолій Федорович Гуцал. *Кам'янець-Подільський державний університет в особах*. Т.І. Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 110-124.

- Винокур, І. С., Петров, М. Б. 2008. Археологу А. Ф. Гуцалу – 60. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т. 8. Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 408-413.
- Google Scholar. б. р. *Анатолій Гуцал* A. Gucal, A. Gutsal, A. Hutsal [online]. Режим доступу: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=R7MwprjoAAAA&hl=uk> [Дата звернення 1 серпня 2022].
- Гуцал, А. Ф. 2010а. Окремі сторінки співпраці (перша і остання зустрічі, докторська дисертація, автомобільні справи). В: Завальнюк, О. М. та ін. (уклад.) *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, с. 36-44.
- Гуцал, А. Ф. 2010б. Археологічна конференція на пошану І. С. Винокура. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т.16. Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 498-506.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2018. Археологічна експедиція та лабораторія археології історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т.25. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», с. 621-645.
- Гуцал, А. Ф., Михальчишин, І. Р., Якубовський, В. І. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області: Довідник*. Чернігів: РВК «Деснянська правда».
- Гуцал, В. А., Могилев, О. Д. 2016. Анатолій Федорович Гуцал (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя в археології). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т.23. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2016, с. 443-460.
- Завальнюк, О. М., Комарніцький, О. Б. 2012. *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918–2012 рр.): Історичний нарис*. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Копилов, С. А., Газін, В. В. 2008. *Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету. Історичний нарис*. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Прокопчук, В. С. 2005. *Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ століття; від репресій, занепаду – до відродження, розквіту*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.
- Рибак, І. В., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2008 Друга міжнародна студентська конференція «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи». *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т.12. Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 494-503.
- Хоптяр, Ю. А. 2018. *Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін К-ПНУ імені Івана Огієнка: становлення, здобутки, перспективи (30-ті рр.. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)*. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г.

Oleksandr Zavalniuk,
Dr Hab, Professor,
History of Ukraine Department,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University

**ANATOLII HUTSAL (1946–2021):
SELFLESS SERVICE TO SCIENCE, HIGHER EDUCATION AND UKRAINE
(TO THE BIOGRAPHY OF THE FAMOUS PODILLIA ARCHAEOLOGIST,
SCIENTIST, LOCAL HISTORIAN AND PATRIOT)**

Based on published and oral sources, some components of life and professional path of the famous Ukrainian archaeologist, archaeological expeditions organizer, Docent of the Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines in Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University – Anatolii Hutsal (1946–2021) – are being studied. Attention is drawn to his human, family and social traits, which characterize him as a humanist, collectivist, a person, always ready to help. High-value scientific and pedagogical qualities of the scientist, his dedicated service to archeological science in Podillia region, participation in scientific and organizational life of archeological section of Faculty of History, civic maturity and support of state-building processes in modern Ukraine are shown.

Keywords: Anatolii Hutsal, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, archaeology, training of specialists, independent Ukraine.

УДК 902+908](477.43)Гуцал

Сергій Скорий,
доктор історичних наук, професор,
завідувач Відділу археології раннього залізного віку
Інституту археології НАН України

Олександр Могилів,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Відділу археології раннього залізного віку
Інституту археології НАН України

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАУЦІ: ПАМ'ЯТІ АРХЕОЛОГА АНАТОЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ГУЦАЛА

У статті висвітлюється життєвий та творчий шлях археолога, вчителя, науковця Гуцала Анатолія Федоровича. Детально описано внесок археологічних досліджень вченого для вивчення епохи раннього залізного віку.

Ключові слова: археолог, біографія, Гуцал Анатолій Федорович, м. Кам'янець-Подільський.

Є люди, які собою, немов, уособлюють поступ науки, є дослідники, які щоденною кропіткою працюючи цеглина за цеглиною викладають стіну знань, є вчені, доробок яких назавжди буде слугувати дороговказом для майбутніх поколінь. Серед таких фахівців був й археолог, доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка Анатолій Федорович Гуцал. 22 вересня цього року, після важкої хвороби його не стало...

Весь життєвий шлях Анатолія Федоровича був прикладом служіння науці та людям.

Народився фахівець 9 серпня 1946 р. у с. Липівка Городоцького району Хмельницької області у селянській родині. З дитинства привчений до старанної праці, він вже під час навчання у школах сіл Липівка та Курівка зацікавився історією свого рідного краю. У 1964 р. майбутній дослідник вступає на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Надалі доля пов'язала його із цим навчальним закладом на все життя. Тут вже з першого курсу він захоплюється археологією та починає працювати під керівництвом відомого вченого І. С. Винокура. Першими розкопками були роботи на могильнику черняхівської культури біля с. Ружичанка. Вже зі студентських років майбутній вчений активно долучався до камеральної обробки матеріалів, писав статті до газет, робив доповіді на студентських конференціях. З тих пір понад півстоліття вчений майже безперервно вів дослідження багаточисельних пам'яток, пройшовши в інститутських експедиціях шлях від практиканта до багаторічного керівника.

По закінченні інституту в 1968 р. молодий фахівець деякий час працював вчителем історії у Городківській школі Крижопільського району Вінницької області. А у 1969 р. – повернувся у м. Кам'янець-Подільський, та почав працювати відповідальним секретарем міського відділу Товариства охорони пам'яток історії та культури. Того ж року він переходить на роботу на кафедру історії СРСР та УРСР Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту.

Ще у студентські роки Анатолій Федорович зацікавлюється старожитностями доби раннього заліза. У 1975 р. він вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР, де навчається під керівництвом ушлявлених вчених-скіфознавців В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна. Надалі фахівцю довелося досліджувати пам'ятки різних епох, до нового часу включно, але головну увагу він незмінно приділяв комплексам епохи раннього заліза.

Масштабні розкопки проводились ученим на поселенських пам'ятках і могильниках раннього залізного віку. Перші роботи здійснені ще у 1970 р. біля с. Бакота. Значними були дослідження 1972–1976, 1979–1981, 2016 рр. Рудковецького городища передскіфського часу на Дністрі – однієї з ключових пам'яток того періоду в регіоні. Розкопки понад 4000 м² площі городища зробили його однією з найкраще досліджених пам'яток передскіфської доби в Східноєвропейському Лісостепу.

Важливе місце серед доскіфських могильників займає Бернашівський некрополь на Вінничині – одна з найкраще досліджених поховальних пам'яток у Північному Причорномор'ї. Серед вивчених у 1987, 1989–1995 рр. захоронень, переважають ґрунтові комплекси з інгумаціями. Втім, відомі й декілька курганів.

Важливими стали роботи вченого на курганах скіфського часу на Хмельниччині, які відносяться до Західноподільської групи пам'яток. Матеріали з майже шести їх десятків, розкопаних під керівництвом А. Ф. Гуцала, складають сьогодні понад третину джерельної бази для вивчення поховальних старожитностей того часу на Західному Поділлі. Дослідження кургану біля Редвинців у 1973 р. дало цікаві набори озброєння та вузди. Серед насипів ранньоскіфського часу в Тарасівці (роботи 1988 р.), варто виділити гробницю з колективними похованнями, здійсненими за обрядом кремації і тілопокладення. Протягом трьох польових сезонів (1996–1999 рр.) тривали роботи у Шутнівцях, що дозволило розкопати сім курганів, які дали нові матеріали до поховального обряду та низку яскравих знахідок. Серед останніх можна виділити ліпний і кружальний посуд, озброєння, деталі спорядження коня, а також – високохудожнє дзеркало з оздобами у звіриному стилі. Низка курганів досліджена у 2000–2001 рр. в Чабанівці. Цікаві артефакти отримані у 2002 р. в Теклівці. Серед могильних споруд чотирьох розкопаних курганів, які були витягнуті в лінію, переважали стовпові склепи, частина з яких була спалена. Багатством матеріалу виділявся насип 3, де було виявлено керамічний посуд, прикраси, деталі вузди у звіриному стилі, люстро, а також унікальну для регіону арфоподібну фібулу середньоевропейської схеми. Серед насипів в Малинівцях (роботи 2003 р.) примітним є курган 1 з низкою захоронень, що мав низку передскіфських рис. Інші поховання відносяться до ранньоскіфської доби. Роботи на курганних групах біля Колодіївки у 2004–2006 рр., де вивчено понад два десятки комплексів, зробили некрополі навколо цього населеного пункту найкраще вивченими у всій Західноподільській групі. У 2007–2011 р. тривали розкопки біля сіл Спасівка та Іванківці на Поділлі, в ході яких досліджено низку знакових для регіону захоронень ранньоскіфського часу. Яскравий набір посуду та інші знаряддя виявлено у 2018 р. під час робіт на кургані біля с. Купин. Отримані матеріали дозволили на новому рівні розглядати розвиток поховальної обрядовості населення скіфського часу на Середньому Дністрі.

Серед досліджень вченого доби незалежності можна виділити також розкопки укріплень давньоруського часу в Старому місті Кам'янця-Подільського, роботи на курганах доби бронзи на Гусиковій Горі біля Спасівки, розкопки селища доби фінальної бронзи – початку раннього заліза поблизу Іванківців.

Фахівець протягом понад півстоліття проводив й активні археологічні розвідки пам'яток різних епох у регіоні, що стали основою Зводів пам'яток історії та культури Поділля. Серед них – й десятки поселень доби раннього заліза та низка городищ тієї пори, обстеженню яких він приділяв окрему увагу.

Анатолій Федорович завжди поєднував як введення до наукового обігу та інтерпретацію нових матеріалів, так і аналітичну роботу з вивчення поселенської структури, поховального обряду, матеріальної культури давнього населення Середнього Подністров'я. У своїй викладацькій роботі він був відомий творчим підходом до викладання дисциплін та предметів, який завжди імпував студентам. Вчений був багаторічним керівником археологічного гуртка університету, організатором студентських наукових конференцій, популяризатором та захисником культурної спадщини нашої держави. У польових практиках під його керівництвом основи польових досліджень досягали тисячі студентів. Чимало з них згодом стали археологами.

У пам'яті колег, друзів, учнів Анатолій Федорович залишився професіоналом, який віддав своє життя науці, невтомним дослідником пам'яток давнини, вірним другом, уважним і турботливим вчителем і наставником.

Serhii Skoryi,

Dr Hab, Professor, Head of the Department of Archaeology
of the Early Iron Age of Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Oleksandr Mohylov,

PhD, Senior Researcher, Department of Archaeology
of the Early Iron Age of Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

A LIFE DEVOTED TO SCIENCE: IN MEMORY OF ARCHAEOLOGIST ANATOLII HUTSAL

The article highlights the life and creative path of archaeologist, teacher, scientist Anatolii Hutsal. The contribution of the scientist's archaeological research to the study of the Early Iron Age is described in detail.

Keywords: archaeologist, biography, Anatolii Hutsal, Kamianets-Podilskyi.

**АНАТОЛІЙ ФЕДОРОВИЧ ГУЦАЛ
І АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА (ОКРЕМІ СТОРІНКИ СПІВПРАЦІ)**

У статті йде мова про співпрацю автора з відомим українським археологом, почесним краєзнавцем України, доцентом історичного факультету Анатолієм Федоровичем Гуцалом. В справі дослідження археологічних пам'яток Середнього Подністрів'я.

Ключові слова: Анатолій Федорович Гуцал, археолог, краєзнавець, археологічна експедиція, музеєфікація.

*«Радій кожній дрібниці,
і роби те, що тобі лобо,
немає милішого за «сродне діло»,
яке любиш і знаєш,
і немає гіршого,
ніж коли робиш силувано».
А. Ворон*

9 серпня 2021 р. Анатолію Федоровичу Гуцалу виповнилося 75 років.

Біографічні дані та науково-педагогічна діяльність Анатолія Федоровича Гуцала знайшла відображення в багатьох публікаціях (Винокур 2003; Винокур, Петров 2006; Хоптяр 2013; Гуцал, Могилов 2016; Олійник 2016; Тимофійко 2013).

Я, як учасник 35 археологічних експедицій, розвідок хочу розповісти про окремі сторінки співпраці з Анатолієм Федоровичем Гуцалом. Все, що я описую, це суб'єктивний погляд на те, що сталося в співпраці. Я подаю факти так, як їх сприймав і наголошую на тому, що було важливо для мене. Дякую Богові за кожну особу, яку зустрів упродовж цих років, а особливо працюючи в університеті.

Моє «хрещення», як археолога відбулося в липні 1973 року, коли я студент-практикант історичного факультету проходив археологічну практику під керівництвом А. Ф. Гуцала на городищі IX–VII ст. до н. е. біля с. Рудківці Новоушицького району Хмельницької області.

Мене, як і багатьох студентів-практикантів зацікавили розкопки, а саме: як робити розмітку розкопу, траншеї, шурфа, знімати 1-ий шар ґрунту, проводити фотофіксацію, розчистку об'єктів (жител, артефактів) наносити їх на план; камеральну обробку і реставрацію знахідок. Ми отримали необхідні навички у дослідженні старожитностей Середнього Подністрів'я.

Восени 1973 р. археологічна експедиція історичного факультету у складі О. Бітковського, О. Журка та автора під керівництвом А. Гуцала провела рятивні розкопки кургану скіфського часу біля с. Редвинці Хмельницького району Хмельницької області.

Щоб зрозуміти механізм проведення розкопок слід розглянути ряд питань, а саме: підготовка до експедиції, попередні виїзди на місце розкопок, транспорт, домовленість з керівництвом ВНЗ, директорами шкіл, підприємств, новобудов, м'ясокомбінату, проживання, харчування, фінансування.

Декілька слів слід сказати про підготовку до археологічної практики, розвідок під керівництвом А. Ф. Гуцала. Вона вимагала титанічної праці. Виїзди напередодні розкопок. Приклад: краєзнавець О. Романчук з Острога на початку 1980-х років виявив біля села Дорогоща курганний могильник із 6 насипів, який потрапив під будівництво ХАЕС. Про це він повідомив до заповідника м. Остріг. За браком коштів музею не міг фінансувати розкопки. Щоб пам'ятка не була знищена, краєзнавець написав листа до обласної газети «Радянське Поділля». З редакції йому повідомили, що цей лист перенаправлено до м. Кам'янця-Подільського в університет І. С. Винокура. У 1985 році І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал та автор виїхали до Острога, щоб зустрітися з О. Романчуком і обстежити могильник.

Другий приклад: краєзнавцями з м. Сатанова Городоцького району Хмельницької області було повідомлено А. Ф. Гуцала в 2007 році, що біля с. Іванківці цього району «чорними археологами» було пограбовано курган. А. Ф. Гуцал очолив виїзд на місце злочину, після обстеження кургану було прийнято рішення про його дослідження.

Слід зазначити також, про домовленість А. Ф. Гуцала з керівництвом ВНЗ за транспорт для перевезення студентів, експедиційного майна на місце розкопок. Укладання дозволів з керівництвом Хмельницької АЕС, Дністровської ГЕС. Одним з важливих питань було проживання студентів-практикантів під час проходження археологічної практики. (фото 1)

Впрожовж 1963–1995 рр. доводилось проживати в наметах при різних погодніх умовах: пекуче сонце, дощ, буревії тощо.

Приклад: у 1985 р. на розкопках в Дорогощі під час зливи і потужного вітру позривало палатки, промочило «до нитки» одяг, ковдри, продукти, довелося декілька днів просушувати все. Під вдалим керівництвом А. Ф. Гуцала наслідки непогоди були подолані.

Другий приклад: у 1989 р. на розкопках у Бернашівці Вінницької обл. під час зливи А. Ф. Гуцал доручив автору перевести в ГАЗ-69 речі студентів з наметів до будинку. Дорога до будинку була вузькою, машину занесло, і вона опинилась над обривом. Дощ йшов усю ніч. На ранок він припинився і за допомоги Київської археологічної експедиції під керівництвом О. Г. Колеснікова (Корвіна-Піотровського) наш автомобіль було врятовано. (фото 2)

З 1996 року завдяки А. Ф. Гуцалу, проживання студентів-практикантів покращилося на базі місцевих шкіл, клубів (Шутнівці, Чабанівка, Теклівка, Малинівці, Колодіївка, Іванківці, Кам'янка, Рудківці).

Найбільш важким виявилось питання щодо фінансування студентів-практикантів (60 коп. добоих на одного студента 70-80 рр. ХХ ст.).

Забезпечення продуктами харчування, паливом для приготування їжі (дрова, газ) їх доставка, усім необхідним для проживання (матраци, ковдри, посуд) а також лопати, ноші, ножі, совки, щітки...

Варто відмітити, що А. Ф. Гуцалу доводилось крім автотранспорту для перевезення студентів залучати й водний транспорт – катер «М. Светлов» з Бакоти до Рудковець, а також нерідко за власні кошти ремонт, заправку експедиційної машини, використання на розкопках бульдозера, екскаватора (Редвинці, Дорогоща, Рудківці, Іванківці).

А. Ф. Гуцал проводив інструктаж з техніки безпеки студентів практикантів під час проходження археологічної практики (як поводитися в таборі, на розкопі, річці тощо).

Пригадується такий випадок: під час дослідження кургану біля с. Іванківці О. Л. Баженов і автор натрапили на гранату (часів Другої світової війни). Наступним кроком А. Ф. Гуцала було припинено роботи на кургані, повідомлено до відповідних органів. Через певний час граната була знищена працівниками МНС, роботи на кургані було відновлено.

А. Ф. Гуцал ще з студентських років приймав активну участь у ремонті експедиційної амфібії, а згодом ГАЗ-69 (Гуцал 2012).

У 1985 році при сприянні ректора А. О. Копилова було отримано нові раму і кузов, двигун ГАЗ-69. Влітку 1986 р. під керівництвом А. Ф. Гуцала розпочали ремонт ГАЗ-69 за участі А. Ниника (випускника історичного факультету із м. Староконстантинова) та автора. За два тижні завдяки майстерності А. Ниника ГАЗ-69 виглядав як новий.

Другий випадок. Отримавши мотор з ремонту, встановили його напередодні проходження технічного огляду, а завести авто не змогли. Вирішили проходити техогляд як є, на наше щастя, все обійшлося добре. Заводити двигун не прийшлося. На наступний день завдяки О. Площинському (тодішньому студенту-заочнику) вдалося відремонтувати двигун, а також встановити замість тента металевий верх від списаного москвича (за сприяння П. А. Білого). Слід також згадати про шоферів Василя і Миколу Барбанюків, а також студентів Юрія Іванова, Василя Драпатога, які допомагали в ремонті експедиційного ГАЗ-69.

Потрібно відмітити вагомий внесок археологічної експедиції нашого ВНЗ при підготовці матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України по Хмельницькій області».

Для обстеження археологічних пам'яток і об'єктів А. Ф. Гуцалу, О. В. Гурському та автору доводилось виїжджати на 3-6 днів у різні райони Хмельницької області. Проводити підготовку обладнання машини ГАЗ-69 (для ночівлі, а також посуду, продуктів для приготування їжі). Здійснювати фотофіксацію пам'яток (фото 3), робити обміри, складати плани, збирати підйомний матеріал, який потім публікували в матеріалах конференцій, збірників (Гуцал, Мегей 2007, с.17; Гуцал 1993; Гуцал, Мегей 2000).

Ці поїздки проходили навесні та восени, часом температура повітря сягала 2-5 °С. Так ми отримували певне загартування. Також проводили археологічні розвідки в зоні будівництва газопроводу Уренгой – Самара – Ужгород (Хмельницька обл.)

У 2008 році було утворено Хмельницький відділ ДП ОАСУ «Подільська археологія» (Строцьк 2011, с. 141-144).

Археологи, краєзнавці активно долучились до збереження об'єктів культурної спадщини. Вони отримали можливість контролювати процес виділення земельних ділянок під будівництво, прокладання доріг та у власність. На кожен ділянку потрібно було скласти науковий звіт (історична довідка, фотофіксація) і відправити до Інституту археології НАН України.

Вагомий внесок у цій справі зроблено А. Ф. Гуцалом (здійснено обстеження 1300 ділянок загальною площею понад 10 тис. га. (Гуцал, Могилів 2016, с. 448)

Отримані археологічні матеріали збільшують джерелознавчу базу для вивчення давньої історії України.

Окремо зупинимось на дозвіллі студентів під час проходження археологічної практики. Дякуючи зусиллям А. Ф. Гуцала, відпочинок студентів проходив цікаво. Була організована зустріч з учасниками Другої світової війни у селі Дорогоща. Біля вогнища смажили картоплю, сало. Студенти задавали питання, отримували відповіді на них.

Приклад II. В с. Іванківці Городоцького району за підтримки А. Ф. Гуцала студенти дали концерт художньої самодіяльності для односельчан. Були підготовлені різні номери програми концерту. На особливу увагу усіх присутніх був виступ студентки Олени Войтович, яка співала акапельно. Після концерту А. Ф. Гуцал порадив Олені звернутися до фахівців музики з нашого ВНЗ. Вона прислухалась до поради А. Ф. Гуцала, познайомилась з викладачами музики і працювала над розвитком свого таланту.

Приклад III. Під час проходження археологічної практики в с. Чабанівка А. Ф. Гуцал організував зустріч з місцевим краєзнавцем В. Романюком, який у 1990 р. створив народний музей історії села. Були проведені розвідки в околицях села Чабанівка, де студенти були ознайомлені з методикою проведення розвідок. Отриманий досвід вони подальше використовували під час самостійних розвідок на городищах, поселеннях, печерах, храмах та інших пам'ятках. Серед них П. Нечитайло, О. Могилів, С. Семенчук, С. Маярчак та ін. (Гуцал, Семенчук 2004, с.116-118).

А. Ф. Гуцалом організовані екскурсії для студентів в с. Сатанів, Лядову, Бушу, Бакоту. Студенти ходили на річку Дністер, де купалися, ловили рибу. Рекорд риболовлі був зафіксований в с. Рудківці у 1979 р., де студент Богдан Строцьк зловив сома довжиною 95 см. А. Ф. Гуцал залучав студентів до складання сценаріїв фільмів: «Як студенти-практиканти добираються на розкопки», «Скільки чоловік поміщається в ГАЗ-69?». Кінокамера була налаштована на задні двері ГАЗ-69, з яких виходили студенти, а через передні двері заходили. (ГАЗ-69 – вантажний варіант розрахований на 8 осіб, а під час зйомок кількість осіб досягала 20).

Приклад II. Під керівництвом І. І. Щегельського і А. Ф. Гуцала студенти збудували житло з дерев'яних конструкцій, обмастили глиною. Всередину і зовні були закладені дрова їх підпалили для того, щоб дізнатися за якої температури руйнується житло. Студенти з цікавістю віднеслися до цього експерименту.

Також ходили в ліс по гриби, ягоди. Влаштували танці, змагання з футболу з місцевими хлопцями. Допомагав А. Ф. Гуцалу В. Войтович – випускник історичного факультету.

Споруджували греблю на р. Маціорська в с. Рудківці, де приймали ванни після розкопок тощо.

Окремо зупинимось на рисах характеру А. Ф. Гуцала. А саме: зібраність, працелюбність, винахідливість, чесність, справедливість, скромність, вираженість у своїх вчинках, працьовитість, щирість у спілкуванні з колегами, співробітниками, студентами, обов'язковість.

Пригадується такий випадок: була домовленість між І. С. Винокуром і А. Ф. Гуцалом з С. М. Бібіковим, що вони відвезуть його з Бакоти до Кам'янець-Подільського машиною ГАЗ-69 на аеродром до літака на Київ. Цілу ніч йшов дощ. Виїхати на підйом по польовій дорозі без увімкнення переднього моста було неможливо. При декількох спробах увімкнути передній міст зламався важіль роздавальної коробки, поїздка зривалась. Але спільними зусиллями І. С. Винокура, А. Ф. Гуцала та автора вдалося знайти додатковий пристрій і передній міст було увімкнено. Своєчасно прибули на аеродром, взяли квиток С. М. Бібікову до Києва.

Слід також сказати про цікаві поїздки, а саме: за ініціативи А. Ф. Гуцала до відомих краєзнавців Альошкінів в Букатинку, Бушу. Поїздки з С. М. Бібіковим, М. П. Кучерою, І. С. Винокуром, А. Ф. Гуцалом та автором на розкопки до В. Д. Барана у с. Рашків, до А. М. Анісюткіна в Атаки, до П. О. Черниша в Молодово. По дорозі С. М. Бібіков розповів, як він одного разу добирався на

попутній машині в табір Кримської археологічної експедиції. Проїхати авто на гірській дорозі заважала отара овець. Один з пасажирів відкрив дверку авто і хотів затягнути вівцю у машину, але замість вівці чоловік потрапив на кавказьку вівчарку. Усі дуже налякалися, але все обійшлося добре без травм і скандалу. Також пригадуються поїздки з А. Ф. Гуцалом на розкопки до Г. І. Смірної в Перебиківці до В. В. Кропоткіна в Думанів, до Л. І. Кучугури у Врублівці, до О. М. Приходнюка і Л. В. Вакуленко в Сокіл і Каветчину. Під час цих зустрічей знайомились з матеріалами розкопок, а також обговорювали різні питання тощо.

Слід відмітити те, що А. Ф. Гуцал також запрошував на розкопки до себе С. М. Бібікова, О. П. Черниша, М. П. Кучеру, В. В. Кропоткіна, А. О. Копилова, О. М. Завальнюка, Л. В. Баженова, С. А. Копилова, А. Манзія зі США (Фото 4), художника С. Кукурудзу.

На особливу увагу заслуговують організаторські здібності А. Ф. Гуцала, а саме: археологічний гурток, сторінку «Слідами древніх культур» в газеті «Студентський меридіан», а також проведення міжвузівських конференцій студентів (Рибак, Гуцал 2006, с.428-435)

Дякуючи його зусиллям, студентські конференції стали традиційними. Серед студентів історичного факультету слід згадати наступних: О. Могилова, П. Нечитайла, С. Семенчука, С. Мажарчака (кандидати наук) Є. Левінзона, М. Сльозкіна, О. Ткаченка, К. Норкіна, Г. Гурковського, Ю. Злотіна, Д. Лисак, Б. Філіпчука, В. Семенюту, К. Величко та ін.

Завдяки А. Ф. Гуцалу та І. С. Винокуру студенти історичного факультету залучались до проходження археологічної практики в академічних експедиціях під керівництвом відомих археологів: О. П. Черниша, О. М. Приходнюка, Л. В. Вакуленко, В. Д. Барана, Г. І. Смірної, В. В. Кропоткіна та ін.

Археологічна експедиція нашого ВНЗ співпрацювала з академічними установами Києва, Москви, Державного Ермітажу, а також Чернівецьким (С. Пивоваров), Житомирським (А. Шевчук; М. Хададова) університетами, Хмельницьким (С. Демидко, С. Стопенчук, О. Погорілець), Тернопільським, Кременецьким, Дунаєвським (В. Захар'єв) краєзнавчими музеями, Кам'янець-Подільським державним історичним музеєм-заповідником (Л. Кучугура, П. Болтанюк, І. Старенький), Національним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець» (Г. Ківільша, А. Кулішова). Слід відмітити, що частину знахідок з розкопок археологічної експедиції нашого університету передано у фонди музеїв Нетішина, Хмельницького, Старокостянтинова, Вінниці, Дунаєвця, Кам'янця-Подільського тощо.

Декілька слів слід сказати про його діяльність пов'язану з оформленням кабінету археології та археологічної лабораторії (поповнення експозиції знахідками з розкопок, проведення реставрації посуду, виготовлення таблиць, графічних реконструкцій: «Рудковецьке городище», «Скіфський вершник»).

А. Ф. Гуцал звертав особливу увагу на проблему охорони археологічної спадщини, на збереження і музеєфікацію історико-культурних пам'яток на місці їх розташування (Гуцал 2013, с.64-68). Особливо виділяв унікальність та конструктивні особливості кургану з Іванковецького Городоцького району Хмельницької області, розробив один з можливих варіантів його реконструкції. Проведено ряд робіт по консервації: відновлено кам'яний настил, імітовано опорно-стовпові конструкції поховального склепу.

А. Ф. Гуцал наголошував на необхідності створення туристичної екскурсійної зони у Побруччі (Спасівка-Іванківці-Кринцилів), у Старокостянтинівському районі (Губин, Самчики). Ним піднімалися питання щодо музеєфікації археологічних об'єктів в Старому місті і Старому замку м. Кам'янця-Подільського. Зроблена перша спроба музеєфікації бруківки XVIII ст. у Старому місті (Гуцал 2008; Гуцал 2012, с.26-30).

А. Ф. Гуцал, людина різноманітних інтересів і захоплень. Одне з них фото і кіносправа. Було відзнято фільм про археологічну практику студентів істфаку нашого ВНЗ, в якому йдеться про навчання їх примудростям археології. Цей фільм було показано студентам в гуртожитку (тривалість його становила 2 год). Він викликав великий інтерес у глядачів (нагадав їм про розкопки, відпочинок, пригоди, які з ними траплялися).

За участі А. Ф. Гуцала, В. А. Гуцала, автора і тодішнього студента Є. Левінзона було підготовлено цей фільм для перенесення його з кіноплівки на цифрові носії.

А. Ф. Гуцал поет, садівник, городник, пасічник, грибник, рибалка. Любив пожартувати. Пригадується така історія на городищі в Рудківцях А. Ф. Гуцал брився електричною бритвою на батареях (корпус бритви лежав на землі). Підходить хлопчина і питає: «Звідки напруга у бритві? – А. Ф. Гуцал відповідає: із землі. Хлопчина – ну й земля тут!».

А. Ф. Гуцал досяг вагомих успіхів у навчально-педагогічній, науково-дослідній роботі. Він здобув визнання й повагу в колективі викладачів, студентів, співробітників університету; широко відомий серед археологів, краєзнавців не тільки України.

Науковий доробок А. Ф. Гуцала сягає понад 160 наукових праць. Він організатор і активний учасник багатьох конференцій, регіонального, республіканського та міжнародного рівня.

За наполегливу діяльність А. Ф. Гуцал неодноразово нагороджувався ректором та трудовим колективом нашого ВНЗ грамотами, почесними відзнаками.

У 2015 р. А. Ф. Гуцалу було присвоєно звання почесний краєзнавець України. А. Ф. Гуцал дійсний член Центру дослідження Поділля. (Фото 5)

У рейтингу науково-педагогічних працівників за посадовою категорією «доцент» у 2019-2020 рр. зі 160 осіб А. Ф. Гуцал зайняв 10 місце.

Під час підбиття підсумків за 60 археологічних польових сезонів А. Ф. Гуцалом зроблено вагомий внесок у розвиток археологічної науки Середнього Подністров'я.

Слід відмітити, що за цей час було досліджено: понад 15 поселень, 8 городищ, понад 300 житл, 10 святилищ-жертвників, 67 курганів, понад 300 поховань, господарські споруди. Загальна площа розкопів становила понад 56000 м².

ЛІТЕРАТУРА

- Винокур, І. С. 2003. Гуцал Анатолій Федорович. *Кам'янець-Подільський державний університет в особах*, Т.1. Кам'янець-Подільський, с. 119-124.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1998. Дослідження курганів доби бронзи в селі Дорогоща на Волині. *Записки наукового товариства ім. Шевченка, СССХХV*, с. 431-465.
- Винокур, І. С., Петров, М. Б. 2006. Археологу А. Ф. Гуцалу – 60. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т.8. Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 408-413.
- Гуцал, А. 2012. До питання музеєфікації пам'яток археології Хмельниччини. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с.26-30.
- Гуцал, А. Ф. 1993. Городища скіфського часу на Дунаєвеччині. *Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці і їх роль і місце в історії Поділля»*. Дунаївці, с.25-26.
- Гуцал, А. Ф. 2008. До питання створення археологічного музейного комплексу у Позбруччі. *Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*, 4, с. 493-498.
- Гуцал, А. Ф. 2012. Окремі сторінки співпраці (перша і остання зустрічі, докторська дисертація, автомобільні справи) Іон Винокур. В: Завальнюк, О. М. та ін. (уклад.) *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, с. 36-44.
- Гуцал, А. Ф. 2013. Проблеми охорони археологічних пам'яток в Середньому Подністров'ї. *Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України*, 1, с.64-68.
- Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області*. Довідник. Київ-Чернігів: «Деснянська правда».
- Гуцал, В. А., Мегей В. П. 2007. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963-1999 рр.). *Давня і середньовічна історія України*, с. 17.
- Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2000. Коса-Горбуша з с. Городиська. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць*, вип.ІІ, Дунаївці, с. 79-83.
- Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2016. Анатолій Федорович Гуцал (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя в археології). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т. 23. Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 443-460.
- Гуцал, В. А., Семенчук, С. О. 2004. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр.*, 6, с. 116-118.
- Олійник, О. С. 2016. *Старожитності скіфської культури у дослідженнях археолога А. Ф. Гуцала*. Дипломна робота. Кам'янець-Подільський.
- Рибак, І. В., Гуцал, А. Ф. 2006. Кам'янець-Подільський форум молодих археологів. *Освіта наука і культура на Поділлі*. Т.8. Кам'янець-Подільський: Оіюм,-с. 428-435.

- Строцень, Б. С. 2011. Дослідження ДП ОАСУ «Подільська археологія» на Хмельниччині. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с.141-144.
- Тимофійко, С. О. 2013. *Археологічні дослідження та відкриття науковців Кам'янець-Подільського національного університету в 1965-2013 рр.* І. С. Винокура, А. Ф. Гуцала, В. І. Якубовського. Бакалаврська робота. Кам'янець-Подільський.
- Хоптяр, Ю. А. 2013. Анатолій Федорович Гуцал – відомий дослідник археології Поділля. *Археологічні студії «Межибіж» науковий щорічник*, 2, с. 322-329.

Valerii Mehei,
archaeologist

ANATOLII HUTSAL AND THE ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION OF THE FACULTY OF HISTORY OF KAMIANETS-PODILSKYI IVAN OHIENKO NATIONAL UNIVERSITY (INDIVIDUAL PAGES OF COOPERATION)

The article deals with the author's cooperation with the famous Ukrainian archaeologist, Honorary local historian of Ukraine, Docent of the Faculty of History, Anatolii Hutsal. In the case of the study of archaeological sites of Middle Dniester.

Keywords: *Anatolii Hutsal, archaeologist, local historian, archaeological expedition, museification.*

Фото 1. Дорогоща, 1985 р. Камеральна обробка артефактів з розкопок курганів

Фото 2. Бернашівка, 1989 р. Козлів. Зустріч з археологами Києва

*Фото 3. Бакота, 1974 р.
У таборі під час зйомки*

Фото 4. Бернашівка, 1989 р. А. Гуцал, А. Манзій

Фото 5. А. Гуцал вручає альбом ректору О. Завальнюку

УДК 902(477)(092)

Олександр Григоренко,
доктор історичних наук, професор,
академік Міжнародної академії інформатизації,

Вадим Григоренко,
учень Хмельницької гімназії №2,
член МАН

ОЛЕГ ПРИХОДНЮК І АНАТОЛІЙ ГУЦАЛ – ВІДОМІ ПРЕДСТАВНИКИ НАУКОВОЇ ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГА ІОНА ВІНОКУРА

У статті йде мова про творчі стосунки трьох непересічних особистостей – видатного українського археолога І. С. Винокура, О. М. Приходнюка й А. Ф. Гуцала. Спочатку вчителя та учнів, а згодом надійних друзів та щирих і доброзичливих колег.

Ключові слова: Іон Срулевич Винокур, Олег Михайлович Приходнюк, Анатолій Федорович Гуцал, Чернівці, Кам'янець-Подільський, археологія, дослідження, експедиція, Поділля.

Доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік Академії наук вищої школи України, академік Української Академії історичних наук, активний громадський діяч, мудрий педагог-новатор, видатний вчений, прекрасна людина І. С. Винокур відійшов у вічність 19 вересня 2006 року. «Людина, якої вже нема – але тепло якої підтримує нас в сьогоднішні» (Погорілець 2015, с. 409) – так каже про Іона Срулевича директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» Олег Погорілець, один з його учнів і щирих продовжувачів археологічної справи. Залишилися добрі справи, тисячі істориків-фахівців, за його участі підготовлених на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Його наукова діяльність вражає, адже за півстоліття подвижництва на ниві освіти і науки ним опубліковано майже 400 академічних і науково-популярних творів, десятки монографій, підручників і навчальних посібників для студентів закладів вищої освіти та учнів загальноосвітніх шкіл, кілька музеїв, створених під його безпосереднім науковим керівництвом (Завальнюк 2013, с. 130).

Наукові досягнення вченого характеризує не тільки кількість проведених археологічних експедицій, відкриттів, обсяг виданих монографій, підручників, навчальних посібників і статей, а й підготовка ним своїх послідовників. Іон Срулевич доклав немало зусиль до становлення багатьох науковців, викладачів, краєзнавців. Чимало з них об'єднані зі своїм учителем спільністю наукових інтересів, підходів до розв'язання наукових проблем, спільністю наукового мислення, ідей, стилю й методів реалізації наукових завдань, що складає неформальну творчу співдружність, яку прийнято називати науковою школою, а за ім'ям лідера – науковою археологічною школою професора І. С. Винокура. Серед визначальних ознак наукової школи – наявність наукового лідера – видатного вченого, здатного гуртувати творчу молодь, вчити її мистецтву дослідництва, створювати в колективі творчу, ділову, доброзичливу обстановку, заохочувати самостійність мислення й ініціативу; значущість отриманих результатів; високий науковий авторитет; висока наукова кваліфікація дослідників, згуртованих навколо лідера. Усі вони властиві науковій археологічній школі професора І. С. Винокура.

Навчатись, а тим більше працювати з Іоном Срулевичем було надзвичайно приємно. Він мав гідний наслідування талант не акцентувати увагу на людських слабкостях, а помічати паростки добра, підтримувати людину в її прагненні рости, вдосконалюватись, особливо – у галузі науки. Простота в спілкуванні була характерною особливістю уважного наставника, колеги. І це не випадково, адже чим обдарованіша особистість, тим ширший діапазон інтересів, а отже і легкість висловлення власної думки, надання поради тощо. Професор І. С. Винокур виховав плеяду вчених-археологів, які дотримуються теоретичних, організаційно-методичних принципів та ідей свого учителя і розвивають їх. Серед його послідовників – колишній завідувач кафедри історії України Національного університету імені І. Огієнка професор М. Б. Петров, кандидати

історичних наук Л. В. Вакуленко, Б. С. Строць, О. І. Журко, В. І. Якубовський, А. Б. Задорожнюк, О. Л. Баженов, С. П. Маярчак, С. О. Семенчук, В. А. Гуцал, І. О. Старенький та багато інших. Особливою гордістю Іона Срулевича стали його учні і послідовники справ вченого, доктор історичних наук Олег Приходнюк і доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка Анатолій Гуцал.

О. М. Приходнюк (1941–2004) був першим професійним археологом в Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї (Григоренко 2015, с. 18). Це був справжній ентузіаст своєї справи. Він був чудовою людиною, прожив яскраве життя, прославив науковими дослідженнями Поділля та України. Талант науковця демонструють його здобутки. Він був наймолодшим і найуспішнішим студентом на курсі Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича. Згодом став наймолодшим кандидатом історичних наук в Україні та наймолодшим доктором історичних наук в Інституті археології НАН України. Його праця відзначена Державною премією України в галузі науки і техніки (Вакуленко, Абашина 2011b, с. 3-6). Після закінчення університету в 1964–1966 роках працював старшим науковим співробітником у Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї. Далі доля завела його до Кам'янця-Подільського, а згодом до Києва. Його творчий шлях розпочинався під патронатом І. С. Винокура.

Співпраця І. С. Винокура і О. М. Приходнюка, якого він вважав своїм першим і найкращим учнем (Вакуленко, Абашина 2011a, с. 17), започаткувалася у ті часи, коли один був завідувачем музею Чернівецького університету, а інший – студентом. Уже тоді здібний першокурсник брав участь в археологічних експедиціях, організованих І. С. Винокуром на Житомирщині і Чернівещині. В 1962 році І. С. Винокур захистив кандидатську дисертацію (Винокур 1962). Навесні наступного року доктор історичних наук, завідувач кафедри загальної історії професор Л. А. Коваленко, який слідкував за успіхами молодого вченого і всіляко сприяв йому в наукових пошуках, рекомендував ректору інституту доценту І. С. Зеленюку запросити його на роботу (Прокопчук 2000, с. 154). Трудова діяльність Іона Срулевича у Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті офіційно розпочалась з 1 березня 1963 року, що слідує з наказу № 54 ректора І. С. Зеленюка (Гуцал 2012, с. 346). Для стаціонарного вивчення археологічних пам'яток уже 1964 року І. С. Винокур утворив археологічну експедицію історичного факультету в системі Інституту археології АН України для дослідження давніх поселень, могильників, курганів, жертovníків, капищ та інших пам'яток.

Іон Срулевич рекомендував керівництву Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту О. М. Приходнюка на посаду лаборанта кабінету археології, яку він зайняв у вересні 1966 року, залишивши роботу в обласному центрі. Однак тут працювати довелось недовго. У 1967 році він вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Весь наступний період його життя пов'язаний з цією науковою установою.

Першим спільним їх науковим проектом було поглиблене розвідкове обстеження верхів'я лівих приток Дністра, проведено стаціонарні розкопки на ранньослов'янському поселенні поблизу міста Городок, де вдалося відкрити 27 жител, господарські споруди та інші об'єкти та могильнику II–V ст. біля села Ружичанка поблизу міста Хмельницького. У ті ж роки з'явилися ряд їхніх спільних публікацій про результати розкопок (Винокур І.С., Приходнюк О.М. 1968, 1969, 1970, 1974). Повністю матеріали досліджень були видрукувані у монографії О. М. Приходнюка «Слов'яни на Поділлі» (Приходнюк 1975). Одним із рецензентів цієї книги і був І. С. Винокур. Він зазначив, що в дослідженні вперше зібрано і проаналізовано всю, відому на той час, інформацію про пам'ятки VI–VII ст. н. е. з території Середнього Подністров'я, значна частина яких була відкрита О. М. Приходнюком. Завдяки цим дослідженням культура східнослов'янських племен середньо-дністровського регіону перестала бути білою плямою на археологічній карті і отримала чітку характеристику. Ця монографія і на сьогодні залишається, фактично, єдиним комплексним дослідженням життя слов'ян на Поділлі.

У наступні десятиліття аж до відходу у вічність Олег Михайлович завжди відчував постійну підтримку в творчих планах і в життєвих справах свого надійного наставника. І. С. Винокур давав оцінки багатьом науковим працям свого учня. Однією з перших був відгук на автореферат кандидатської дисертації «Слов'яни VI–VII ст. н. е. на Поділлі», яку О. М. Приходнюк захистив у 1971 році. У ньому наголошується на значному особистому внеску дисертанта у вивчення цієї теми. Підкреслюється, що ним в науковий обіг введено більше 100 нових пам'яток цього часу, відкритих в зоні Середнього Дністра, а на окремих з них здобувач наукового ступеню проводив

стаціонарні дослідження. Особливу увагу Іон Срулевич акцентував на тому, що дисертант аналізує нові археологічні матеріали з Поділля на фоні всього Правобережжя, встановлює основні топографічні закономірності розташування ранньослов'янських селищ, узагальнює головні риси культури населення, приділяє увагу проблемі його взаємозв'язків з попередньою черняхівською і наступними культурами. Проаналізувавши автореферат, вчений прийшов до однозначного висновку про повну правомірність присудження О. М. Приходнюку наукового ступеня кандидата історичних наук.

У другій половині 1970-х років кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР О. М. Приходнюк вивчав ранньослов'янське поселення у Луці-Каветчинській на півдні Хмельницької області. Загальна площа розкопок становила 4590 метрів квадратних. На поселенні відкрито 27 напівземлянок з печами-кам'янками, 10 споруд і 32 ями господарського призначення ранньослов'янського часу, а також 2 заглиблені будівлі давньоруського періоду. У результаті стаціонарних розкопок було виявлено, що найбільш поширеним матеріалом, що зустрічався у житлах була кераміка, вироби з металу, кістки, каменю і скла. Підсумки були підведені автором у спільній з Л. В. Вакуленко монографії «Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре (Приходнюк, Вакуленко 1984), яка вийшла у світ у 1984 році. Як рецензент книги І. С. Винокур відзначив, що особливо важливими були висновки дослідника про функціонування ранніх слов'янських комплексів Луки-Каветчинської вже з другої половини V ст. н. е. і доживання їх до середини VII ст. з наступною трансформацією в інші археологічні культури.

У 1986 році О.М. Приходнюк захистив докторську дисертацію на тему: «Слов'янське населення Південно-Східної Європи V–VII ст. (пеньківська культура)». На засіданні спеціалізованої вченої ради при обговоренні дисертації Іон Срулевич виступав аргументовано і глибоко професійно. Серед іншого він схвально відзначив, що дисертант матеріали свого дослідження виклав у численних статтях і чотирьох монографіях, розробив хронологію і періодизацію пеньківської культури, виділив її регіональні особливості, вказав на її формування ще у IV ст. на основі більш ранніх слов'янських пам'яток і еволюційне переростання у старожитності наступного часу, ідентифікував культуру із племенами антів (Гуцал 2014, с. 224).

Велику увагу своєї наукової діяльності О.М. Приходнюк приділяв Середньому Подніпров'ю та Південному Побужжю, де ним було проведено дослідження цілого ряду поселень. Отриманий при розкопках фактичний матеріал було узагальнено разом з матеріалами із фондів і архіву Інституту археології АН УРСР у книзі «Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст.» (Приходнюк 1980). Це поселення пеньківського і сахнівського типів, селища типу Луки-Райковецької, корчакські і волинцевські старожитності, городища і поховальні пам'ятки. У рецензії на рукопис роботи І. С. Винокур відзначав, що автор подає разом із чіткою характеристикою різних за характером пам'яток їхню періодизацію і датування.

Професор І. С. Винокур завжди запрошував свого учня і колегу до себе спочатку в інститут, а згодом в університет на важливі різноманітні заходи, що мали спільні інтереси. Зокрема, Олег Михайлович неодноразово брав участь у роботі Подільських історико-краєзнавчих конференцій (1968, 1970, 1985, 1987 та 1990 рр.), на яких виступав з доповідями про результати своїх досліджень слов'янських старожитностей Подільського регіону.

Іон Срулевич виховав справжнього вченого, патріота і громадянина, завжди радів його черговому успіху. Наукові досягнення О.М. Приходнюка були вражаючими. Він опублікував більше 200 статей, 6 індивідуальних та 5 колективних монографій. Зокрема, це «Пеньковская культура» (Воронеж, 1998); «Туни та протоболгари в Європі» (Київ, 1999); «Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.)» (Чернівці, 2001); «Пастирське городище» (Київ-Чернівці, 2005). Як знаний вчений Олег Михайлович був співавтором фундаментальних узагальнюючих видань з давньої історії України. Серед них такі як «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (Київ 1990); «Археология Украинской ССР» в 3 т. (Київ, 1985-1986); «Давня історія України» в 3 т. (Київ, 1997-2000). За прикладом свого першого вчителя він займався і педагогічною роботою. О. М. Приходнюк був професором Національного університету «Києво-Могилянська Академія», членом спеціалізованих вчених рад для захисту дисертацій Інституту археології та Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України, науковим керівником цілого ряду кандидатських дисертацій, неодноразово виступав як офіційний опонент на захисті докторських і кандидатських дисертацій.

О. М. Приходнюк уважно стежив за публікаціями Іона Срулевича і відгукувався на них. Наприклад, предметом його аналізу стала монографія «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя», яка була видана в 1985 році. У його рецензії відзначається, що у книзі на основі аналізу археологічних джерел подано характеристику соціально-економічного і культурного розвитку населення вказаної території на різних етапах його існування, зроблено висновок, що монографія є суттєвим внеском у систематизацію археологічних пам'яток історичного Поділля (Приходнюк 1988, с. 62). У 1994 році І. С. Винокур спільно з Д. Я. Телегінім видали підручник для студентів історичних факультетів закладів вищої освіти «Археологія України». О. М. Приходнюк опублікував змістовну рецензію в журналі «Археологія», вказавши на загальні позитивні моменти такого видання, особливо відмітивши його актуальність та пристосованість до нових освітніх програм (Приходнюк 1996, с. 151). Дуже прихильно він вітав вихід навчального посібника «Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.» написаний групою авторів зокрема й І. С. Винокуром. Рецензент зазначив, що навчальний посібник виявився досить вдалим, робота насичена фактологічним матеріалом де значну увагу приділено характеристиці зброї, козацьким клейнодам, геральдиці, сфрагістиці, фортифікаційним спорудам, знаряддям праці, посуду тощо (Приходнюк 1999, с. 151-152).

Другим учнем відомого українського археолога І. С. Винокура став знаний серед фахівців-археологів та істориків-краєзнавців доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка А. Ф. Гуцал (1946–2021). Він народився 9 серпня 1946 року у сім'ї селян-колгоспників у селі Липівка Городоцького району Хмельницької області. Спочатку навчався у восьмирічній школі рідного села, а з 1961 по 1964 роки – у середній школі сусіднього села Курівка. Після закінчення школи у 1964 році вступив на перший курс історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. З перших днів навчання він проявив стійкий інтерес до археології, адже старожитності його цікавили ще в шкільному віці. Однак прищепити до вивчення найдавнішої історії стійкий інтерес, присвятити археологічним дослідженням все своє професійне і наукове життя допоміг саме Іон Срулевич. 42 роки вони спільно йшли по життєвій дорозі як учень і наставник, а згодом як колеги і щирі та надійні друзі.

Анатолій Федорович у 2010 році опублікував теплі і об'єктивні спогади про свого вчителя. «Перша наша зустріч відбулася 1 вересня 1964 р. на лекції з історії СРСР, яку він читав нам студентам-історикам історико-філологічного факультету. Ми уважно слухали і намагалися максимально записати почуте, адже це була наша перша вузівська лекція. Згодом вона змішалася з іншими, але не загубилася серед них саме через свою першість. Лектор дотримувався встановлених у таких випадках методичних і методологічних канонів, оголосив тему, план, зробив історіографічний огляд і перейшов до викладу основного матеріалу, поступово вводячи нас у премудрості історичної науки. На зустрічах однокурсників ми часто згадуємо цей день» (Гуцал 2010, с. 36-37). Справжнім серйозним кроком на шляху становлення А. Ф. Гуцала як фахівця стала археологічна практика, що проходила у літній сезон 1965 року поблизу села Ружичанка недалеко від міста Хмельницького під керівництвом Іона Срулевича. Перша археологічна практика справила на юнака незабутнє враження, тому у наступному 1966 році він працював уже за власним бажанням на розкопках поселення черняхівської культури. Як активний член наукового археологічного гуртка він неодноразово виступав з доповідями і повідомленнями на регіональних, всеукраїнських та всесоюзних наукових студентських конференціях, про що засвідчують численні дипломи, грамоти і почесні грамоти (Сімейний архів родини А. Ф. Гуцала).

Після закінчення педагогічного інституту у 1968 році Анатолій Федорович один рік працював вчителем історії та суспільствознавства Городківської середньої школи Крижопільського району Вінницької області. Наступного року за клопотанням І. С. Винокура його запрошують на роботу в Кам'янець-Подільський педінститут спочатку на посаду старшого лаборанта кафедри історії СРСР і УРСР. З того часу він стає постійним учасником та організатором археологічних експедицій не тільки свого інституту, але й Інституту археології АН УРСР. В 1975–1978 роках він був аспірантом Інституту археології АН УРСР, де продовжував досліджувати старожитності скіфського часу.

Впродовж цього періоду творче спілкування зі своїм наставником І. С. Винокуром постійно підтримувалося. 1970-ті роки в науковій діяльності Іона Срулевича були особливо насиченими. В 1972 році вийшла його монографія «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е.». Видання будь-якої монографії в той час, а ще такої, яка не

мала прямого відношення до генеральної лінії КПРС, ускладнювалося багатьма обставинами. Навіть друкування якогось оголошення чи дріб'язкової етикетки могло відбутися тільки після отримання відповідних печаток у кабінетах «облліту» – чиновницько-бюрократичного апарату, який ретельно стежив за виходом друкованої продукції. Зрозуміло, що автор дуже радів книжці і розраховував покласти її в основу докторської дисертації. Але, на жаль, шлях до останньої був не з легких. Підготувавши текст у кілька сотень сторінок і об'ємний альбом ілюстрацій, вчений подав роботу на обговорення у відділ ранньослов'янської археології Інституту археології АН СРСР у Москву. Як це нерідко трапляється, знайшлися заздрісники, недруги, яких не покидала думка: «а чому він, а не я» і дисертацію, що називається, «провалили».

Утім, як зазначає А. Ф. Гуцал, київські науковці значно краще знали, що конкретно зробив І. С. Винокур для вивчення історії племен, які населяли територію України в перші століття нової ери. Тодішній заступник директора Інституту археології АН УРСР широко відомий дослідник слов'янських старожитностей В. Д. Баран через Анатолія Федоровича передав Іону Срулевичу запрошення переорієнтуватися на Київ, що і було зроблено» (Гуцал 2010, с. 38). Робота була успішно захищена у спеціалізованій вченій раді названого інституту. У процесі захисту дисертант впевнено виклав основні положення свого дослідження, аргументовано відповідав опонентам і на зауваження присутніх. Але навіть і тут зрідка чулись приглушені недружелюбні репліки. Одна особа видала: «Говорит то он лучше, чем пишет». Вчена рада визнала науковий доробок кам'янчанина і присудила йому науковий ступінь доктора історичних наук. Три «чорних шари» ніяк не вплинули на загальний хід голосування. Дисертаційна епопея, до якої позитивним чином був причетний учень видатного археолога А. Ф. Гуцал, успішно завершилася.

Після завершення аспірантури та повернення до Кам'янець-Подільського педагогічного інституту А. Ф. Гуцала призначають на посаду асистента кафедри історії СРСР та УРСР. На новій посаді молодий фахівець проводив семінарські заняття, керував написанням курсових, згодом дипломних робіт і, звичайно, археологічною практикою зі студентами-істориками. Через деякий час завідувач кафедри доктор історичних наук, професор І. С. Винокур доручив Анатолію Федоровичу ведення відповідальної навчальної дисципліни «Спеціальні історичні дисципліни» і було прийнято рішення про переведення його на посаду старшого викладача.

До викладання курсу «Спеціальні історичні дисципліни» А. Ф. Гуцал поставився з почуттям глибокої відповідальності. Ним був опрацьований значний масив навчально-методичної та монографічної літератури, ознайомлювався з практикою проведення лекційних і семінарських занять в Чернівецькому і Тернопільському національних університетах і Вінницькому державному педагогічному університеті. Неодноразово виїжджав в столичні бібліотеки для вивчення новітньої літератури з даної проблематики. Все це дало можливість підготувати свій оригінальний курс лекцій, а згодом видати власні навчальні посібники: «Давні міри, письмо та календар» (Кам'янець-Подільський, 2001); «Давні календарі, міри, монети та письмо» (Кам'янець-Подільський, 2006), «Спеціальні історичні дисципліни. Тематика практичних занять та методичні вказівки до них» (Кам'янець-Подільський, 2004). На ці навчальні посібники з'явилися схвальні рецензії в різних виданнях. Їх широко використовують в університетах країни викладачі історичних факультетів. І. С. Винокур, який уважно стежив за успіхами свого перспективного учня, зазначав, що за високий рівень володіння своїм предметом, чуйне ставлення до молоді, як в аудиторії так і в польових умовах, студенти завжди поважали і любили А. Ф. Гуцала. У 2008 році А. Ф. Гуцалу за багаторічну плідну працю було присвоєно вчене звання доцента (Хоптяр 2012, с. 325).

Паралельно з навчальною роботою Анатолій Федорович спільно з Іоном Срулевичем, так і в окремих експедиціях займався дослідженням археологічних проблем. У зв'язку з будівництвом Дністровської ГАЕС був визначений спеціальний напрям досліджень старожитностей ранньоскіфського часу. Одночасно з цим проводилася систематизація пам'яток не тільки раннього залізного віку, але і інших артефактів більш пізнього часу. У 1985 році організовувалися розкопки курганів поблизу колишнього села Дорогоща, що знаходилося на межі Ізяславського і Славутського районів Хмельницької області. Під час розкопок були відкриті важливі комплекси тшинецько-комарівської культури середини II тис. до н. е. А. Ф. Гуцал кілька сезонів поспіль очолював експедицію на стаціонарних розкопках Рудковецького городища в Новоушицькому районі Хмельницької області і Бернашівського могильника Могилів-Подільського району Вінницької області. Наприкінці XX – перших десятиліттях XXI ст. під керівництвом Анатолія Федоровича студенти-практиканти історичного факультету Кам'янець-Подільського національно-

го університету імені І. Огієнка провели розкопки на місцях груп курганів ранньоскіфського і скіфського часу поблизу сіл Тарасівка (1988), Шутнівці (1997–1999), Чабанівка (2000–2001), Теклівка (2002), Колодіївка (2005–2006), Іванківці (2007–2011). В останні роки археологічні сезони проходили у Старому місті Кам'янця-Подільського. Ці дослідження значною мірою доповнили знання про історію та культуру населення Середнього Подністрів'я VIII–V ст. до н. е. та більш пізнього часу.

Результати власних наукових досліджень А. Ф. Гуцал опублікував у колективних узагальнюючих працях «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області». (Київ 1984); «Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник». (Чернігів-Київ, 2011), а також у майже двох сотнях публікацій у різних виданнях. Упродовж 52 років викладацької та наукової діяльності він сприяв підготовці багаточисленної когорти висококваліфікованих вчителів історії, відкрив для археологічної науки нові важливі першоджерела з історії та культури населення Середнього Подністрів'я VIII–V ст. до н. е.

Свої досягнення і здобутки на життєвій, освітянській та науковій ниві А. Ф. Гуцал завжди пов'язував з вмінням посеред усього берегти найбільш сокровенне – свою сім'ю. Вірним і надійним супутником впродовж кількох десятиріч була дружина Валентина. Вони навчалися в одному закладі вищої освіти, там і познайомилися. Одружилися 24 серпня 1969 року і більш як півстоліття прожили у повній гармонії, мирі і злагоді. З плином літ, в бурхливому житейському морі, за суєтою суєт вони не розгубили своїх почуттів. З кожним прожитим днем вони ставали ще ніжнішими і романтичнішими. Валентину Павлівну поєднувало з чоловіком духовне багатство, радість спілкування, єдине розуміння подолання проблем, що неминуче виникають у подружньому житті. Вони жили дуже насиченим, але надзвичайно цікавим життям. Валентина Павлівна дуже мила і розумна, привітна і завжди гостинна жінка. Доброю і щирою людиною, вихованою на принципах християнської моралі, виростило подружжя Гуцалів сина Віталія. Він перейняв від батьків їх найкращі людські якості, а головне – жадібність не багатства, а до знань, творчої праці, здатність зрозуміти ближнього і готовність прийти йому на допомогу. Батьки прищепили йому почуття гідності, віру в людину, щедрість, доброзичливість, принциповість. Віталій також працює в Кам'янець-Подільському національному університеті імені І. Огієнка. Він кандидат історичних наук, впевнено крокує батьківською дорогою, оскільки з дитинства був зігрітий любов'ю до археології. У лютому 2019 року він захистив кандидатську дисертацію, присвячену життю і діяльності видатного українського археолога І. С. Винокура (Гуцал 2019). Особливо радував Анатолія Федоровича онук Назар.

Високо цінував особистість доцента А. Ф. Гуцала ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка доктор історичних наук, професор С. А. Копилов. Характеризуючи його як науковця, педагога і людину, зазначав: «Як викладач він добре володіє фактичним і теоретичним матеріалом, добре обізнаний з теорією і практикою навчання й виховання, володіє інноваційними та інтерактивними технологіями викладання гуманітарних дисциплін. Постійно дбає про вироблення власного стилю викладання, який характеризується тактовністю, виваженістю, толерантністю та лояльністю при вільному викладі матеріалу з історичними паралелями і сучасними підходами до нових інтерпретацій тих чи інших подій, фактів, явищ в історії України і археології. Чіткість і послідовність ведення занять, насиченість їх яскравим фактичним матеріалом забезпечує доступність інформації щодо складних історичних процесів вітчизняної історії. Йому притаманні природний таланти керівника, виняткова працездатність, цілеспрямованість, висока суспільна активність, доброзичливість і сердечність у спілкуванні людьми. Анатолій Федорович – організатор високого рівня, тонкий психолог, людина, яка своїми рішеннями, вчинками, способом життя, ставленням до людей стверджує свій високий авторитет. Оптимізм, розуміння проблем сьогодення, критичне мислення, невтомна результативна праця є головними рисами життя цієї визначної постаті. Доцент А. Ф. Гуцал є тим вченим, хто визначає науковий і моральний авторитет університету, його творчий тонус і шляхи розвитку».

Життєві шляхи і науково-педагогічна діяльність таких відомих в нашій країні і за рубежом археологів як І. С. Винокур, О. М. Приходнюк та А. Ф. Гуцал засвідчує їхню щире взаємоповагу, доброзичливість, готовність завжди прийти на допомогу, підтримати одне одного. Стосунки одного з них спочатку як вчителя і учнів, а згодом рівновеликих вчених може бути прикладом гідного служіння науці і прикладом зразкових людських відносин.

ЛІТЕРАТУРА

- Вакуленко, Л., Абашина, Н. С. 2011а. Памяти ученого. *Statum plus*, 5, с. 17.
- Вакуленко, Л. В. Абашина, Н. С. 2011б. Олег Михайлович Приходнюк – дослідник ранньослов'янських старожитностей. *Археологія*, 4, с. 3-6.
- Винокур, И. С. 1962. *Древности Восточной Волыни первой половины I тысячелетия н. э.* Автореферат диссертации к. и. н. Ленинградское отделение Института археологии АН СССР.
- Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. 1968. Работы славянского отряда Подольской экспедиции. *Археологические открытия 1967 года*, с. 234-235.
- Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. 1969. Раннеславянское поселение у г. Городок. *Археологические открытия 1968 года*, с. 332-334.
- Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. 1970. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты. *Археологические открытия 1969 года.*, с. 282-283.
- Винокур, И. С., Приходнюк, О. М., Смиленко, А. Т. 1971. Исследование славянских памятников в Устье на Среднем Днестре. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3, с. 218-223.
- Винокур, И. С., Приходнюк, О. М. 1974. Раннеславянское поселение на р. Смотрич. *Ранне-средневековые восточнославянские древности*. Ленинград, с. 227-242.
- Винокур, И. С., Приходнюк, О. М., Смиленко, А. Т. 1973. Ранньослов'янське поселення Устя на Середньому Дністрі. *Середні віки на Україні*. Київ, 2, с. 56-63.
- Григоренко, О. П. 2015. Внесок фахівців обласного центру в археологічне дослідження території Хмельниччини. *Краєзнавець Хмельниччини. Науково-краєзнавчий збірник*, 8, Кам'янець-Подільський, с. 18.
- Гуцал, А. Ф. 2010. Окремі сторінки співпраці (перша і остання зустрічі, докторська дисертація, автомобільні справи). *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія*. Кам'янець-Подільський, с. 36-37.
- Гуцал, В. 2012. Особова справа І. С. Винокура з архіву Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України. Науковий збірник*. Кам'янець-Подільський, с. 346.
- Гуцал, В. 2014. Перший учень відомого подільського археолога. *Археологічні студії «Межибіж». Матеріали третіх археологічних читань. Науковий щорічник*, 3, Хмельницький, с. 224.
- Гуцал, В. 2019. *Професор І. Винокур у науково-освітньому і громадському житті України (1948-2006 рр.)*. Автореферат дисертації к. і. н. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
- Довженко, В., Винокур, И. С., Тимошук, Б. О. Приходнюк, О. М. 1970. Слов'янські старожитності Середнього Подністров'я. *Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, с. 124-127.
- Завальнюк, О., Прокопчук, В. 2013. Український археолог Іон Винокур *Археологічні студії «Межибіж». Матеріали других археологічних читань. Науковий щорічник*, 2, Хмельницький, с. 130.
- Погорілець, О. 2015. *Археологічні студії «Межибіж». Матеріали четвертих археологічних читань. Науковий щорічник*, 4, Хмельницький, с. 409.
- Приходнюк, О. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. 1988. Рецензія на книгу І. Винокура «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» (1985). *Пам'ятки України*, 1, с. 62.
- Приходнюк, О. 1999. Рецензія на книгу «Археологія доби українського козацтва XVI-XVII ст. – Київ: «ВПОЛ», 1997. – 336 с.» *Археологія*, 2, с. 151-152.
- Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. 1984. *Славянские поселения I тыс. н. э. в с. Сокол на Среднем Днестре*. Київ: Наукова думка.

- Приходнюк, О. М. 1996. Рецензія на книгу «Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. – Київ: Вища школа, 1994. – 318 с.». *Археологія*, 1, с. 151.
- Прокопчук, В. С. 2000. 70-річчя доктора історичних наук І. С. Винокура. *Український історичний журнал*, 5, с. 154.
- Хоптяр, Ю. 2012. Анатолій Федорович Гуцал – відомий дослідник археології Поділля. *Археологічні студії «Межибіж»*. Матеріали других археологічних читань. Науковий щорічник, 2, с. 325.

Oleksandr Hryhorenko,
Dr Hab, Professor,
Academic of the International Academy
of Informatization,

Vadim Hryhorenko,
Student of Khmelnytskyi Gymnasium No. 2,
Member of the Junior Academy of Sciences of Ukraine

**OLEH PRIKHODNIUK AND ANATOLII HUTSAL –
FAMOUS REPRESENTATIVES OF THE SCIENTIFIC SCHOOL
OF THE UKRAINIAN ARCHAEOLOGIST ION VYNOKUR**

The article deals with the creative relations of three extraordinary personalities – the outstanding Ukrainian archaeologist I. Vynokur, O. Prykhodniuk and A. Hutsal. First, teachers and students, and later reliable friends and sincere and friendly colleagues.

Keywords: *Ion Vynokur, Oleh Prykhodniuk, Anatolii Hutsal, Chernivtsi, Kamianets-Podilskyi, archaeology, research, expedition, Podillia.*

Євгеній Левінзон,
магістр археології,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ ТА ЛЮДИНУ

Публікація присвячена вічній та світлій пам'яті відомого українського вченого-археолога, невтомного дослідника старожитностей раннього залізного віку Середньої Наддністрянщини, людини зі щирим серцем та відкритою душею – Анатолія Федоровича Гуцала (1946–2021).

Ключові слова: *Анатолій Федорович Гуцал, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, археологічна експедиція, наукова і педагогічна діяльність.*

*Brevis nobis vita data est,
at memoria bene redditae vitae sempiterna*

Marcus Tullius Cicero

Чергову Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Археологія і фортифікація України» організаторами заздалегідь планувалось присвятити до 75-літнього ювілею Анатолія Федоровича Гуцала, проте 22 вересня 2021 р. після важкої хвороби його не стало. Сумна звістка вразила колег-науковців, випускників, студентів. Не стало людини з великої літери, одного з патріархів подільської археології...

Писати ці рядки важко, усвідомлюючи, що з тим же заголовком це могли бути слова для ювіляра, подяка за його людяність та клопітку працю протягом півстоліття. На жаль, таким чином залишається лише закарбувати у пам'яті його образ: щирого, готового вислухати та допомогти у будь-який момент мудрого наставника.

Я зустрів Анатолія Федоровича 5 років тому, він став першим викладачем, лекцію якого я почув на історичному факультеті К-ПНУ ім. І. Огієнка. І досі пам'ятаю кожен момент того дня. У його викладацькій манері для першокурсників було багато незвичного, але ця людина до себе притягувала, її з неабияким інтересом слухала студентська юрба, що тільки-но переступила університетський поріг.

Анатолій Федорович, зачекавши коли тодішній декан факультету Володимир Анатолійович Дубінський завершить вступне слово, підійнявся з-за парти та підійшов до кафедри. «Як ви думаете, який у вас зараз предмет?» – запитав він у нас. В аудиторії зависла тиша, декілька чоловік вигукнули: «Історія первісного суспільства!» Проте, за цей час відбулись зміни в розкладі і це вже були «Спеціальні історичні дисципліни», які власне і викладав вже не одне десятиліття Анатолій Федорович.

Тоді він сказав, що ми помиляємось і почав розповідати нам старовинну байку про Петра I та братів-близнюків, яких цар переплутав, не знаючи про те, що їх власне двоє. «Так і ви думаете, що зараз «Історія первісного суспільства», а це «Спеціальні історичні дисципліни». Звати мене Анатолій Федорович, прізвище подивитесь на розкладі», – підсумував він свій вступ і розпочав лекцію.

Простими словами він міг описувати складні речі, доступно подавати навчальний матеріал, що стосувався проблем палеографії, метрології, нумізматики і звісно археології. Його афоризми розходились серед студентів, стаючи крилатими висловами. Незабутнє враження залишили історії з життя, якими Анатолій Федорович повсякчас ділився з нами під час занять. Вчений згадував про давно минулі роки, коли його кар'єра лише починалась, розповідав про своїх вчителів: Іона Ізраїлевича Винокура, Варвару Андріївну Іллінську, Олексія Івановича Тереножкіна, Миколу Кузьмича Анісюткіна та інших (детальніше про їхню співпрацю: Могилов, Гуцал 2021).

Пригадував епізоди роботи з корифеєм археологічної науки Сергієм Миколайовичем Бібіковим під час участі в Середньодністровських експедиціях (Гуцал, Могилов 2016, с. 449). Різноманітні події описував нам Анатолій Федорович: повчальні, яскраві, такі, що запам'ятовуються надовго, не

зважаючи на те, про що в них йшлося: про велелюдну наукову конференцію у тодішньому Ленінграді, дискусію на розкопках чи бешкетників-студентів.

Згадаю тут історію, яку я почув від Анатолія Федоровича вже не так давно. Якось він завітав до Інституту археології АН УРСР (що тоді перебував на території Видубицького монастиря), там він зустрів Бориса Миколайовича Мозолевського, який повів його до кімнати із зачиненими дверима. Відімкнувши замок, запросив досередини де по центрі приміщення знаходилась нещодавно виявлена пектораль з Товстої Могили. Борис Миколайович запросив приміряти безцінний артефакт. Я одразу ж з подивом поцікавився в Анатолія Федоровича, якими ж були його відчуття, а він лише посміхнувся: «Важка...»

Наша перша розмова відбулась зненацька за декілька днів після початку навчання. Звично привітавшись, ми вже розійшлись в різні сторони, але раптом викладач окликнув мене, а потім довго розпитував про те звідки я, де вчився, про нашу групу та її склад.

А вже незабаром Анатолій Федорович запросив охочих студентів долучитись до роботи студентського археологічного гуртка, керування яким він успішно здійснював вже не один рік. Ці зібрання стали для нас не лише науковою школою, традиції якої вчений продовжував слідом за своїм вчителем – Іоном Винокуром. Саме завдяки демократичному ставленню Анатолія Федоровича та намаганням знайти індивідуальний підхід до кожного студента, я обрав свій шлях в археології.

Пригадую, що згодом на зібраннях гуртка, вже звертаючись до молодших студентів, Анатолій Федорович казав: «Ви маєте заходити сюди кожної перерви, цей кабінет має стати для вас домом». Зі щемом згадую як він зустрічав кожного з нас на порозі археологічної лабораторії. З його особливою посмішкою тиснув руку і так підводив до свого столу, де ще розпитував про справи, навчання. Здається, що вчергове завітавши до лабораторії, я знову побачу його за цим же столом...

На цих заняттях вчений залучав студентів до обговорення цікавих тем, підготовки доповідей на обрані тематики. А результатом кропіткої роботи кожного року ставало проведення Всеукраїнської студентської археологічної конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи». З 2006 р. Анатолій Федорович докладав значних зусиль до проведення цих студентських форумів (Гуцал, Могилов 2016, с. 446). Слід було проконтролювати безліч організаційних питань, видання збірників тощо. До роботи конференцій долучались учасники з багатьох куточків України та навіть з-за кордону (фото 1).

Не лише першу лекцію в житті провів для мене та моїх одногрупників Анатолій Федорович, але й повів на першу археологічну розвідку в с. Жабинці (тодішнього Чемеровецького р-ну), а згодом і запросив оглянути перше в моїй практиці трипільське поселення в с. Сокіл на Дністрі. Пам'ятку активно руйнували «чорні копачі», на місці ми з ним та Петром Анатолійовичем Болтанюком виявили безліч грабіжницьких ям, велику кількість уламків посуду, кісток тварин, знарядь праці тощо. Завершивши опрацювання матеріалу, Анатолій Федорович запропонував мені долучитись і до спільної доповіді на міжнародній конференції (фото 2) та публікації у науковому збірнику (Болтанюк, Гуцал, Левінзон 2017).

Для мене – студента ще тоді другого курсу така участь здавалась просто неможливою. Усі мої подальші ініціативи та спроби в наукових пошуках вчитель сприймав з ентузіазмом, допомагав порадою, надавав доступ до особистої бібліотеки та фондів археологічної лабораторії. Навчав азам реставрації, археологічного малюнку, радив як обрати лаконічну та влучну назву для робіт тощо.

Під керівництвом Анатолія Федоровича я здійснив написання цілої низки публікацій, двох курсових та дипломної бакалаврської роботи. Додавши правки до якоїсь з цих праць, він зауважив: «Я подивився, підправив, але ж ти автор! Що я тобі можу сказати? Хочеш виправляй, а якщо не хочеш, то ні».

Яскравим епізодом став процес оцифрування експедиційного кіноархіву, на плівках якого був зафіксований не один польовий сезон, починаючи ще з 1963 р. (Гуцал В., Гуцал А. 2021). Пам'ятаю, як з Максимом Сльозкіним зайшли до приміщення лабораторії, де відбувалось щось зовсім для нас незвичне. Анатолій Федорович разом з Віталієм Анатолійовичем в оточенні старих бобін намагались запустити старий кінопроектор. Наш подив не знав меж!

Анатолій Федорович зрадів, що ми вчасно заглянули і зможемо допомогти та доручив нам тримати настінну карту, на зворотну сторону якої мав проектуватись сам фільм. 50-річна плівка обережно заправляється Анатолієм Федоровичем між роликками та барабанами, рубильник

увімкнено, загорілось світло, бобіни закрутились, проектор загуркотів з характерним звуком, який доводилось раніше чути лише по телебаченню.

Невелика жовта картинка з'явилась на полотні карти. Дорога, дерева, усміхнені молоді люди їдуть у кузові вантажівки, руки вже тремтять від такого дотику до історії. Бакота у всій красі та вузенький Дністер задовго до побудови ГЕС. «А це що, Винокур у білому капелюсі?» – Анатолій Федорович схильно покивав, а далі одного за одним почав згадувати своїх вчителів, колег, друзів, студентів. Звісно побачили ми і молодого Анатолія Федоровича. З усіх пар ми того дня відпросились, не могли пропустити таку унікальну можливість.

Згадував тоді Анатолій Федорович ще зовсім юні свої роки коли недовгий проміжок часу працював кіномеханіком. За лампами, що постійно перегорали та потребували заміни, майбутній археолог долав десятки кілометрів на велосипеді, поки наростало невдоволення публіки, що чекала в цей час на продовження кіносеансу.

Процес оцифрування університетського кіноархіву зайняв довгий час, спочатку намагались здійснити цей процес своїми силами (фото 3), а згодом заручились підтримкою спеціалізованої організації у Львові.

Більше ніж півстоліття свого життя віддав Анатолій Федорович археологічній науці та роботі зі студентами (фото 4). Вчений власноруч спорудив собі нетлінний пам'ятник: близько сотні друкованих наукових публікацій, майже 60 досліджених курганів західноподільської групи скіфського часу, безліч відкритих і обстежених пам'яток археології різної культурної та хронологічної приналежності (Гуцал, Могилов 2016; Могилов, Гуцал 2021). Про наукові здобутки археолога можна говорити дуже довго, а ще довше результатами цієї відданої праці будуть користуватись наші сучасники та наступні покоління дослідників.

Таких людей буває мало, часом здавалось, що ніхто не знає так чуттєво навколишній світ та ество людини, як Анатолій Федорович. Йому достатньо було лише одного погляду, щоб зрозуміти хто стоїть перед ним. Мовчазний щодо себе та власних проблем, він ніколи не приховував інтересу та ставлення до оточуючих, до часу в якому ми живемо. «Людиною бути важко, а негідником – запросто», – один з багатьох його висловів, що міг дійсно належати лише тій людині, якою бути важко.

Вічна Вам пам'ять, учителю! Ви будете жити доти, доки житиме пам'ять про Вас у серцях Вашої рідні, колег, учнів, студентів!

ЛІТЕРАТУРА

- Болтанюк, П., Гуцал, А., Левінзон, Є. 2017. Результати розвідки на багатошаровому поселенні в с. Сокіл. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 39-44.
- Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2016. Анатолій Федорович Гуцал (до 70-річчя від дні народження та 50-річчя в археології). *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 23, с. 443-460.
- Гуцал, В. А., Гуцал, А. Ф. 2021. Кіноплівки як джерело вивчення історії археологічної експедиції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. В: Копилов, С. А. та ін. (ред.) *Архівістика: теорія, методика, практика: матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», с. 67-72.
- Могилов, А., Гуцал, В. 2021. К юбилею археолога Анатолія Федоровича Гуцала. *Revista Arheologică*, vol. XVII, nr. 1 p. 125-127.

Yevhenii Levinzon,
MA in Archaeology,
Junior Researcher, Kamianets-Podilskyi State
Historical Museum-Reserve

THE WORD ABOUT THE TEACHER AND THE MAN

The article is dedicated to the blessed and eternal memory of the famous Ukrainian archaeologist, tireless researcher of the Early Iron Age antiquities of the Middle Dniester region, a man with a sincere heart and

an open soul – Anatolii Hutsal (1946–2021). Mr. Hutsal devoted more than half a century of his life to archaeological science and work with students. The researcher himself built an imperishable monument: about 160 printed scientific publications, almost 60 excavated mounds of the Western Podillia group of Scythian time, many discovered and surveyed archeological sites of various cultural and chronological affiliation. The article contains the author's memories of his teacher, episodes of joint work in the field of archaeology.

Keywords: *Anatolii Hutsal, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohiienko National University, archaeological expedition, scientific and pedagogical activity.*

Рис. 1. На пленарному засіданні Всеукраїнської студентської археологічної конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи». Зліва направо: І. М. Конет, А. Ф. Гуцал та автор (2018 р.)

Рис. 2. А. Ф. Гуцал доповідає про результати археологічної розвідки на багатопшаровому поселенні Сокіл (2017 р.)

*Рис. 3. Під час першої презентації оцифрованих копій експедиційного кіноархіву.
Зліва направо: А. Ф. Гуцал, О. А. Ткаченко та автор (2018 р.)*

*Рис. 4. А. Ф. Гуцал, О. А. Пламеницька та П. А. Болтанюк зі студентами історичного факультету
на розкопках у Кам'янці-Подільському по вул. П'ятницькій, 12 (2017 р.)*

Володимир Верстюк,
старший викладач кафедри Всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Олеся Кух,
керівник гуртків Кам'янець-Подільського
позашкільного навчально-виховного об'єднання

СПОГАДИ ДВОХ СТУДЕНТІВ...

У статті описуються спогади учнів Гуцала Анатолія Федоровича про нього, як вчителя, організатора, науковця, Людину. Особлива увага приділяється студентській археологічній практиці, що проходила після 1 курсу у 2003 р., керівником якої був Анатолій Федорович.

Ключові слова: історичний факультет, археологічна практика, розкопки, Анатолій Федорович Гуцал.

Вперше ми зустрілися з Анатолієм Федоровичем у вересні 2002 р., коли стали студентами історичного факультету. Він викладав нам курс «Допоміжні історичні дисципліни». На лекціях нам було цікаво, оскільки це не був монологічний виклад матеріалу; на заняттях був присутній елемент дискусії. Нас першокурсників вражали енциклопедичні знання та манера викладання. Справжні баталії розгорталися на практичних, бо написати конспект було замало. Потрібно було аналізувати різноманітні метричні системи, календарі... Все це спонукало докопатися до істини.

У першому семестрі була теорія, по закінченню другого – практика. Влітку студенти I курсу історичного факультету традиційно проходять археологічну практику. Ми не стали виключенням. Погрузили їжу, одяг, інструменти до машини, сіли в автобус і мандрівка почалася. Перші дні були пов'язані із налагодженням побутових умов, визначенням місця майбутніх розкопок. Вони проходили у полях між селами Малинівці та Гринчук Кам'янець-Подільського району. Ми, під керівництвом Анатолія Федоровича, досліджували рештки 4 курганів скіфського періоду. Він навчав нас як правильно консервувати артефакти, проводити топографічні замальовки, грамотно вести щоденник дослідження. Кожного дня, після вечері, у нас обов'язково було обговорення того, що відкопали сьогодні; аналіз історичних і природних умов, які відповідали часу віднайдених знахідок.

Пригадуємо наші індивідуальні та колективні завдання із сортування величезної кількості черепків, які ми відрами приносили з берегів Дністра. Такі завдання дали навички студентам дуже швидко розрізняти посуд різних періодів, відбирати цінні зразки. Багато речей Анатолій Федорович нам привозив із археологічної лабораторії для порівняння.

Розкопки розкопками, але у спогадах поринають і інші картинки: дівчата ліплять вареники у польових умовах, чистять більше 20 кг свіжої риби... Наш викладач дбав не тільки про наше інтелектуальне збагачення, але й про студентський шлунок. Домовився із місцевими фермерами, як ми казали, про «прямі поставки риби та молочних продуктів». А ще вчив дружити. Ми (студенти двох груп) майже кожного вечора збиралися за посиденьками біля багаття з гітарою, розповідали цікаві факти про себе.

Саме на практиці ми дізналися про Анатолія Федоровича, як про неймовірного організатора та цікаву особистість. Крім того, він умів мудро поєднувати вимогливість, педагогічний такт та людяність. Ми вдячні йому за науку!

Volodymyr Verstiuk,
Senior Lecturer of the Department of World History,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

Olesia Kuh,
Head of circles of the Kamianets-Podilskyi
Extracurricular Educational Association

MEMORIES OF TWO STUDENTS...

The article describes the memories of Anatolii Hutsal's students about him as a teacher, organizer, scientist, and Person. Special attention is paid to the student archaeological practice, which took place after the 1st course of the University in 2003, and Mr. Hutsal was the head of it.

Keywords: Faculty of History, archaeological practice, excavations, Anatolii Hutsal.

**АНАТОЛІЙ ФЕДОРОВИЧ ГУЦАЛ:
ЗРАЗКОВИЙ ВИКЛАДАЧ, НАУКОВИЙ КЕРІВНИК,
ЩИРА ЛЮДИНА**

У статті описуються спогади про Гуцала Анатолія Федоровича, як про викладача, наставника, професіонала. Висвітлюється ставлення його до своїх учнів, як до своїх послідовників.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Гуцал Анатолій Федорович, археолог, спогади.

Перше знайомство із Анатолієм Федоровичем в нас, першокурсників, відбулося на лекції курсу «Спеціальні історичні дисципліни». Завдяки змістовній та цікавій подачі матеріалу викладачем, для більшості студентів це була улюблена навчальна дисципліна. Його професіоналізм відобразився у вмінні прищепити любов до дослідження минулого на основі матеріальної культури. Викладачем він був вимогливим, як ніхто інший цінував знання та старання студентів.

Організована Анатолієм Федоровичем археологічна практика в с. Рудківці Новоушицького району дозволила студентам відчувати себе справжніми археологами, долучитися до розкопок житлових комплексів Рудковецького городища, наочно ознайомитися із матеріальною культурою передскіфського періоду. Окрім цього, ми провели гарно час, милуючись чудовою природою р. Дністер.

Анатолій Федорович, як науковий керівник, допоміг мені поглибити знання у вивченні проблем взаємозв'язків чорноліської, середньогальштатської (Козія-Сахарна) та пізньогальштатських культур Середнього Подністров'я (Бесараб-Шолданешти, Бірсепть-Феріджеле). Він підтримував всі мої наукові починання, допомагав у зібранні та опрацюванні необхідної літератури. Наша плідна співпраця відобразилася у наукових статтях, які апробовані та опубліковані у збірниках Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми археології: здобутки і перспективи». Зазначена конференція організувалася за ініціативою Анатолія Федоровича і стала щорічним науковим форумом молодих археологів-початківців.

Наступний виток нашої співпраці був пов'язаний із написанням курсових та бакалаврської роботи, які були узагальненням моїх напрацювань. Завдяки майстерному керівництву Анатолія Федоровича, я зуміла написати роботи, які були відзначені комісією, як одні із найкращих на курсі.

Окрім професіоналізму, моему науковому керівнику були притаманні такі людські якості як щирість, чуйність, співчуття та доброзичливість. Він завжди цікавився, як у мене справи, радів успіхам, був незамінним порадиником.

Мені прикро згадувати, що все це залишилося у минулому. Я щиро співчуюю рідним і близьким Анатолія Федоровича. Також це непоправна втрата для науково-педагогічного колективу Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Snizhana Pahor,
MA in History

**ANATOLII HUTSAL:
MODEL TEACHER, SCIENTIFIC SUPERVISOR,
SINCERE PERSON**

The article contains the memories of Anatolii Hutsal, as a teacher, mentor, and professional. His attitude towards his students, as towards his followers, is highlighted.

Keywords: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Anatolii Hutsal, archaeologist, memories.

Давня археологія України

УДК 903'1«-3»

Тарас Ткачук,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

МІГРАЦІЇ ІЗ ЗАХОДУ НА СХІД,
КУЛЬТУРА ТРИПЛІЛЯ-КУКУТЕНЬ НА ЕТАПІ В ІІ

У статті досліджуються міграції населення трипільської культури на етапі В ІІ (кінець V – початок IV тис. до н. е.). У них брали участь носії раковецької і шипинецької локальних груп Середнього Подністров'я і Попруття. На основі дослідження еволюції форм і орнаменталізації столової кераміки аргументовано чотири хвилі міграцій у Буго-Дніпровське межиріччя і Середнє Побужжя.

Ключові слова: культура Трипільля-Кукутень, міграції, кераміка, орнаменталізація.

Вступ. Вперше носії трипільської культури прийшли на територію Побужжя на ранньому етапі її розвитку, вони принесли із собою традицію заглибленої орнаменталізації столового посуду. В. Г. Збенович вважав, що міграція населення на етапі Трипільля А відбулася з Подністров'я. Вона могла бути викликаною відносним перенаселенням цього регіону. Це могло стати причиною відтоку населення у східному напрямку, на південне Побужжя. Відбулося, на думку дослідника, спорядичне проникнення ранньотрипільського населення у межиріччя Бугу і Дніпра (Збенович 1989, с. 182-184).

Трипільські пам'ятки етапу В І Буго-Дніпровського межиріччя О. В. Цвек поділила на три локальні варіанти. На їх столовому посуді домінувала заглиблена орнаменталізація (Цвек 2006, с. 59, 61-62). Знахідки мальованого посуду на цих поселеннях свідчать про контакти з населенням Подністров'я і Попруття (Цыбесков 1978, с. 222-224).

На етапі В І – В ІІ в керамічних комплексах пам'яток буго-дніпровського варіанту продовжувала домінувати заглиблена орнаменталізація. У цей час прослідковується друга велика міграція на Побужжя. На Середньому Побужжі з'явилося поселення Кліщів. Серед його столової кераміки разом із заглибленою орнаменталізацією є відносно велика кількість мальованої (Виноградова 1983, с. 66; Заец, Рыжов 1992, с. 156). Вважається, що вона є результатом міграції трипільського населення заліщицького варіанту (групи) з Верхнього Подністров'я і солонченського варіанту (групи) із Середнього Подністров'я у середовище, населення якого дотримувалося місцевих традицій орнаменталізації посуду (Заяц, Рыжов 1992, с. 164).

На етапі В ІІ трипільської культури прослідковується третя велика міграція на Побужжя із заходу. На берегах лівих допливів Південного Бугу виникла володимирівська група. Столова кераміка її поселень була переважно мальована чорною фарбою (з відтінками). На думку С. М. Рижова, поселення володимирівської групи датуються першою половиною етапу В ІІ і поділяються на три фази розвитку (Рыжов 2015, с. 162).

Основою формування володимирівської групи, за С. М. Рижовим, були носії раковецької групи із Середнього Подністров'я на початку етапу В ІІ (Рыжов 2007, с. 135).

На Середньому Побужжі сформувалася середньобужська (ворошилівська) група (Гусев 1995, с. 106-117, 238). Велику роль у її формуванні відгравало населення, яке мігрувало з Верхнього Подністров'я (Гусев 1995, с. 238).

Як вважає С. М. Рижов, ворошилівська група сформувалася в результаті міграції населення раковецької групи в середині етапу В ІІ (Рыжов 2007, с. 135).

У дослідженні питань міграції на етапі В II розвитку трипільської культури розглянемо існуючі гіпотези про розвиток цієї культури на Подністров'ї і Попрутті.

В. Я. Сорокін, розглядаючи хронологію середнього Трипілья Молдови, виділив пам'ятки раковецького і мерешовського типу. До раковецького типу він відніс поселення Раковець, Хрустову, Михайлівку IV, Чорну, Флорешти V. До мерешовського типу – Мерешовку Четецує (третій шар), Незвисько (верхній шар), Бринзени VIII (Сорокин 1990, с. 97-98).

Пізніше С. М. Рижов об'єднав пам'ятки раковецького і мерешовського типу в одну локальну раковецьку групу. Раковецькі пам'ятки належали до ранньої фази, а мерешовські – до пізньої. Вони розвивалися в рамках етапу В II (Рижов 2003, с. 29).

Методика. Дослідження еволюції столової кераміки показало, що розпис посуду червоною і чорною фарбами і наявність посуду, орнаментованого заглибленими лініями, є хронологічними показниками. До хронологічних показників також належать форми і розпис такого масового керамічного матеріалу, як миски. Їх виробництво розвивалося від переважно зрізано-сферичних форм розмальованих з двох сторін на ранніх ступенях розвитку раковецької групи, до переважно зрізано-конічних форм мисок тільки з розписами в середині – на пізніх ступенях розвитку. Хронологічними показниками є також форми грушоподібного посуду. Ранні грушоподібні посудини мали високі розмальовані зовні шийки. На тулубах деяких грушоподібних посудин були невеликі ручки. Пізніші грушоподібні посудини мали короткі шийки без розписів. На тулубах не робили ручок. Такі елементи орнаментативної, як біле окантування чорних схем, великі хрестоподібні фігури, утворені лінзоподібними овалами, також належать до хронологічних і територіальних показників.

Дискусія. Нові дослідження керамічних колекцій з трипільських поселень етапу В II прутодністровського межиріччя дозволили запропонувати більш детальну схему їх розвитку (Ткачук 2020, с. 415-455). Поселення першого ступеня раковецької фази розташовані у південній частині Середнього Подністров'я. До неї належать відносно добре опубліковані поселення Флорешть V і Раковець. За підрахунками Т. Д. Тодорової, столова мальована кераміка з розкопу I поселення Флорешть V становила 92%, а столова кераміка із заглибленою орнаментативною – 4 %. З розкопу II столова мальована кераміка становила 95,5 %, а столова кераміка із заглибленою орнаментативною – 2% (Тодорова 1992, с. 65). Столовий посуд з Флорешть V орнаментували чорною фарбою. Багато столового посуду розмальовували червоною і чорною фарбами (Тодорова 1992, с. 66). Миски поселення Флорешть V мають зрізано-сферичні форми і розмальовані з двох сторін.

До другого ступеня раковецької фази належить поселення Раковець. Його матеріали, на жаль, майже не опубліковані. У статті Т. А. Попової згадано про одну покривку, розмальовану червоною і чорною фарбами. Наведено також столову кераміку, розмальовану чорною фарбою, і невелику кількість столового посуду із заглибленою орнаментативною. Миски, подані у статті, мають зрізано-сферичну форму і розмальовані з двох боків (Попова 1989, с. 143, рис. 2, 3, 5).

У цей час з південної частини правобережжя Дністра відбулася міграція носіїв раковецьких традицій на захід і схід. До другого ступеня раковецької фази належать поселення Немирівське і Станіславка розташовані в басейні р. Кодими і Міоркань на Попрутті. Столовий посуд з Немирівського розмальований чорною фарбою. Досить велика кількість столового посуду орнаментована заглибленими лініями (Відейко, 2010, С. 12-13). У малій кількості зберігається поліхромія. Серед мальованого посуду знаходиться грушоподібна посудина, розмальована червоною і чорною фарбами. Червону фарбу використовували і для зображення невеликих кіл в «очах» схеми «лицьовий мотив».

Мальований посуд зі Станіславки розмальовано чорною фарбою. Невелика кількість столового посуду орнаментована заглибленими лініями.

Відомі поселення першого ступеня мерешовської фази знаходяться на північний захід від поселень раковецької фази. З поселення цього ступеня Мошанець (ур. Джия) походить відносно велика кількість столової кераміки, що дозволяє побачити її відмінності від попередньої фази.

Столова кераміка цього поселення вже не має розписів червоною і чорною фарбами. Їх роблять чорною фарбою та її відтінками. Орнаментальні схеми ще мають риси, властиві для орнаментативної столового посуду другого ступеня раковецької фази. Миски зберігають сферо-конічні форми і розписи з обох сторін. На кубках зображені архаїчні тангентні схеми з видовженими овалами між ними (Ткачук, Шевчук 2007, с. 21-22, рис. 3-8).

До другого ступеня мерешовської фази належить більшість відомих поселень етапу В II дністровсько-прутського межиріччя. На жаль, розкопані пам'ятки цього часу не опубліковані. Біль-

ність керамічного матеріалу походить з археологічних розвідок. Тому можна зробити тільки попередні спостереження за еволюцією кераміки у цей час.

Столовий посуд розмальовували чорною фарбою. Зрізано-конічних мисок ставало більше. Вони поступово втрачали зовнішні розписи (рис. 1). На деяких поселеннях невелику кількість столового посуду ще орнаментували заглибленими лініями.

У північній частині Середнього Подністрів'я в цей час формуються пам'ятки, які стали основою першої фази шипинецької групи. У розписах столової кераміки цих поселень використовували біле окантування чорних схем розписів. Можливо, такий спосіб орнаментування посуду міг з'явитися під впливом традицій попереднього етапу В I – В II. Він поступово розповсюджувався на мальованій кераміці другого ступеня розвитку мерешовської фази.

До типового посуду шипинецької групи цього періоду належали кратери, розмальовані ззовні метопами з хрестоподібними фігурами у середині. Вони були утворені чорними лінзоподібними овалами. Такі кратери відносно часто знаходять серед мерешовської кераміки (рис. 3. 1, 3).

Окантування чорних орнаментальних схем білими лініями у малій кількості (два екземпляри) спостерігається на столовому посуді з Більча Золотого Парк III (рис. 1. 1-10). Столовий посуд цієї пам'ятки має архаїчні риси. До них належать розписи зрізано-сферичних і зрізано-конічних мисок ззовні, розписи високих вінець грушоподібних посудин, розпис округлотилої посудини (Ткачук 2013, р. 29 – 31, 117 – 120).

У керамічному комплексі з Більча Золотого Парк III переважають зрізано-конічні миски. Їх кількість складає 84 екземпляри. Зрізано-сферичних мисок тільки 39 екземплярів. З двох сторін розмальовано 36 зрізано-конічних і 19 зрізано-сферичних мисок.

Можливо, архаїзми можна пояснити віддаленим розміщенням цього поселення на північному сході від основного масиву пам'яток другого ступеня мерешовської фази.

Невелику кількість столового посуду з білим окантуванням чорних схем розпису знайдено на поселеннях Середнього Подністрів'я Студениця (ур. Ланок) (Рижов 2003, с. 30) і Буша (Косаківський, Рудь 2009, с. 33). На столовій грушоподібній посудині з ручками на тулубі зі Студениці зображені великі спіралі. Спіралі і сама форма цієї посудини досить архаїчні. Подібними спіралями часто орнаментували столовий посуд заліщицької групи.

Біле окантування чорних орнаментальних схем на столовому посуді опубліковане з поселення Костешть, розташованого на р. Бахлуець, лівій притоці р. Бахлуй, правій притоки Прута (рис. 1. 15). З цього поселення опубліковано фрагмент посудини з намальованим горизонтальним рядом малих трикутників (Boghian and all. 2014, р. 289, pl. ХСІ, 4). Це важливий елемент орнаментування для розуміння часу початку міграцій носіїв мерешовських орнаментальних традицій на схід.

Столовий посуд третього ступеня мерешовської фази має значну кількість чорної орнаментування з білим окантуванням (рис. 3. 9-14). Найбільш досліджена кераміка з поселення Тимків на Ушиці (Ткачук, Яковишина, Лисюк 2018, с. 240-246). Більша частина (53, 8 %) столової кераміки цього поселення мала біле окантування чорних орнаментальних схем. Миски набувають переважно зрізано-конічної форми. Більшість з них орнаментована тільки в середині.

У північній частині Середнього Подністрів'я в час існування третього ступеня мерешовської фази сформувалася перша фаза шипинецької групи. До неї належали Незвисько III, Збручанське, Суходіл, Голосків. Саме в орнаментуванні столового посуду цих поселень найчастіше зустрічається біле окантування чорних розписів (рис. 3. 1-8).

Наприклад, серед значної кількості орнаментованої столової кераміки з Незвиська III біле окантування має 9,1 % посудин (Ткачук 2019, с. 28). На столовому посуді із Збручанського (Сохацький 2006, с. 3-7) біле окантування чорних орнаментальних схем складає 50,7 %.

У цей у час у керамічних комплексах переважають зрізано-конічні миски. Наприклад, з 92 мальованих мисок із Незвиська III 78 мають зрізано- конічну форму і тільки 14 – зрізано-сферичну. Зменшується кількість мисок із зовнішнім розписом. Серед посуду з Незвиська III виявлено тільки 14 зрізано-конічних і дві зрізано-сферичні миски із зовнішнім розписом.

Третій ступінь мерешовської фази раковецької групи і перша фаза шипинецької групи припадає на завершення етапу В II. Можливо, в цей час відбувся відтік частини населення із верхньої частини Середнього Подністрів'я в нижню його частину. Про це свідчить поява таких елементів шипинецької орнаментики в мерешовському середовищі, як біле окантування орнаментики і білі або чорні вертикальні стрічки, що зображені поверх орнаментування кубків з поселення Тимків (рис. 3. 9, 10).

Розглянувши фази і ступені розвитку культури Трипілля-Кукутень у Пруто-Дністровському межиріччі на етапі В II, спробуємо визначити час і місце відтоку частини населення з цієї території у Буго-Дніпровське межиріччя і Середнє Побужжя.

Одразу відзначимо, що більшість матеріалів з поселень вказаних регіонів етапу В II опублікована недостатньо, тому висновки мають попередній вигляд.

До одного з найперших поселень мігрантів із Подністров'я у Буго-Дніпровському межиріччі належить поселення Владиславчик, розташоване у верхів'ї р. Свинарки, правої притоки р. Синюхи. Столова кераміка з цього поселення має архаїчні риси (рис. 2. 1, 2). До них належать грушоподібні посудини з малими ручками, вертикальними отворами на тулубах і розписами високих циліндричних вінець (Овчинников 2012, с. 122, рис. 2. 1, 5). Посуд з чорною орнаментациєю і білим окантуванням відсутній. За даними Е. В. Овчинникова, серед столового посуду виявлено 13, 3% кераміки із заглибленою орнаментациєю (Овчинников 2012, с. 119). Її наявність пов'язують із місцевими традиціями виготовлення кераміки, це є свідченням контактів прийшлого і місцевого населення.

Архаїчні форми столового посуду та елементи його орнаментациї дозволяють припустити, що носії традицій такого керамічного виробництва прийшли у верхів'я Свинарки у час існування першого ступеня мерешовської фази раковецької групи на Середньому Подністров'ї.

Про невелику кількість столового посуду, орнаментованого чорним розписом з білим окантуванням, згадується у публікації поселення Тростянчик на Південному Бузі (Rud et al. 2019, р. 22). Столовий посуд цього поселення також має архаїчні риси. Його зрізано-сферичні миски часто розмальовані з двох сторін. Високі вінця грушоподібного посуду також орнаментовані. Деякі столові посудини мають заглиблену орнаментацию (Rud et al. 2019, р. 23-24).

Можливо, ще одна міграція із Середнього Подністров'я у межиріччя Південного Бугу і Дніпра відбулася у часі існування другого ступеня мерешовської фази раковецької групи. Невелика кількість опублікованої столової кераміки з Федорівки й Андріївки, поселень, розташованих на лівобережжі р. Синюхи, має аналогії серед кераміки з дністровських поселень. Немає згадок про біле окантування мальованої орнаментациї столового посуду. Також присутня столова кераміка із заглибленою орнаментациєю (Рыжов, 2015, с. 162, 156-157).

За невеликою кількістю опублікованого матеріалу можна зробити попередні висновки про приналежність до цього часу поселень Гарбузин і Гордашівка.

Поселення Гарбузин розташовувалась на р. Рось, правому допливі Дніпра. Форми столового посуду та його орнаментация аналогічні кераміці з дністровських поселень другого ступеня мерешовської фази раковецької групи. Столовий посуд із заглибленою орнаментациєю складає 11-12 % (Цвек 2006, с. 28).

Гордашівка розташована на р. Гірський Тікич, лівій притоці р. Синюхи. Невелика кількість столової кераміки, відома з цього поселення, за формами й орнаментациєю подібна до кераміки дністровських поселень другого ступеня мерешовської фази раковецької групи. Серед столової кераміки є досить значна кількість посуду із заглибленою орнаментациєю.

Ще одна хвиля міграції носіїв раковецьких керамічних традицій у Буго-Дніпровське межиріччя (Рыжов 2015, с. 163) відбулася наприкінці існування другого ступеня мерешовської фази раковецької групи. Результатом цього стало виникнення поселення Володимирівка на р. Синюха (рис. 2. 3-9) і початку першої фази володимирівської групи.

Серед відомого нам столового посуду з Володимирівки є один фрагмент з білим окантуванням чорної орнаментальної схеми. Розпис моделі житла також має біле окантування чорного орнаменту (Пассек 1941, с. 34).

Серед мисок переважають зрізано-конічні форми (22 екземпляри). Кількість зрізано-сферичних мисок менша (16 екземплярів). Вони розмальовані зсередини. Тільки одна зрізано-конічна і одна зрізано-сферична миски розмальовані з двох сторін.

Серед кераміки з Володимирівки трапляється посуд із заглибленою орнаментациєю. У кожній споруді цього поселення знаходиться від однієї до чотирьох таких посудин.

До цього ж часу належить поселення Валява, розташоване на правобережжі р. Синюхи. Орнаментация його столової кераміки має аналогії серед посуду з Володимирівки. Також є посуд із заглибленою орнаментациєю (Овчинников 2014, с. 134, 273-276).

Мальована орнаментика столового посуду Володимирівки має багато аналогій серед столового посуду пам'яток Середнього Подністров'я і Попруття. Але важливими для відносного дату-

вання міграційних процесів етапу В II, є вертикальні або горизонтальні ряди малих трикутників (рис. 2.4). Здається, такі елементи вперше малювали на столовій кераміці Середнього Попруття (Костешть).

Все це вказує на те, що ця міграція відбулася за участю частини населення Середнього Подністрів'я і Середнього Попруття наприкінці другого ступеня мерешовської фази раковецької групи.

Дуже наближена до посуду Володимирівки столова кераміка поселення Піщане. Поряд з іншими схемами зображені великі спіралі на грушоподібному посуді, великі хрестоподібні фігури, утворені великими овалами, ряди малих трикутників (рис. 2.11-14). Чорний орнамент однієї посудини окантований білими лініями. Про посуд, орнаментований заглибленими лініями, інформації немає. Поселення Піщане належить до першої фази небелівської групи (Рижов 2007, с. 136).

На третьому ступені розвитку мерешовської фази раковецької групи відбулась міграція на Середнє Побужжя. Тут виникли поселення Сосни, Селище, Ворошилівка (Гусев 1995, с. 106-123). Переважна більшість орнаментальних схем столового посуду цих поселень аналогічна мерешовським. Але біле окантування цих орнаментів, вживане на досить значній кількості посуду, вказує на впливи традицій пам'яток першої фази шипинецької групи (рис. 4.1-8). Вона розвивалася у північній частині Середнього Подністрів'я.

Наприклад, столовий посуд із чорною мальованою орнаментациєю і білим окантуванням у Ворошилівці складає 19,2 %. Крім цього, на кераміці Сосен і Ворошилівки є впливи орнаментики з цих поселень. Це хрестоподібні елементи з великих овалів або вертикальних овалів, розташованих на амфорах, кратерах і покришках.

Серед кераміки з Ворошилівки знаходиться 2,7% посудин із заглибленою орнаментациєю.

Переважає кількість мисок з Ворошилівки має зрізано-сферичну форму. Кількість таких мисок складає 32 екземпляри. Тільки 12 мисок мають зрізано-конічну форму. Мисок із зовнішнім розписом небагато. Він є тільки на 9-и зрізано-сферичних і одній зрізано-конічній мисці.

Пам'ятки з мальованим посудом на Середньому Побужжі і Буго-Дніпровському межиріччі стали основою для подальшого розвитку трипільської культури в цих регіонах. На їх основі наприкінці етапу В II виростили небелівська локальна група (Рижов 2007, с. 126-139) і канівська локальна група (Овчинников 2014, с. 177-186) у Буго-Дніпровському межиріччі. На Середньому Побужжі продовжувався розвиток середньобузької (ворошилівської) локальної групи (Гусев 1995, с. 146-153). Контакти між локальними групами Середнього Подністрів'я, Попруття, і Середнього Побужжя та Буго-Дніпровського межиріччя не припинялися і пізніше.

Абсолютна хронологія. Питання абсолютної хронології процесів міграцій із Середнього Подністрів'я і Попруття на Середнє Побужжя і Буго-Дніпровське межиріччя ще далекі від вирішення. Оpubліковано мало радіокарбонних дат поселень етапу В II цих регіонів. З поселення другого ступеня мерешовської фази раковецької групи лівобережжя Прута Бринзени VIII опублікована одна дата (Бурдо, Відейко 1998, с. 23). З поселення другого ступеня мерешовської фази раковецької групи лівобережжя Дністра Кам'янець-Подільський (ур. Татариски) – дві дати. Вони вказують на час 3950 – 3900 В.С. (Diachenko, Sobkowiak-Tabaka 2020, p. 154). З поселення Тростянчик другого ступеня мерешовської фази раковецької групи правобережжя Південного Бугу опубліковано три дати. Вони вказують на час 3970 – 3950 В.С. (Rud et al. 2019, p. 26). За цими датами, розвиток другого ступеня мерешовської фази відбувався наприкінці V – на початку IV тис. до н. е. Можливо, міграції із Середнього Попруття і Подністрів'я на схід були на початку IV тис. до н. е.

Висновки. Таким чином, на основі детального аналізу доступного керамічного матеріалу поселень етапу В II виявлено декілька міграцій із Середнього Подністрів'я і Попруття на Середнє Побужжя і Буго-Дніпровське межиріччя.

Перша міграція відбувалася на другому ступені раковецької фази раковецької групи з південної частини Правобережжя Дністра в басейн ріки Кодими

Друга міграція відбулася на другому ступені мерешовської фази раковецької групи з Середнього Подністрів'я на нижню частину Середнього Побужжя і Буго-Дніпровського межиріччя.

Третя міграція відбулася наприкінці другого ступеня мерешовської фази раковецької групи з Середнього Попруття і Середнього Подністрів'я на Буго-Дніпровське межиріччя.

Четверта міграція відбулася на третьому ступені мерешовської фази раковецької групи з Середнього Подністрів'я за участю населення першої фази шипинецької групи з північної його частини в Середнє Побужжя.

Отримані висновки потребують детальної перевірки. Для цього потрібне глибоке вивчення керамічних матеріалів із старих розкопок, нові дослідження пам'яток, отримання радіокарбонного датування.

ЛІТЕРАТУРА

- Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю. 1998. Основи хронології Трипілля-Кукутені. *Археологія*, 2, с. 17-29.
- Виноградова, Н. М. 1983. *Племена Дністровско-Прутського междуреч'я в період расцвету трипольської культури*. Кишинев: Штиинца, с. 105.
- Відейко, М. Ю. 2010. Матеріали з розкопок поселення трипільської культури біля с. Немирівське Балтського району Одеської області. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 12-14.
- Гусев, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н. е.* Вінниця: Антекс-УЛТД.
- Заец, И. И., Рыжов, С. Н. 1992. *Поселение трипольской культуры на Южном Буге Клищев*. Киев: ИА НАНУ.
- Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. Киев. Наукова думка. С. 221.
- Косаківський, В. А., Рудь, В. С. 2009. Археологічні дослідження 2007–2009 років. В: *Буша. Природа, археологія, історія, етнографія, фольклор*. Вінниця, с. 27-44.
- Овчинников, Е. В. 2012. Дослідження на трипільському поселенні Владиславчик. В: *Земледельцы и скотоводы Древней Европы*. Киев-Санкт-Петербург, с. 115-123.
- Овчинников, Е. В. 2014. Трипільська культура Канівського Подніпров'я. Київ: Видавець Олег Філок.
- Попова, Т. А. 1989. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья. В: *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев, с. 142-148.
- Пассек, Т. 1941. *Трипільська культура*. Київ.
- Рижов, С. 2003. Місце пам'яток раковецького варіанту у розвитку середнього етапу трипільської культури. В: *Галич в доісторії і середньовіччі*. Галич, с. 29-33.
- Рижов С. 2007. Вплив шипинецької локальної групи на формування пам'яток небелівської групи у Буго-Дніпровському межиріччі. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССІІІ. Львів, с. 127-139.
- Рыжов, С. 2015. Владимировская локально-хронологическая группа западнотрипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье. В: *Культурный комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди*. Львів: Астролябія, с. 153-166.
- Сорокин, В. Я. 1990. К проблеме хронологии Среднего Триполья. В: *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. I полевого семинара*. Киев, с. 94-101.
- Сохацький, М. 2006. Дослідження поселення Збручанське на Борщівщині. *Літопис Борщівщини*, 11, с. 3-7.
- Тодорова Т. Д. Результаты исследований на поселении Флорешты V. В: *Археологические исследования в Молдове в 1986 г.* Кишинев: Штиинца, 1992. с. 58-72.
- Ткачук, Т., Шевчук, Б. 2007. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу В ІІ. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, с. 14-40.
- Ткачук, Т., Яковишина, Я., Лисюк, С. 2018. Багатошарова пам'ятка трипільської культури на Середньому Придністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 236-255.
- Ткачук, Т. 2019. Мальований посуд поселення Незвисько ІІІ етапу В ІІ трипільської культури. В: *Археологія і фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 24-30.
- Ткачук, Т. 2020. Верхня частина Середнього Подністров'я (між Незвиськом і Волошківим) на етапі В ІІ (кінець V – початок IV тис. до н. е.) трипільської культури. In: *A planitiebus usque ad montes. Studia archaeologica Andreae Pelisiak. Vitae anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszów, p. 415-455.
- Цвек, О. В. 2006. Поселення східнотрипільської культури (короткий нарис). Київ.
- Цыбесков, В. П. 1978. Древнейшая расписная керамика на Южном Буге. В: *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 220-231.

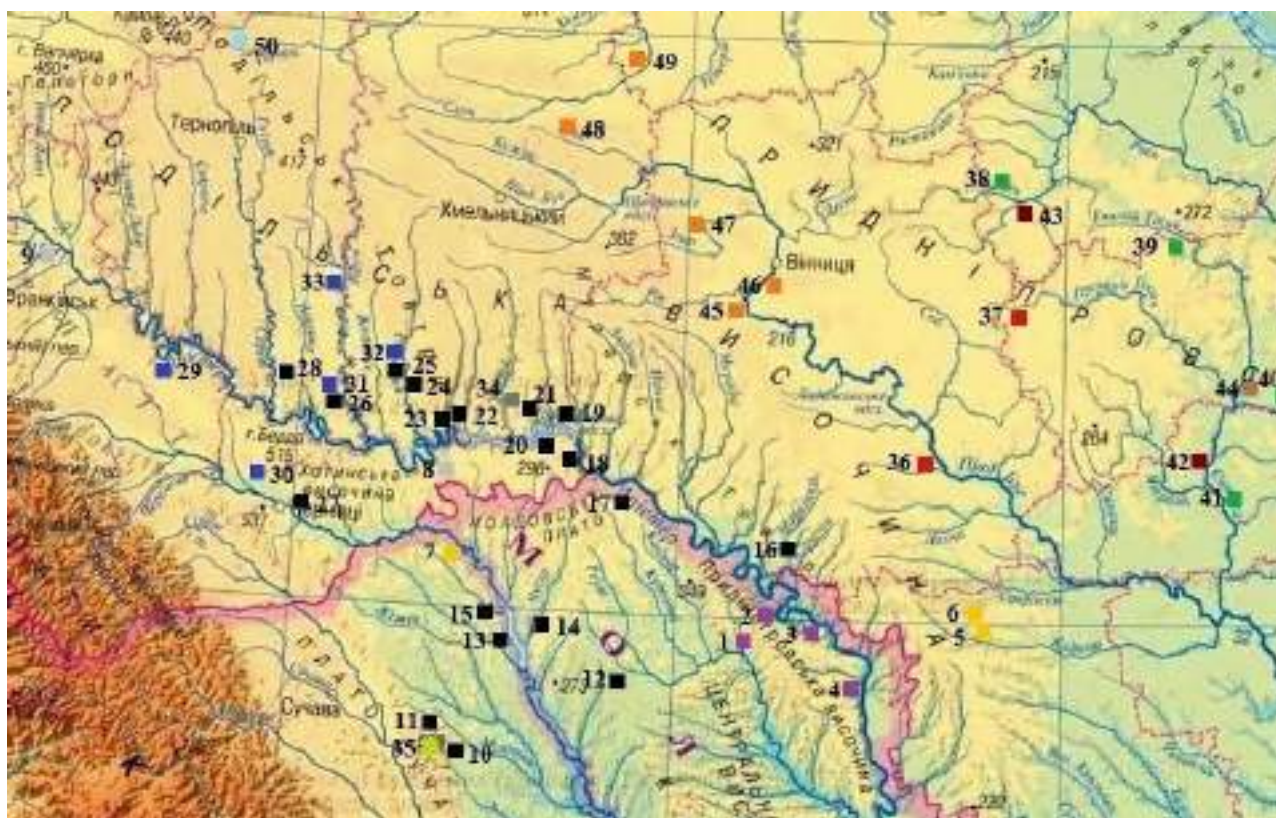
- Boghian, D., Enea, S. C., Ignatescu, S., Bejenaru, L., Stanc, S. M. 2014. Comunitățile cucuteniene din zona Târgului Frumos. In: *Cercetări interdisciplinare în siturile de la Costești și Giurgești*. Iași.
- Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I. 2020. Pottery kilns from the Tripolye settlement of Kamenets-Podolskiy, Tatarsky. The 2019 excavation campaign regarding the issue of the evolution of Tripolye pottery kilns. *Sprawozdania archeologiczne*, 72, p. 147-171.
- Rud. V., Zaitseva O., Hofmann R., Rauba-Bukowska A., Kosakivski V. 2019. Unique pottery kiln construction of massive clay objects from the Trostianchuk site of the Trypillia culture. *Sprawozdania archeologiczne*, 71, p. 11-39.
- Tkachuk, T. 2013. Painted ceramics. In: *Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and Ogród sites*. Krakow, p. 29-44, 117-225.

Taras Tkachuk,
PhD, Head of the Archaeological Department
of the National Reserve "Ancient Halych"

MIGRATIONS FROM WEST TO EAST. CUCUTENI-TRYPILLIA CULTURE AT THE B II STAGE

The article examines the migrations of the population of the Trypillia culture during the B II stage (the end of the 5th - the beginning of the 4th millennium BC). Speakers of Racovaț and Shypyntsi local groups of Middle Dniester and Prut region took part in them. On the basis of the study of the evolution of the forms and ornamentation of table ceramics, four waves of migrations to the Bug-Dnieper interfluvium and the Middle Bug are argued.

Keywords: Trypillia-Cucuteni culture, migrations, ceramics, ornamentation.

Карта 1. Поширення трипільських пам'яток етапу ВІІ.

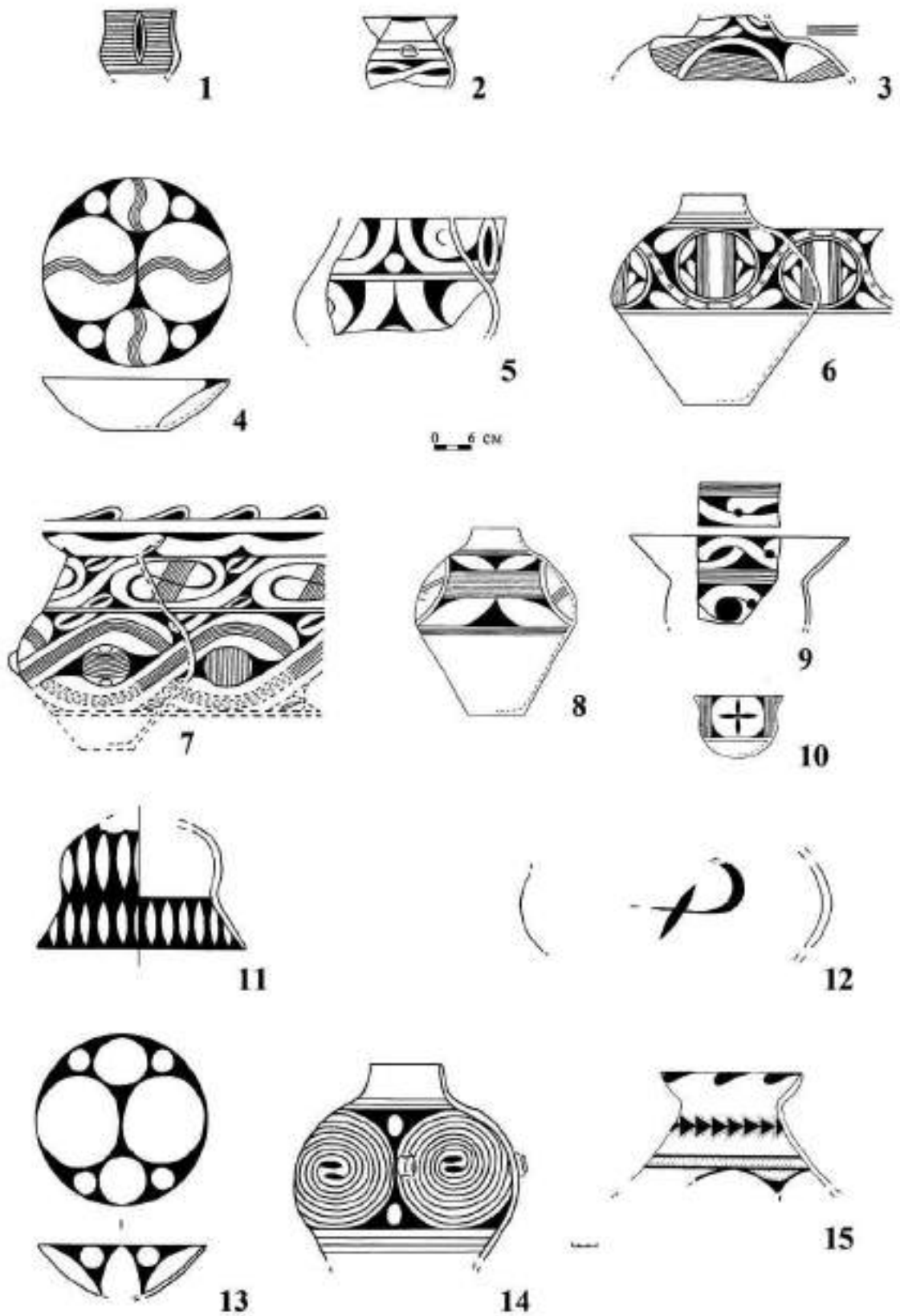

Рис. 1. Столовий посуд з Більче Золотого Парк III (1-10) (за Ткачук 2013), з Мерешовки-Четецує (11) (за Сорокин 1990), зі Студениці (13-14), з Костешть (15) (за Voghian et al. 2014).

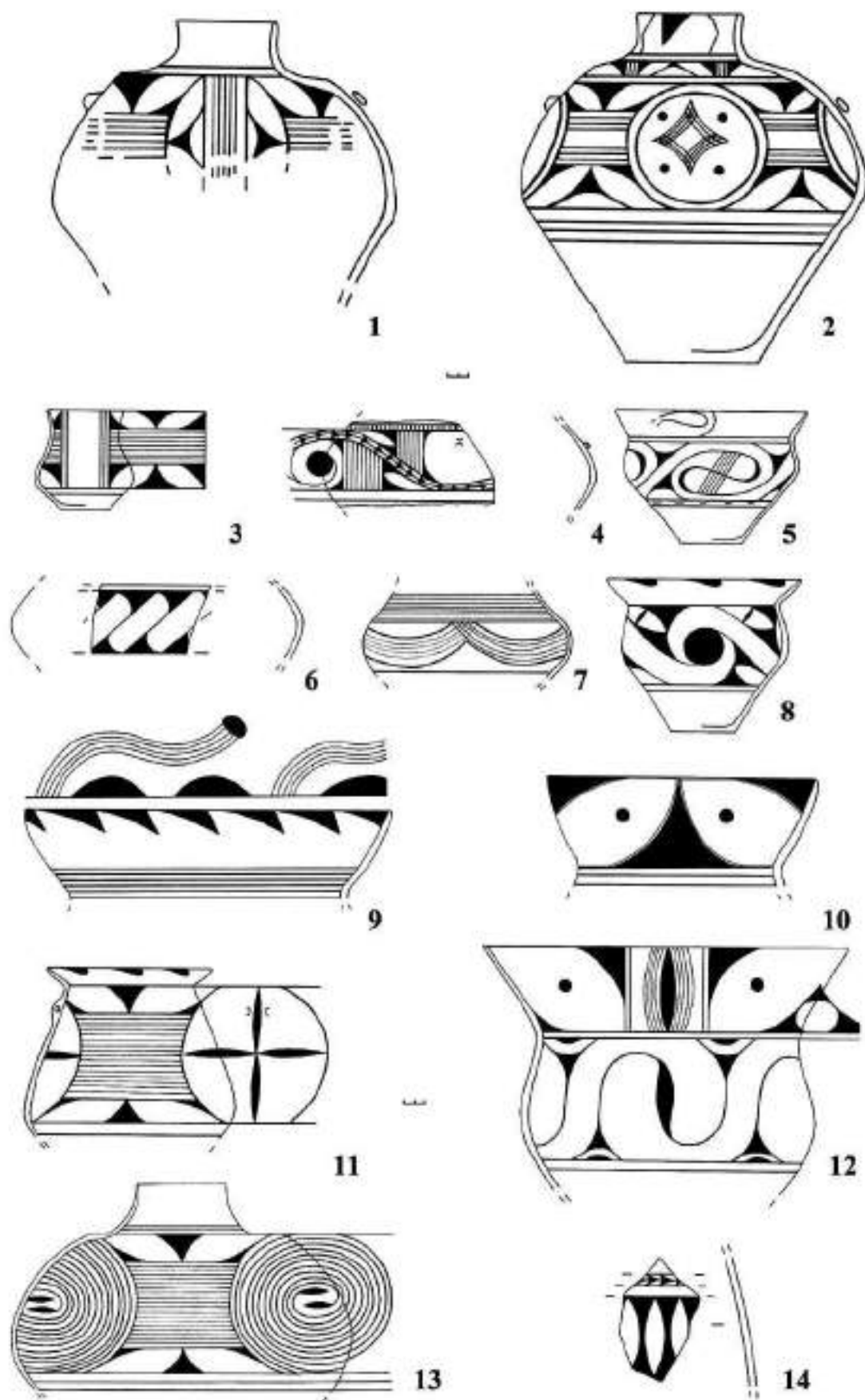

Рис. 2. Столовий посуд з Владиславчика (1-2) (за Овчинников 2012), Володимирівки (3-10), Піщаної (11-14) (за Рижов 2007).

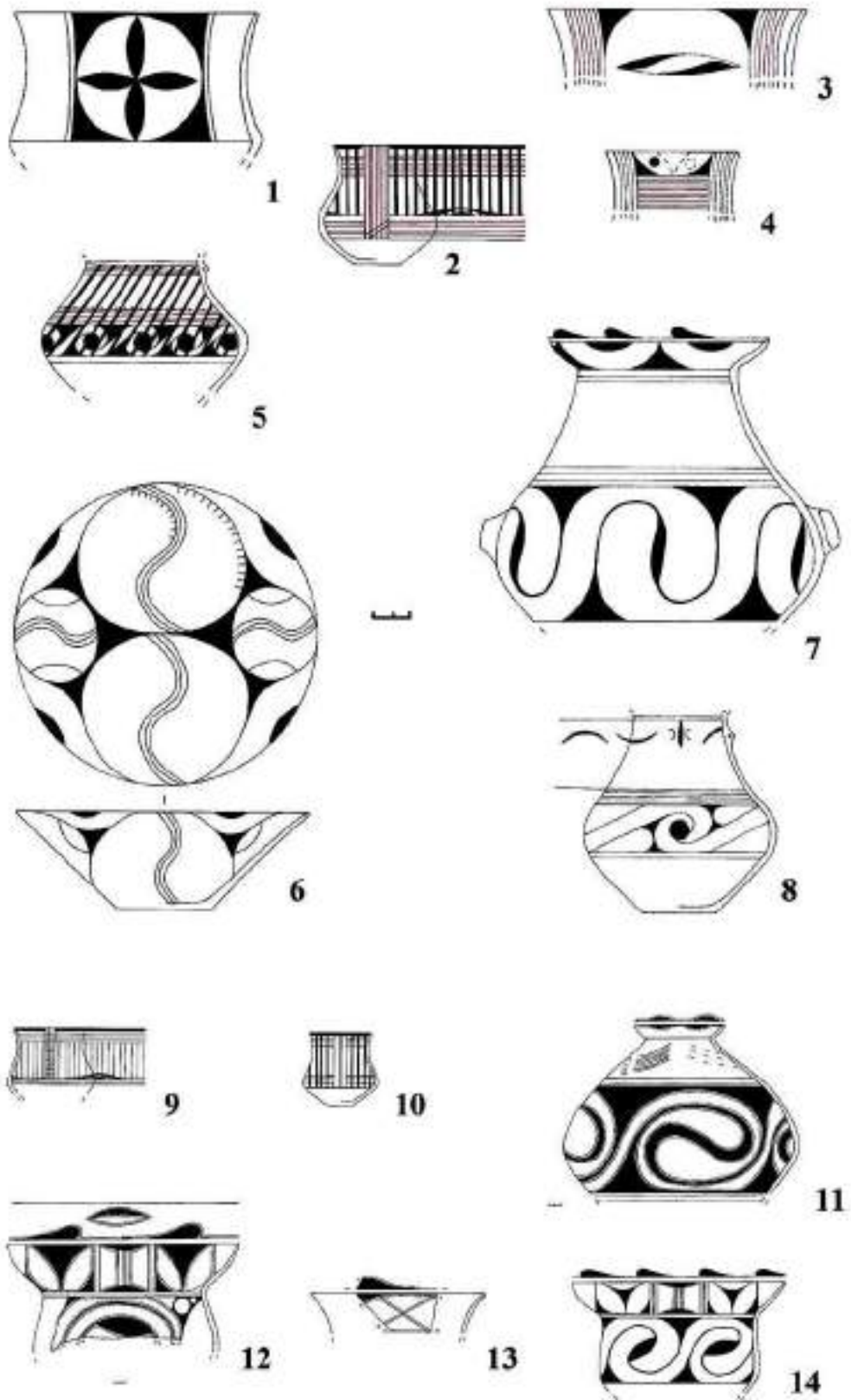

Рис. 3. Столовий посуд з Незвисько III (1-8) (за Ткачук 2019), Тимків II (9-14) (за Ткачук, Яковишина, Лисюк 2018).

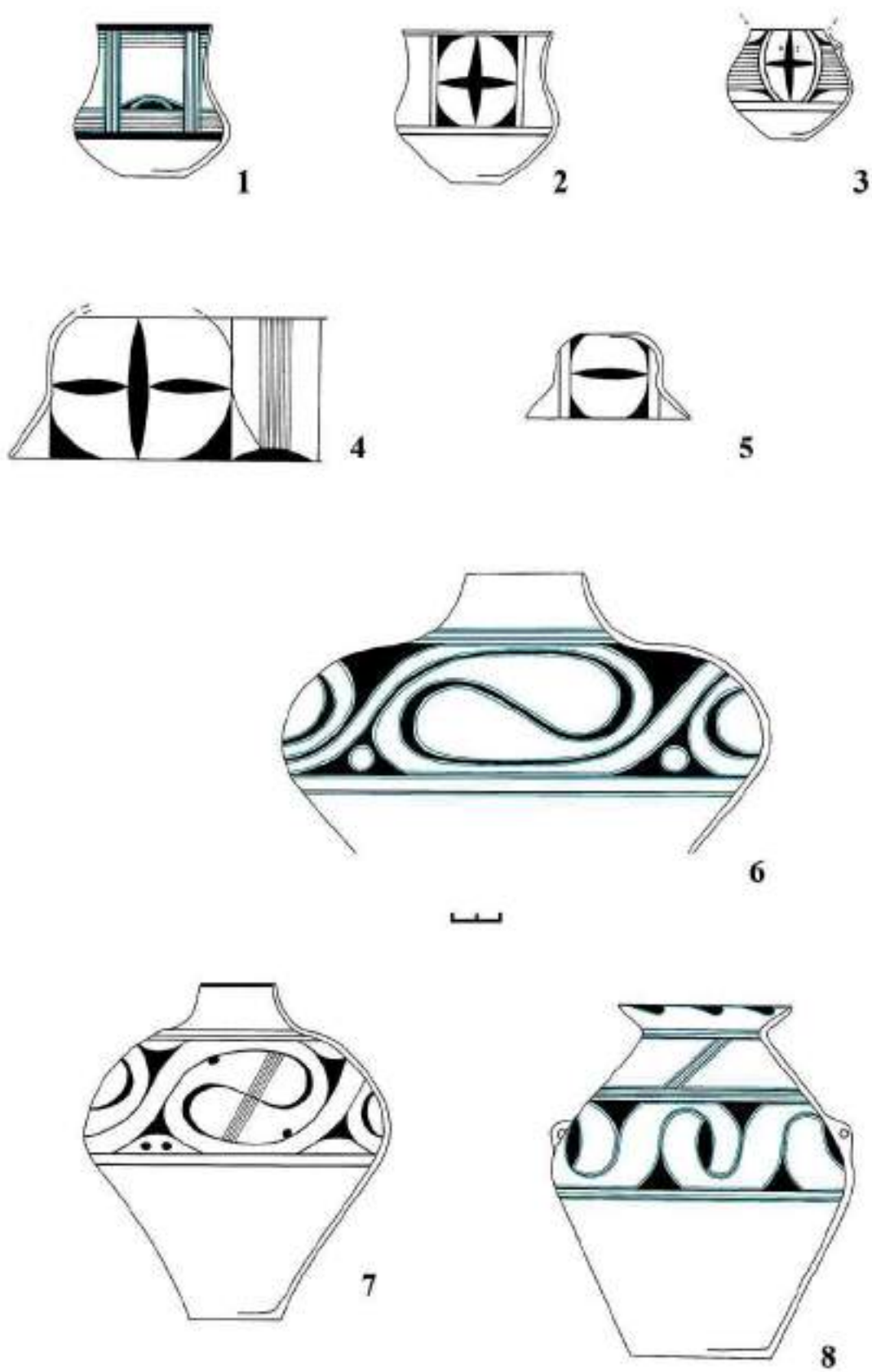

Рис. 4. Столовий посуд з Сосен (1-3), Ворошилівки (4-8) (за Гусев 1995).

Євгеній Левінзон,
магістр археології,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Олександра Белік,
магістр історії

Ільдар Ях'єв,
магістр історії

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ У 2020 Р.

У статті описано результати археологічних досліджень, що проводились в околицях наступних населених пунктів Кам'янець-Подільського району: Великозалісся, Голосків, Довжок, Кам'янець-Подільський, Смотрич, Ходорівці, Цибулівка та ін. У результаті вдалось уточнити інформацію щодо семи археологічних пам'яток і відкрити стільки ж.

Ключові слова: поселення, підйомний матеріал, кераміка, західнотрипільська культура, ранній залізний вік, черняхівська культура, Київська Русь.

Вступ. У лютому – жовтні 2020 р. на території Кам'янець-Подільського району було проведено ряд археологічних розвідок, що здійснювались під керівництвом к. і. н., керівника Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАНУ П. Нечитайла (Нечитайло та ін. 2020).

Загалом площа обстеженої території склала до 150 га. Основною метою цих досліджень було встановлення локалізації та сучасного стану найбільш відомих у літературі пам'яток західнотрипільської культури (далі – ЗТК) етапів VII та CI на Кам'яничині, а саме Голосків, Ходорівці, Кубачівка (наприклад: Рижов 2003, Ткачук 2015). Паралельно було виявлено і декілька різночасових пам'яток археології. Інформацію щодо обстежених об'єктів нижче подано за назвами в алфавітному й числовому порядку.

Великозалісся. На полі, на південь від дороги до села, виявлено групу з двох підвищень, що розташовані на відстані 250 м одне від одного, у довжину (за лінією Зх. – Сх.) вони сягають ~ 25 м. Огляд супутникової карти дав змогу виявити ще одне велике підвищення (~ 50 м у довжину) на північ від вищевказаних. Імовірно, що було виявлено курганну групу. Інформація потребує уточнення.

Голосків 1. Поселення розташоване на захід від села, займає підтрикутний мисоподібний виступ, на високому правому березі р. Смотрич (до 50 м). З півдня обмежується глибокою долиною притоки-струмка (до 30 м). Внизу неподалік на лівому березі річки знаходиться старий мурований млин (200 м по прямій).

За планувальною формою поселення є підтрикутним, а приблизна його площа (частина заходить у ліс) сягає близько 10 га. Зі сходу воно обмежується неглибоким, заплалим і розораним яром.

Поселення було відкрите 1947 р. краєзнавцем М. Борковським (Старенький, Левінзон 2018 b, с. 352) і неодноразово обстежувалось ним і надалі (Борковський 1965). У 1964 р. пам'ятку було обстежено Середньодністровською експедицією під керівництвом С. Бібікова та В. Збеновича (Блажевич та ін. 2007, с. 87, колекція №564; Бурдо 2008, с. 6, табл.1). Розвідки на поселенні також проводив і краєзнавець С. Шкурко (Галатир 2014, с. 88, 90).

Враховуючи те, що надалі в околицях цього ж села нами було виявлено ще три археологічні пам'ятки, пропонуємо у подальшому іменувати це поселення як Голосків 1.

На орній поверхні поля було зібрано досить велику кількість кераміки ЗТК (рис. 1, рис. 2), а також знарядь з кременю туронського горизонту (рис. 1.6-8), серед яких і заготовка для наконечника стріли (рис. 1.6).

Переважну більшість виявлених фрагментів кераміки слід відносити до кінця етапу VII (початок IV тис. до н. е.), проте є знахідки, які, ймовірно, слід пов'язувати з кінцем етапу VI (Кукутень А4) або початком етапу VI-II (Кукутень А-В 1) (рис. 1.1-5). Стратиграфічна ситуація була також підтверджена під час закладання розвідкових траншей вже в 2021 р.

Саме дослідження 2021 р. дали змогу виявити доволі чисельну та яскраву колекцію матеріалів нижнього шару поселення. До завершення камерального опрацювання матеріалів вже можна зробити наступні попередні висновки щодо відносної хронології цих старожитностей.

Відзначається абсолютне переважання розписного посуду (лише два екземпляри із заглибленим орнаментом були виявлені на поверхні зораного поля), що відрізняється доволі архаїчною стилістикою розпису і морфологією деяких типів посуду, що не дозволяє співвідносити їх із заліщицькими поселеннями. У цей же час для фінальних пам'яток етапу Трипілля VI (Ожево-острів, Кам'янець-Подільський Старий замок, Жури тощо) є характерним збереження більшого чи меншого відсотка посуду із заглибленим орнаментом. Це дає можливість говорити про перехідний характер матеріалів з нижнього шару поселення Голосків 1, що мали б розташовуватись між фінальними пам'ятками етапу VI та заліщицькими поселеннями етапу VI-II. Точно встановити їхнє хронологічне місце серед інших пам'яток дозволить радіовуглецеве датування.

На певній своєрідності серед подібних матеріалів зауважував і С. М. Рижов, перераховуючи зокрема поселення кадіївського типу, а також пам'ятки типів Незвисько II і Василівка (2021, с. 36). На проблемі відокремлення заліщицьких поселень від більш ранніх пам'яток зосередилась нещодавно також і Я. М. Яковишина (2021). Кераміка з Голоскова 1 знаходить найбільше аналогів якраз серед матеріалів з розкопок М. Я. Рудинського на поселенні Кадіївці уроч. Бавки (Рудинський 1927, с. 123, табл. XXIX; Пассек 1949, с. 45, рис. 15), а також Кудринці нижній горизонт (Passek 1935, pl. IV; pl. V, fig. 1-9; Пассек 1949, с. 49, рис. 18), Шипинці А (Кандиба 2007, с. 99-100, мал. 151-175), Фридрівці (Сіцінський 1930, с. 37, мал. 9; Пассек 1949, с. 46, рис. 16.5), Підпилип'я нижній горизонт (Фонди К-ПДІМЗ), Гринчук нижній горизонт (Відейко 2004), Тимків I (Ткачук, Яковишина 2018), Кубачівка нижній горизонт (Фонди К-ПДІМЗ; ця публікація), можливо, Глибочок (Сохацький 1993, рис. 3-4) і Бабин уроч. Яма (Яковишина 2021). Більш детальні археологічні дослідження, виготовлення серії абсолютних дат у майбутньому, можливо, дозволять говорити і про виокремлення кадієвецької локальної групи. Поки ж ці роздуми носять попередній характер.

У 2020 р. знахідок з нижнього горизонту виявлено було доволі небагато (більш чисельні та виразні знахідки сезону 2021 р. поки що проходять камеральне опрацювання), вони відрізняються домішкою шамоту або товченого вапняку в тісті столового посуду, складнішими побудовами орнаменту. Особливо виділяються бомбоподібний кубок з поліхромним розписом (чорна фарба на світлому ангобі, незафарбовані червоні сегменти покриті чорною штриховкою: рис. 1.1), фрагмент зі спіральним орнаментом де чорні лінії нанесені в обрамленні білих на червоному ангобі, залишаються незафарбованими невеликі прямокутні сегменти (рис. 1.2), а також уламок з біхромним розписом чорною фарбою на червонуватому ангобі (рис. 1.1, 5).

Набагато чисельнішим є керамічний комплекс етапу VII, що відрізняється чорним монохромним орнаментом, нанесеним на ангобовану або природну поверхню столового посуду. Зрідка зустрічається і біхромний розпис, виконаний чорною та білою фарбами (рис. 1.15, 19). Глина для столового посуду використана відмулена з незначною домішкою дрібнофракційного піску й інколи товченого вапняку, здебільшого поверхня була лощеною.

Найбільш масовими знахідками є миски зі здебільшого двостороннім розписом чорною фарбою. Трапилась і одна миска напівсферичної форми (рис. 2.1). Головними елементами орнаментальних композицій є негативні елементи: овали, кола, трикутники, а також паралельні тонкі лінії і концентричні кола (рис. 1.11-12, 14, 16; рис. 2. 1-2, 4-6).

Серед інших знахідок є вінця посудини з фестонами (рис. 1.18), кратер із хрестоподібною зіркою і тригліфом метопи зовні та монохромним елементом зсередини (рис. 2.3).

На думку С. Рижова, верхній горизонт етапу VII відноситься до другої фази раковецької локальної групи – типу Мерешовка-Четецує III (Рижов 2003, с. 142). Т. Ткачук відніс його до синхронної першої фази шипинецької локальної групи, водночас виокремлюючи і мерешовські риси, що

вказує на взаємовпливи в середовищі контактної зони (Ткачук 2015, с. 55). Попередньо ми більше схиляємось до другої думки. До синхронних пам'яток окрім названих Т. Ткачуком Кудриниць і Збручанського (Ткачук 2002; Ткачук 2015) слід також відносити і Малинівці на Дністрі (Старенький, Левінзон 2020).

Голосків 2. Поселення розташоване на схід від села (за 600 м від церкви по прямій), на високому мисоподібному виступі, обмеженому із заходу широкою долиною р. Смотрич, де вона робить меандр (лівий берег), а з північного сходу – глибокою балкою.

Поселення займає невелику ділянку, площею до 1 га. Можливо, що зі сходу та заходу напільну сторону обмежували два неглибокі, заплилі і розорані яри. Пам'ятку відкрито в 2020 р.

Серед підйомного матеріалу зустрічаються крем'яні вироби (рис. 3.1-2), зокрема ретушована скребачка на відщепі (рис. 3.1), фрагменти посуду (рис. 3.3-4) та обмазки ЗТК. Цікавим є фрагмент вінець посудини з пальцевим вдавленням і ледве помітним прокресленим геометричним орнаментом у вигляді «ялинки» (рис. 3.3). Уся виявлена столова кераміка має окатану поверхню, що унеможливило встановлення її відносної хронології. Орієнтуючись на розміри пам'ятки, присутність у столовій кераміці шамоту, відсутність кераміки із заглибленим орнаментом, попередньо можемо віднести її до етапу VI-II (остання третина V тис. до н. е.), можливо, також кадієвецького типу.

Голосків 3. Незначна кількість стінок керамічного посуду доби раннього залізного віку (далі – РЗВ) була зафіксована на високому лівому березі р. Смотрич упродовж 1 км від балки, що відділяє з північного сходу поселення Голосків 2, до наступної балки (на території колишнього с. Кептинці). Також незначна кількість підйомного матеріалу (далі – ПМ) була виявлена і на підтрикутному виступі плато навпроти кладовища. Приблизна площа поселення може сягати до 15 га. Пам'ятку відкрито в 2020 р.

Серед виявленого матеріалу виділяється невелика крем'яна пластинка (мезоліт – ?; рис. 3.5), переважають же дрібні стінки посуду доби РЗВ. Незначні знахідки кераміки ЗТК, імовірно, слід пов'язувати з близькістю поселення Голосків 2, а не наявністю відповідних культурних шарів.

Голосків 4. Незначні виходи ПМ фіксуються на плато (поруч з колишнім с. Кептинці), яке обмежується з південного сходу правим берегом р. Смотрич, з півночі – балкою, а з півдня розташований ліс. Приблизна площа пам'ятки сягає до 2 га. Пам'ятку відкрито в 2020 р.

ПМ представлений знахідками ЗТК, серед яких дрібні уламки кераміки, крем'яний відщеп (рис. 3.6); доби РЗВ – фрагменти стінок посуду та приденна частина посудини (рис. 3.7); доби Русі XII–XIII ст. – фрагменти стінок горщиків, декоровані рифленням (рис. 3.8-9); залізне кресало XVIII–XIX ст. (рис. 3.10).

Довжок 3. Пам'ятка розташована на захід від вулиці Унявко, за 700 м по прямій на північ від бардополів Довжоцького спиртзаводу. З півночі та сходу поселення обмежене невеликими балками. Площу пам'ятки, на жаль, визначити точно не вдалось, можливо, що більша її частина знаходиться під приватною забудовою та нагородах.

Відоме поселення з 1920-х рр., інформацію про нього подав Ю. Сіцінський: «Довжок, село коло самого Кам'янця на захід. У лісі й під лісом недалеко від шосейного шляху, що йде до містечка Жванця, трапляються розмальовані черепки трипільського типу (Сіцінський, 1930, с. 37; Старенький та ін. 2013, с. 146, 153)».

Враховуючи те, що у попередні роки двом іншим поселенням на території села вже було надано номери (Довжок 1, уроч. Лиса гора і Довжок 2, уроч. Долина лісу) (Старенький, Левінзон 2018 а, с. 10-11), ми вирішили продовжити нумерацію, а не змінювати її, аби не створювати подальшу плутанину (хоча вони і були відкриті набагато пізніше за поселення Довжок 3). З'ясувати ж назву урочища для цієї пам'ятки нам не вдалось.

На поверхні було зібрано поодинокі фрагменти кераміки, крем'яні знаряддя та обмазку ЗТК (рис. 4.1-3). Відсутність на посуді орнаменту через окатаність поверхні не дали змогу визначити відносну хронологію пам'ятки та локальну приналежність. Попередньо знахідки можна продатувати в межах етапів VII – CI.

Довжок 4. Поселення розташоване при виїзді із села, на обидвох берегах струмка неподалік його витoku та ставу, поруч з трасою Н-03 (Житомир – Чернівці) та постоного пункту ДАІ.

Виходи ПМ (кераміка черняхівської культури, далі – ЧК) зафіксовані смугою у 100 м шириною та до 500 м у довжину по обидва береги струмка. Знахідки доби РЗВ траплялись спорадично

лише на правому березі. Орієнтовна площа поселення сягає до 12,5 га. Пам'ятка відома з 1960-х рр. (Історія міст і сіл 1971, с. 359).

Зібраний ПМ представлений невиразними дрібними фрагментами стінок посуду доби РЗВ і досить значною кількістю кружального посуду ЧК. Останній репрезентований кухонною керамікою (рис. 4.4), столовою (рис. 4.5-7), тарною (рис. 4.8-9). Це миски (рис. 4.6-7), піфоси (рис. 4.8-9), трапився й уламок стінки червоноглиняної посудини, можливо, амфори. Виявлено поодинокі знахідки ліпної кухонної кераміки.

Кам'янець-Подільський, Дробильно-сортувальний завод. Локалізується неподалік М'ясокомбінату між гаражами та відгодівельним комплексом заводу «Електроприлад». Займає підтрикутний мисоподібний виступ на високому лівому березі р. Смотрич, з півночі обмежене невеликим струмком, від якого йдуть сходи в скелі до р. Смотрич (Кучугура 1992, арк. 3).

Поселення відкрите Л. Кучугурою в 1992 р. (Кучугура 1992, арк. 3), дослідниця віднесла пам'ятку до міста Кам'янець-Подільський, проте наразі це вже територія с. Цибулівка, у свою чергу ми не наполягаємо на зміні назви, задля уникнення подальшої плутанини.

Розвідкою 2020 р. вдалось визначити орієнтовну площу пам'ятки, яка сягає до 1,5 га. За даними Л. Кучугури, більша частина її зруйнована робочим майданчиком ДСЗ. Окрім того, дослідниця зазначає, що пам'ятка тягнеться на 300 м смугою шириною в 50 м (Кучугура 1992, арк. 3) та після ДСЗ також. Нам вдалось зафіксувати ПМ лише на городах, що, ймовірно, пов'язано із задернованістю поверхні на південь від майданчика ДСЗ.

ПМ репрезентований знахідками ЗТК, РЗВ і ЧК. Серед знахідок ЗТК трапились: крем'яний виріб, стінки кухонного та столового посуду з окатаною поверхнею без розпису, серед яких сферична мисочка (рис. 5.2). Проте, декілька уламків зберегли орнамент (рис. 5.1, 3). Один з них (рис. 5.1) декорований розписом у вигляді біхромної спіралі, виконаної чорною та білою фарбою по червонуватому ангобу, що може вказувати на приналежність пам'ятки до етапу VI-II.

Знахідки доби РЗВ є поодинокими, представлені стінками посуду, виділяється фрагмент вінця тюльпаноподібного горщика (рис. 5.4).

Найбільшою є збірка артефактів ЧК. Знахідки представлені уламками кухонного, тарного й столового посуду (рис. 5.5-10, рис. 6), серед яких є горщики (рис. 5.5-6, 10), миски (рис. 5.8; рис. 6.6), вази (рис. 6.4-5), піфоси (рис. 5.9, рис. 6.1, 3), макітра (?) (рис. 5.7) та ін. Трапились і фрагменти ліпної кухонної кераміки.

Культурний шар поселення активно руйнується «чорними копачами» та сільськогосподарськими роботами.

Слід також додати, що попередньо висловлена одним з авторів гіпотеза щодо можливого отожднення цієї пам'ятки з трипільським поселенням, виявленим С. Шкурком в 1959 р. в с. Цибулівка поблизу млина (Шкурко 1967, арк. 46; Левінзон 2019, с. 42), не підтвердилась. Згідно карти Генштабу РСЧА 1938 р. (квадрат М-35-126-А-а Янчинці), млин був розташований у районі сучасної Цибулівської ГЕС. Отже, відкрита С. Шкурком пам'ятка була розташована у південній частині видовженого півострова де розташований основний масив села. Сьогодні ця територія тісно забудована приватними будівлями, а попередній огляд місцевості не дав результатів.

Кам'янець-Подільський, Селище цукрового заводу. Поселення розташоване в м. Кам'янець-Подільський неподалік колишнього цукрового заводу, при з'їзді з вул. Південної на вул. Ценського. ПМ було виявлено на городах, що займають високий лівий берег р. Смотрич. Точно зафіксувати площу пам'ятки не вдалось через задернованість більшої частини поверхні. Можливо, частину поселення було знищено при розробці старих, наразі закинутих кар'єрів (глиняники - ?). Пам'ятку відкрито в 2020 р.

Виявлений на місці ПМ представлений декількома дрібними фрагментами стінок посуду доби РЗВ, також трапився і фрагмент вінця тюльпаноподібного горщика з наскрізними проколами, ймовірно, скіфського часу (рис. 3.11).

Кубачівка. Поселення розташоване на території колишнього с. Кубачівка (нині приєднане до с. Смотрич) на високому плато, утвореному вигином правого високого берега р. Смотрич на північ від Кубачівського кар'єру на сільських городах і полі. Фіксація загальної площі не проводилась через задернованість більшої частини плато і значної глибини залягання культурного шару.

Поселення відкрите в 1947 р. О. Чернишем. Більш детально історія вивчення пам'ятки вже була описана одним з авторів (Левінзон 2019), отож не будемо на ній зупинятись.

За розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р. «Поселення IV–II тис. до н. е. за 0,5 км на схід від передмістя Кубачівка, на правому березі р. Смотрич» було включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під № 579 (Захар'єв, Шпаковський 2017, с. 294).

2020 р. було зафіксовано, що через розширення меж ДП «Хмельницький автодор Кубачівський кар'єр» було зруйновано приблизно до 4 тисяч м² площі пам'ятки археології місцевого значення. У зрізах котловану виявлено культурний шар, насичений кістками тварин, обмазкою та керамікою ЗТК, в одній зі стінок котловану зафіксовано залишки частково зруйнованої трипільської площадки.

2017 р. експедицією К-ПДІМЗ ще було зафіксовано факт набагато меншої руйнації через розширення кар'єру.

Аналіз підйомного матеріалу 2017 р. дав змогу попередньо говорити про наявність двох трипільських горизонтів: етапу VI–II заліщицької групи та етапу VII мерешовської групи (Старенький, Левінзон 2018 а, с. 9). Нашу атрибуцію нижнього горизонту пам'ятки як заліщицького цілком слушно піддала сумніву Я. М. Яковишина (Ткачук, Яковишина 2018), зауважуючи на архаїчності її матеріалів. Наразі, як вже йшлося вище, ми схильні розглядати ці старожитності в ряду пам'яток кадієвецького типу.

С. Рижов відносить верхній горизонт етапу VII до першого ступеня середньої фази петренської локальної групи (Рижов 2003, с. 142), Т. Ткачук – до другої фази мерешовської групи, у той же час виокремлюючи і окремі ранньопетренські старожитності (Ткачук 2015), що може вказувати на перехідний характер верхнього горизонту поселення.

З кар'єрних відвалів та стінок котловану було зібрано досить яскраву колекцію матеріалів ЗТК. З них більшу частину слід відносити до нижнього горизонту пам'ятки (рис. 7.4–8, 10–11). Кухонний посуд з домішкою товченої черепашки або органіки у тісті, представлений горщиками, по краю вінець декоровані заглибленими насічками (рис. 7.1–3).

Щодо столового посуду, то тут виділяється посудина на піддоні (рис. 7.4), посудина з провужиною (рис. 7.5), напівсферична мисочка (рис. 7.6), покрішка (рис. 7.8), високі лійчасті вінця амфор з чорними лініями (рис. 7.10) та концентричним колом (рис. 7.11). Столовий посуд нижнього горизонту на пам'ятці відрізняється домішкою шамоту в тісті, на жаль, більша частина кераміки має окатану поверхню.

Один фрагмент столової посудини з біхромним розписом (виконаний чорною і білою фарбами) по ангобованій поверхні слід, імовірно, відносити до етапу VII (рис. 7.9). Зображено на ньому зовні негативний фєстон і овал по вінцю, а нижче – паралельні чорні й білі лінії; зсередини – теж чорні й білі лінії.

Нагальним питанням вважаємо проведення на пам'ятці рятивних археологічних досліджень. Не менш важливим є виготовлення паспортної документації та підписання охоронних договорів з місцевими органами влади та керівництвом ДП «Хмельницький автодор Кубачівський кар'єр». Широкомасштабні археологічні дослідження вкрай необхідні для вивчення цієї непересічної двошарової пам'ятки, що може дати змогу значно покращити відносну хронологію Середнього Трипілья та зрозуміти процеси, що відбувались у регіоні в останній чверті V – на початку IV тис. до н. е.

Ходорівці, уроч. Паюк. Поселення розташоване на південь від села на правому березі р. Кармалітанки в урочищі Паюк.

Через посіви с/г культур нам, на жаль, не вдалось зафіксувати площу поселення, було виявлено лише поодинокі фрагменти кераміки ЗТК.

Перші обстеження тут провів у 1948 р. краєзнавець М. С. Борковський (Старенький, Левінзон 2018 б), в урочищі Паюк ним було виявлено 3 трипільські поселення, з них найбільш цікавим є Паюк I, відкрите 1956 р. (Борковський 1970).

Враховуючи це, незрозумілим є, яким чином ці 3 поселення ідентифікувати та яку назву слід залишити за поселенням черняхівської та давньоруської культур (про яке йдеться далі)? Допоки в цій місцевості не буде проведено більш детальні розвідки, ми не будемо закріплювати постійні назви для цих пам'яток.

ПМ був представлений декількома фрагментами окатаних стінок столового посуду ЗТК.

Ходорівці, уроч. Паюк. Поселення розташоване на південь від села на правому березі р. Кармалітанки в урочищі Паюк. Південніше поселення ЗТК.

Приблизна площа пам'ятки може сягати до 10 га. Виходи ПМ тягнуться протягом ~ 800 м уздовж р. Кармалітанки смугою шириною до ~ 150 м.

Можливо, що пам'ятка була відкрита Дністро-Волинською експедицією під керівництвом М. Тиханової у 1958 р. (Кучугура 1977–1989, л. 15), проте ця інформація потребує уточнення.

ПМ представлений, по-перше, уламками кухонного та столового кружального посуду ЧК, серед яких вінця піфоса (рис. 3.13), уламки ваз (рис. 3.14, 16, 17-18) тощо. По-друге, дрібними фрагментами давньоруського посуду (рис. 3.19).

Цибулівка, уроч. Заводянка. Поселення розташоване в районі с. Цибулівка, що називається Заводянка (велике плато утворене правим берегом р. Смотрич, навпроти поселення Кам'янець-Подільський, ДСЗ). ПМ виявлено на городах та полі між сільськими будинками та лісом.

Задля фіксації точної площі поселення, необхідно провести детальніші розвідки. Наразі можемо говорити про те, що площа поселення може досягати до 2 га. Пам'ятку відкрито в 2020 р.

ПМ представлений дрібними стінками посуду доби РЗВ, а також столовою мискою з вигнутим назвнці вінцем з пелюсткою (рис. 3.12).

Висновки. Вищеописані дослідження дали змогу уточнити інформацію про відомі пам'ятки (Голосків 1, Довжок 3, Довжок 4, Кам'янець-Подільський, ДСЗ, Кубачівка, два поселення в уроч. Паюк біля с. Ходорівці), а також виявити нові археологічні об'єкти (кургани поблизу с. Великозалісся, поселення Голосків 2, Голосків 3, Голосків 4, Кам'янець-Подільський, селище цукрового заводу, Цибулівка, уроч. Заводянка), встановити їхні приблизні межі та культурно-хронологічну приналежність, ввести до наукового обігу нові археологічні знахідки. Описані матеріали в майбутньому можуть слугувати основою для складання облікової документації та археологічних карт регіону.

Більшість обстежених пам'яток перебувають поза захистом держави. Деякі активно руйнуються «чорними копачами», кар'єрами, оранкою тощо. Актуальним вважаємо подальше продовження таких археологічних досліджень на вищезгаданих пам'ятках. Розвідкове обстеження регіону також вважаємо перспективним через велику кількість білих плям на археологічній карті регіону. Навіть відомі пам'ятки в більшості обстежувались востаннє декілька десятиліть тому.

Подяки. Автори висловлюють щирі подяку керівнику К-ПААЕ П. Нечитайлу за допомогу під час проведення робіт та можливість опублікувати матеріал. За надані під час написання публікації поради і консультації вдячні О. Дяченку (ІА НАНУ), І. Собков'як-Табаці (Університет Адама Міцкевича у Познані), О. Петраускасу (ІА НАН України), Я. Яковичиній (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича).

ЛІТЕРАТУРА

- Блажевич, Н. С., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С. та ін. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України*. Київ: Академперіодика.
- Борковский, Н. С. 1965. Трипольское поселение Голосково. В: Винокур, І. С. (ред.). *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Хмельницький, с. 68-69.
- Борковський, М. С. 1970. Поселення розвинутого Трипільля «Паюк-1» поблизу с. Ходорівці. В: Винокур, І. С. (ред.). *Тези доповідей III Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, с. 107.
- Бурдо, Н. Б. 2008. Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на Середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів із розвідок Середньодністровської експедиції 1964–1970 рр.). *Археологія*, 4, с. 3-8.
- Відейко, М. Ю. 2004. Гринчук. В: Ляшко, С. М. та ін. (ред.) *Енциклопедія трипільської культури*. Т. 2. Київ, с. 138-139.
- Галатир, В. 2014. Археологічні пам'ятки півдня Хмельницької області виявлені в 50–60 рр. ХХ ст. (за матеріалами С. Шкурка). В: Трембіцький, А. М., Погорілець, О. Г. (ред.). *Археологічні студії «Межибіж»*, 3'2014, Хмельницький: ІРД, с. 87-91.
- Захар'єв, В., Шпаковський, С. 2017. Проблемні питання пам'яткоохоронної роботи на пам'ятках та об'єктах археології міста Кам'янець-Подільський. В: Заремба, О. О та ін. (ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*, 1. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 290-294.

- Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область 1971. Київ: Інститут історії Академії наук УРСР.
- Кандиба, О. 2004. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. Чернівці.
- Кучугура, Л. И. 1977–1989. *Лекція на тему: «Археологические изучения Хмельницкой области в годы советской власти»*. Науковий архів К-ПДІМЗ.
- Кучугура, Л. І. 1992. *Звіт про проведення часткової археологічної розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в 1992 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1992/50.
- Левінзон, Є. 2019. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-Трипілля). В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 37-44.*
- Нечитайло, П., Левінзон, Є., Белік, О., Яхієв, І. 2020. *Звіт про проведення археологічних розвідок на території Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 2020 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е.
- Пассек, Т. С. 1949. *Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетие до н. э.). Материалы и исследования по археологии СССР.* Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР.
- Рижов, С. М. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти: Київ: «КОРВІН ПРЕСС», с. 140-145.*
- Рижов, С. М. 2021. Розвиток західнотрипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя. В: Дяченко, О. та ін. (ред.). *Систематизація неолітичних і енеолітичних матеріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова.* Київ: ІА НАН України, с. 34-57.
- Рудинський, М. Я. 1927. Досліди на Кам'яничині. *Коротке звітлення ВУАК за 1926 р.* Київ, с. 123-143.
- Сіцинський, Ю. 1930. Матеріали до археології Західного Поділля. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету, 1, с. 25-44.*
- Сохацький, М. 1993. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991-1993 рр. *Літопис Борщівщини, 3, с. 10-22.*
- Старенький, І. О., Левінзон, Є. Ю. 2018 а. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 8-26.*
- Старенький І. О., Левінзон Є. Ю. 2018 б. До 100-річчя М. С. Борковського – дослідника археологічних старожитностей Поділля. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 349-356.*
- Старенький І., Левінзон Є. 2020. Розвідки на Середньому Дністрі 2009–2019 рр. *Археологія і давня історія України, 4(37), с. 227-235.*
- Старенький, І. О., Прокопчук, В. С., Трембіцький, А. М. 2013. Євфимій Йосипович Сіцинський – археолог, дослідник трипільської культури. В: Трембіцький, А. М., Погорілець, О. Г. (ред.). *Археологічні студії «Межибіж», 1'2012, Хмельницький: ІРД, с. 138-175.*
- Ткачук Т. 2002. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії, Т. ССXLIV, с. 89-114.*
- Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів В II і С I на Поділлі. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація України. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 52-57.*
- Ткачук, Т., Яковина, Я. Лисюк, С. 2018. Багатошарова пам'ятка трипільської культури Тимків на Середньому Придністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 22, с. 236-255.*
- Трембіцький, А. 2016. Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.) В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) *Археологія і Фортифікація України. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 344-348.*

- Шкурко, С. К. 1967. Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте гор. Каменец-Подольского (Старый город). Науковий архів К-ПДІМЗ.
- Яковишина, Я. М. (Не)заліщицьке трипільське поселення Бабин (урочище Яма) на Правобережжі Дністра. В: Добржанський, О. В. та ін. (ред.). *Археологія Буковини: здобутки і перспективи. Тези доповідей V Міжнародного наукового семінару*. Чернівці: Технодрук, с. 155-158.
- Passek, T. 1935. La céramique Tripolienne. *Bulletin de l'Académie de l'Histoire de la Culture Matérielle*, 122, Moscou-Leningrad: Les Éditions d'état, Section sociale et économique.

Yevhenii Levinzon,
MA in Archeology,
Junior Researcher, Kamianets-Podilskyi State
Historical Museum-Reserve

Oleksandra Bielik,
MA in History

Ildar Yakhiiiev,
MA in History

THE RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL SURVEYS IN KAMIANETS-PODILSKYI DISTRICT IN 2020

The article describes the results of archaeological researches conducted near the following localities of Kamianets-Podilskyi district: Velykozalissya, Holoskiv, Dovzhok, Kamianets-Podilskyi, Smotrych, Khodorivtsi, Tsybulivka and others. Researches have clarified information on seven archeological sites and discovered as many.

The total square of the surveyed area was up to 150 hectares. The main purpose of these studies was to establish the location and current state of the most famous in the literature monuments of the Western Trypillia culture stages BII and CI in Kamianets-Podilskyi, namely Holoskiv, Khodorivtsi, Kubachivka.

The above-described researches made it possible to clarify the information about the known monuments (Holoskiv 1, Dovzhok 3, Dovzhok 4, Kamianets-Podilskyi (Drobylno-sortuvalnyi zavod), Kubachivka, two settlements in the Paiuk tract near the village of Khodorivtsi). As well as to discover new archeological sites (mounds near the village of Velykozalissya, settlements of Holoskiv 2, Holoskiv 3, Holoskiv 4, Kamianets-Podilskyi (Selysche tsukrovoho zavodu), Tsybulivka (Zavodianka)), to establish their approximate boundaries, cultural and chronological affiliation, to introduce into scientific circulation new archeological finds. The described materials in the future may serve as a basis for the preparation of accounting documents and archaeological maps of the region.

Keywords: settlement, lifting material, ceramics, Western Trypillia culture, Early Iron Age, Cherniakhiv culture, Kyiv Rus.

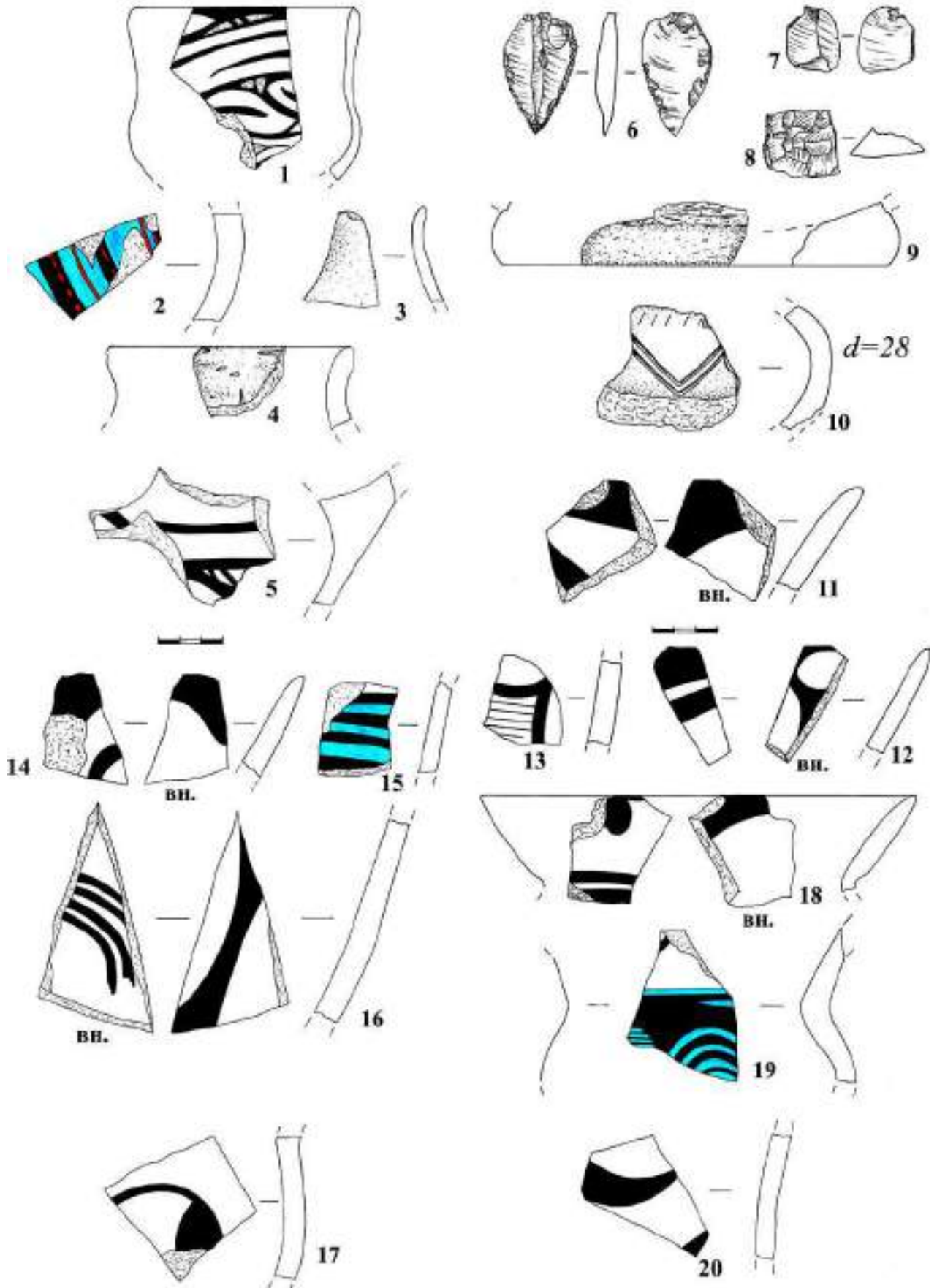

Рис. 1. Знахідки з поселення Голосків 1

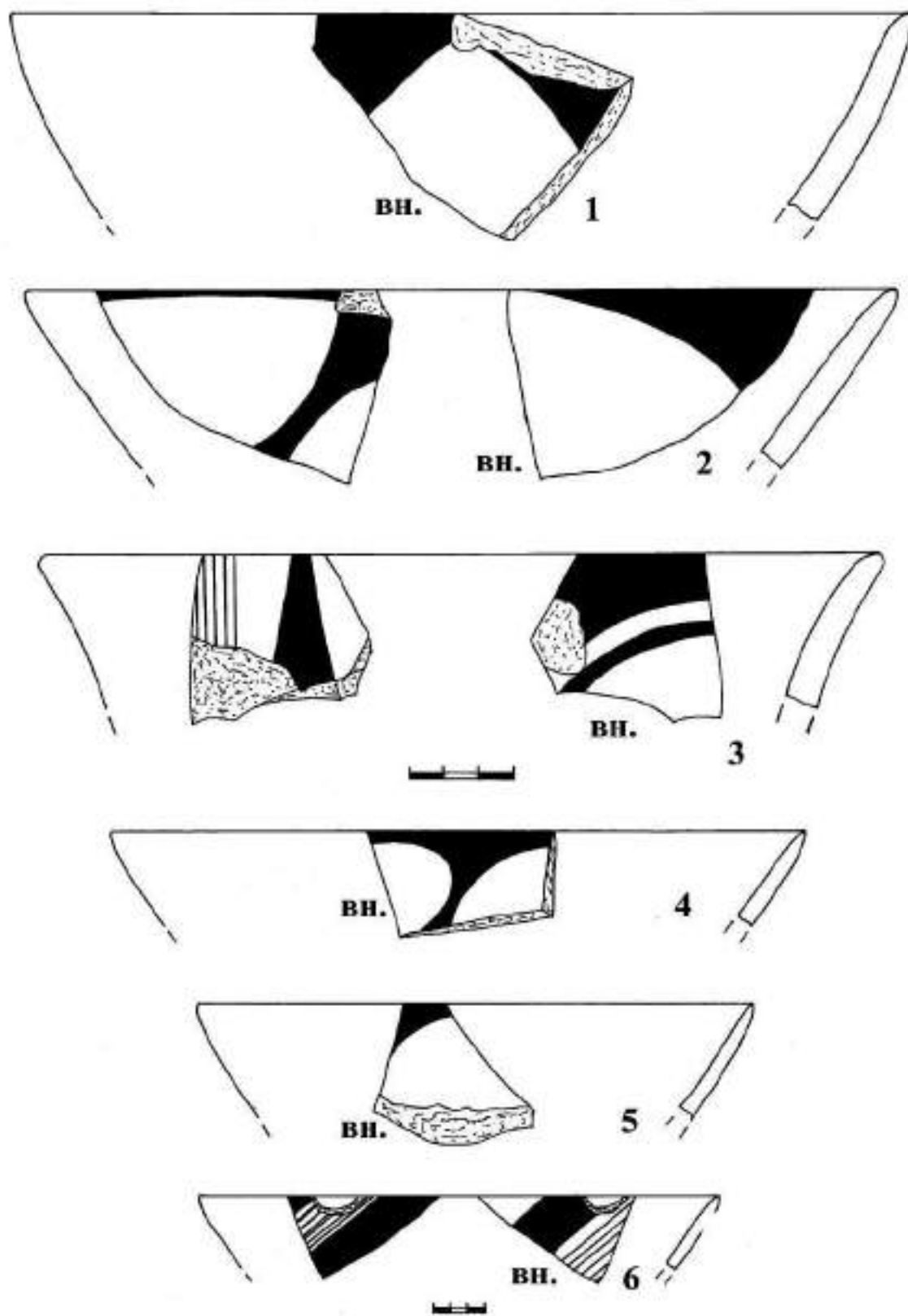

Рис. 2. Знахідки з поселення Голосків 1

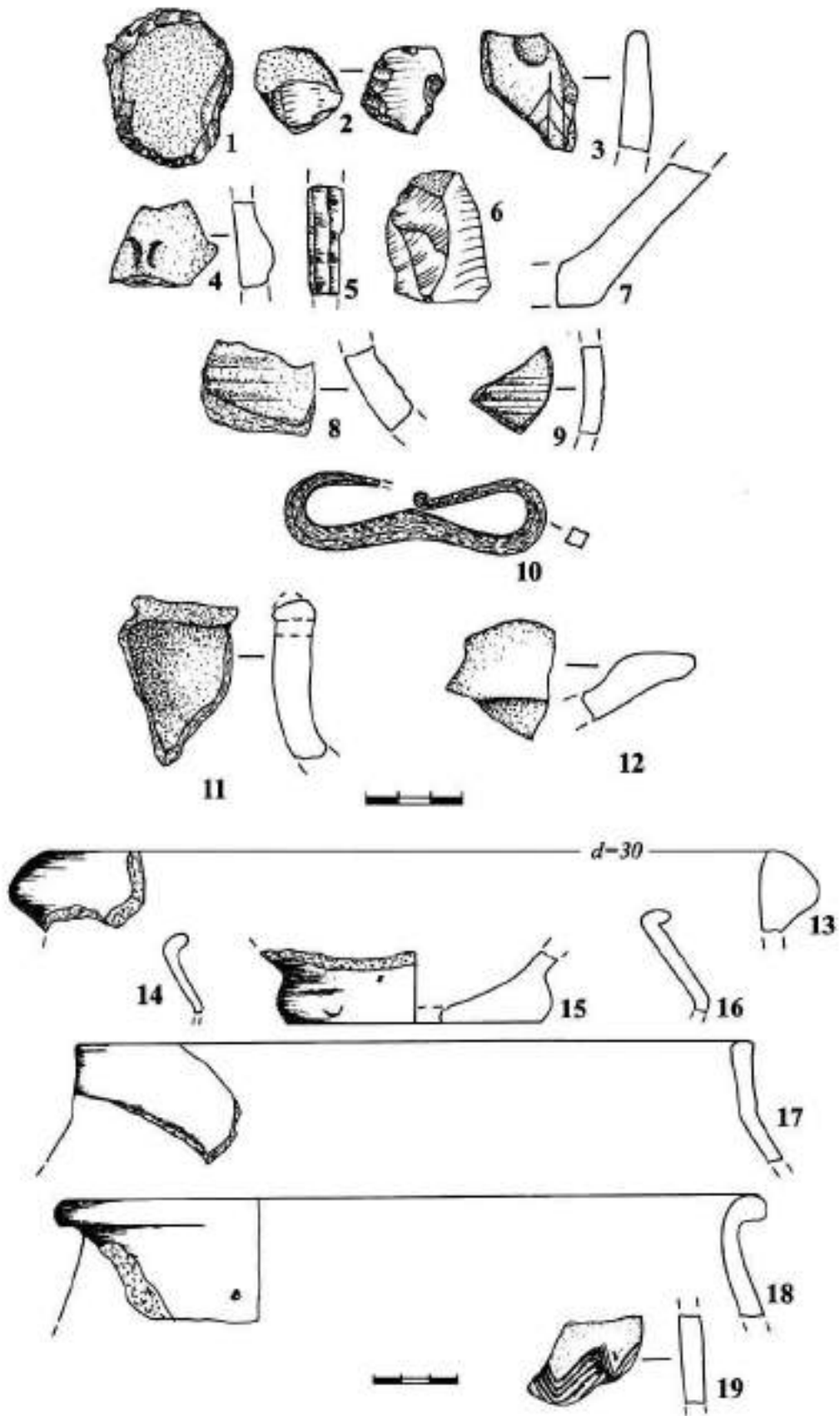

Рис. 3. Знахідки з поселень Голосків 2 (1-4), Голосків 3 (5), Голосків 4 (6-10), Кам'янець-Подільський, селище цукрового заводу (11), Цибулівка, уроч. Заводянка (12), Ходорівці, уроч. Паюк (13-19).

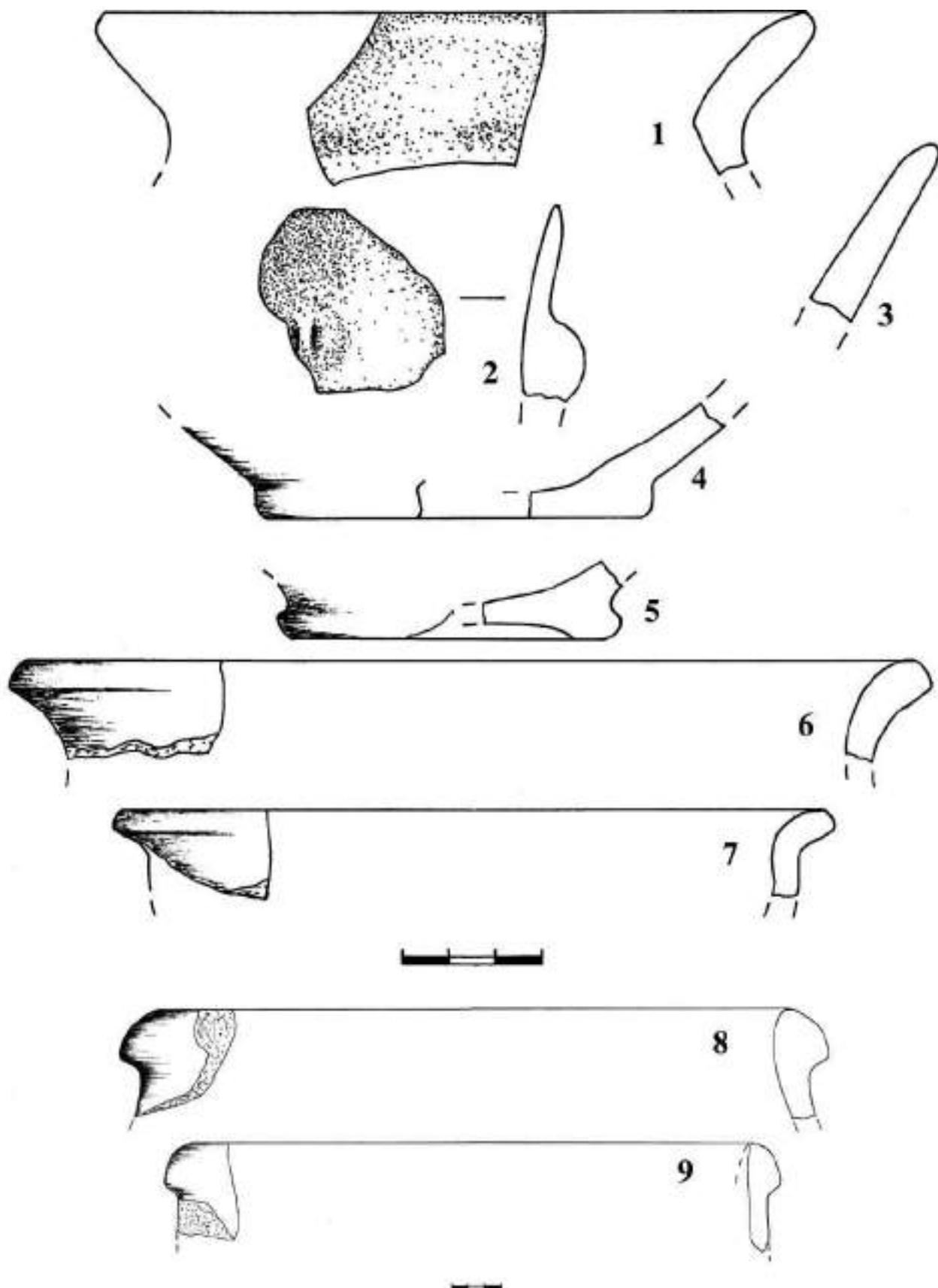

Рис. 4. Знахідки з поселень Довжок 3 (1-3) і Довжок IV (4-9)

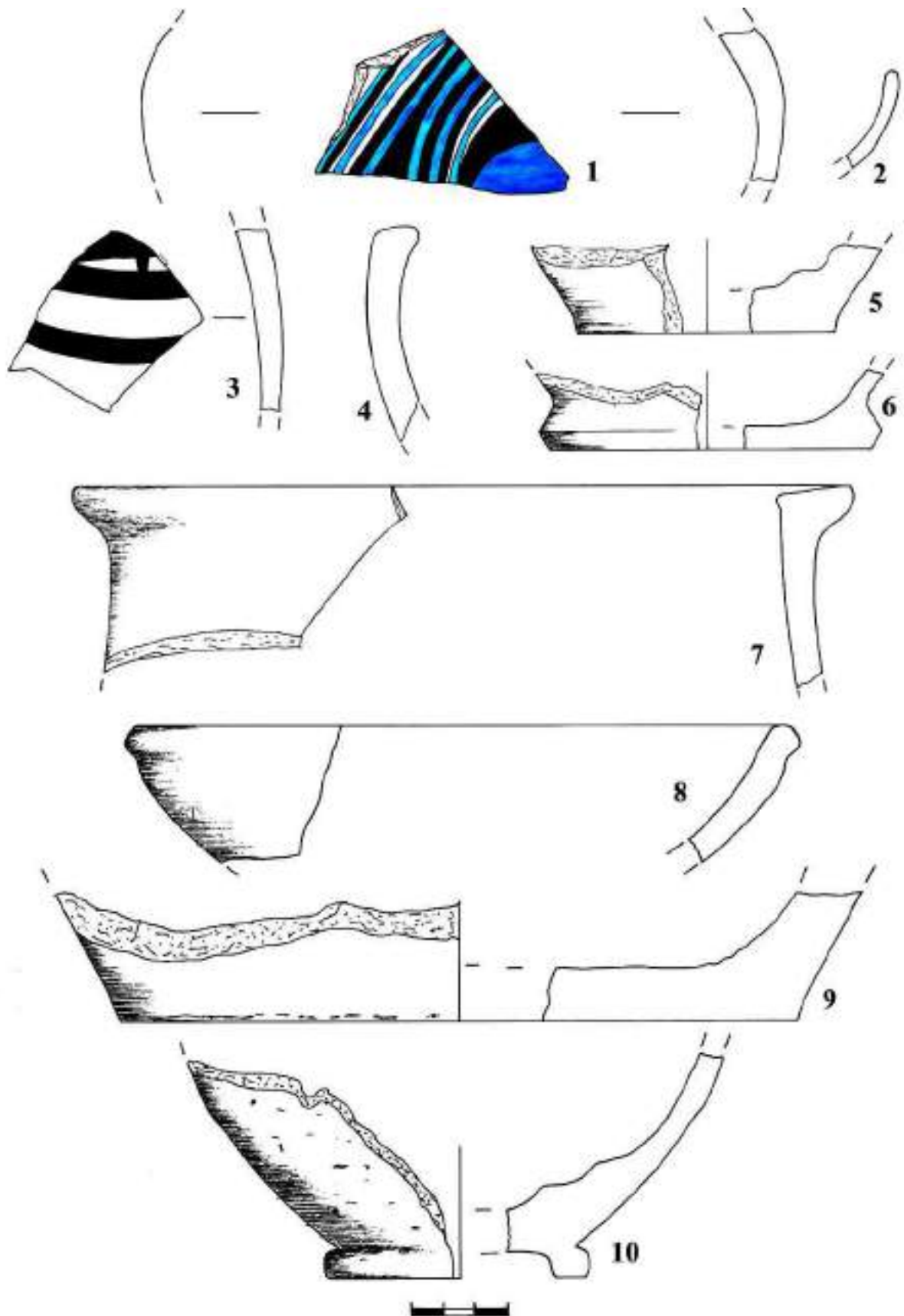

Рис. 5. Знахідки з поселення Кам'янець-Подільський, ДСЗ

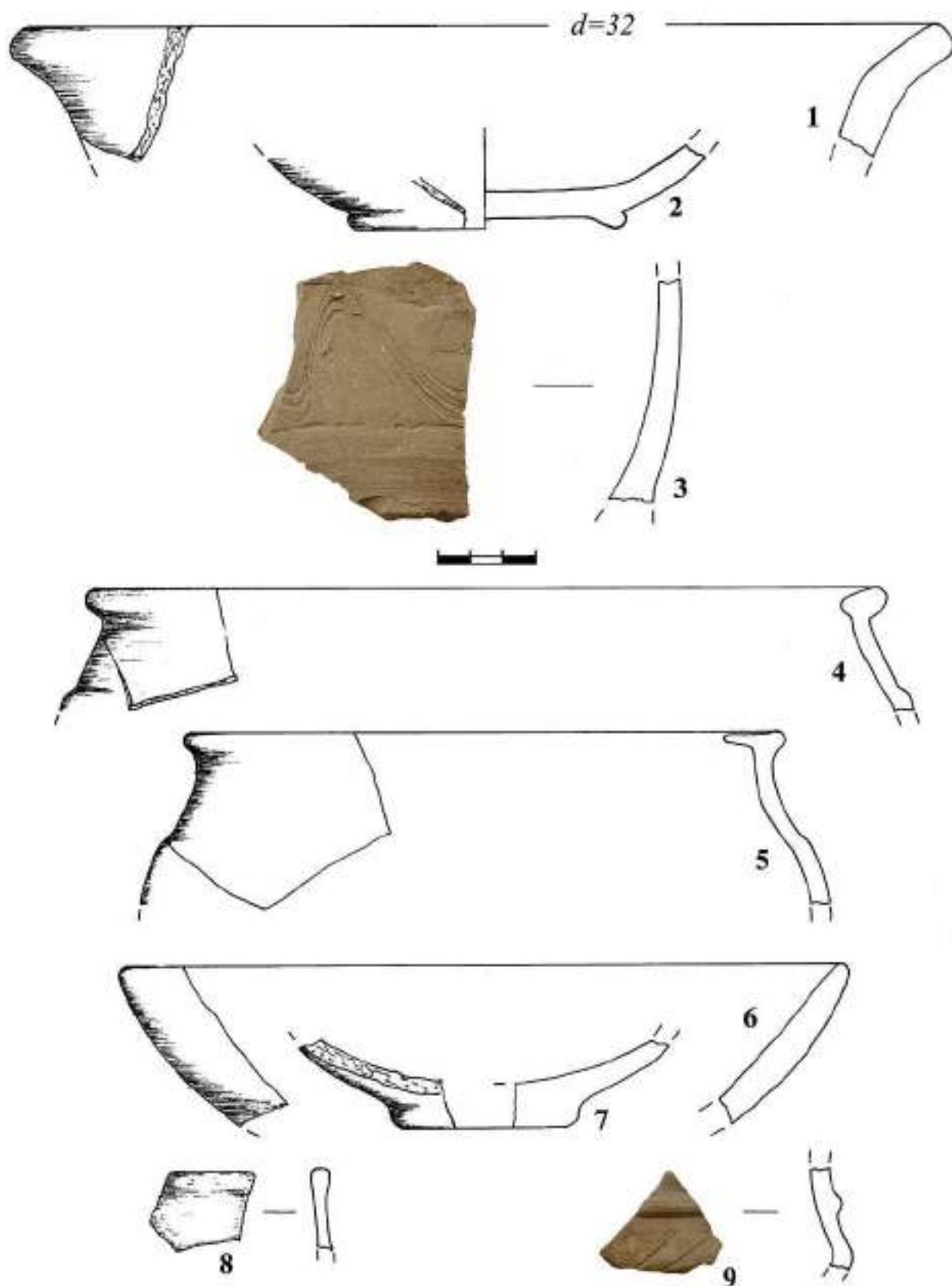

Рис. 6. Знахідки з поселення Кам'янець-Подільський, ДСЗ

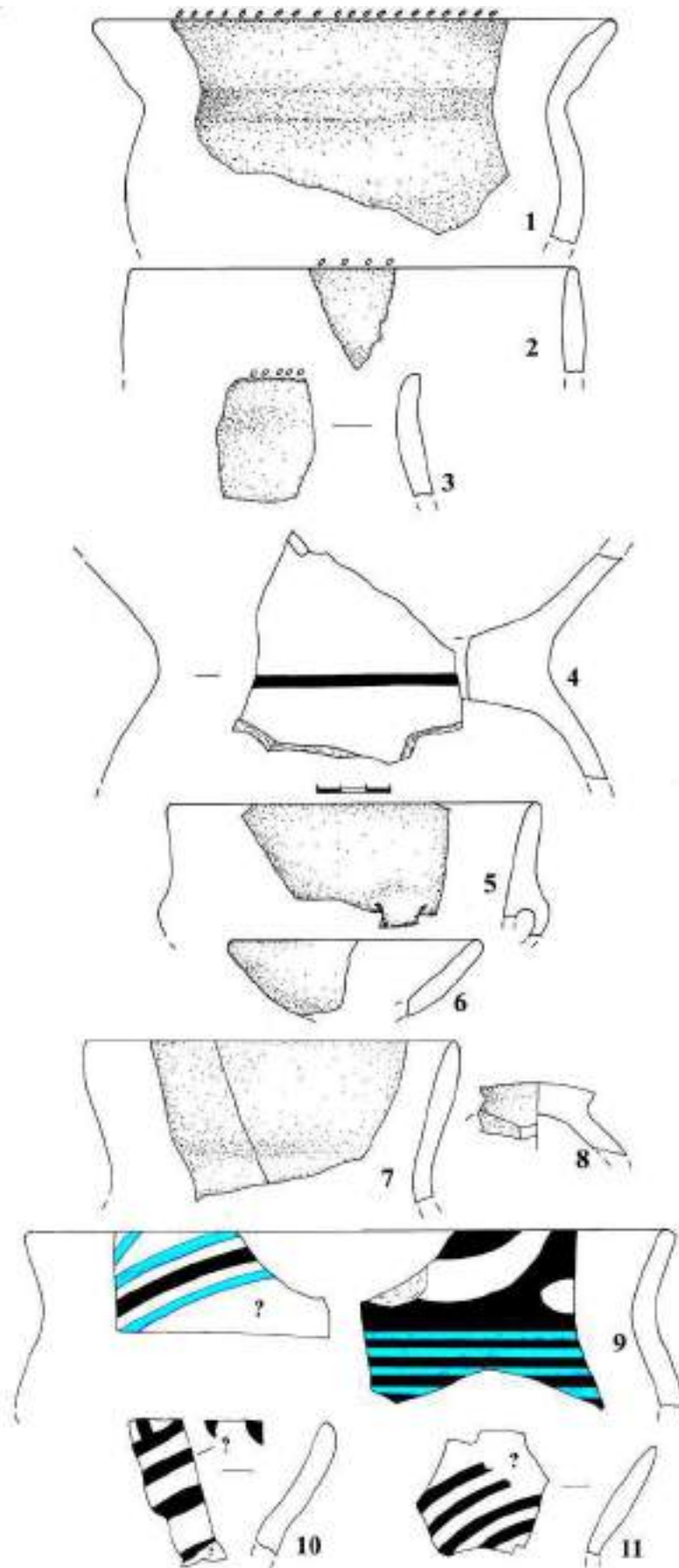

Рис. 7. Знахідки з поселення Кубачівка

Володимир Захар'єв,
старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного
науково-методичного центру культури і мистецтва

Сергій Маярчак,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного
науково-методичного центру культури і мистецтва

Сергій Шпаковський,
заступник директора з питань охорони культурної спадщини
Хмельницького обласного науково-методичного
центру культури і мистецтва

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЦЕНТРУ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА У 2021 Р.

У статті висвітлюються основні результати археологічних досліджень працівників Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва, проведених у перших трьох кварталах 2021 р.

Ключові слова: Хмельницька область, дослідження, підземелля, поселення, археологічна карта.

2021 р. у форматі археологічних розвідок продовжувалася робота працівників Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва над уточненням та доповненням археологічної карти Хмельниччини. Нижче подаємо основні результати цієї роботи.

У лютому 2021 р. на замовлення управління культури Полонської ОТГ В. А. Захар'євим, С. П. Маярчаком і С. М. Шпаковським було проведено обстеження земельного масиву орієнтовною площею 20 га південніше м. Полонне, на західній околиці колишнього с. Гамарня, на півострові над правим берегом р. Хомора (Рис. 1). На зазначеній території відомі щойно виявлені об'єкти архітектури др. пол. XIX ст., взяті під охорону згідно наказу управління культури, національностей та релігій Хмельницької ОДА від 28.02.2013 р. №65 н: Комплекс господарських споруд садиби Карвицьких (економія, млин, стайня, водяний млин, зерносклад), а також Адміністративний будинок. На даний час у межах зазначеної ділянки візуально на поверхні землі простежуються залишки стін та фундаменти поміщицького маєтку, ще дві споруди комплексу використовуються досі як житлові (Рис. 2). Маркують колишню територію садиби й старі дуби – залишки поміщицького парку. Біля стрілки мису є руїни невеликої цегляної будівлі радянського часу.

На час розвідки більша частина поверхні ґрунту на ділянці була засніжена, отже для візуального обстеження не придатна. Загалом на ділянці було закладено низку шурфів близько 35×35 см. Метою шурфування було з'ясування самого факту наявності (або відсутності) давнього (раніше XIX ст.) культурного шару на території земельного масиву та, по можливості, його датування і з'ясування орієнтовної території поширення. Принагідно в кількох місцях земельного масиву обстежувалися також кротовини, але в них давнього культурного шару виявлено не було.

У шурфах №№ 1-4, закладених на самій стрілці мису, слідів давнього культурного шару не виявлено. Їх координати: 1) 50.07921549000268, 27.480580111117227; 2) 50.079332534743116, 27.480671306227443; 3) 50.079559738423555, 27.48130430758071; 4) 50.07967333986, 27.481985588698205.

У шурфі №5 (координати 50.078778290945046, 27.481969495443458), дещо південно-східніше розташованого тут городу, у темно-сірому опідзоленому чорноземі на глибині 0,3-0,4 м виявлено кілька дрібних фрагментів глиняної обмазки й невеликий (2,5×4 см) фрагмент ліпної глиняної посудини червонясто-сірого кольору, очевидно доби бронзи (Рис. 3). У даному мікрорегіоні двошарове поселення досі було відоме на лівому березі річки Хомора, напроти досліджуваного земельного масиву (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2008, с. 114).

Північніше руїн маєтку (за координатами 50.08019314907098, 27.484818001418805 та 50.080489196824416, 27.485279341388132) було закладено ще два шурфи (№№6-7). Грунт тут вирізняється – перезволожений і супіщаний. Давнього культурного шару тут не виявлено.

Південніше сучасного дитячого майданчика за координатами 50.0797662862813, 27.486534615260783 та 50.07961481793324, 27.486877938028655 були закладені шурфи №№8-9. У першому з них виявлено дрібні фрагменти глиняної обмазки, а в другому – фрагмент кераміки трипільської культури (глибина близько 0,4 м).

У шурфі №10 за координатами 50.078392726248154, 27.487964232724103 на глибині 0,3-0,4 м теж знайдено чіткий культурний шар трипільської культури – фрагменти глиняної обмазки й 5 фрагментів кераміки, зокрема фрагмент денця посудини розмірами 6×9 см (Рис. 4, 5).

Отже, за результатами розвідки на території земельного масиву виявлено культурний шар поселення епохи енеоліту-бронзи, що залягає орієнтовно на глибині 0,3-0,5 м.

У березні 2021 р. С.П. Маярчаком і С.М. Шпаковським на замовлення управління культури Старокостянтинівської ОТГ було проведено обстеження підземелля під спорудою (і за її межами) XVIII ст. колишнього Домініканського кляштору у м. Старокостянтинів (за адресою вул. Федорова, 34; щойно виявлений об'єкт архітектури згідно наказу управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15.09.2010 р. №242), біля пам'ятки архітектури національного значення XVI ст., охоронний №1701 «Комплекс споруд оборонної башти». Зараз споруда використовується місцевою громадою УПЦ (МП).

Єдиний зараз діючий вхід у підземелля розташований на першому поверсі споруди кляштора, у південно-західній його частині. Цей вхід нині обладнано дерев'яними крутими сходами, які завершуються на половині довжини приміщення №1. У новітній час більшу частину обстеженого нами підземелля було розчищено від землі, частково відкачано воду і електрифіковано (прокладено кабелі), облаштовано дренаж. На жаль, очевидно разом із розчищенням від землі, на частині площі підземелля було ліквідовано також кам'яне мощення її долівки. Зараз більша частина долівки підземелля затоплена водою на глибину 5-35 см, причому глибше є не з боку річки, а з боку колодязя, що свідчить про те, що джерелом води у підземеллі є переважно розташований тут колодязь, а не ґрунтові води. Підземелля обмуроване рваним вапняковим камінням, на піщаному розчині. У кількох місцях підземелля є пошкодження кладки (у верхній її частині), унаслідок чого виникли провали – але не наскрізні, не до поверхні. Стеля у підземеллі переважно аркоподібних обрисів.

В ході нашого обстеження був складений схематичний план підземелля (Рис. 6). Обміри здійснені рулеткою, за участі місцевих жителів Тараса Проказюка і Олександра Ярошука.

Колодязь являє собою кам'яне мурування округлої форми, у профіль у вигляді колони, що розташована у приміщенні №5 і впирається своїми кінцями в долівку і в стелю цього приміщення (Рис. 7). Товщина кладки колодязя близько 40 см. У північно-західній стіні колодязя є підквадратної форми отвір для набирання води розмірами 0,5×0,5 м, розташований за 0,35 м від долівки. На час обстеження рівень води у власне колодязі і в приміщенні №5 зрівнявся. Біля північно-західного кута приміщення з колодязем (№5), у північній та західній стінах, розташовані замуrowані тепер входи (розмірами 1×0,5 м), вони ведуть у напрямку першого поверху споруди кляштору. Ще один замуrowаний вхід у підземелля (розмірами 0,8×1,5 м) є в північній частині довгого коридору (приміщення №2). У південній частині приміщення №2 збереглася напіврозібрана кладка стіни, за якою зберігся непошкоджений фрагмент колишньої кам'яної долівки підземелля.

Південна стіна приміщення №4 на момент обстеження була недорозчищена від заповнення ґрунтом (Рис. 8), в цьому ж приміщенні у стелі прикріплено великий залізний кований гак для підвішування. Висота приміщень у підземеллі становить переважно близько 2,1 м.

Серед підйомного матеріалу, знайденого в ході обстеження у підземеллі (у незатоплених тепер приміщеннях №3 і №4, на долівці), – фрагмент середньовічної кахлі (Рис. 9), кілька дрібних фрагментів кісток неясного походження, фрагменти деревини, залізного шлаку, скла й кераміки XVII – початку XX ст. Трапилася також цеглина-пальчатка XVI ст., розмірами 6×14×28 см (Рис. 10). З північного боку від колодязя на долівці зібрано три великі фрагменти посудини XVIII ст.

Отже, параметри вимірювань засвідчують сажневу метрологічну базу творців підземелля. Найімовірніший час його спорудження – XVII-XVIII ст. Підземелля перспективне для подальшого наукового вивчення і експлуатації (за умови відповідного облаштування), як цікавого туристичного об'єкту комплексно з сусідніми пам'ятками архітектури – баштою і костелом. Ймовірно, воно має ще не розчищені й зовсім не досліджені частини.

У травні 2021 р. Маярчак С.П. і Шпаковський С.М. на замовлення ПрАТ «Хмельницьке шляхово-будівельне управління №56» провели обстеження земельних ділянок уздовж існуючого шосе Хмельницький–Старокостянтинів, між селами Ходаківці і Пашутинці, в ході його розширення в рамках Державної Програми «Велике Будівництво» (координати: 49.535574, 27.065337 – 49.560536, 27.094927). На момент обстеження уздовж шосе в рамках його розширення вже був знятий верхній шар ґрунту завширшки 8-15 м і завглибшки 0,3-1,5 м (в різних місцях по різному). Переважно це чорнозем, під яким залягає суглинок. На протязі всієї ділянки в зазначених координатах порушеного будівництвом давнього культурного шару в ході візуального обстеження не виявлено.

Також у травні 2021 р. на замовлення приватного підприємця було проведено обстеження земельних ділянок на місці складування будматеріалів на узбіччі шосе Хмельницький – Старокостянтинів, між селами Пашківці, Ходаківці і Стуфчинці (координати: 49.523402, 27.056067).

На момент обстеження на місці складування будматеріалів між селами Пашківці і Ходаківці і Стуфчинці на площі близько 50×100 м задля вирівнювання майданчика вже було знято верхній шар ґрунту (чорнозем, під яким залягає суглинок) завглибшки до 1,5 м. Місце складування будматеріалів розташоване на схилі невеликого виступу плато неподалік струмка. З північного, південного і східного країв місця складування будматеріалів в ході обстеження виявлено порушений не надто насичений культурний шар доби раннього заліза (VI-III ст. до н. е.) і черняхівської культури (III-IV ст. н. е.): виявлено відповідну кераміку – ліплену ранньоскіфського часу, брудно-коричневого кольору (15 фрагментів), і гончарну сіролошену (3 фрагменти) черняхівської культури. Зустрічалися також вкраплення глиняної обмазки – залишки жител. Переважно ці фрагменти були перевідкладені. Лише у двох місцях (з північного краю місця складування) по двох фрагментах кераміки вдалося простежити, що культурний шар залягає тут орієнтовно на глибині 30-50 см. На північ від місця складування, вздовж існуючого шосе зроблено зріз ґрунту завглибшки до 1,5 м – давнього культурного шару у ньому не виявлено. На ріллі південно-східніше місця розташування складування будматеріалів також виявлено виходи на поверхню названих археологічних періодів. За результатами розвідки було рекомендовано: при подальшому розширенні місця складування будматеріалів проведення земляних робіт тут здійснювати під археологічним наглядом; при потребі – провести тут рятівні археологічні дослідження.

У серпні 2021 р. С.П. Маярчаком, спільно з директором Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» О.Г. Погорільцем, було здійснено нагляд за земляними роботами на місці будівництва Центру надання адміністративних послуг у смт Теофіполь. Будівництво ведеться частково на території костелу, спорудженого на початку XIX ст. і знищеного двома вибухами 1978 р. (зі слів місцевих жителів). На момент обстеження, для будівництва будівлі ЦНАП була вже викопана підковоподібної форми траншея для фундаменту цієї будівлі. Завширшки траншея 1,5-2 м, завглибшки – близько 2-2,2 м. Материк – суглинок. У двох місцях траншеєю порушено (до 1,5 м вглиб) нижні частини фундаменту (великі рвані камені з вапняку), очевидно згаданого храму; ще в одному місці зафіксовано фрагмент фундаменту-опори для бетонного селищного Знаку Пошани, розташованого поруч з будівництвом і спорудженого в радянський час. Зрідка у траншеї і викиді з неї траплялися також переважно дрібні фрагменти цеглин (цілої знайти не вдалося, на цеглинах видно сліди вапнякового розчину), на вигляд – кінця XVIII – початку XIX ст. Ширина цеглини – 16 см, товщина – 7 см. На території майданчика внаслідок обстеження виявлено всього один фрагмент кераміки XIX-XX ст. Отже, після руйнування храму його залишки були ретельно звідси зібрані і вивезені. Територія була зачищена і спланована аж до рівня нижньої частини фундаментів будівлі костелу. Було дано рекомендацію здійснювати подальший громадський нагляд за земляними роботами на місці будівництва ЦНАП; при виявленні давніх об'єктів чи артефактів – призупиняти земляні роботи й негайно повідомляти у відділ охорони пам'яток ХОНМЦКМ.

Отже, відділом охорони пам'яток ХОНМЦКМ у 2021 р. археологічно обстежено низку пунктів на території Хмельниччини, унаслідок здобуто цінні наукові результати.

ЛІТЕРАТУРА

Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області*. Довідник. Чернівці: Деснянська правда.

Volodymyr Zakhariiev,
Senior Researcher of the Department of
of the Monument Protection Department of the Khmelnytskyi Regional
Scientific and Methodological Center of Culture and Art

Serhii Maiarchak,
PhD, Senior Researcher of the Department of
of the Monument Protection Department of the Khmelnytskyi Regional
Scientific and Methodological Center of Culture and Art

Serhii Shpakovskyi,
Deputy Director for Cultural Heritage Protection of the Monument
Protection Department of the Khmelnytskyi Regional
Scientific and Methodological Center of Culture and Art

ARCHEOLOGICAL SURVEYS OF RESEARCHERS OF THE KHMELNYTSKYI REGIONAL SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL CENTER OF CULTURE AND ART IN 2021

The article highlights the main results of archaeological research by researchers of the Khmelnytskyi Regional Scientific and Methodological Center of Culture and Art, conducted in the first three quarters of 2021.

Keywords: Khmelnytskyi region, research, dungeons, settlements, archaeological map.

Рис. 1. Досліджувана територія в ур. Гамарня за картою польського Генштабу 1931 р.

Рис. 2. Збережені донині будівлі з комплексу садиби Карвицьких в ур. Гамарня

Рис. 3. Керамічний матеріал з шурфа №5 в ур. Гамарня

Рис. 4. Керамічний матеріал з шурфа №10 в ур. Гамарня

Рис. 5. Місцезнаходження шурфа №10 в ур. Гамарня

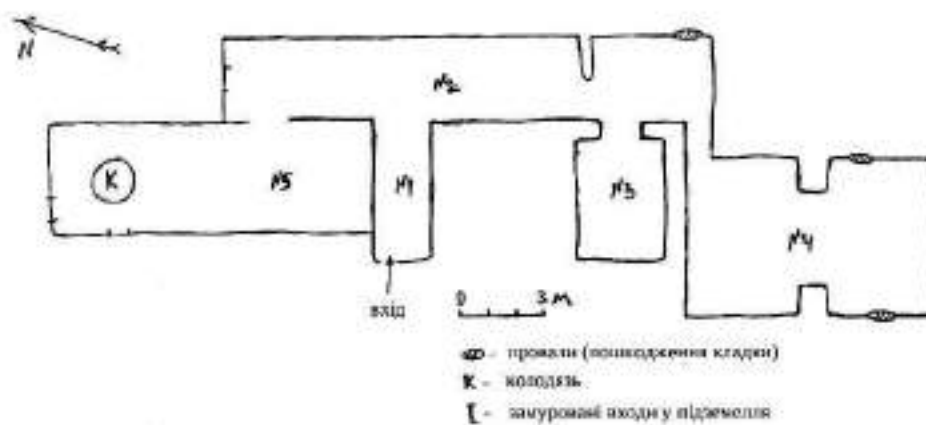

Рис. 6. Схематичний план підземелля під Домініканським кляштором у м. Старокостянтинів (2021).

Рис. 7. Вид на колодязь у приміщенні №5 (з південного боку) підземелля під Домініканським кляштором у м. Старокостянтинів (2021)

Рис. 9. Фрагмент кахлі з підземелля під Домініканським кляштором у м. Старокостянтинів (2021)

Рис. 8. Біла недорозчищеної південної стіни приміщення №4 підземелля під Домініканським кляштором у м. Старокостянтинів (2021)

Рис. 10. Цеглина-пальчатка, виявлена біля входу в приміщення №3 підземелля під Домініканським кляштором у м. Старокостянтинів (2021)

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Анатолій Гуцал,
доцент кафедри АСІ та ПД
Кам'янець-Подільського національного
університету ім. Івана Огієнка

Дмитро Тимчук,
науковий співробітник
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Олександр Омельченко,
науковий співробітник
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

МАТЕРІАЛИ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ З м. ГОРОДОК ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті вводяться в науковий обіг матеріали ранньоскіфського часу з міста Городок. Культурний шар VII ст. до н. е. було зафіксовано у розкопі №2, біля муру дзвіниці костелу Св. Анни. У передматериковому шарі було виявлено залишки ями округлої форми діаметром 0,8 м. У заповненні ями та поблизу неї було знайдено фрагменти посуду ранньоскіфського часу, керамічне грузило, крем'яне знаряддя та кістки тварин.

Ключові слова: *ранній залізний вік, ранньоскіфський час, VII століття до нової ери, Городок, кераміка.*

У серпні-вересні 2021 року загін Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАНУ на замовлення Городоцької міської ради проводив дослідження в місті Городок, Хмельницької області. Дослідження проводились в історичній частині міста, на правому березі річки Смотрич. Польові роботи зосередились на території замкової гори. Ця територія частково зайнята ділянками приватних садиб, частково відведена під сільськогосподарські ділянки, частково поросла лісом та чагарниками. Досліджувалось кілька об'єктів та локацій: залишки кам'яної стіни, біля колишнього костелу Св. Анни; плато Нижнього укріплення; печера на замковій горі; верхня частина замкової гори.

Спеціальних археологічних досліджень на цих територіях не проводилось.

Розкоп закладено під стіною із залишками циклопічної кладки (рис. 1; 2). Стіна вивітрена, лицьова кладка збереглась частково (рис. 2). На даний момент це ділянка покинутої садиби. У садиби є власники. На території розміщено напівзруйновані господарські споруди без дахів та глинобитна хата на дві половини з дахом. Розкоп розміром 4 x 2,2 м було закладено між ними (рис. 3). Стіна над майданчиком ділянки підвищувалась приблизно на 5,6–5,8 м. Денна поверхня біля стіни була нерівномірною, поступово понижувалась в бік річки.

На глибині 0,6 м від денної поверхні (середній рівень) було зафіксовано скупчення обмазки та горілого дерева (рис. 3). Обмазка мала чітко виражену лицьову частину. Поверхня лицьової частини обмазки була підлощена. Структура обмазки грудчаста, крихка з отворами від вигорілих рослинних решток. Залишок дерев'яної конструкції довжиною близько 1 м розміщений під прямим кутом до стіни. Це виявились залишки житла кінця XVII ст.

Стратиграфія найбільш інформативного, північного борту (рис. 4; 6) була наступною:

- 0–0,5 м – чорний гумусований шар з жорствою та матеріалами XX століття;
- 0,43–0,54 м – світлий суглинок (відмостка мурованої стіни);
- 0,55–0,6 м – мішаний суглинок з вуглинками;
- 0,6–0,83 м – гумусований шар з вуглинками, печиною, жорствою та камінням;
- 0,83–0,87 м – жорства;
- 0,87–1,08 м – гумусований з вуглинками, печиною та жорствою;
- 1,08–1,10 м – горілий прошарок;
- 1,10–1,24 м – темно-коричневий шар з матеріалами XVII ст.;

- 1,24–1,28 м – мішаний суглинок;
- 1,28–1,4 м – бурий мішаний суглинок з матеріалами раннього залізного віку;
- 1,4–1,6 м – вапнякова галька осадового походження.

У кв. Б, біля північної бровки на глибині 1,4–1,6 м було розчищено фрагмент ями з матеріалами раннього залізного віку. Яма була закладена у бурому суглинковому горизонті. Яма округлої форми, діаметром 0,8 м (рис. 5). У південній частині яма була пошкоджена прямокутною ямою ХХ століття. Яма з матеріалами ранньоскіфського часу збереглась у своїй нижній частині. Поблизу ями, із західного боку фіксувались фрагменти кераміки прямо на материковій вапняковій гальці осадового походження (рис.5).

Уточнення атрибуції знахідок було проведене доцентом К-ПНУ ім. І. Огієнка А. Ф.Гуцалом. Він датував знахідки ранньоскіфським часом, в межах VII ст. до н.е.

Матеріали ранньоскіфського часу (VII ст. до н. е.) представлені фрагментами кераміки. Посуд грубий, ліпний зі значними домішками шамоту. Денця горщиків товсті з гострокутним краєм. Вінець горщиків прямі, вертикальні, незначно відігнуті назовні. Трапляються варіанти з наскрізними проколами між двома карбованими валиками (рис. 7: 84). Є варіанти вінця з одним карбованим валиком (рис. 7: 85), без валиків з косими насічками (рис. 7: 91). Цікавий варіант товстостінної жаровні з коротким із загнутим вінцем (рис. 7: 83). Діаметр денця жаровні – 22 см, діаметр вінця – 28–30 см.

У ямі у квадраті Б було знайдено кістки тварин. Вони придатні для отримання точної радіовуглецевої дати 14С в майбутньому і передані на зберігання у фонди Городоцького музею. Окрім посуду було знайдено фрагмент ймовірного грузила для рибальської сітки (рис. 7: 88). Черепок брудно-сірого кольору, перепалений з домішками, овальної форми. Має два поперечних наскрізних отвори. Верхня частина не збереглась. Довжина «грузила» – 9,5 см. Ширина – 6,7 см. Діаметр отворів – 1 см.

В ямі також трапилось крем'яне знаряддя, що має два ріжучих краї, сформованих сколами. Має ретуш з вентральної сторони. Розміри знаряддя: 2,5х2,3 см (рис.7: 89).

Знахідка шару ранньоскіфського часу в місті Городок має важливе значення для розуміння культурно-історичних процесів у регіоні. Це цікаво і для локальної, міської історії як приклад одного з перших поселень на цьому місці. Виявлення даної пам'ятки доповнює картину розвитку території басейну Смотрича та Збруча за доби раннього залізного віку, що була сферою наукових зацікавлень Анатолія Федоровича.

Pavlo Nechytailo,

PhD, Senior Researcher,

The State Enterprise «Scientific-Research

Centre “Protective Archaeological Service of Ukraine”»

at the Institute of Archaeology of the NASU

Anatolii Hutsal,

Docent, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

Oleksandr Omelchenko

Researcher, The State Enterprise «Scientific-Research

Centre “Protective Archaeological Service of Ukraine”»

at the Institute of Archaeology of the NASU

Dmytro Tymchuk

Researcher, The State Enterprise «Scientific-Research

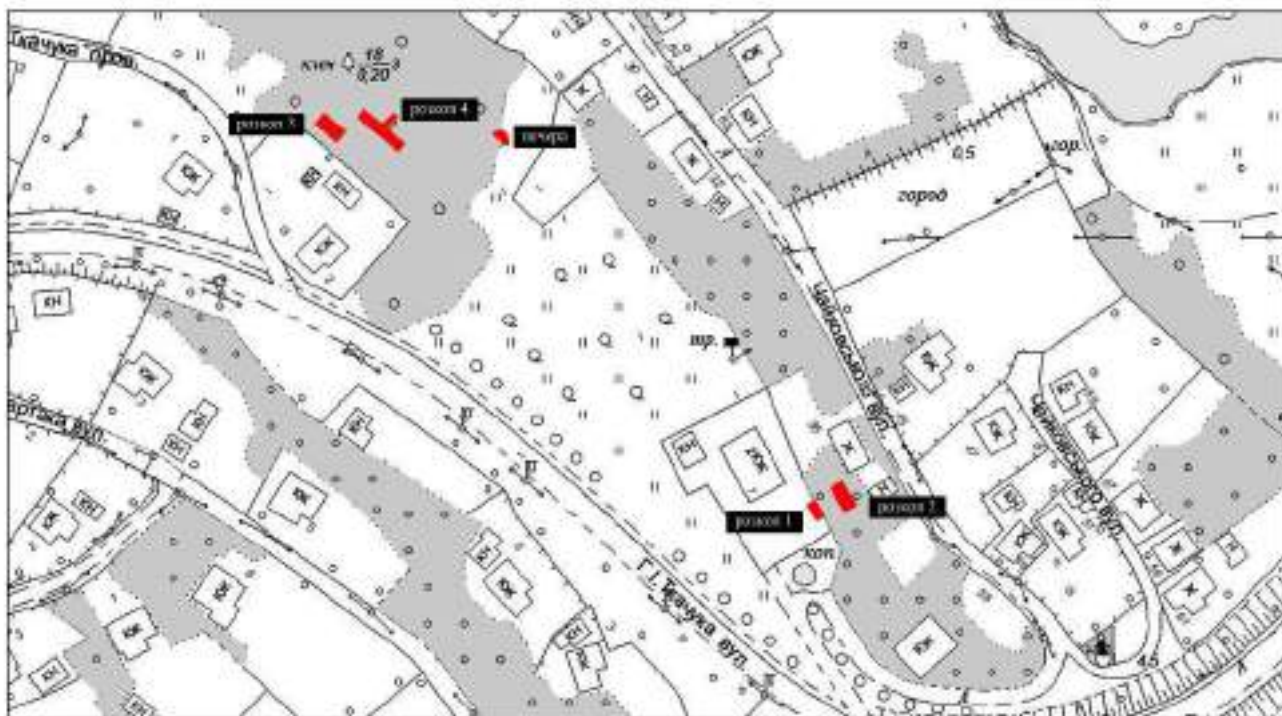
Centre “Protective Archaeological Service of Ukraine”»

at the Institute of Archaeology of the NASU

MATERIALS OF EARLY SCYTHIAN TIME FROM HORODOK, KHMELNYTSKYI OBLAST

The article introduces materials of early Scythian time from the town of Gorodok. The cultural layer of the 7th century BC was found in excavation №2, near the wall of the bell tower of St. Anne's Church. Remains of a round pit 0.8 m in diameter were found in the pre-continental layer. Fragments of Early Scythian vessels, a ceramic plummet, flint tools and animal bones were found in and near the pit.

Keywords: Early Iron Age, Early Scythian time, 7th century BC, Horodok, ceramics.

*Рис.1. Розкопи та шурфи
2021 року на фрагменті мапи
м. Городок*

*Рис.2. Костел Св. Анни
у Городку на знімках
С. Таранушенко 1920-х рр.*

Рис.3. Вид на розкоп №2 зі сходу

Північний борт розкопу 2 (м.Городок, 2021р.)

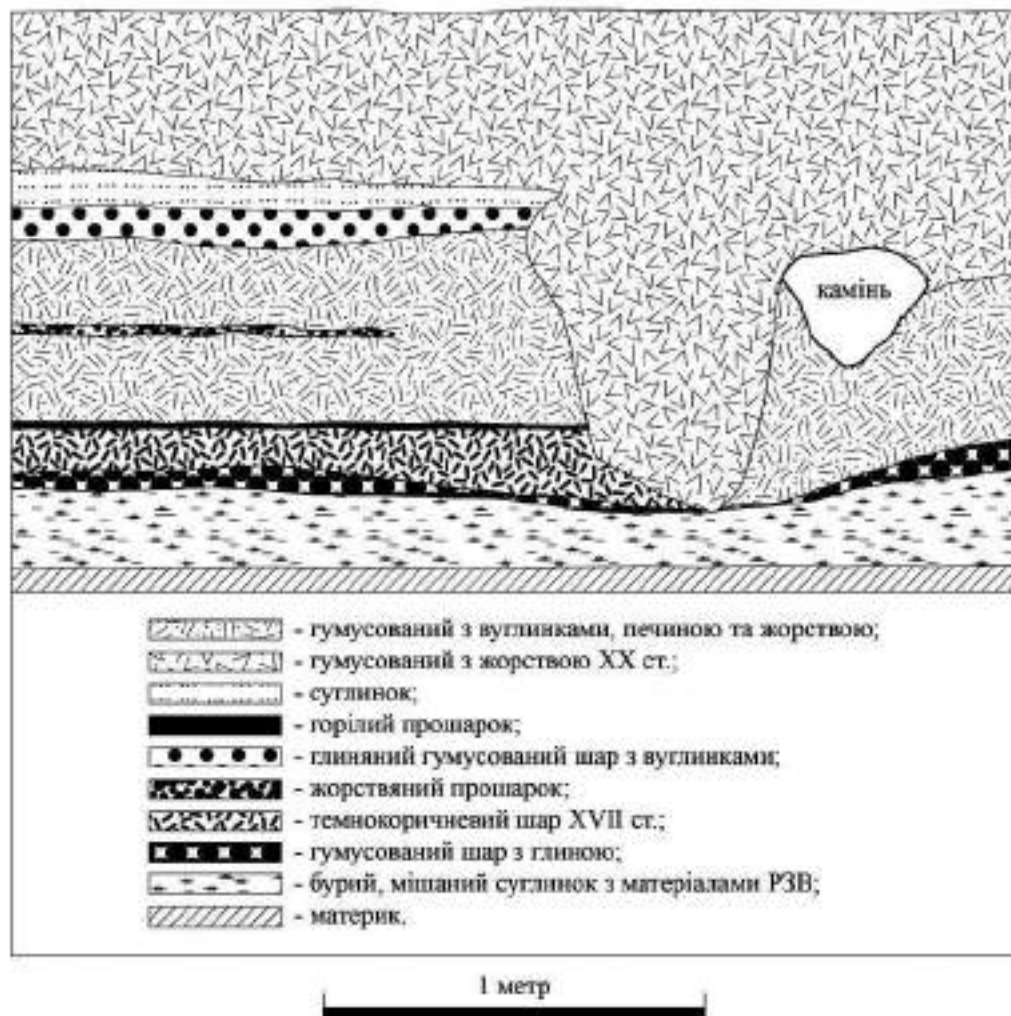

Рис.4. Стратиграфія північного борту розкопу №2

Рис.5. Яма раннього залізного віку у кв. №2. Вгорі – крупний план; Внизу – загальний план. У південній частині яму раннього залізного віку перерізає прямокутна яма XX століття

Рис.6. Розкоп №2. Вгорі – материкова галька осадового походження та фрагменти кераміки раннього залізного віку in situ. Внизу – північний борт розкопу. Загальний вигляд

Рис.7. Матеріали ранньоскіфського часу з розкопу №2: 83 – жаровня; 84-86, 91 – фрагменти горщиків; 88 – грузило; 89 – крем'яне знаряддя

Володимир Захар'єв,
старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного
науково-методичного центру культури і мистецтва, член САУ

Вадим Лозінський,
краєзнавець

НОВІ УНІТАРНІ ПРЕДМЕТИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У повідомленні йдеться про знайдені на Хмельниччині обереги черняхівської культури, які могли бути предметами римського легіонера або використовувалися автохтонами, як наслідування римським традиціям.

Ключові слова: Римська імперія, черняхівська культура, Хмельниччина, оберег, фібула, мілітарність, сварга, ритуал.

На об'єктах черняхівської культури Хмельницької області час від часу трапляються унітарні речі, що були нагадуванням їхнім господарям-легіонерам про метрополію, тобто, Рим та його язичницькі ритуали, або використовувалися автохтонами як наслідування римським традиціям.

Одним з оберегів, на нашу думку, була фігурна (у європейській літературі вживається слово ажурна) фібула зі срібла вагою 8 грамів, що знайдена одним з авторів 2021 р. в околицях обласного центру м. Хмельницький, а саме – біля ставка с. Шпичинці.

Поки що знахідка зберігається у приватній колекції виявника. Її розміри наступні: ширина 27 мм, висота 27 мм, товщина 4 мм (рис. 1).

Спочатку складалося враження, що це щиток фігурної фібули. При детальному огляді на тильному боці предмета виявився попсований потраплянням під сучасні землеобробні агрегати гачок для утримання голки, що вказував на відсутній механізм для прищеплювання предмета. Технологічно цікавий момент: гачок було виготовлено окремо і згодом напаяно на вилитий окремо щиток, на що вказує нещільне припасування цієї деталі до основи.

У мережі Інтернет нами знайдено схожі за композицією вироби, які виявлено в Угорщині (Aquincum 2015; Ókor 2022). На їхніх фото через проміжки у елементах лицевого боку проглядаються елементи пружинного механізму (дротяної конструкції) з тильного боку, що дозволило відтворити суть призначення і предмет зі Шпичинців у цілому (рис. 2).

Авторам відома також фібула, що знайдена на одному з черняхівських поселень України, але без конкретної прив'язки до території (рис. 3).

Тоді як у статті Петера Крафта «Archäologie heute in Oberösterreich Aktuelle Schlussfolgerungen aus einem Linzer Seminar mit aktueller Folge-Publikation», що вийшла 2008 р. у Австрії (Kraft 2008), повідомлено про знахідку у римському маєтку Моосдорф-Еллінг в Інфіртелі «ажурної бронзової ручки з приголомшливо реалістичним зображенням бою гладіаторів» (Land 2022). А у підписі під знахідкою вже читаємо «Ажурна бронзова пластина з двома бойовими гладіаторами (секуторесами) II-III ст. н.е.» (рис. 4).

В усіх випадках композиція має мілітарну суть. На перший погляд, здається, що вона зображує переломний момент бою гладіаторів, як то трактує Петер Крафт. Але на нашу думку, автор версії спрощено оцінив сюжет, не врахувавши деяких важливих аспектів. Зокрема, те, що повалений противник на зображенні – без обладунку, і має довге, волосся, що не було притаманним для римлян, незважаючи, до якого прошарку тодішнього суспільства вони відносилися.

Як і у знахідці №4 ліва рука переможеного у знахідці №5 не захищена ні бронею, ні кольчугою. Присутність соляних знаків – оберегів з римських язичницьких ритуалів, хоч два з них і зображені на ворогові, безперечно, стосується переможця і посилюють його наполегливість у бою.

Три із розглянутих предметів (№ 3-5), виготовлені з міді/бронзи, що суттєво обмежує їх інформаційну наповненість. Тоді як два (№ 1,2) – зі срібла. Більше того – одна з угорських знахідок (№ 2) ще й місцями, а саме: меч, щит, обладунок правої руки і шолом переможця – позолочені. Позолочена також «сітка» на плечі та обладунки, що прикривають пах і стегна супротивника, що, на нашу думку, може вказувати на високий статус поваленого.

Беручи до уваги такі аргумента, ми вважаємо, що, незважаючи на антураж, композиція, швидше всього, демонструє момент перемоги римського легіонера над варваром, який вже повалений на землю, але ще відчайдушно намагається врятувати своє життя, відбиваючи ліктем щита нападника. Такий сюжет найбільш логічний для підйому бойового духу в походах у землі сусідів. А виготовлена з дорогоцінного металу фібула, могла бути своєрідною нагородою для тих, хто проявив героїзм у бою.

Отже, судячи з відомих нам на сьогодні фігурних фібул, виготовлені з дорогоцінного металу (№1, 2) можна віднести до достоєнних предметів римської культури, які навіть могли бути нагородами легіонерам за мужність, а мідні та бронзові аналогії (№3, 4) були їхньою імітацією, що використовувалися замість втрачених у походах та боях. Це було звичайною практикою того часу, наприклад, відомі тисячі римських монет з менш вартісних матеріалів. Окремо поки що стоїть ручка посудини з Австрії (№5).

Депо раніше, весною 2016 р. поблизу с. Мончинці тодішнього Красилівського району на березі запрудженої р. Деснянки, води якої підмивають залишки поселення черняхівської культури (рис. 5), рибалка Сергій Цебро із сусіднього с. Чернелівка знайшов оригінальний мідний артефакт римського часу (Захар'єв 2017).

Пластинчатий предмет розмірами 22x27 мм і товщиною 1 мм, очевидно, був традиційною сокиркою, яка використовувалася у язичницькому ритуалі (рис. 6.1).

На одному з його боків простежувалася продряпана шилом або різцем композиція, що віддалено нагадує стилізоване шатро. Його низ складають півтора десятка півкіл-завитків або стільки ж половин солярних знаків, що створюють ілюзію, начебто перекриваючи одне одного. Схили «шатра» окреслюють стилізовані гілки пальм. У найвищій точці гілки перетинаються між собою і, маючи при цьому округле завершення, нагадують так звані «коньок» на слов'янських будинках.

Під «шатром» – у центрі – розташовано зображення свастики. Вона має розміри 7x7 мм і прокреслена тим же інструментом (рис. 6.2). Свастика – як символ руху сонця – вертикальною віссю депо зміщена вперед, додаючи експресії символу. Проте, якщо кінці верхньої і правої поперечин зігнені «в середину» символу, то ліва та нижня зігнені навпаки – назовні, ніби супроти руху. Можливо, це натяк на одну з язичницьких римських легенд.

На жаль, непрофесійне поводження з артефактом, а саме, очищення від патини, суттєво затруднює встановлення приналежності та використання предмету, адже знищено сліди залощень від контактів з одягом, мотузками, окремими нитками, вичиненою шкірою тощо. Швидше всього, він був однією з нашивок-оберегів на портупей. Вияснення, яку саме давньоримську язичницьку легенду зберігає у собі зображення, – питання найближчого часу. Ведеться аналіз відповідної фахової літератури.

Нещодавно у мережі Інтернет з'явилося зображення лунниці-оберегу із золота вагою 12,4 грамів, що знайдена на одному з черняхівських поселень Хмельниччини. Той, хто знайшов її, виставив предмет на оцінку, отже, річ вже навряд чи потрапить до фахівців (рис. 7).

Залишається сподіватися, що у найближчому майбутньому, використовуючи позитивний досвід європейських держав, в Україні буде урегульовано проблемні моменти чинного законодавства у сфері збереження археологічної спадщини, щоб виявлені артефакти займали належне місце у експозиціях вітчизняних музеїв.

ЛІТЕРАТУРА

- Aquincum Museum and Archaeological Park*. 2015. Режим доступу: <http://www.aquincum.hu/> [Дата звернення 30 липня 2022].
- Ókor Friss. Antik*. 2022. Режим доступу: <https://okorportal.hu/> [Дата звернення 30 липня 2022].
- Kraft, P. 2008. Archäologie heute in Oberösterreich. Aktuelle Schlussfolgerungen aus einem Linzer Seminar mit aktueller Folge-Publikation. *Oberösterreichische Heimatblätter*, Bd. 62, s. 62-80.
- Land Oberösterreich*. 2022. Режим доступу: <https://www.land-oberoesterreich.gv.at/> [Дата звернення 30 липня 2022].
- Захар'єв, В. 2017. Оригінальний оберег римського часу зі свастикою з Красилівщини. В: *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник*, 10, с. 153-155.

Volodymyr Zakhariiev,
Senior Researcher of the Department of
of the Monument Protection Department
of the Khmelnytskyi Regional Scientific
and Methodological Center of Culture and Art

Vadym Lozinskyi,
Local Historian

**NEW UNITARY FINDS OF THE ROMAN TIME
FROM THE CHERNIAKHIV SETTLEMENTS
IN KHMELNYTSKYI REGION**

The article refers to charms of the Cherniakhiv culture found in Khmelnytskyi region, which could have been objects of a Roman legionnaire or were used by autochthons as an imitation of Roman traditions.

Keywords: Roman Empire, Cherniakhiv culture, Khmelnytskyi region, amulet, fibula, militarism, quarrel, ritual.

Рис. 1. Знахідка №1 з-під Шпичинець на Хмельниччині у процесі очищення. (Фото В.Лозінського)

*Рис. 2. Знахідки №2 та №3 з Угорщини.
(aquincum.hu, okorportal.hu)*

*Рис. 3. Знахідка №4 з України
(без місця прив'язки)*

*Рис. 4. Знахідка №5 з Австрії
(за П. Крафтом)*

Рис. 5. Мончинці. Місце знахідки оригінального оберегу римського часу. (Фото В. Захар'єва)

Рис. 6. Мончинці. Оберіг римського часу зі свастикою (№1, 6) і супутні предмети з черняхівського поселення. Потенційний різець-шило для нанесення орнаменту (№2). (Фото В.Захар'єва)

Рис. 7. Золота лунниця з Хмельниччини

Юрій Павлинський,
студент Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З УРОЧИЩА КАЧАТНИК НА ТЕРИТОРІЇ СМТ ЛЕТИЧІВ

У статті висвітлюється інформація про виявлене у червні 2021 року напівзатопленого поселення черняхівської культури в урочищі Качатник на території смт Летичів Хмельницької області. Подано відомості, ілюстровано й класифіковано знайдений керамічний матеріал та інші знахідки.

Ключові слова: черняхівська культура, розвідка, поселення, археологічні дослідження Летичівщини, Меджибізький археологічний мікрорегіон.

Традиційно на історичному факультеті Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка, після завершення літньої екзаменаційної сесії, студенти першого курсу беруть участь у літній археологічній практиці. Як додаткове, в рамках практики, студентам було дано завдання зробити археологічну розвідку місцевості, де вони проживають. У червні 2021 року автором було проведено археологічну розвідку узбережжям Щедрівського водосховища на околиці смт Летичів, а саме на вулиці Автопарківській поблизу ДОТа, де знаходиться заміська зона відпочинку, іменована жителями селища, як урочище Качатник. Під час розвідки обстежено територію берега пляжу і прилеглого до нього поля, де виявлено чимале скупчення кераміки черняхівської культури, що безпосередньо свідчить про розташування в цій місцевості поселення.

Метою статті є висвітлення інформації та ілюстрація кращих зразків керамічного та іншого археологічного матеріалу з виявленого об'єкту черняхівської культури, що знаходиться на узбережжі Щедрівського водосховища у північно-західному напрямку від центру смт Летичів.

Варто зазначити, що згадана місцевість входить до Меджибізького археологічного мікрорегіону, де давно проводяться археологічні дослідження. Центром активних і плідних археологічних досліджень Летичівщини був і залишається Меджибіж, зокрема науковий осередок Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Найбільший внесок у вивчення старожитностей Летичівщини, у свій час зробив М. Й. Ягодзінський. За весь період проведення досліджень ним було виявлено не один черняхівський об'єкт, які він, як і інші об'єкти, детально описав в своїх звітах: (Ягодзінський 1973, арк. 19; Ягодзінський 1971, арк. 39; Ягодзінський 1972, арк. 26). Також значний внесок у вивчення пам'яток археології та, зокрема, черняхівської культури в цьому регіоні, зробили такі відомі дослідники як І. С. Винокур (Винокур та ін. 1984; Винокур 1985) С. Ю. Демидко (Демидко 2004), А. Ф. Гуцал, І. Р. Михальчишин (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011), О. Г. Погорілець, А. М. Трембіцький (Погорілець, Трембіцький 2011), О. В. Петраускас (Петраускас та ін. 2014) та інші вчені.

Виходячи з топографії місцевості, досліджувана територія має розміри приблизно 1 x 1 км, знаходиться на півострові, який обмежується яром з півночі, водоймою із заходу, а з півдня пологим схилом. Теоретично можемо припускати що це і є територія поселення за наявними рельєфними особливостями місцевості. І. С. Винокур зауважує, що деякі поселення можуть досягати в довжину 1-2 км і завширшки 150-200 м. (Винокур 2008, с. 264). Під час розвідки, як зазначалось, окрім узбережжя було обстежено поле, на якому за знайденими уламками посуду, можна припускати, що поселення могло обмежуватися шириною приблизно до 200 м від узбережжя і мати довжину 1 км. Для встановлення точних меж потрібно провести повноцінні археологічні дослідження.

Об'єкти черняхівської культури даної місцевості містять різноманітний керамічний матеріал, який представлений формами ліпного та гончарного посуду. Серед виявленої автором кераміки можна виділити такі фрагменти посуду: вінця ліпних та кружальних горщиків і мисок, бокові стінки посудин з орнаментациєю і без неї та денця. Припускаємо, що для виготовлення посуду використовували ручне гончарне коло. У складі представленої у статті кераміки чітко візуально простежується домішка дрібного річкового піску й дрібного товченого кременю, поодинокі зустрічається рослинна домішка.

Серед вінець мисок, виявлених уламків гончарної кераміки виділяємо: №1 – миска, характерного для черняхівської культури сірого кольору, конічної форми закритого типу, гладенькою поверхнею з помітними слідами лощення, вінчик слабо виражений. Досить поширений вид мисок у черняхівській культурі, чисельні аналогії простежуються з поселень Обухів-1 (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 237, рис. 14.9); Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 86, рис. 25); Комарів (Петраускас 2014, с. 170, рис. 5.6); Баговиця (Старенький, Болтанюк 2019, с. 54, рис. 6.5); з могильників Ружичанка (Гопкало 2012, с. 361, рис. 6.4); Косаново (Кравченко 1967, с. 124, табл. VIII рис. 8); Черкаси-центр (Куштан, Петраускас 2011, с. 203, рис 5.2).

№8 – вінчик ледве відігнутий назовні, округлий, сірого кольору, поверхня гладенька, через невеликий розмір фрагмента важко впевнено говорити про вид посудини, тому на нашу думку, це була миска закритої форми, аналогії можемо простежити на поселенні Гребінки (Магомедов 2001, с. 231, рис. 29.2); та в селі Западинці (Погорілець, Трембіцький 2011, с. 95, рис. 4.5).

№9 – уламок миски чорного кольору, поверхня шерехата аналогія даному фрагменту спостерігається на могильнику Жовнин (Магомедов 2001, с. 233, рис. 31.12).

Вінце ліпної миски: №7 – черепок тонкостінний, темно-сірого кольору, вінця ледь відігнуті назовні, поверхня гладенька, аналогії виявлені на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 86, рис. 24; с. 98, рис. 47.9); Бернашівка (Баран, Винокур, Журко 1982, с. 94, рис. 6.3).

Вінця гончарних горщиків: №2 – горщик зі слабо вираженим вінцем, поверхня шерехата із залишками слідів лінійної орнаментации біля опука та шийки вінця, аналогії даному фрагменту відомі на поселенні Теремці (Баран 1998, с. 91, рис. 4.3; с. 302, рис. 47.5; с. 303, рис. 48.3); могильнику Романове Село (Магомедов 2001, с.226, рис. 24.2); максимально подібний орнамент простежуємо на горщику з могильника Каборга IV (Магомедов 2001, с. 220);

№3 – тонкостінний горщик з добре вираженим вінцем, поверхня заглажена, помаранчевого кольору, орнамент відсутній, широкий перехід від шийки до плеча під кутом 60°, подібні посудини зустрічаємо на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 98, рис. 47.5); Обухів-1 (Кравченко, Петраускас та ін. 2007, с. 277, рис. 55.2); з могильника Велика Бугайівка (Петраускас 2018, с. 27, рис. 6.2); з поселення в селі Копитинці (схожий тип вінця) (Погорілець, Трембіцький 2011, с. 71, табл. 6.1);

№4 – горщик сірого кольору з шерехатою поверхнею, на зламі простежується потовщення при переході від шийки до вінця, аналогічні черепки бачимо на поселеннях Обухів-1 (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 335, рис. 103.6); Баговиця (Старенький, Болтанюк 2019, с. 54, рис. 6.7); Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 98, рис. 47.2); на могильнику Ружичанка (Демидко 2012, с. 406, рис. 2.6).

№5 – вінце горщика темно-сірого кольору, у профілі округле, слабо виражене але має потовщення у вигляді валика, поверхня шерехата, подібні фрагменти зустрічаються на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 90, рис 31; с. 100, рис. 52); Бернашівка (Баран, Винокур, Журко 1982, с. 95, рис. 7.3) та Обухів-1 (Кравченко, Петраускас та ін. 2007, с. 243, рис. 21.13, с. 265, рис. 43.3).

Вінця ліпних горщиків: №6 – черепок має темно-сірий колір, лощений, місцями вкритий патиною, вінце добре виражене, подібні за формою фрагменти простежуємо на поселеннях Бернашівка (Баран, Винокур, Журко 1982, с. 94, рис. 6.9, с. 96, рис. 8.2); Чорнівка (Войнаровський 2005, с. 175, рис. 1.19) Обухів-1 (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 284, рис. 62.1); могильнику Черкаси-Центр (Куштан, Петраускас 2011, с. 202, рис. 4.6);

№10 – вінце ліпного горщика темно-сірого кольору, плавно відігнуте назовні, поверхня шерехата з добре помітними нерівностями та порами від наявності в складі тіста певних органічних домішок, які з часом перегнили, візуально помітне потоншення при переході з шийки до вінця, аналогі таким формам спостерігаємо на поселеннях Комарів (Петраускас 2014, с. 171, рис. 6.9); Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 26, рис. 34.1); Обухів-1 (Кравченко, Петраускас та ін. 2007, с. 247, рис. 25.7) та могильнику Ружичанка (Демидко 2012, с. 406, рис. 2.8, 2.2).

Серед знайдених уламків бокових стінок, найбільш цікавими насамперед є два фрагменти: №11 – черепок сірого кольору, поверхня шерехата, простежується лінійний орнамент у вигляді однієї вдавненої лінії, подібну орнаментацию бачимо на поселенні у Бакоті (Винокур, Горішній 1994, с. 82, рис. 15.2, 15.4) та на могильнику Ружичанка (Гопкало 2012, с. 362, рис. 7.9, 7.15; с. 383, рис. 2). №12 – уламок темно-сірого кольору, поверхня гладенька, помітний вдавнений нігтьовий орнамент у вигляді точок, які йдуть вертикально у два ряди, посудину з характерним орнаментом простежуємо на могильнику Тиргу-Муреш (Румунія) (Магомедов 2001, с. 226, рис. 24.13).

Фрагменти денець: №13 – денце помаранчевого кольору, має виступаючий утор по зовнішньому краю, до центру денця зменшується його товщина, по всьому уламку простежуються запади від більших фракцій доданого до складу кременю, за формою виявлено чимало аналогій даному фрагменту на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 82, рис. 15.6; с. 88, рис. 28.4); Баговиця (Старенький, Болтанюк 2019, с. 52, рис. 4.3); Давидівка-2 (Томашевський, Павленко 2014, с. 215, рис. 4.12); Обухів-1 (Кравченко, Петраускас та ін. 2007, с. 241, рис. 19.1) та селі Романівка (Погорілець, Трембіцький 2011, с.69, табл. 4а.4). №14 – керамічний уламок має прямий перехід від денця до тулуба, сірого кольору, поверхня шерехата, припускаємо, що за технологією виготовлення це ручна ліпка з використанням ручного гончарного кола, типова форма денця, аналогії простежуємо на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 85, рис. 23); в селі Западинці (Погорілець, Трембіцький 2011, табл. 1.5 с. 66; с. 71, табл. 6.3); могильниках Косаново (Кравченко 1967, с. 118, табл. II, рис. 22) та Черкаси-Центр (Куштан, Петраускас 2011, с. 204, рис. 6.2).

Варто зазначити, що найбільше скупчення кераміки було виявлено на прибережній терасі, яка у теперішній час знаходиться під водою на глибині до 1 м, (місцеві жителі називають «дитячий пляж»). Ця ділянка була затоплена внаслідок побудови у 1958 році греблі Щедрівської ГЕС, після чого суттєво піднявся рівень води р. Південний Буг та її притоки р. Вовк, утворивши водосховище. На знімку американського розвідувального супутника 1974 року, можна простежити, що рівень води був нижчим, ніж у 2021 році, і ця тераса частково, а то і повністю була на суші (Машина часу і простору 2011). Припускаємо, що керамічний матеріал з'явився на поверхні внаслідок розмивання піщаного ґрунту прибуваючою водою. Поодинокі виходи кераміки також простежуються на обривистих берегах місцевості, де проглядається культурний шар.

Після додаткового обстеження узбережжя в грудні 2021 року, поблизу місця найбільшого скупчення кераміки, де спостерігається різкий обривистий берег з виступами глини та великих уламків вапнякової породи, було виявлено один з елементів ручного ротаційного жорна. Знахідку характеризує пориста поверхня з відповідним овальним отвором по середині під штир, діаметр близько 35 – 45 см та висота 12 см. Внаслідок впливу зовнішніх факторів, камінь має великі сколи та інші пошкодження на поверхні, тому діаметр коливається в зазначених межах. (див. фото №1 та №2). Аналогію даній знахідці було виявлено у однойменній статті П. І. Хавлюка «Про реконструкцію черняхівських жорен» (Хавлюк 1977, с. 24, рис. 1)

Отже можемо зробити певні висновки. Під час виконання завдання літньої археологічної практики на території зони позаміського відпочинку урочища «Качатник» автором виявлено сліди напівзатопленого черняхівського поселення, враховано рельєфні особливості місцевості. Це дає підстави для проведення більш ретельних та ширших археологічних робіт для встановлення точних меж поселення, його датування і виявлення нових об'єктів. На цей момент поселення черняхівської культури характеризують знахідки уламків глиняного гончарного та ліпного посуду і виявленого елемента ручного ротаційного жорна. Розробка даної теми є на сьогодні актуальною, оскільки виявлено раніше не фіксований об'єкт цієї культури, не встановлене його точне датування, тому можемо припустити, що дане поселення є ново виявленим та потребує в перспективі ширших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Баран, В. Д., Винокур, І. С., Журко, О. І. 1982. Поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Бернашівка на Дністрі. *Археологія*, 39, с. 87-99.
- Баран, В. Д. 1998. Україна крізь віки. Т.ІІІ. *Давні слов'яни*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи».
- Винокур, І. С., Горішній, П. А. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства.
- Войнаровський, В. М. 2005. Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, с. 174-193.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка.
- Винокур, І. С. 1985. *Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя*. Київ; Одеса.
- Винокур, І. С., Телегін, Д. Я. 2008. *Археологія України*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.

- Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник*. Київ-Чернігів: Деснянська правда.
- Гопкало, О. В. 2012. Черняхівський могильник Ружичанка. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*, 3, с. 330-400.
- Демидко, С. Ю. 2004. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звод пам'яток). *Літопис Хмельниччини*. Хмельницький, с. 62-73.
- Демидко, С. Ю. 2012. Новые данные о Ружичанском могильнике. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*, 3, с. 401-408.
- Державний політехнічний музей ім. Бориса Патона при НТУУ КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2011. *Машина часу і простору [online]*. Режим доступу: https://museum.kpi.ua/map/?d=loc_ [Дата звернення: 20 жовтня 2021].
- Кравченко, Н. М. 1967. Косановський могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961-1964 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 139, с. 77-135.
- Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Петраускас, А. В. 2007. *Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины*. Київ: КНТ.
- Куштан, Д. П., Петраускас, О. В. 2011. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000-2003 рр.). *Оіит*, 1, с. 178-230.
- Магомедов, Б. В. 2001. Черняхівська культура. Проблема етноса. *Monumenta studia gothica*, 1. Люблін: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.
- Петраускас, О. В. 2014. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. *Оіит*, 4, с. 165-184.
- Петраускас, О. В. 2018. Могильник та поселення черняхівської культури Велика Бугаївка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 22-41.
- Старенький, І. О., Болтанюк, П. А. 2019. Археологічна розвідка в околицях села Баговиця. *Археологія & Фортифікація України*, 10, с. 45-55.
- Трембіцький, А. М., Погорілець, О. Г. 2011. *Ягодзінський Михайло Йосипович (1923-2008): історик, археолог, музейник*. Хмельницький: ПП Мельник.
- Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2014. Нові пам'ятки римської доби на території Житомирського Полісся. *Оіит*, 4, с. 211-222.
- Хавлюк, П. І. 1977. Про реконструкцію черняхівських жорен. *Археологія*, 24, с. 21-28.
- Ягодзінський, М. Й. 1971. *Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області, проведені протягом 1958-1971 рр.* Машинопис. НА ІА НАНУ, ф. 64 е., спр. 52.
- Ягодзінський, М. Й. 1972. *Звіт про археологічні розвідки по берегах верхів'я Південного Бугу в 1972 р.* Машинопис. НА ІА НАНУ, ф. 64. е., спр. 60.
- Ягодзінський, М. Й. 1973. *Звіт про археологічні дослідження в зоні верхів'їв басейну рік Південний Буг та Бужок (околиці Меджибожа Хмельницької області) в 1973 р.* Машинопис. НА ІА НАНУ, ф. 64 е., спр. 67.

Yurii Pavlynskyi,
Student, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko
National University

CHERNIAKHIV CULTURE ARCHAEOLOGICAL MATERIAL FROM THE KACHATNYK SITE IN LETYCHIV

The article presented information about the half-flooded settlement of Chernyakhiv culture discovered in June 2021 on the territory of Kachatnyk tract in the north-western direction from the center of Letychiv village of Khmelnytsky region, illustrates and classifies, analyzes the terrain. Which gives reason to believe that the peninsula on which the settlement is located, is promising for the existence of other cultures here, ie may indicate the multilayered nature of the identified settlement. The area where the archeological site was discovered needs more thorough surveys and full-fledged archeological researches, which will give ground for more accurate dating and delineation of the settlement.

Keywords: Chernyakhiv culture, survey, settlement, archaeological research of Letychiv region, Medzhybizh archaeological microregion.

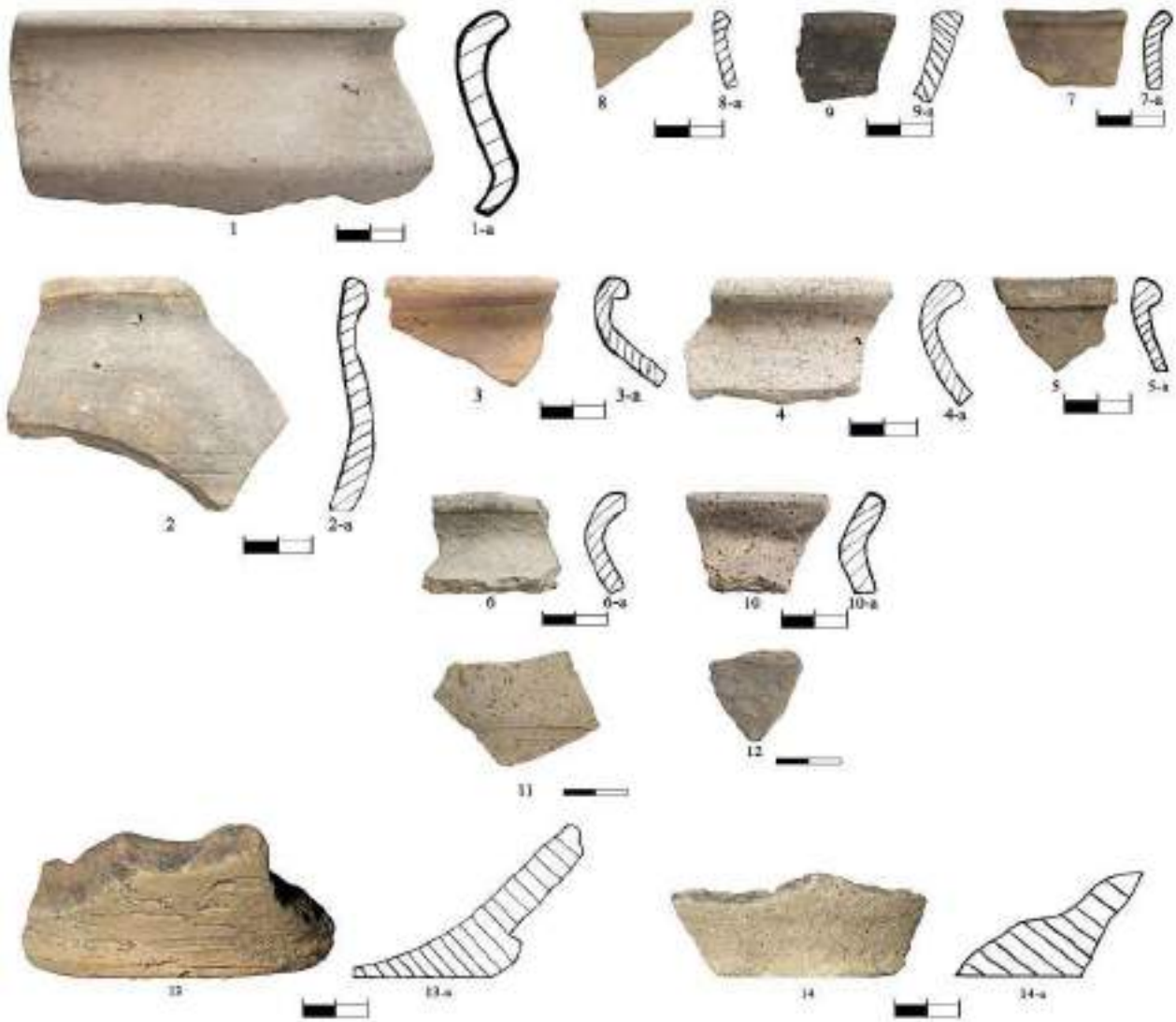

Рис. 1. Черняхівські знахідки з уроч. Качатник
(№1, 8, 9 – вінця гончарних мисок; №7 – вінце ліпної миски; №2-5 – вінця гончарних горщиків;
№11-12 – бокові стінки з орнаментацією; №13-14 – денця)

Рис. 2. Кам'яне жорно
з уроч. Качатник

Середньовічна археологія України

УДК 902«20»:904(477.43-22Губин)

Сергій Семенчук,
кандидат історичних наук,
викладач Хмельницької
гуманітарно-педагогічної академії

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

СУЧАСНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУБИНЬСЬКОГО АНТРОПОМОРФА

У публікації висвітлено результати новітніх досліджень кам'яної антропоморфної скульптури, виявленої експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на території Губинського городища у 2016 році.

Ключові слова: Губин, городище, скульптура, антропоморф, ідол.

Старокостянтинівщина як складова частина Болохівської землі, віддавна цікавила дослідників і була актуальною темою для наукових досліджень. Вперше цей політичний організм, як його назвав у своєму монографічному дослідженні «Скарби Болохівської землі» В. І. Якубовський (2003, с. 12), згадано в літописі 1150 року (ПСРЛ 1962, с. 398).

Одним із перших, хто зацікавився цією проблематикою, був історик кінця ХІХ ст., професор Київського університету М. П. Дашкевич (1876). Слідом за ним історія Болохівщини була у сфері наукових інтересів фахівців М. І. Петрова, М. І. Городецького (1891, с. 11), А. С. Петрушевича (1891, с. 5–55), П. А. Іванова (1895), М. С. Грушевського (1896, с. 2), Д. Я. Самоквасова (1880, с.1-99), Н. Квашнина-Самаріна (1873, с. 22) та інших.

До цієї теми зверталися і провідні дослідники радянського періоду, як-от: О. М. Андріяшев (1929), В. П. Пашуто (1950, с. 245), М. Н. Тихомиров (1956, с. 245), Б. Д. Греков (1953, с. 10-13), М. О. Тиханова (1967), П. О. Рапопорт (1955), О. М. Приходнюк (1968), М. Й. Ягодзінський (1971, арк. 7-18), І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський (Винокур та ін. 2004).

Кам'яна скульптура є однією із форм монументального мистецтва, що існувало в давні часи в окремих етнокультурних спільнотах та мало широке розповсюдження (Ольховский та ін. 1994, с. 5) не тільки на території лівобережжя Середньої Подністрянщини, а й на суміжній – Південно-Східній Волині, зокрема.

Кам'яні скульптури з огляду на їх морфологічні особливості та розташування учені поділяють на такі групи: 1) стели; 2) антропоморфні стели; 3) фалоподібні камені; 4) менгіри; 5) ідоли (Семенчук 2018, с. 13).

Відомий український мистецтвознавець Р. В. Забашта за образною і стилістичною структурою поділяє їх на кілька відмінних типів: а) абстрактні стовпи, стели; б) стовпоподібні ідоли з вирізьбленими людськими обличчями (одним чи декількома); в) стовпоподібні ідоли з чітко вимodelюваними головами; г) статуї-напівфігури; д) зображення богів, фігури яких відтворено повністю (Забашта 1987, с. 38-39).

Досить цікавою та рідкісною знахідкою є антропоморфна скульптура, виявлена на території давньоруського літописного городища у с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. У червні 2016 р. експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом В. І. Якубовського, учасником якої був й автор, довелося виявити означену скульптуру у південно-східній частині південного укріпленого сектора Губинського городища (рис. 1).

Досліджуючи площу ділянки LV, у квадраті 3 – Б, В, вже на глибині 0,13 м від поверхні, було розчищено виступ громіздкого кам'яного виробу.

У подальших роботах, пов'язаних з вийманням ґрунту з площі ділянки LV на глибину 0,65 м від поверхні та пошаровими горизонтальними і вертикальними зачистками, вдалося повністю розкрити і дослідити кам'яну знахідку, зафіксовану у напрямку зі сходу на захід. Причому її західна частина, що демонструвала собою загострений верхній кінець скульптури (голова), була нахилена до рівня материка (глибина 0,65 м від поверхні), а східна, підпрямокутна частина, майже досягала сучасної денної поверхні (0,13 м від поверхні) (Якубовський 2017, с. 241).

Так, 4 липня 2016 року виявлений об'єкт було оглянуто групою науковців із Кам'янця-Подільського у складі: А. Б. Задорожнюка, О. Л. Баженова, П. О. Нечитайла та співробітника Інституту археології НАН України (м. Київ) Д. К. Черновола.

Досліджуючи антропоморф, В. І. Якубовський у своїх публікаціях відносить скульптуру до четвертої класифікаційної групи скіфських кам'яних скульптур VI–V ст. до н. е. та знаходить відповідник серед антропоморфних скульптур Північного Причорномор'я, що був виявлений у 1983 р. в урочищі Стара Могила поблизу м. Вознесенськ Миколаївської області (рис. 2) (Якубовський 2017, с. 243; с. 168).

Станом на 2-3 вересня 2021 року автори публікації додатково дослідили та здійснили обміри кам'яної скульптури. Ідол лежить на дерев'яному настилі у парку Державного історико-культурного заповідника «Самчики» (рис. 3), його висота 154 см.

Основа у формі неправильного чотирикутника зі сторонами (44, 40, 54 см). Сторони чотирикутника нерівні, мають заокруглену форму, внаслідок зняття об'єму породи. Нижня частина стели має форму рівної платформи, підтесаної для вертикального встановлення скульптури.

На відстані 100–105 см від підніжжя до вершини ідол звужується до верху і набирає конусовидної форми. На лицьовій частині є виступ, шириною 35 та довжиною від вершини скульптури до низу 50–53 см. Цей виступ можна трактувати як «голову», яка надає ідолу антропоморфності. Нижню частину виступу – «голови» підрубано під прямим кутом, яка нависає над основною площею ідола на відстані близько 8–10 см. У місці від плечей до живота на межі бокових площин чіткими заглибленими лініями прокреслено руки. На лицьовій частині скульптури вирубано заглиблений хрест з розширеннями на кінцях. Ширина рамен хреста 6 см, висота хреста 10 см (рис. 4).

Поверхня ідола нерівна, горбиста. Станом на 2021 рік дошки, на яких лежить ідол, прогнили. Внаслідок цього, ліве рамено хреста на личині ідола опинилось присипаним землею.

Знахідки гранітних стел відомі у Пскові, Новгороді, Себежі (РФ), Долгінові, Бутьках, Жабинках (Білорусь). Датування подібних пам'яток доволі умовне в межах V – XIV ст., залежно від контексту знахідки. У Російській Федерації та Білорусі їх етнічну приналежність визначають як балтську або слов'янську. Повної аналогії Губинському ідолу на теперішній час відшукати не вдалось.

Цікавим є хрест, нанесений на лицьовій частині ідола (рис. 5). Слід зазначити, що хрести на антропоморфних ідолах та менгірах є доволі частою знахідкою на території Європи. Це явище пояснюють повторною ритуалізацією язичницьких пам'яток. Використання християнами язичницьких пам'яток та ритуальна трансформація останніх супроводжувалась нанесенням на них хрестів. Серед подібних випадків можна назвати: хрести на кавказьких «вішапах», хрести на менгірах Західної Європи, хрести на антропоморфних (ймовірно, язичницьких) статуях з-під Пскову та з сіл Бутьки та Гробівці (Білорусь).

На думку київських дослідників Н. В. Хамайко та О. В. Комара: «Подобная процедура изгоняла из камня «беса» и позволяла христианам не обращать больше внимания на древние истуканы, как видим, благополучно пережившие принятие христианства» (Комар та ін. 2011, с. 186). Хрести з розширеннями рамен у вигляді рівнобедрених трикутників мають достатньо широке коло відповідників. Подібні хрести-графіті відомі у скельно-печерних монастирях Подністров'я (Непоротово, Нагоряни, Студениця). Аналогічні хрести висічені на стінах печерного монастиря Мурфатлар в Румунії.

Уродженець с. Ладиги, що неподалік від с. Губин, кандидат історичних наук О. І. Журко повідомив, що описану тут скульптуру було закопано в землю одним із місцевих священників, тому що тамтешні мешканці на Зелені Свята навколо ідола здійснювали язичницькі обряди. Донині спостерігається деяка двоякість у релігійних поглядах селян, яка проявляється в особливостях поведінки в певних життєвих ситуаціях (Журко 2017).

За версією старожила с. Губин Д. З. Грищука: «у 50-х роках ХХ ст. габаритний кінець кам'яної скульптури, виступаючи більше як на половину із землі, слугував його ровесникам своєрідною штангою футбольних воріт» (Грищук 2016).

На думку дослідника В. І. Якубовського, скульптура походить, власне, з території городища, оскільки досить велика вага була не під силу жодній людині транспортувати її з далекої відстані. З певних міркувань, у недалекому минулому, з невідомих причин скульптуру витягли із культурного шару і залишили на вказаному місці городища. На час проведення археологічних робіт 2016 року нижній кінець антропоморфа повністю погрузився у землю, не виявляючи жодних поверхневих ознак. Тому, якщо умовно взяти за основу розрахунки середніх показників входження скульптури у землю зі швидкістю 0,13–0,20 м кожних 50-х років, то, таким чином, старт втоплення її у ґрунт припадає на останню чверть XIX ст. На думку дослідника, кам'яний антропоморф з'явився на поверхні Губинського городища приблизно 150 років тому (Якубовський 2017, с. 167-168).

Автори публікації погоджуються із думкою В. І. Якубовського про те, що місце знаходження капища, на якому в давні часи стояла описана скульптура, знаходиться десь поблизу, можливо, не виключено, що й на території самого укріпленого центру. Але варто зазначити, що у 2009 р. експедиція дослідила скіфське капище округлої форми неподалік с. Губин в урочищі Попова сіножать. Можна було б припустити, що скульптура знаходилася саме там. Хоча п'єдесталу, де міг би стояти ідол, або ями, куди він міг бути вкопаний, знайдено не було.

Отже, знахідка Губинського ідола експедицією В. І. Якубовського є надзвичайно важливою для розуміння релігійних уявлень давнього населення на території України, еволюції кам'яної дохристиянської скульптури. Ознаки повторної ритуалізації у вигляді хреста на лицьовій частині, ймовірно, ілюструють процес зміни вірувань, або населення на Губинському городищі. Вважаємо, що найближчою аналогією повторно ритуалізованого ідола є менгір із с. Сурженці (Кам'янець-Подільський район), на якому зображено більше семи хрестів (Нечитайло 2013, с. 38-39).

Також доречно згадати про антропоморфний ідол із с. Сокілець. Його знайдено поблизу церкви, на давньоруському цвинтарі розламаним навпіл. На думку дослідника В. А. Захар'єва, Сокілецький фалоподібний ідол та обставини його знахідки відображають зміну релігійних уявлень у регіоні, коли на зміну язичництву прийшло християнство й ідол був навмисне пошкоджений (Поворозник 1993, арк. 1; Захар'єв 2001, с. 16).

Зважаючи на обставини знахідки Губинського ідола, археологічний контекст та вищенаведені аналогії можна констатувати наступне:

Губинський ідол має форму чотирикутного стовпа з модельованою лицьовою частиною. За класифікацією Р. В. Забашти, це стовпоподібні ідоли з вирізьбленими людськими обличчями. Втім, через особливості матеріалу (граніт), який важко піддається обробці, форму ідола можна трактувати як фалічну.

За морфологічними ознаками, ідол близький до антропоморфної язичницької скульптури Середнього Подністров'я. Серед аналогій варто назвати як фалоподібні скульптури з Сокільця, Суржинець та Раковця, так і стовпоподібні ідоли з обличчями: з Калпоса, Іванковець. Усі аналогічні ідоли виготовлені з вапняку, що дозволяло їх творцям бути більш вільними у зображенні деталей. Груба форма Губинського ідола і слабо модельоване обличчя продиктована характеристиками гранітного матеріалу.

Щодо датування Губинського ідола. Верхньою хронологічною межею його культового використання може бути завершальний етап існування Губинського городища, коли його населення прийняло християнство. У цей час на обличчі ідола з'являється хрест. Час створення ідола обережно можна відносити до язичницького періоду існування Губинського городища. Хрест на обличчі ідола – яскраве свідчення зміни релігії місцевим населенням. Подібні висічені хрести були знайдені на поверхні Суржинецького ідола. Загалом датування групи антропоморфних язичницьких ідолів перебуває в межах другої половини I тисячоліття нової ери.

Губинський ідол є найпівнічнішою пам'яткою слов'янської антропоморфної язичницької скульптури. Вона відноситься до групи подібних скульптур, відомих на Лівобережжі Дністра. Унікальність знахідки в тому, що Губинська скульптура є відображенням традицій язичницької скульптури Подністров'я, втіленої в граніті. Це непересічна пам'ятка історії релігії. Перша подібна знахідка на території Південно-Східної Волині.

ЛІТЕРАТУРА

Андріяшев, О. М. 1929. Літописне Болохово: Болохівські князі. *Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук*, XXXII, с. 20-31.

- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2004. *Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 рр.*, Вип. 1. До 800-річчя Губина. Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів.
- Греков, Б. Д. 1953. *Киевская Русь*. Москва: Госполитиздат.
- Гришук, Д. 2016. *Записано від 1935 р. н., с. Губин, Старокостянтинівський р-н Хмельницька обл.* Архів автора.
- Грушевський, М. С. 1896. До Болохівщини: Губинське городище. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, 10, с. 1-3.
- Дашкевич, Н. П. 1876. Болоховская земля и ее значение в русской истории. *Труды III Археологического Съезда в Киеве*, 2, с. 69-13.
- Журко, О. 2017. *Записано від 1953 р. н., м. Хмельницький.* Архів автора.
- Забашта, Р. В. 1987. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників. В: Баженов, Л. В. та ін. (ред.). *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології: Тези доповідей.* Кам'янець-Подільський, с. 38-40.
- Захар'єв, В. А. 2001. На Галицькому порубіжжі. *Літопис Хмельниччини: краєзнавчий збірник*, Хмельницький, с. 13-17.
- Иванов, П. А. 1895. *Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XIV в.* Одесса.
- Квашнин-Самарин, Н. 1873. По поводу Любецкого синодика. *Чтения в императорском Обществе истории древностей российских при Московском университете*, 4, с. 213-226.
- Комар, А. Хамайко, Н. 2011. Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму? *Ruthenica*, 10, с. 166-217.
- Нечитайло, П. О. 2013. Менгір із с. Суржинці. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). «Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я». *збірник матеріалів III Всеукр. науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 37-40.
- Ольховський, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII–III вв. до н.э.* Москва: МТО Метео.
- Пашуто, В. Т. 1950. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* Москва.
- Петров, Н. И., Городецкий, М. И. 1891. *Подолія. Историческое описание.* Санкт-Петербург: Изд. Батюшков П. Н. Тип. т-ва «Общественная польза».
- Петрушевич, А. С. 1891. *Дополнения ко Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год.* Львов.
- Поворозник, Е. В. 1993. *Звіт про роботу в складі Сокілецької давньоруської експедиції а також про дослідження залишків Миньковецького часу держави (кінець XVIII – початок XIX століть).* Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Ф. О-92.
- Полное собрание русских летописей.* 1908. Ипатьевская летопись. Т. 2. Фототип. изд. М., 1962. XVI.
- Приходнюк, О. М. 1968. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького обласного краєзнавчого музею за 1964–1965 роки. В: Коваленко, Л. А. (ред.). *Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Львів, с. 131-132.
- Раппопорт, П. А. 1955. Города Болоховской земли. *Краткие сообщения Института материальной культуры*, 57, с. 52-59.
- Самоковасов, Д. Я. 1880. *Сборник топографических сведений о курганах и городищах России. Волынская губерния.* Санкт-Петербург.
- Семенчук, С. О. 2018. *Осередки язичництва Лівобережжя Середньої Подністрянщини (XI-ст. до н.е.–XIII ст. н.е.).* Автореферат дисертації к. і. н. К-ПНУ імені Івана Огієнка.
- Тиханова, М. А. 1967. Разведка в районе верхнего течения р. Горынь. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 87, с. 46-53.
- Тихомиров, М. Н. 1956. *Древнерусские города.* Москва: Госполитиздат.
- Ягодзінський, М. Й. 1971. *Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області, проведених Ягодзінським Михайлом Йосиповичем протягом 1958–1971 рр.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64. 1971/52.
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської землі.* Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.).
- Якубовський, В. І. 2017. Губинська кам'яна скульптура – важливе джерело стародавньої історії краю. В: Баженов, Л. В. та ін. (ред.). *Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність».* Хмельницький, с. 166-169.

Якубовський, В. І. 2017. З історії археологічних досліджень губинського городища у 2016 р. В: Філінюк, А. Г. та ін. (ред.). *Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність: Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Старо-костянтинів: ФОП Бицик Ю. В., с. 237-243.

Serhii Semenchuk,

PhD, Lecturer,

Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy

Pavlo Nechytailo,

PhD, Senior Researcher,

The State Enterprise «Scientific-Research Centre “Protective Archaeological Service of Ukraine”» at the Institute of Archaeology of the NASU

CURRENT SCIENTIFIC RESEARCH OF HUBYN ANTHROPOMORPH

The publication highlights the results of the latest research of the stone anthropomorphic sculpture discovered by the expedition of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University on the territory of Hubyn hillfort in 2016.

Keywords: Hubyn, hillfort, sculpture, anthropomorph, idol.

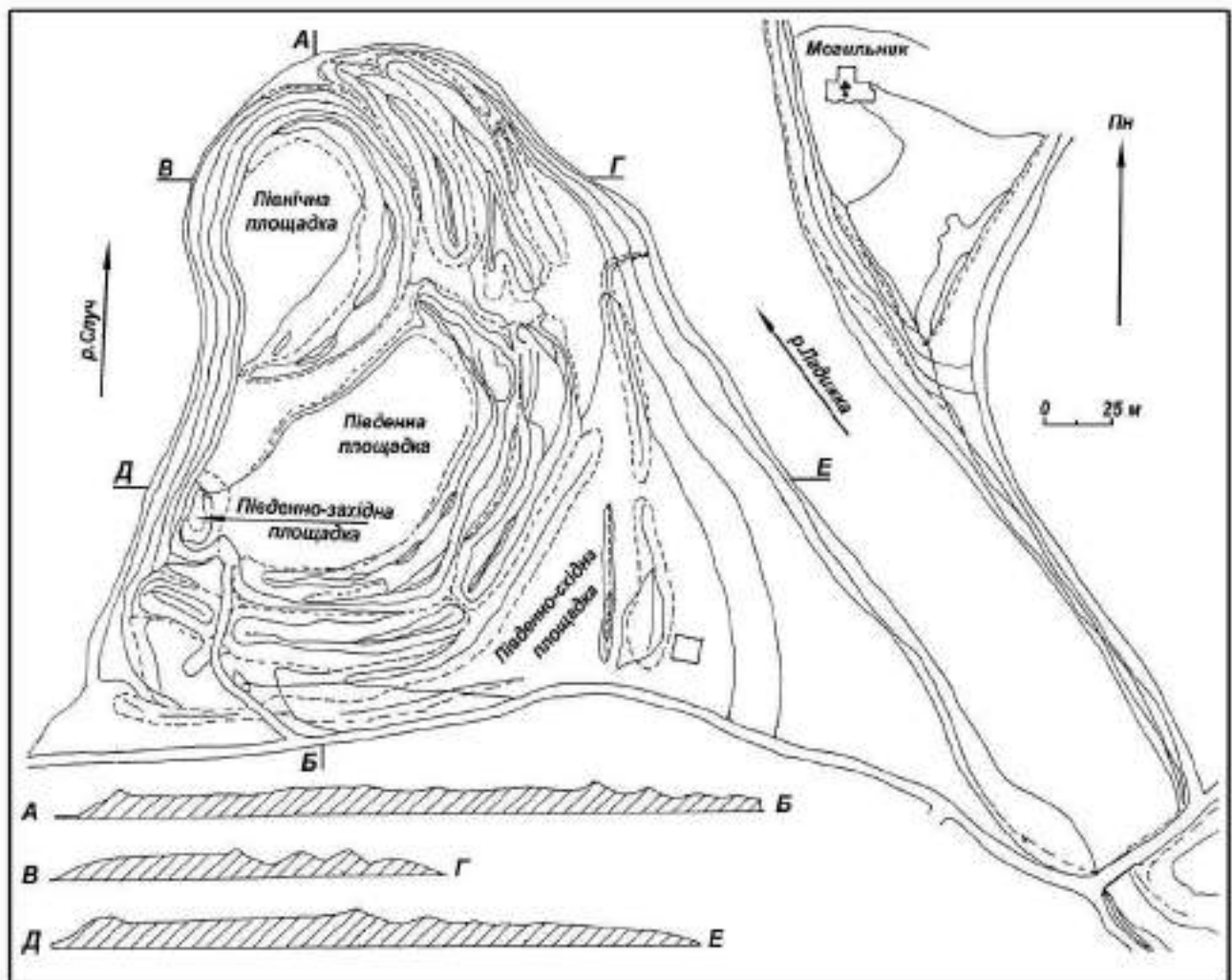

Рис. 1. План Губинського городища (Якубовський 2017, с. 167)

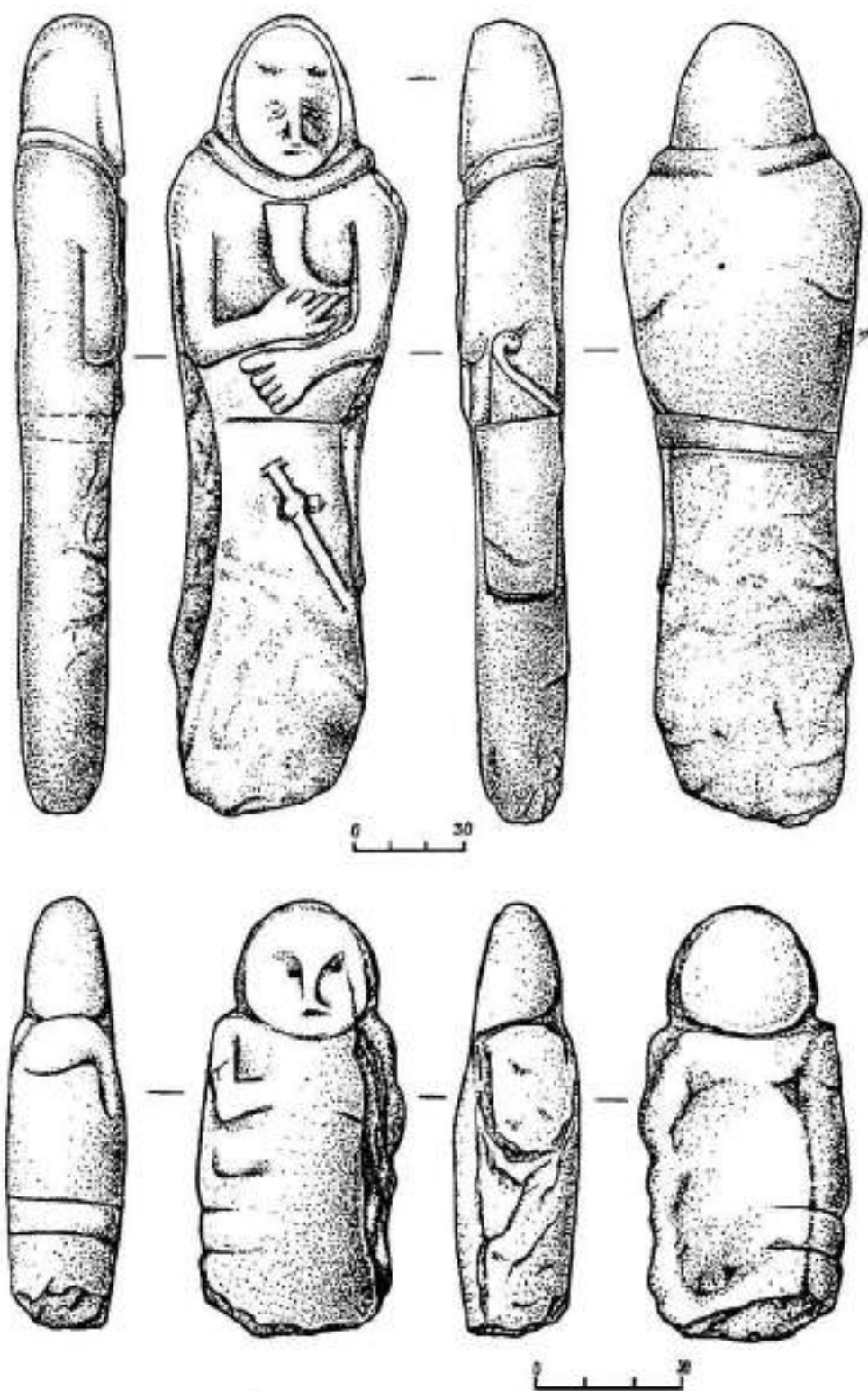

Рис. 2. Кам'яна скульптура із м. Вознесенськ Миколаївської області.
Знахідка 1987 р. (Ольховський та ін. 1994, с. 95)

Рис. 3. Кам'яний антропоморф на території парку Державного історико-культурного заповідника «Самчики» (Фото П. О. Нечитайла)

Рис. 4. Різьблення хреста на лицьовій частині кам'яного ідола (Фото П. О. Нечитайла)

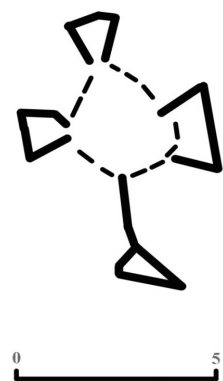

Рис. 5. Прорис хреста зображеного на лицьовій частині Губинського антропоморфа

Олександр Прядко,
кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Дмитро Тетеря,
завідувач науково-дослідного відділу археології
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Олександр Павлик,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Володимир Гольонко,
старший науковий співробітник
науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ «ОКОЛЬНОГО ГРАДУ» ПЕРЕЯСЛАВА РУСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2020 РОКУ)

Влітку 2020 р. археологічним загоном Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», у складі Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України, було проведено археологічні розкопки на території Переяслава Руського – одного з найдавніших історичних центрів Русі. Вони зосереджувались на території найбільшої містобудівної структури X–XIII ст. – «окольного граду». Під час проведених робіт було здобуто нові дані для вивчення різних аспектів життєдіяльності Переяслава протягом X–XX ст. Серед отриманих результатів на особливу увагу заслуговують матеріали, пов'язані з давньоруським періодом історії міста. Їх розгляду та аналізу й присвячена дана публікація.

Ключові слова: Переяслав Руський, «окольний град», археологічні розкопки, давньоруський час, житло, артефакти.

У містобудівну структуру Переяслава Руського – одного з найвідоміших центрів політичного, економічного та культурного життя Русі, входили дитинець, «окольний град» або посад та передгороддя. Саме «окольний град» складав одну з головних структур у містобудівному просторі міста у давньоруський період.

«Окольний град» (посад) Переяслава Руського розташований у південно-східній частині сучасного міста Переяслава, в межиріччі річок Трубежа та Альти, на правому березі р. Трубіж та лівому березі р. Альти. Розміщується на північ та північний захід від укріплень дитинця літописного міста Переяслава Руського. Він являє собою основну і найбільшу за площею (66 га) частину давнього міста із залишками оборонних укріплень у вигляді земляних валів та рову, з потужним культурним шаром у межах валів та археологічними об'єктами, виявленими в результаті археологічних досліджень. Останні на його території проводяться з початку 50-х рр. XX ст. й до сьогодні. За цей період розкопки тут проводили експедиції Інституту археології АН УРСР та НІЕЗ «Переяслав» (Каргер 1953; Тетеря, Білоусько 2018; Юра 1965; Юра 1966). У ході цих робіт було вивчено культурні нашарування періоду X–XIX ст. у різних частинах цієї містобудівельної частини давнього міста. За матеріалами досліджень потужність культурного шару на різних ділянках посаду складає від 0,20 до 3,0 м. Проведеними роботами, на цій території, виявлено та досліджено рештки двох культових споруд, декілька десятків залишків заглиблених частин житлових та господарських будівель, а також значну кількість різночасових знахідок пов'язану з різними періодами життєдіяльності міста.

Незважаючи на проведені роботи, ця територія на сьогодні є мало вивченою в археологічному плані й потребує продовження досліджень археологами, в першу чергу, широкими площами. Саме цей напрямок став головним під час проведення археологічних розкопок у 2020 р. на території історичного Переяслава. Дані роботи, що мали науково-рятивний характер, було зосереджено на земельній ділянці по проспекту Червоноармійців, 26 А, де заплановано нове будівництво. Ділянка, де проводились археологічні пошуки, знаходиться на плато правого берега р. Трубіж, в південно-східній частині «окольного граду» Переяслава давньоруського часу та Нижнього міста ранньомодерної доби.

На початковому етапі робіт, для з'ясування ситуації щодо культурних нашарувань у межах ділянки, було закладено два шурфи, розмірами 2×1 м, глибиною до 2,0 м. При їх вибірці було зафіксовано пізні перекопи, в яких виявлено різночасові уламки керамічного матеріалу.

У ході наступного етапу досліджень, в межах запланованого котловану під нове будівництво, було закладено розкоп, площа якого складає 289 м кв. У його межах, при вивченні культурних нашарувань, зафіксовано наступну стратиграфію: до глибини 0,20 м йшов чорнозем з трав'яним покривом, під ним на глибину 1,20 м – темно-сірий ґрунт, культурний шар ХІХ–ХХ ст.; він перекривав сірий золистий ґрунт, культурний шар давньоруського часу, що залягав до глибини 1,75 м; далі йшов перед материковий шар, під яким із глибини 2,10 м від сучасної поверхні материковий лес (Івакін, та ін. 2021, с. 6).

Культурні нашарування ранньомодерного часу зруйновані пізніми перекопами та фундаментними траншеями споруд ХІХ–ХХ ст. До цієї доби відноситься досліджений у північно-західній частині розкопу житлово-господарчий комплекс, до якого входили житло-землянка, майстерня з обробки кістки та господарча споруда. За знайденими матеріалами комплекс датується другою половиною ХVІІ – початком ХVІІІ ст. До цього ж хронологічного періоду відноситься ряд поховань досліджених у межах розкопу (Прядко, та ін. с. 84–92).

Натомість культурний шар давньоруського часу, потужністю 0,60–0,70 м, досить гарно зберігся. Його заповнення складав сірий золистий ґрунт, в якому виявлено уламки керамічного посуду другої половини Х – першої половини ХІІІ ст. та знахідки пов'язані з побутом, ремеслом та військовою справою, що відносяться до цього ж хронологічного періоду.

З культурним шаром пов'язані й виявлені та досліджені рештки житла-напівземлянки та ряд господарчих ям, при вивченні яких отримано нові дані для вивчення житло-господарчих об'єктів Переяслава давньоруської доби.

Житло-напівземлянка виявлено в південно-східній частині розкопу. Його контури фіксувались із глибини близько 1,30 м від сучасної поверхні. Котлован напівземлянки майже квадратно-ї форми, з розмірами сторін 4,0×3,9 м, орієнтований за сторонами світу. Стінки котловану житла вертикальні, заглиблені в материкову частину на 0,60 м, долівка, знаходилась на глибині 3,40–3,50 м від сучасної поверхні (рис. 1).

Житло мало каркасно-стовпову конструкцію. По кутах споруди та по центру північної, східної та західної стінок простежено ямки від стовпів, заглиблені в материк від рівня долівки житла на 0,25–0,30 м. Ямки по кутах – округлої форми, діаметром 0,30 м. Стовпові ямки по центру північної та західної стінок котловану мають овальну форму, розміром 0,30×0,15 м та 0,40×0,25 м відповідно. Ямка біля східної стіни округла, діаметром 0,25 м. Ще декілька ямок від стовпів, діаметром від 0,05 до 0,15 м зафіксовано біля південно-східного кута житла та його західній частині, які, очевидно, пов'язані з конструктивними елементами інтер'єру житла. Південна частина котловану житла частково зруйнована фундаментом споруди ХІХ ст.

Глиняна долівка житла рівна з незначним нахилом до середини. На її рівні, у західній частині, прослідковано яму підпрямокутної форми, розміром 2,0×1,70 м, заглиблену нижче долівки на 0,20–0,25 м. Біля західної стінки ями, по кутах, виявлено два підпрямокутні заглиблення. Очевидно, яма призначалася для зберігання зернових припасів.

Північно-східний кут житла займала піч, збудована на віддалі 0,15–0,30 м від стінок котловану житла. Піч округлої форми, розміром в основі 1,40×1,30 м. Її зведено на вирізаному в материк останці, висотою 0,15–0,20 м. Стінки, зведені з глини, збереглися на висоту 0,50–0,60 м. Із середини вони гарно обпалені. Їх товщина складає 0,15–0,20 м. Черинь печі, розміром 1,00×0,90 м, зверху рівний, сильно закопчений, підвищувався над рівнем долівки житла на 0,15 м. Його загальна товщина становить 9 см. За час функціонування піч зазнала перебудови. Виявлено та вивчено два рівня череня, один з яких пов'язаний із ремонтом. У конструкцію нижнього череня, товщиною 4,5 см, було

вмонтовано уламки розбитого горщика, які концентрувалися в центрі череня. Устям піч повернута до південної сторони житла. Ширина устя – 0,45 м, збереглося воно на висоту близько 0,60 м. Перед устям прослідковано пляму від золи, яка вигрібалася з печі. Зовні біля печі зафіксовано три стовпові ямки, діаметром 0,15 м, глибиною 0,10–0,20 м. Дві з них розміщувалися із боків від челюстей печі. Ще одна – на захід від печі, за 0,50 м від північної стінки котловану споруди (рис. 1).

Вхід до житла, очевидно, знаходився з південної сторони, так біля південно-західного кута прослідковано невелику сходинку, розміром 0,15×0,15 м.

У заповненні житла виявлено уламки кераміки давньоруської доби, вироби з кістки, уламки точильних брусків, кістки тварин (рис. 2). На особливу увагу заслуговує знахідка тут глиняного хлібця, який зберігся фрагментарно (рис. 2. 14). Його виготовлено із глини сирцю. Він має круглу форму, приплюснутий із двох сторін. Поверхня виробу світло-бежевого кольору, на зламі темно-сірого, глиняне тісто містить домішки: кровавику, полови, жорстви. Розміри хлібця складають 7,2×6,1 см, товщина – 1,7 см. Подібні артефакти використовувалися в ритуальних цілях. Аналогічні глиняні хлібці, але з прокресленими лініями у вигляді хреста, виявлені під час досліджень літописного Воїня (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 70; с. 118, табл. I, 13).

Вироби з кістки, виявлені у заповненні котловану житла, представлені ковзанами, проколками та лоцилом.

За виявленими матеріалами досліджене житло-напівземлянку можливо датувати першою половиною XI ст.

Колекція знахідок із культурного шару давньоруського періоду представлена значною кількістю виробів із глини, заліза, бронзи, кістки, скла та каменю. Наймасовішу групу серед них складають уламки побутового та тарного посуду другої половини X – першої половини XIII ст.: горщики, глеки, корчаги, амфорки київського типу, амфори. Із них найбільший відсоток належить гончарним горщикам сірого та світло-коричневого кольору. За формою вінця виділяється декілька основних типів – із слабо профільованим манжетом, манжетні та валикові. Частина з них орнаментована заглибленим орнаментом, що складався з декількох горизонтальних концентричних ліній. Рідше посуд прикрашено хвилястою лінією або нігтеподібними заглибленнями чи зубчастим штампом. Трапляються поєднання композицій із горизонтальних та нігтеподібних заглиблень, горизонтальних та хвилястої лінії або смуги. Деякі по вінцю декоровані косими насічками. Знайдено не значну кількість стінок посудин вкритих із середини салатом поливою. На окремих денцях розміщено клейма у вигляді: кола, подвійного кола, кола із хрестом у середині, кола, в центрі якого чотирипелюсткова розетка, «колеса», «колеса» в обрамленні трьох кіл. Знахідки амфор представлені уламками стінок, декорованих рифленням, та ручок (рис. 2. 1-13).

Із речей знайдених у культурному шарі давньої Русі на особливу увагу заслуговує фрагмент вислої печатки та дві заготовки до виготовлення подібних артефактів.

Висла актова печатка виготовлена із свинцевого сплаву (рис. 3. 1). Збереглася фрагментарно, розмір збереженого фрагмента складає 1,6×1,5 см, при товщині 4 мм. На лицьовій стороні міститься зображення Богородиці, яка тримає в руках медальйон із хрестом. На фрагменті збереглося зображення частини голови з німбом та плече. Навколо зображення міститься обідок. На зворотній стороні зображено св. Михаїла. Збереглося зображення частини крила святого та права рука, що тримає посох. У нижній частині печатки опуклими крапками позначено епитрахиль святого. Вона була привішена до документа (акту), який за певний час перезатвердили. Після зняття її переізували згідно з правилами боротьби з фальшуванням грамот. Датуюється виріб першою половиною XII ст., часом Святополка Ізяславича¹.

Заготовка свинцева для вислої печатки має овальну форму (рис. 3. 5). З лицьового боку містять прокреслені чотири лінії майже паралельні одна до одної. На звороті у центральній частині – прокреслений хрест. Наявні два отвори закріплення вислої печатки. Розміри заготовки: – 3,0×2,6 см.

Ще одна заготовка збереглася фрагментарно. Має овальну форму, розміром: 2,2×1,4 см (рис. 3. 6).

Із культурного шару походить і знахідка свинцевої торгової пломби. Вона має округлу форму, деформована. Її розміри: 1,3×1,0 см. Поверхня пломби погано збереглася. На лицьовій стороні збереглося зображення голови святого, голова оточена німбом. Якогосама святого зображено, визначити складно, ймовірно – св. Андрій. На зворотній стороні знахідки збереглися два рамена хреста. О. А. Алфьоров близькі аналогії датує серединою XI ст.

1 Автори висловлюють вдячність за допомогу у визначенні печатки кандидату історичних наук, науковому співробітнику Інституту історії НАН України О. А. Алфьорову.

Металеві вироби із заліза та бронзи, виявлені в нашаруваннях давньоруського часу, представлені в основному зброєю, побутовими й господарчими речами та прикрасами.

Під час досліджень знайдено сім наконечників стріл. П'ять походять із культурного шару, ще дві виявлені при розчищенні споруди ранньомодерної доби та господарчої ями №2. Всі наконечники виготовлені із заліза, черешкові. Один із них плоский, інші належать до групи гранчастих або бронебійних (рис. 3. 19-25).

Перший наконечник стріли залізний, черешковий (рис. 3. 19). Лезо ромбоподібне, плоске з упором для древка. Довжина стріли – 6,2 см, довжина пера – 3,2 см, ширина пера – 1,3 см. За класифікацією А. Ф. Медведєва відноситься до типу 48 (Медведєв 1966, с. 68–69). Даний тип датується IX – XIV ст.

Другий наконечник стріли залізний, шилоподібний, квадратний в перетині, без упора (рис. 3. 20). Довжина – 5,5 см. За класифікацією А. Ф. Медведєва відноситься до типу 93 (Медведєв 1966, с. 84). Датується X – XIII ст.

Третій наконечник стріли залізний, шилоподібний, квадратний в перетині, з упором для древка (рис. 3. 21). Довжина 7,7 см. За класифікацією А. Ф. Медведєва відноситься до типу 94 (Медведєв 1966, с. 84). Датується XII – першою половиною XIII ст.

Четвертий наконечник стріли залізний, шилоподібний, квадратний в перетині, з упором для древка (рис. 3. 22). Довжина – 7,5 см. За класифікацією А. Ф. Медведєва відноситься до типу 94 (Медведєв 1966, с. 84). Датується XII – першою половиною XIII ст.

Наступні три наконечники за класифікацією А. Ф. Медведєва відноситься до типу 67 (Медведєв 1966, с. 75–76) й датується XIII – XIV ст.

Із них перший зрізень залізний, бронебійний, у формі витягнутої лопатки з тупокутовим вістря, головка трикутна в перетині, з упором для стріли. Довжина – 8 см (рис. 3. 23).

Наступний наконечник стріли залізний, бронебійний, у формі витягнутої лопатки з тупокутовим вістря, з найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера. Довжина – 5 см (рис. 3. 24).

Ще один із даного типу – наконечник стріли залізний, бронебійний, у формі витягнутої лопатки з тупокутовим вістря, з круглою шийкою. Довжина – 4,8 см. Нижня частина обламана (рис. 3. 25).

Із залізних виробів виявлених в культурному шарі слід відмітити знахідки фрагменту гризла, ножів, фрагменту кресала, деталей ремінної гарнітури, уламків цвяхів, ряду предметів невизначеного призначення через погану збереженість (рис. 3. 26-43).

При вибірці культурного шару знайдено три бронзові ремінні пряжки (рис. 3. 12).

Перша пряжка бронзова суцільнолита ліроподібної форми, з овальною рамкою, що закінчується лілеподібним приймачем язичка. Приймач ременю має трапецієподібну форму. Язичок не зберігся. Розміри пряжки складають: 3,2x2,3 см. За новгородськими матеріалами датується першою чвертю XI – кінцем XII ст. (Колчин, 1952, с. 144, рис. 56:1).

Друга пряжка бронзова суцільнолита ліроподібної форми з овальною, загостреною на кінці, рамкою, що безпосередньо переходить у прямокутну основу (рис. 3. 13). Ліроподібна частина по верху орнаментована гофруванням. Язичок не зберігся, прослідковується місце його кріплення. Розміри пряжки складають: 2,8x2,4 см. За даними М. В. Седової, на основі давньоруських матеріалів, такі артефакти датуються кінцем XI – кінцем XII ст. (Седова 1981, с. 144; с. 145, рис. 56, 5).

Третя пряжка бронзова суцільнолита (рис. 3. 14). Вона має прямокутний приймач для ременю та квадратну рамку з язичком. Розміри пряжки складають: 2,5x1,8 см. М. В. Седова аналогічні вироби, за новгородськими матеріалами, відносить до першої чверті XI ст. (Седова 1981, с. 144; с. 145, рис. 56, 3)

До поясної гарнітури належить і бронзове кільце з масивним роздвоєним язичком (рис. 3. 15). Діаметр кільця становить 1,7 см, довжина язичка – 2,3 см.

З інструментів виділяється знахідка писачка та пінцета (рис. 3. 17-18).

Писачок бронзовий, виготовлений із тонкої бронзової пластини, скрученої у конусоподібний виріб. У ширшій частині конуса, краї пластини не зімкнуті. Розміри писачка становлять 1,7x0,8 см (рис. 3. 18).

Пінцет бронзовий, виготовлений з однієї видовженої пластини, шириною – 0,8 см (рис. 3. 17). Шляхом гнуття, надано форма виробу – пінцету. Верхня частина має незначну петлю. Нижня час-

тина, не замкнута, рухома. За часів Давньої Русі використовувався для виготовлення мініатюрних виробів (золотарство). (Терський, с. 87.)

Прикраси із бронзи представлені знахідками монетоподібних підвісок, скроневих кілець та бубонців.

Перша монетоподібна підвіска має круглу форму, діаметром 2,7 см (рис. 3. 4). Вушко для кріплення знаходиться у верхній частині, частково втрачене. По центру підвіски хрест розмірами 1,6x1,6 см. По його раменах розташовуються також невеличкі відростки (0,2-0,3 см), що імітують хрести, але маленьких розмірів. Між ними у ділянках відбиткові облої від лиття. Вся композиція виконана без заднього фону, з наскрізними прорізами. Подібні вироби відносять до XI ст. (Седова, 1981, с. 40, рис. 14, 1).

Наступна знахідка однобічна підвіска-змійовик – оберіг, також круглої форми, діаметром 2,8 см. Вушко для кріплення знаходиться у верхній частині, частково втрачене. Його ширина – 0,8 см, висота – 0,5 см. Виготовлена з олов'янистої бронзи. З лицевої сторони підвіски зображено солярний знак у вигляді «крокуючого» сонця. По центру коло діаметром – 0,4 см. Від нього віялом відходять сім променів, кінці яких закручені в спіраль. По краю підвіски простежується обідок. Зворотна сторона гладка, не містить зображення (рис. 3. 3). Аналогічна знахідка, можлива навіть з одної матриці виявлена на давньоруському поселенні поблизу с. Писарщина, Гребінківського району, Полтавської області (Супруненко, Скирда 2021, с. 52-53).

Ще одна монетовідна підвіска представлена у фрагменті. В цілому варіанті вона мала діаметр – 4 см. По краю підвіски простежується обідок. Добре читабельне лише ліве рамено хреста, від якого йдуть відростки. Частково читабельне верхнє рамено. Краї цього хреста мають каплевидне закінчення. Між раменами в двох місцях простежуються наскрізні отвори. Зворотна сторона гладка, не містить зображення (рис. 3. 7).

Четверта підвіска збереглася фрагментовано (рис. 3. 2). В цілому вигляді її діаметр – 7,2 см. Вушко для кріплення знаходиться у верхній частині, частково втрачене. По краю підвіски простежується обідок. З лицевої сторони зображувальна композиція складається з центрального круга діаметром – 2,5 см, та по колу дев'ять менших кругів, діаметром – 1,1 см. Зворотна сторона гладка, не містить зображення. Товщина виробу – 0,2 см. Подібні вироби на давньоруських пам'ятках були поширені протягом середини X–XII ст. (Седова 1981, с. 37.)

З культурним шаром давньоруського часом пов'язані знахідки двох бронзових бубонців та ще одного фрагменту в поєднанні з скляною намистиною (рис. 3. 10).

Перший бубонець грушоподібної форми з хрестоподібним прорізом та вушком для підвішування. По середині прикрашений двома заглибленими лініями, нижня частина декорована косими насічками. Виявлено знахідку в заповненні поховальної ями дитячого поховання ранньомодерного часу.

Інший бубонець грушоподібної форми з хрестоподібним прорізом та вушком для підвішування (рис. 3. 16). Нижня частина декорована косими насічками. Датується бубонці за аналогіями серединою X – серединою XII ст. (Седова 1981, с. 156, с. 157, рис. 62, 1-5).

До даної групи знахідок належить і фрагмент верхньої частини бубонця в поєднанні з скляною намистиною. Намистина розташована поруч з вушком бубонця та кріпилася з використанням дроту, тримається за рахунок природної спайки окислених металів. До вушка прикипів невеликий металевий фрагмент сильно корозований, що унеможливило його точну атрибуцію. Намистина чорного кольору, з гладкою поверхнею та має форму сплюснутої кулі. Розмір збереженої частини бубонця 2,5x1,7 см, скляної намистини: 1,3x1 см (рис. 3. 10).

У культурному шарі виявлено два скроневі кільця з незамкнутими кінцями (рис. 3. 8-9). Їх виготовлено з дроту товщиною 2-4 мм. Ще дві подібні знахідки походять із об'єкта №3 та ями №3. Датуються подібні вироби XI – XIII ст. У шарі також виявлено бронзове лите кільце, діаметром 2,7 см та уламок бронзового браслета.

При вибірці заповнення культурного шару давньоруського часу виявлено також натільний хрестик (рис. 3. 11).

Хрестик бронзовий із трьохпелюстковими клиновидними завершеннями рамен. Його відлито у двосторонній формі. На лицевій стороні виробу прокреслений хрест, у середохресті якого ромб. За М. В. Седовою подібні знахідки були поширені на території Русі з кінця XII до початку XV ст. (Седова 1981, с. 51, рис. 16, 13; 54).

Із скляних виробів в культурному шарі виявлено уламки скляних браслетів та два персні, що збереглися фрагментарно.

Браслети виготовлені із скла синього та зеленого кольорів. Окремі декоровані витими та по-вздовжніми бороздками. В перетині круглої форми, один має плоско випуклу форму. Згідно зі Ю. Л. Щаповою подібні знахідки датуються XI–XIII ст. (Щапова 1972, с. 103–175).

Персні скляні, збереглися в уламках. Один виготовлений із скла бірюзового кольору. Поверхня декорована по верху білою емаллю. У перетині має плоско-випуклу форму. Інший виготовлений із скла синього кольору. У перетині плоско-випуклої форми. У верхній частині містить розширення. За аналогіями подібні вироби були поширені в XI–XIII ст. (Щапова 1972, с. 97–101).

Вироби із кістки та рогу представлені фрагментами кістена, гребеня, знахідкою юрка, проколками, заготовкою-напівфабрикатом, двома астрагалами.

Кістень виготовлений із рогу, збереглася 1/3 виробу (рис. 5. 1). Форма кістена грушоподібна, в перетині овальна. Розміри артефакта складають: довжина – 7,2 см. Кістень має наскрізний канал по повздовжній осі, який розширений в центральній частині. У нього вставлявся залізний стержень, що закінчувався вушком для кріплення ремінця. Поверхня кістена зашліфована, прикрашена чотирма гравірованими горизонтальними паралельними лініями, від яких по обидва боки нанесені навскісні насічки. За класифікацією розробленою А. М. Кірпицьким він відноситься до типу I. На його думку період їх поширення на пам'ятках Русі припадає на другу половину X–XIII ст. включно (Кирпичников 1966, с. 59). М. С. Осипенко подібні артефакти за матеріалом виготовлення відносить до II групи (Осипенко 2020, с. 63)

Гребінь кістяний двобічний, частина основи та зубців втрачені (рис. 5. 2). Має трапецієподібну форму, веретеноподібний у перетині. Зубці з одного боку вужчі ніж з іншого. Гребінь орнаментований паралельними лініями вздовж зубців, центральна частина декорована додатково двома смугами дрібних трикутників, повернутих вершинами один до одного. Розмір збереженої частини виробу: 3,5x4,2 см. За новгородською класифікацією подібні артефакти відносяться до типу – М. (Колчин 1982, с. 164; 166, рис. 5.). М. С. Сергеева визначає побутування подібних виробів на теренах Русі в період з кінця XI до середини XIII ст. (Сергеева 2011, с. 86). Аналогії відомі з археологічних досліджень на багатьох пам'ятках давньоруського часу, зокрема Києва (Сергеева, 2011, с. 86; с. 204: табл. 33; с. 205: табл. 34), Новгорода, Воїнської Греблі (Сергеева 2015, с. 160, рис. 65), Переяслава (Товкайло, Тетеря 1999, с. 46, рис. 14, 6) та ін.

Юрок має циліндрично-видовжену форму, пустотілий (рис. 5. 3). Товщина основи від 1 до 1, мм. У центральній частині два наскрізні отвори, розмірами 4x5 мм. Розміри виробу: довжина – 4,8 см, зверху діаметр – 1,2 см, внизу – 1,5 см. Аналогічні вироби виявлені під час досліджень літописного Воїня (Сергеева 2015, с. 155, рис. 60, 1–3).

Виявлено ряд проколов, виготовлених з кісток тварин. Вони мають один загострений край, а на поверхні сліди запліровки. Також із культурного шару походять фрагменти тваринячих кісток та рогів із слідами обробки та уламки кістяних напівфабрикатів. Серед останніх виділяється заготовка застіжки з риб'ячого хребця. Розміри виробу: 4,3x1,3 см, при товщина – 1,1 см (рис. 5. 6; рис. 4. 3-5).

Ще один кістяний виріб давньоруського часу, який можливо трактувати як гольник, походить із господарчої ями №20 (рис. 5. 4). Він має циліндричну видовжену форму. Наскрізний отвір овальної форми. Зовнішня поверхня зашліфована. Поверхня декорована прокресленими трьома лініями, а також лінією, нанесеною короткими насічками. Артефакти подібні до даної знахідки походять із Воїнської Греблі (Сергеева 2015, с. 154, рис. 59).

У культурному шарі знайдено також два астрагали із хребців тварин. В одному по середині просвердлено отвір, в який залито свинець. Очевидно, він використовувався в якості битки при грі. Розміри астрагалів: 2,7x2,0 см та 2,7x1,9 см (рис. 5. 8-9).

Вироби з каменю представлені пряслицями та фрагментами й уламками пірофілітового сланцю. Всього з розкопу походить 16 пряслиць, з них 9 виявлено в культурному шарі інші в об'єктах.

Всі пряслиця виготовлено з пірофілітового сланцю рожевого, світло-рожевого та сірого кольору. Вони мають біконічну або бочкоподібну форму. На двох на поверхні прокреслені лінії та насічки (графіті?). Два збереглися фрагментарно.

Також при дослідженнях культурного шару давньоруського часу виявлено два свинцеві пряслиця-грузила. Вони конічної форми, одне із зрізаною вершиною. Їх розміри складають: першого – 2х1,1 см; d отвору – 0,7 см; другого – 1,2х0,7 см; d отвору – 0,3 см.

Таким чином, у ході проведених у 2020 р. археологічних досліджень на території «окольного граду» Переяслава Руського, отримано нові дані до історичної топографії міста X–XIII ст. Виявлені знахідки з культурного шару та об'єктів значно розширюють джерелознавчу базу по вивченню різних аспектів побуту, ремесел та домобудівництва переяславців у давньоруський період.

ЛІТЕРАТУРА

- Довженок, В. І., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: «Наукова думка».
- Івакін, В. Г., Прядко, О. О., Тетеря, Д. А., Павлик, О. В., Гольонко, В. В. 2021. *Звіт про археологічні розкопки на території давнього Переяслава у 2020 році (проспект Червоноармійців, 26-А)*. Переяслав-Київ. Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Каргер, М. К. 1953. *Отчет о раскопках в Переяславе-Хмельницком в 1952-1953 гг.* Науковий архів Інституту археології НАН України. №10.
- Кирпичников, А. Н. 1966. *Древнерусское оружие*. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. Свод археологических источников. Вып. Е1-36. Москва-Ленинград.
- Колчин, Б. А. 1982. *Хронология новгородских древностей*. Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода / под. общей редакцией Б. А. Колчина, В. Л. Янина. Москва: Издательство «Наука». С. 156–177.
- Медведев, А. Ф. 1966. *Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII–XIV вв.* Свод археологических источников. Вып. Е 1-36. Москва: Наука.
- Осипенко, М. С. 2020. *Рогові кистені XI – XIII століть за матеріалами Національного музею історії України*. Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. Випуск 6 / Відп. Ред. Б. К. Патриляк. Київ: Національний музей історії України.
- Прядко, О., Тетеря, Д., Павлик, О., Гольонко, В. 2021. *Житлово-господарчий комплекс та родинне захоронення з території Нижнього міста Переяслава козацької доби (за матеріалами археологічних досліджень 2020 року) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. Ніжин: ПП Лисенко М. М. Вип. 30. С. 84–92.*
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва.
- Сергеєва, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. К.: КНТ.
- Сергеєва, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ–Харків: Майдан.
- Супруненко О. Б., Скирда, О. А. та ін., 2021. *Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Гребінківська міська територіальна громада*. Харків: ТОВ «Майдан».
- Терський, С. *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. Львів. Вип. 1.
- Тетеря, Д. А., Білоусько В. М. 2018. *Археологія в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав»: бібліографічний покажчик / упорядники Дмитро Тетеря, Валентина Білоусько*. Переяслав-Хмельницький.
- Товкайло, М. Т., Тетеря, Д. А. 1999. *Звіт Переяслав-Хмельницької постійно-діючої археологічної експедиції про дослідження у м. Переяславі-Хмельницькому за 1998 рік*. Переяслав. Науковий архів Інституту археології НАН України. №106.
- Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва.
- Юра, Р. А. 1965. *Отчет о работе Переяславской древнерусской экспедиции ИА АН УССР в 1965 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. №5.
- Юра, Р. А. 1966. *Отчет о работе Переяславской древнерусской экспедиции ИА АН УССР в 1966 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. №12.

Oleksandr Priadko,
PhD, Head of the Scientific-Research sector
“Archaeological Expedition” of the National
Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”

Dmytro Teteria,
Head of the Research Department of Archaeology,
National Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”

Oleksandr Pavlyk,
PhD, Senior Researcher,
Scientific-Research sector
“Archaeological Expedition” of the National
Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”

Volodymyr Holionko,
Senior Researcher, Scientific-Research sector
“Archaeological Expedition” of the National
Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”

MATERIALS FOR THE HISTORICAL TOPOGRAPHY OF THE “OKOLNYI HRAD” OF PEREYASLAV RUSKY (ACCORDING TO THE MATERIALS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN 2020)

In the summer of 2020, the archeological department of the Pereiaslav National Historical and Ethnographic Reserve, as a part of the Architectural and Archaeological Expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, conducted archeological excavations in Pereiaslav Rusky, one of the oldest historical centers in Russia. They were focused on the territory of one of the main urban structures of the city – the «surrounding hail» of the X – XIII centuries. It is the largest (66 ha) part of the ancient city with the remains of fortifications in the form of earthen ramparts and a moat, with a strong cultural layer within the ramparts and archaeological sites discovered as a result of previous research. Despite previous excavations, this area is currently understudied and needs the attention of archaeologists, especially in large areas. This direction became the main one during the archeological excavations in 2020. The works focused on the section on the street Krasnoarmeytsiv, 26 A, where the excavation was laid, with an area of 289 square meters.

In the course of the work, new data were obtained to study various aspects of Pereyaslav's life during the tenth and twentieth centuries. Among the results, materials related to the ancient Russian period of the city's history deserved special attention. Excavations recorded a fairly well-preserved cultural layer of the times of Russia, the thickness of which was 0,60 – 0,70 m. Its filling was gray ash soil, which revealed fragments of ceramic pottery of the second half of X - first half of the thirteenth century, and findings were related to everyday life, handicrafts and military affairs belonging to the same chronological period. Remains of a semi-dugout dwelling and a number of economic pits are connected with the cultural layer and discovered and studied, during the study of which new data were obtained for the study of residential and economic objects of Pereiaslav of the Old Russian period.

The results and findings obtained during the excavations were the subject of consideration and analysis of this article.

Keywords: *Pereiaslav Rusky, «surrounding hail», archaeological excavations, ancient times, housing, artifacts.*

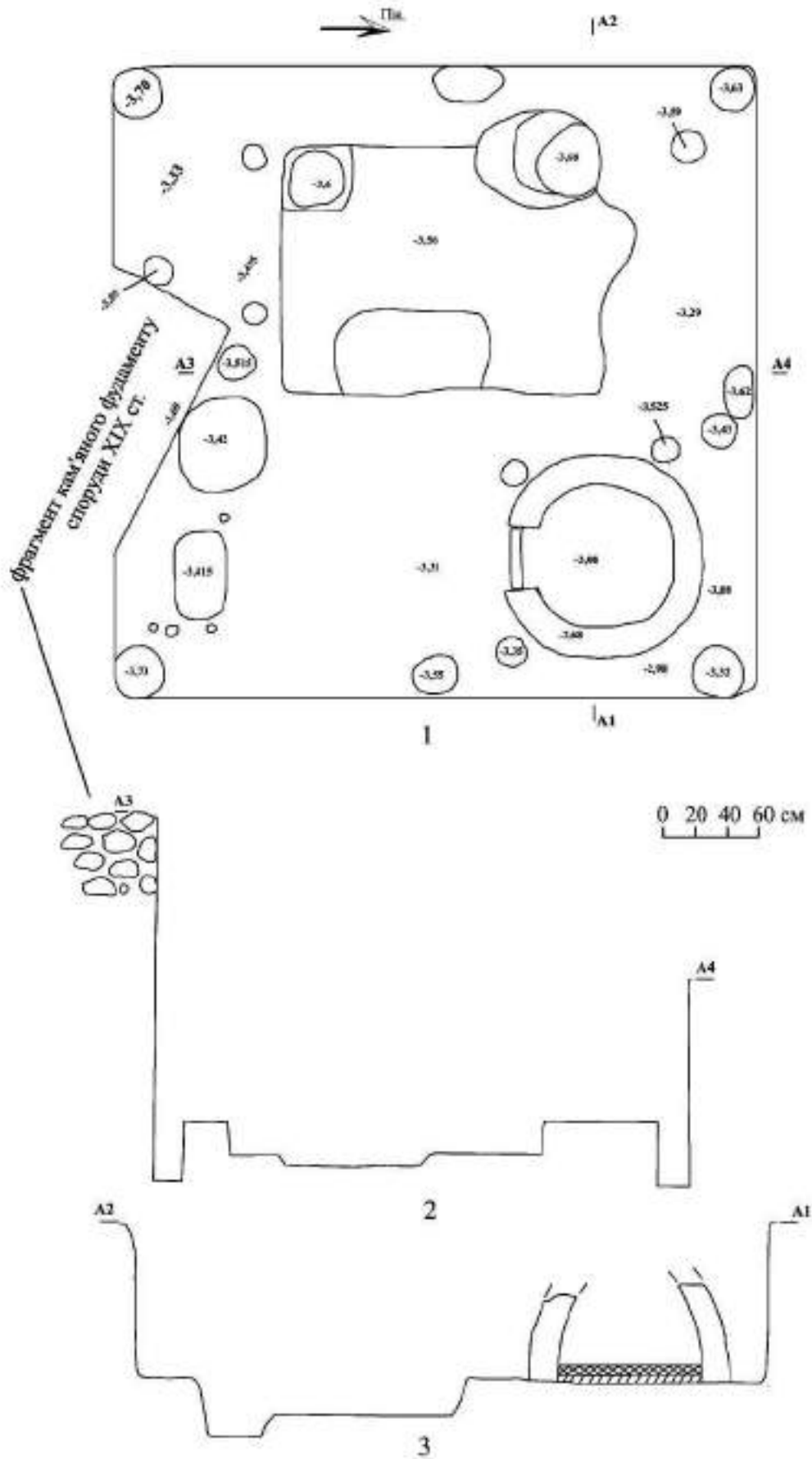

Рис. 1. Житло-напівземлянка

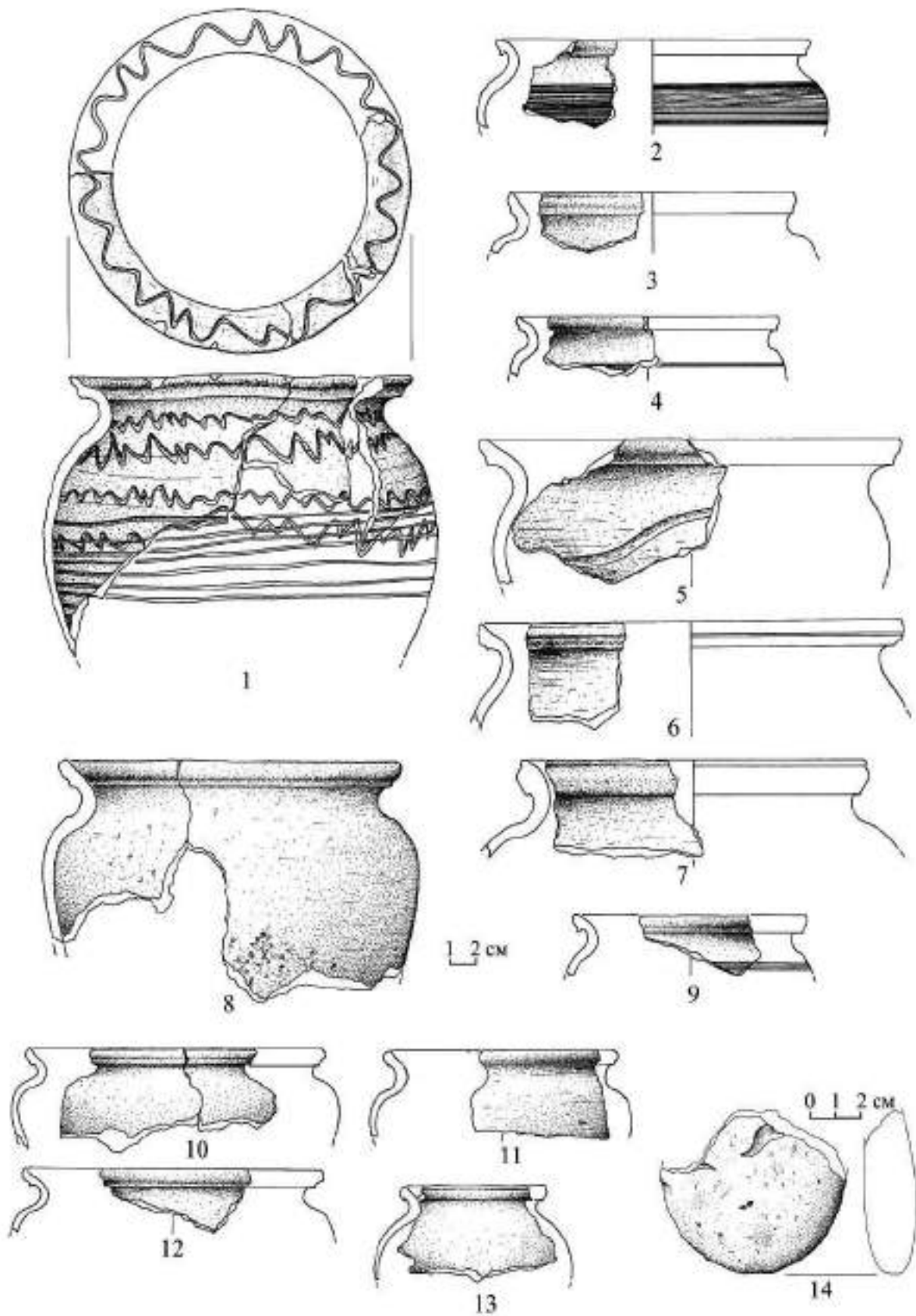

Рис. 2. Уламки кераміки давньоруської доби

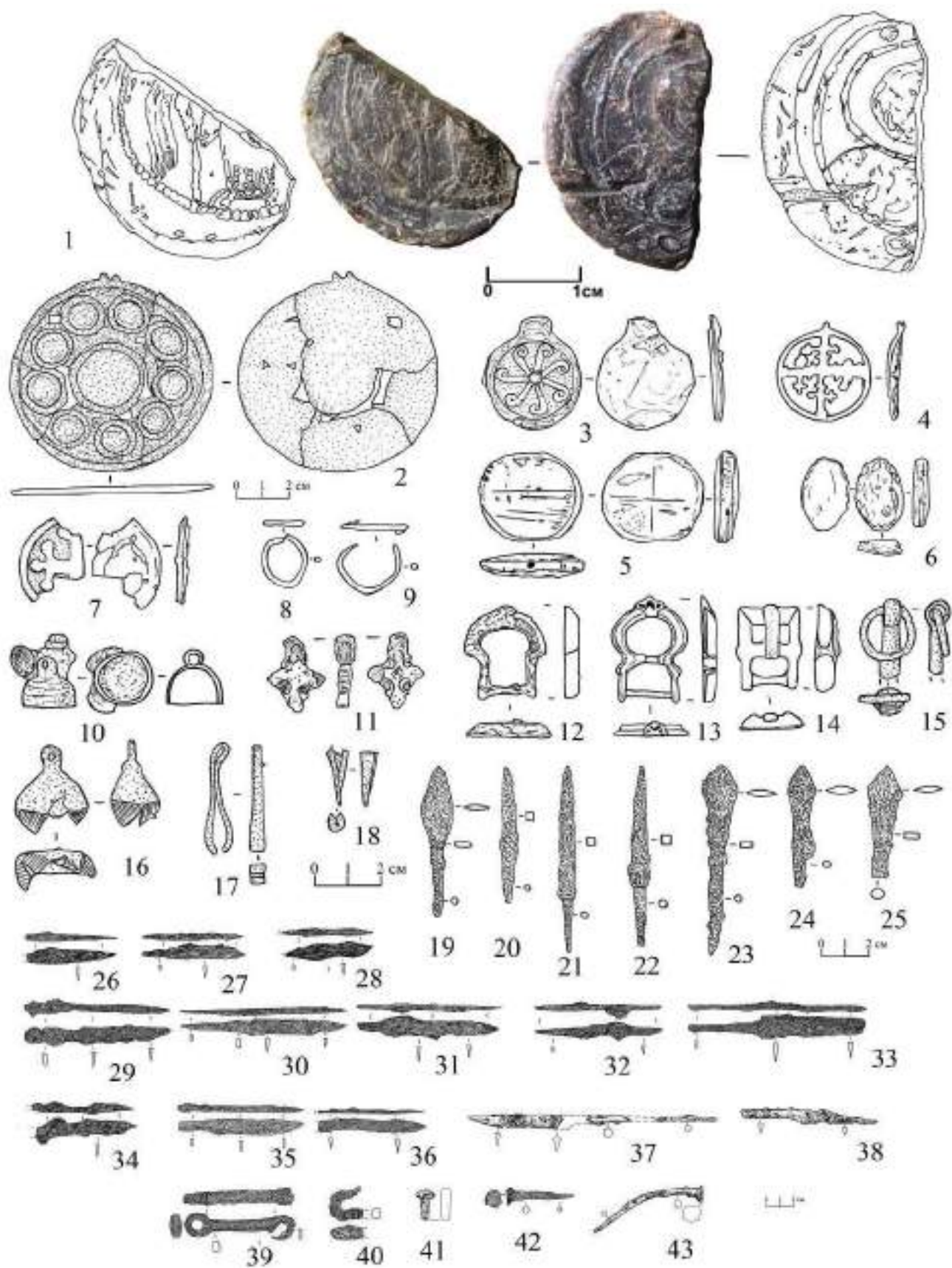

Рис. 3. Знахідки з давньоруського культурного шару

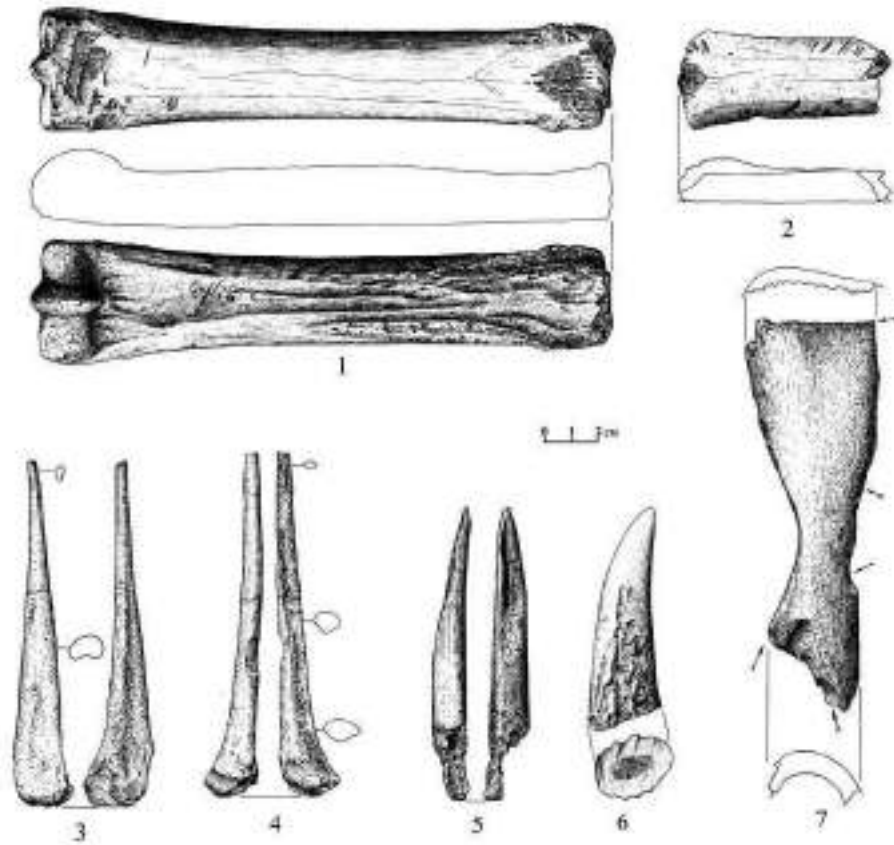

Рис. 4.
Вироби з кістки.
3-5 Кістяні
проколки

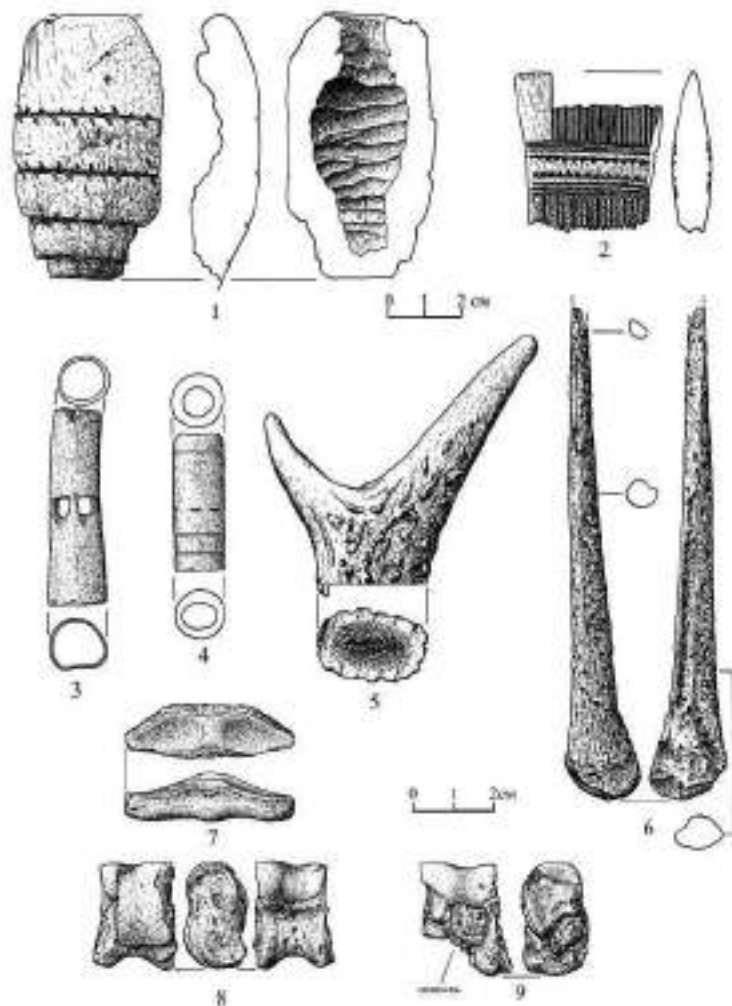

Рис. 5. 1. Кістень
виготовлений із рогу;
2. Гребінь кістяний
двобічний;
3. Юрок;
4. Гольник;
6. кістяні проколки;
8-9. астрагали
із хребців тварин

УДК 902(«2018»:904(477.43-21-Кам'янець-Подільський)«14»

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Олександр Омельченко,
науковий співробітник
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Дмитро Тимчук,
науковий співробітник
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Костянтин Хіміч,
науковий співробітник
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

ДОСЛІДЖЕННЯ РУСЬКОЇ БРАМИ У 2018 РОЦІ (ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ)

Руська брама – комплекс гідротехнічних фортифікаційних споруд у південно-західній частині Старого міста Кам'янця-Подільського. Стаття присвячена результатам досліджень Руської брами у 2018 році. Розглянуто матеріали з шурфів №1-3. З'ясована стратиграфія пам'ятки. Вона відображає основні етапи освоєння цієї території. Найбільш ранні знахідки відносяться до епохи Золотої Орди (друга половина XIII – перша половина XIV ст.). Поява гідротехнічних споруд датується XVI ст.

Ключові слова: Руська брама, Золота Орда, історія фортифікації, кераміка, горщик, кахлі, друга половина XIII – перша половина XV століття, XV –XVI століття, XVIII століття.

У 2018 році, на замовлення НІАЗ «Кам'янець», проводились археологічні дослідження та нагляд за земляними роботами на об'єкті Руська брама XV–XVIII ст. (Охоронний номер 734). Дослідження проводились Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ згідно відкритого листа №109/00951 від 28.03.2018 року та Дозволу Міністерства культури № 22-110/16 від 10 травня 2018 року, виданого на ім'я Нечитайла П. О.

Експедиція працювала у складі: Омельченко Олександр (креслення, таблиці, польові роботи), Тимчук Дмитро (польові та камеральні роботи), Паштирян Роман (польові роботи), Хіміч Костянтин (польові роботи), Нечитайло Любов (камеральні роботи).

Комплекс Руської брами розташований у південно-західній частині Старого міста, на правому березі р. Смотрич, за адресою: вул. Руська, 93. У наш час Руська брама складається з Дозорної і Прибрамної башт, Барбакану, Надбрамної башти з підземною галереєю і напівбаштою, Прибережної башти, Казематної куртини і оборонних стін (рис.1).

Перший відомий опис мурованих споруд Руської брами датується 1613 роком: «Скелі від поля стрімкі, тільки у двох місцях підхід і в'їзд до міста утворюють. Навпроти тих місць мури від скелі до скелі, дахом накриті, по яких переведено переходи, під які вода пливе. Башти по три на тих мурах стоять, а під дві інші в'їжджають. Перед брамами є інші башточки чотири, три, однак, спустошені; на четвертій нічна сторожа завжди знаходиться» (Пламеницька 2012, с. 282).

Докладним іконографічним джерелом, що вперше детально зображує Руську браму, є мідьорит Кипріяна Томашевича 1670-их років (рис. 2). На ньому показано 7 башт: Сторожову, Передбрамну, Надбрамну, Прибережну, а також башти, що не дійшли до нашого часу: на штучному острові, посередині р. Смотрич та дві башти, що розміщувались східніше, вздовж правого берега ріки, на лінії прибережного оборонного муру. Крім того, на плані позначено: Барбакан та двоповерховий каземат, що з'єднував Надбрамну та Прибережну башти.

План 1684 року подає комплекс Руської брами з деякими відмінностями. На ньому не показано башту на штучному острові, однак зображено ще одну нині неіснуючу башту, на захід від Барбакану, на скелі, на одному рівні зі Сторожовою та Передбрамною баштами (рис. 2).

Біля Руських воріт локалізувалася й кам'яниця домініканок (в минулому палац Лянцкоронських), у якій до 1707 р. знаходився їх монастир. Про нього згадує опис 1700 року: «Костел зруйнований черниць-домініканок. Мурований, спустошений. Біля нього ділянка порожня: з одного боку біля неї – склепи муровані без верха, зруйновані, цих самих черниць» (Петров 2002, с. 330).

На планах початку XVIII ст. башта на штучному острові та дві башти вздовж правого берега ріки і найзахідніша башта на скелі вже не позначені. Кількість башт відповідає сучасному стану комплексу (рис. 3). З'являються додаткові греблі. Одна – нижче за течією річки, ближче до Замкового мосту (рис. 3.1: 20). Інша – навпроти Прибережної (рис. 3.1: 13). Третя – в місці, де досьогодні зберігся фрагмент стіни (рис. 1: 9-10; рис. 3.1: 13).

На планах 2 половини XVIII ст. греблі вже не позначені. Загальний вигляд оборонного комплексу відповідає сучасному за кількістю споруд та загальних обрисів об'єкту. На початку XIX ст. Руська брама втратила своє оборонно-технічне значення, а її приміщення стали використовувати під склади. У першій половині XX ст. приміщення Руської брами не використовувались.

Постановою РМ УРСР від 24.08.1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР», комплекс Руської брами взято на облік як пам'ятку національного значення.

До теми укріплень Руської брами зверталось багато дослідників. Серед них, найбільш ґрунтовні розвідки належать Ю. Нельговському, Т. Будянській, Є. Пламеницькій, О. Пламеницькій, М. Петрову та іншим.

Ольга Пламеницька вважає, що початок робіт зі спорудження Руської брами можна віднести до 1464 р., а завершення – до 1470-х рр. Кам'яні споруди було зведено на місці більш давніх укріплень (Пламеницька 2012, с. 280). Юрій Нельговський стверджував, що комплекс слід датувати 1527 р., а реконструкції пам'ятка піддавалася упродовж XVII-XVIII ст. (Петров 2002, с.99).

Польові роботи. Для з'ясування стратиграфічної ситуації, рівня залягання фундаментів та інших особливостей пам'ятки було закладено 6 шурфів. Місце для закладання шурфів та їх кількість визначалось спільно з науковими співробітниками та дирекцією НІАЗ «Кам'янець». Нуль відповідав відмітці 144,45 за Балтійською системою. Умовний нуль, що відповідав рівню денної поверхні у північній стінці шурфа №4 дорівнював відмітці 143,01 за Балтійською системою. Нумерація шурфів велась за порядком їх закладення.

Шурфи №1-2 було закладено в південно-східній частині об'єкту, в місці з'єднання довгого і короткого відрізків Г-подібної стіни (рис. 1; рис. 4). Стіна біля якої було закладено шурфи №1-2 мала висоту 3,3 м від сучасної денної поверхні. За умовний 0 було прийнято долівку бійниці, що розташовувалась над шурфом (рис. 5). Ширина шурфа №1 – 1,5. Довжина – 2 м. Глибина – 3,5-3,6 м. Шурф №2 було закладено за 40 см західніше шурфу №1. Ширина шурфа – 1,5. Довжина – 2 м. Глибина – 4, 2 м.

Стратиграфія східного борту шурфу №1 в загальних рисах відповідала стратиграфії східного борту шурфу №2. Шурфи були розбиті з відстанню 40 см один від одного. Між ними було залишено стратиграфічну бровку. Наводимо текстовий опис стратиграфічних шарів нижче. Після дернового шару спостерігався однорідний гумусований супіщаний шар з мілким камінням та матеріалами XIX-XX ст. На глибині 1,7 м від 0 було виявлено прямокутний виступ-карниз стіни (рис. 4: 2). Його ширина складала 40 см. Цей виступ маркує рівень денної поверхні початку XVIII ст. Нижче нього залягав темно-коричневий супіщаний шар, насичений деревним вугіллям, тлілим деревом та матеріалами XVI ст. (рис. 6: 1). Виступ стіни відповідав рівню долівки внутрішнього двору, який був суттєво підвищений під час реконструкції шлюзової системи на початку XVIII ст.

Потужний шар, насичений тлілим деревом та матеріалами XVI ст., що залягав нижче виступу стіни може свідчити на користь існування в цьому місці дерев'яних конструкцій, що були замінені кам'яною стіною (рис. 5; рис. 6: 1).

Важливе значення має виявлення шару намивного річкового піску з мушлями (рис. 5; рис. 6: 2). Шар піску утворився після спорудження гідротехнічних фортифікаційних споруд Руської брами. На це вказують стратиграфічні спостереження та аналіз панцирів прісноводних молосків.

Аналіз мушель було проведено кандидатом біологічних наук, доцентом Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка Тарасенком М. О. Найбільше зацікавлення викликають знахідки мушель фаготії плямистої (*Fagotia esperi*). На зараз, цей моллюск, на відміну від інших виявлених під час розкопок мушель інших видів (лунка річкова, беззубка звичайна, горошинка річкова, катушка закручена та лужанка болотяна) не зустрічається в річці Смотрич. Ймовірним поясненням великого скупчення мушель фаготії плямистої у шарах намивного річкового супіску з шурфів №1-4 є побудова системи шлюзів й наявність теплої, стоячої води, що створювало сприятливий мікроклімат для існування цього прісноводного моллюска.

Нижче шару намивного піску фіксувався шар насичений тлілим деревом, в якому було виявлено кераміку XIV–XV та XVI ст. Оскільки над шаром з піском та мушлями і під ним залягають насичені деревом шари з матеріалами XVI ст. це дає додаткові аргументи на користь датування гідротехнічних споруд Руської брами XVI ст. Крім того, у шурфі №2 було простежено рівень залягання фундаменту стіни, яка була впущена в материковий сірий мул на 0,4–0, м. Її край було зафіксовано на рівні 4,2 м від 0. На цьому рівні шурф заповнювався річковими водами (рис. 5).

Знахідки із шурфів №1-2 представлені різночасовим матеріалом, що дає уявлення про використання цієї території і чітко розподіляється за стратиграфією і хронологією.

Перед початком робіт на рівні денної поверхні було знайдено цеглу «пальцівку» розміром 25x13x7 см. Верхній шар, до виступу стіни був заповнений фрагментованим гончарним посудом XIX–XX ст.

Темно-сірий гумусований супіщаний шар з галькою, річковими мушлями та матеріалами XVII–XVIII ст. був заповнений фрагментованими кахлями 2 половини XVII ст. (рис. 7). Кахлі з цього шару представлені поліхромними виробами з сюжетними рельєфами, що включають елементи рослинного та антропоморфного орнаменту. Подібні кахлі були виявлені під час досліджень на Довгій 2/11 у 2015 році, Людвисарні у 2016 році, на П'ятницькій, 12 у 2017 році. В усіх випадках подібні кахлі трапляються в комплексах кінця XVII – початку XVIII ст. Фрагменти кахель з рослинно-геометричним орнаментом, або неорнаментовані з двочасною рамкою, лицьова частина яких вкрита зеленою поливою, теж є типовим матеріалом цього часу (рис. 7: 44, 46). Цікавим варіантом є фрагмент неполив'яної кахлі з порівняно товстою лицьовою пластиною і рельєфом у вигляді мілкої сітки (рис. 7: 47). Такі фрагменти кахель трапляються в наборах початку XVII ст. З цього ж шару походять знахідки: фрагментів люльок (рис. 8: 1-2) кінця XVII ст.; фрагментований гутний скляний посуд (рис. 8: 4); та дві мушкетні свинцеві кулі, без хвостовиків (рис. 8: 40, 41).

Масовий матеріал представлений фрагментами кераміки. Переважно, це фрагменти горщиків. Найраніші відносяться до 2 половини XIII–XIV (рис. 9: 69). Широко представлені фрагменти горщиків та макітер 2 половини XV–XVI ст. (рис. 9: 59, 60, 62, 66). Трапляються фрагменти червоноглиняних горщиків, оздоблених крайкуванням зеленою половиною 2 половини XVI ст. (рис. 9: 54). Широко представлений сіроглиняний посуд XVII–XVIII ст. (рис. 9: 55, 57).

Шар, що залягав нижче рівня виступу стіни, насичений тлілим деревом датується грошем 1555 року (рис. 8, 39). З нього походять фрагменти сіроглиняного гончарного посуду. В основному, це типові для другої половини XV–XVI ст. овоїдні горщики з масивним округлим валиком на краю вінця та виїмкою під покрішку (рис. 9: 62). Посуд цього типу має аналогії з комплексом з гончарного горна на вулиці Татарській (Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018). Цікавим артефактом є залізна квадратна нашивка на одяг (рис. 8: 38).

У шарі намивного річкового піску з мушлями, та шарі торфу під ним, фіксувались фрагменти гончарного посуду 2 половини XIII–XIV ст. Важливими знахідками є 2 кільцеві піддони (рис. 10: 18-19), що є частинами посудин, характерних для долитовського періоду і мають чисельні аналогії у пам'ятках 2 половини XIII–XIV ст. Подібні фрагменти було виявлено у 2018 році під час досліджень фрагменту заглибленої споруди на Татарській 17/1 (Ващук, Старенький 2020, с. 209). Посуд з кільцевими піддонами такого типу відноситься до золотоординського періоду. Це дозволяє стверджувати про використання даної території у час, коли Кам'янець-Подільський був частиною Золотої Орди.

Шурф №3, був закладений з південного боку стіни, навпроти шурфу №2. Відстань від відрізка стіни, перпендикулярної до річки становила 2,75 м (рис. 1). Його розміри становили 2x2 м. Максимальне заглиблення до рівня материкової основи та ґрунтових вод склало 2 м.

Шурфом №3 було відкрито основу оборонної стіни з боку річки. Вона мала ступінчасту структуру (рис. 5; рис. 11). Викид з під стіни фіксувався на глибині 0,9 м і перекривався шарами XIX–XX ст. Мішаний ґрунт викиду містив матеріали 2 половини XVII – першої половини XVIII ст., що є додатковим аргументом на користь її зведення.

Шурфи, закладені з південного боку стіни містили набагато менше знахідок, ніж шурфи, закладені з північного боку. Територія на південь від стіни постійно затоплювалась водою, що, звісно, не сприяло накопиченню культурних шарів. Верхні шари від 0 до 1,1 м містили невелику кількість знахідок. Натомість шари, що залягали на глибині 1,2–1,9 м дали цікавий матеріал 2 пол. XIII–XVI ст. Це ще раз доводить те, що шлюзова система з Г-подібною стіною була зведена на початку XVIII ст. У 2 пол. XIII–XVI ст. розпланування території та характер гідро-фортифікаційних споруд було дещо іншим, що дозволяло накопичуватись культурним шарам і дало можливість зібрати непогану колекцію керамічного матеріалу із заповнення шурфу.

Кераміка другої половини XV–XVI ст. представлена фрагментами сіроглиняного гончарного посуду. В основному, це типові для другої половини XV–XVI ст. овоїдні горщики з масивним округлим валиком на краю вінця та виїмкою під покришку (рис. 12: 120-122). Цікавим є фрагмент верхньої частини білоглиняного горщика, з рудою опискою та крайкуванням, що датувались першою половиною XVII ст. (рис.12: 118). До цього ж часу може відноситись і фрагмент миски з біконічним зламом тулуба (рис.12, 133). У шурфі №3 трапилась значна кількість інформативних фрагментів горщиків 2 половини XIII – першої половини XV ст.

Частина з них належить до групи А за формувальною масою і кольором черепка згідно з робочою типологією, розробленою на основі закритого комплексу цього часу з розкопу на П'ятницькій, 12 (Нечитайло, Оногда 2021, с. 155). Це горщики №136 та №138 (рис. 12). Їх вінця «С»-подібної форми, плавно відігнуті назовні. Один з горщиків зі зрізаною верхньою частиною вінця та виступом зовні (№136). Інший (№138) із «Т»-подібним закінченням вінця у вигляді масивного валика. Стінки горщиків оздоблені горизонтальними заглибленими лініями (рис. 12). Група D представлена фрагментами №135 та №137. Останній має коротке вінце, сформоване з відтягнутої назовні стінки, що потонщується на краю (рис. 12: 137).

Найпізнішим з цієї хронологічної групи є фрагмент №132 з жовтим кольором черепка. Він відноситься до групи С. За профілем горщика такого типу дуже близькі до типових горщиків 2 половини XV–XVI ст. Втім формувальна маса, випал та технологічно недосконале рифлення дозволяють віднести фрагмент до першої половини XV ст.

На жаль, об'єм статті не дає можливості висвітлити результати робіт у шурфах №4-6. Дозволимо лише проілюструвати картину використання даної території у період Золотої Орди ще однією непересічною групою знахідок з шурфу №6. Це ще один фрагмент кільцевого піддону, тотожний виявленим у шурфах №1-2. Надзвичайно важливими є знахідки двох фрагментів чаш. Одна вкрита зсередини оливковою поливою (№220). Інша є розвалом з чотирьох фрагментів (№222). Чаша №222 із заглибленим орнаментом у вигляді вертикальних, горизонтальних і косих ліній. Зовні та зсередини оздоблена поливами різних кольорів: світлооливковою, жовтою, зеленою та коричневою. Край вінчика відтягнутий назовні вгору. Аналогічні фрагменти чаші були виявлені у закритому комплексі другої половини XIII – першої половини XV ст. на П'ятницькій, 12. Чаші такого типу датуються XIV ст. і є золотоординським імпортом з Південно-Західного Криму (Козьрь, Боровик, 2017).

Їх знахідки є додатковим аргументом на користь використання даної території у час, коли Кам'янець-Подільський був частиною Золотої Орди.

Висновки. Шурфування Руської брами дало можливість з'ясувати низку важливих аспектів, що стосуються датування комплексу, її виникнення, етапів її існування та характеру використання даної території протягом різних історичних періодів.

Найранішими матеріальними свідченнями освоєння цієї території є знахідки кераміки характерної для другої половини XIII – середини XIV ст. у шурфах №1-2, 3 та 6. Площа досліджень не дозволяє, поки що, відповісти на питання про характер забудови та специфіку використання досліджуваної ділянки в цей час. Втім, виявлені знахідки дозволяють однозначно стверджувати, що в золотоординський період територія Руської брами активно використовувалась. Рівень залягання знахідок цього часу та шар річкового супіску з мушлями, який лежить над ними, дозволяє стверджувати, що гідротехнічна система зі шлюзами в той час ще не існувала.

Непорушені культурні горизонти, виявлені в шурфах №1-2 дають додаткові аргументи на користь побудови гідро-фортифікаційної системи у XVI ст. На користь такого датування свідчить виявлення типових фрагментів кераміки цього часу, як в горизонті над шаром річкового супіску з мушлями, так і під ним. Шар намівного річкового супіску з великою кількістю мушель утворився після побудови системи шлюзів. Непорушені шари з матеріалами 2 половини XIII – середини XIV ст. та XV–XVI ст. фіксуються нижче шару річкового супіску з мушлями.

До побудови кам'яних конструкцій, в місці закладення шурфів №1–3 існувала дерев'яна забудова. На це вказує потужний шар насичений тлілим деревом, нижче виступу кам'яної стіни початку XVIII ст.

Важливим є виявлення закінчення стіни фундаменту на глибині 4,2 м від 0 у шурфі №2. Також шурфування дало можливість з'ясувати невідомі раніше елементи конструкції стіни. З південного боку, над річкою стіна мала ступінчасту форму. З північного боку – було виявлено виступ стіни, що відповідав рівню денної поверхні початку XVIII ст.

Отже, розвідкові дослідження Руської брами дали важливі результати, що стосуються хронології, архітектурних елементів, стратиграфії та планіграфії пам'ятки. Необхідне продовження археологічних досліджень на території комплексу. Це дасть можливість відкрити втрачені башти та інші архітектурні елементи Руської брами, дати ствердні відповіді на дискусійні моменти історії об'єкту, поповнити фонди НІАЗ «Кам'янець» новими знахідками та з'ясувати важливі аспекти функціонування та розвитку унікальної пам'ятки історії та архітектури.

ЛІТЕРАТУРА

- Ващук, Д., Старенький, І. 2020. До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського другої половини XIII – початку XV ст. (за матеріалами археологічних знахідок по вул. Татарській 17/1. *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля* : У 2-х кн. / відпов. ред. Борзяк Геннадій. Київ : Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», Кн. 1: Простори історії, с. 199-210
- Козырь, И. А., Боровик, Т. Д. 2017. Поливная керамика Торговицкого археологического комплекса периода Золотой Орды. В.: Бочарова, С. Г., Франсуа, В., Ситдикова, А. Г. (ред.) *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*. Кишинев: Издательство «Stratum plus» Р. Р., Казань: Университет «Высшая антропологическая школа», Т. 2, с. 335-352
- Нечитайло, П., Оногда, О. 2021. Керамічний комплекс другої половини XIII – першої половини XV століття з досліджень у Кам'янці-Подільському. *Ukraina-Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, Т. VI, с. 136-179 <https://doi.org/10.15407/ul2021.06.136>
- Нечитайло, П. О., Тимчук, Д. В., Омельченко, О. В., Хіміч, К. О., Ушково, Ю. В., Долженко, Ю. В., Тарасенко, М. О., Бончковський, О. С. 2019. *Звіт про археологічні дослідження на території Руської брами та Гончарської башти у Кам'янці-Подільському у 2018 році*. Науковий архів ІА НАНУ.
- Паспорт об'єкта культурної спадщини Комплекс Руської брами.* (б. р.), (б. в.).
- Петров, М. Б. 2002. *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.
- Петров, М. 2012. *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління*. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Пламеницька, О. А. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньо античний – ранньомодерний час)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В.
- Старенький, І. О., Болтанюк, П. А., Левінзон, Є. Ю. 2018. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV – початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с.230–240.

Pavlo Nechytailo,
PhD, Senior Researcher,
State Enterprise «Science Research Centre
«Protective Archaeology Service of Ukraine»
of Institute of Archaeology of the NASU

Oleksandr Omelchenko,
Researcher, State Enterprise
«Science Research Centre
«Protective Archaeology Service of Ukraine»
of Institute of Archaeology of the NASU

Dmytro Tymchuk,
Researcher, State Enterprise
«Science Research Centre
«Protective Archaeology Service of Ukraine»
of Institute of Archaeology of the NASU

Kostiantyn Khimich,
Researcher, State Enterprise
«Science Research Centre
«Protective Archaeology Service of Ukraine»
of Institute of Archaeology of the NASU

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF RUS'KA BRAMA IN 2018 (PRELIMINARY REPORT)

Rus'ka Brama is a complex of hydrotechnical fortification buildings in the south-western area of the Kamianets-Podilskyi Old Town. The historiography of the issue is discussed. The fragments of the city plans with the depiction of Rus'ka Brama of the XVII–XVIII centuries are presented. The article is devoted to the results of the archaeological exploration of Rus'ka Brama in 2018. Materials obtained from the pits №1–3 are reviewed. Mass material is represented by fragments of tiles and pottery. Among individual findings a coin, bullets, tobacco pipe fragments, and iron items were found.

The stratigraphy of the site was established. It reflects the main stages of the territory development in the area. The appearance of the hydrotechnical fortification buildings is marked by a horizon with sand and shells. Above and below the horizon with the sand and shells, material dating from XVI century was found. It is another additional argument that confirms the dating of the Rus'ka Brama complex by the first half of the XVI century according to Yuriy Nelgovskiy.

The earliest findings belong to the Golden Horde epoch (second half of the XIII – first half of the XIV century). The chronological markers of this period are the fragments of ceramic pottery with ring pallets and red clay cups produced in the South-West of Crimea.

Keywords: *Rus'ka Brama, Golden Horde, fortification history, ceramics, pot, tile, second half of the XIII – first half of the XV century, XV – XVI century, XVIII century.*

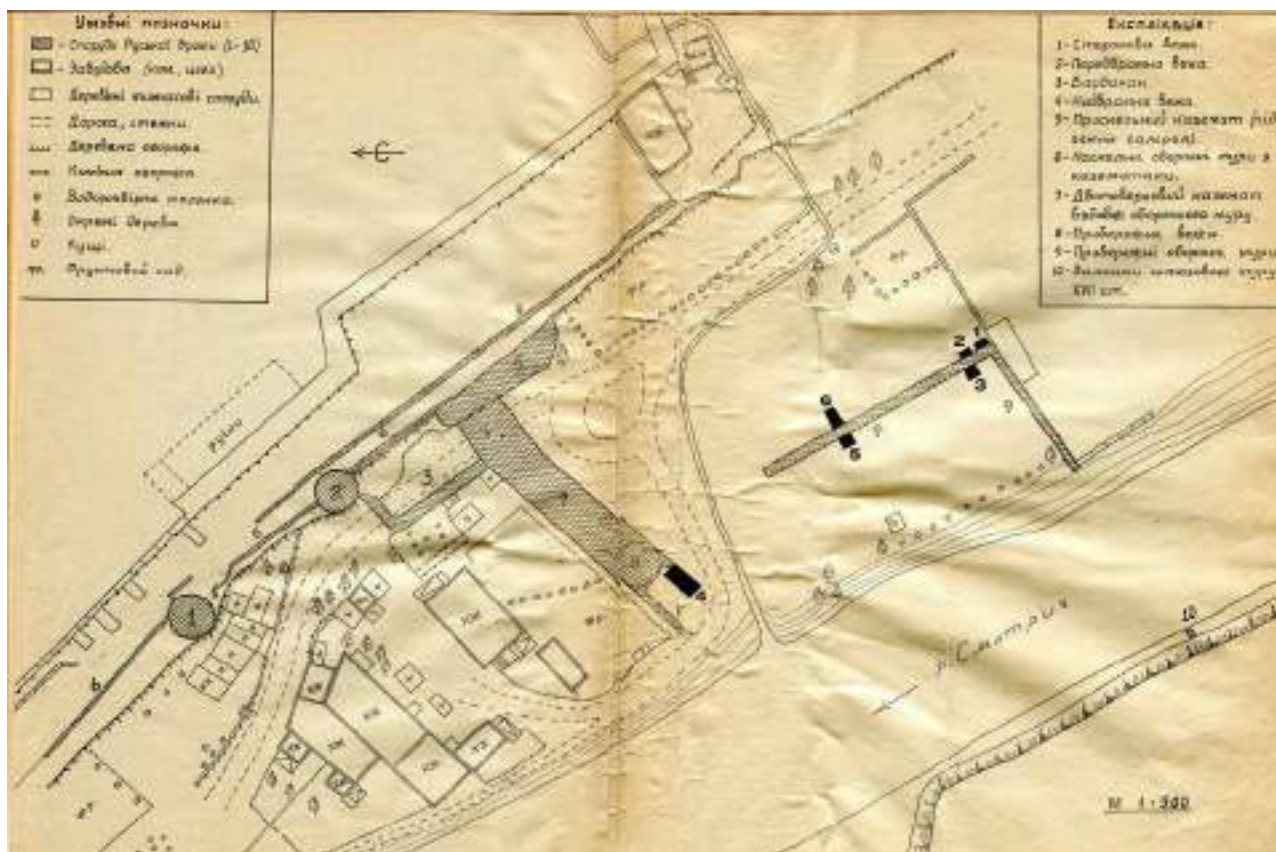

Рис. 1. План-схема Руської брами з позначенням шурфів

Рис. 2. Руська брама на фрагментах планів другої половини XVII ст. 1 – мідьорит К. Томашевича 1670-х років; 2 – план міста 1684 року

Рис. 3. Руська брама на фрагментах планів початку XVIII ст. 1 – план 1713 р.; 2 – план 1715–1721 років

*Рис. 4. Руська брама.
1 – місце закладення шурфів №1-2; 2 – виступ стіни XVIII ст., виявлений у шурфі №1.*

РУСЬКА БРАМА. ШУРФИ 2, 3. СТРАТИГРАФІЯ

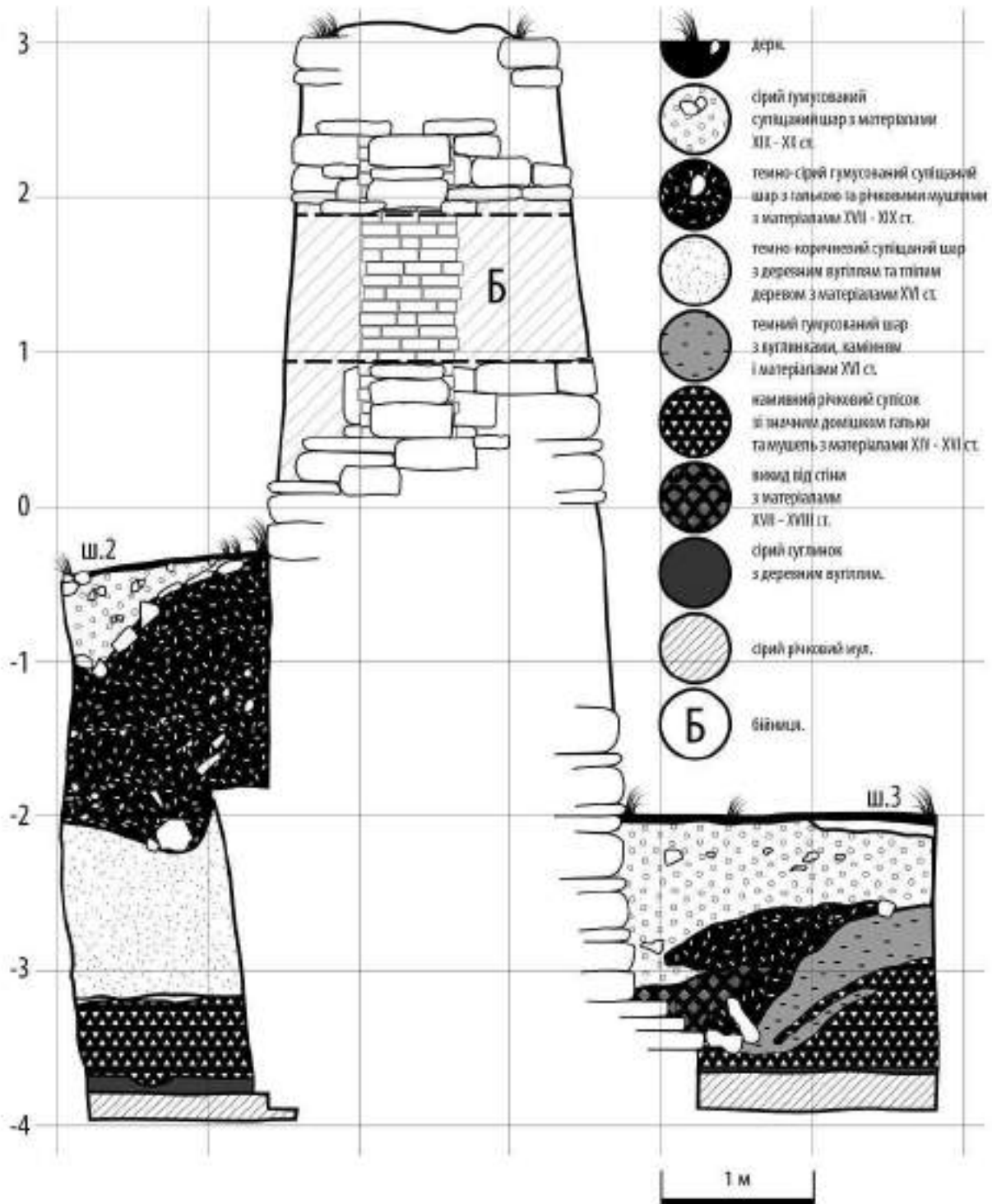

Рис. 5. Стратиграфія східного борту шурфів №2-3 (Виконав О. Омельченко)

Рис. 6. Нижні шари східної стінки шурфа №2:
 1 – Шар насичений тлілим деревом і матеріалами XVI ст.;
 2 – №2 шар намивного річкового піску з мушлями;
 3 – №3 шар насичений тлілим деревом з матеріалами XIV–XVI ст. у шурфі №2;
 4 – материк.

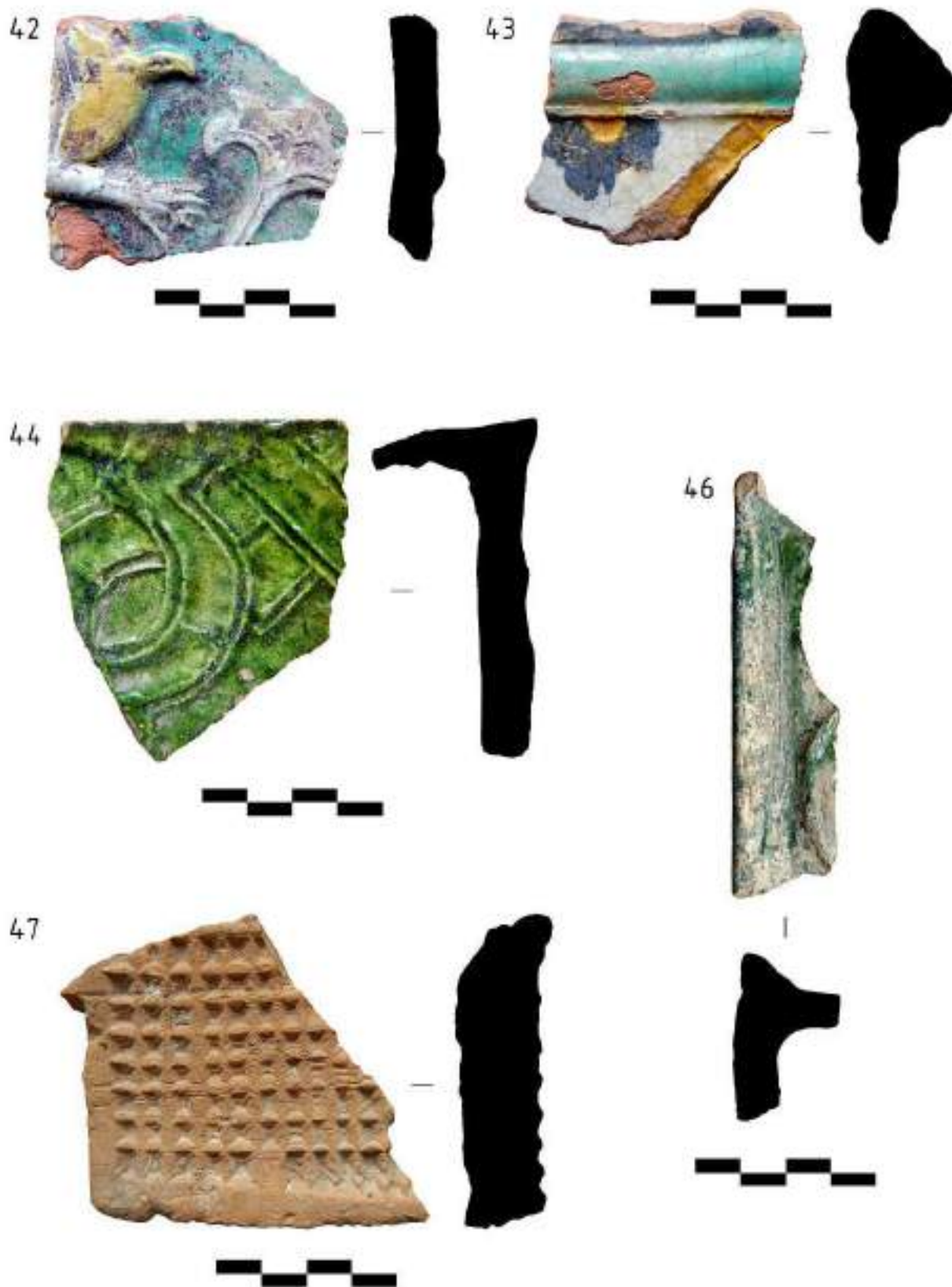

Рис. 7. Фрагменти кахель 2 половини XVII ст. з шурфу №2

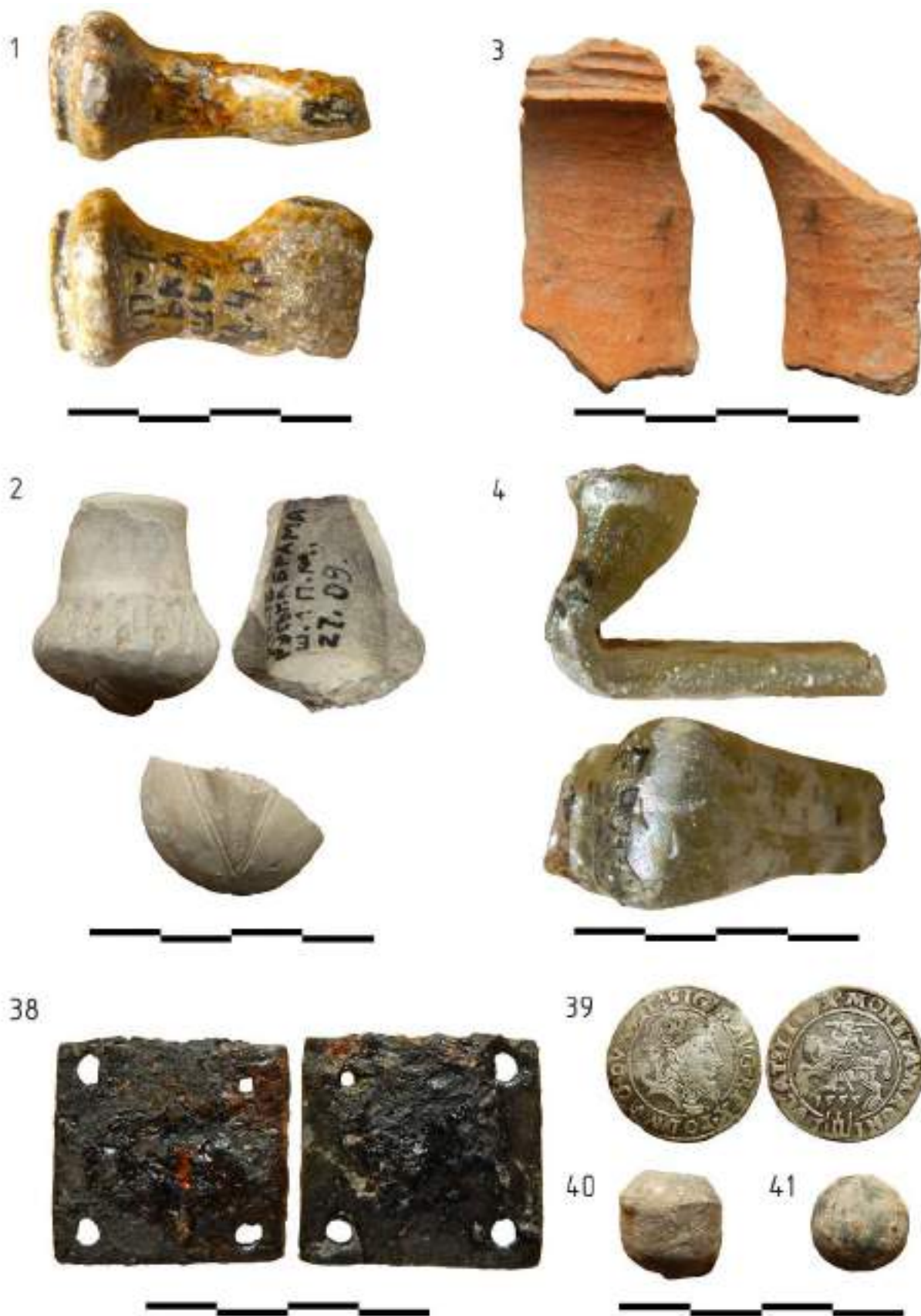
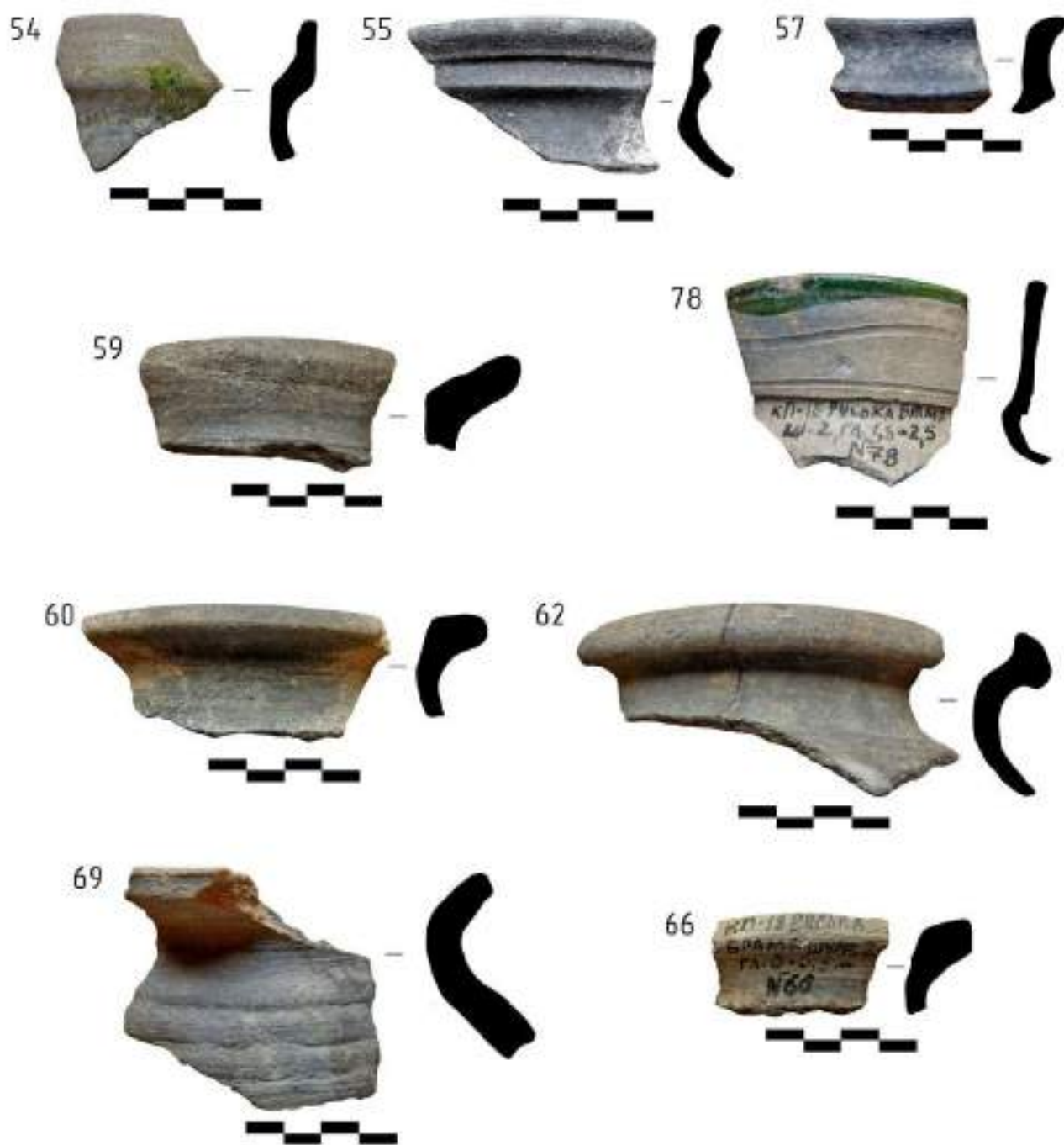

Рис. 8. Знахідки з шурфу №1

*Рис. 9. Фрагменти горциків з шурфів №1-2:
 55, 57, 78 – XVII ст.; 54 – друга половина XVI ст.;
 59, 60, 62, 66 – друга половина XV–XVI ст.;
 69 – друга половина XIII–XIV ст.*

18

19

Рис. 10. Кільцеві керамічні піддони 2 половини XIII–XIV ст. з шурфу №1.

*Рис. 11. Шурф №3. Вгорі: місце закладання шурфу показано стрілкою.
Внизу: вид на східну стінку шурфу.*

*Рис. 12. Матеріал з шурфу №3:
118, 133 – XVII ст.; 120, 122 – друга половина XV–XVI ст.; 135–138 – друга половина XIII–XIV ст.*

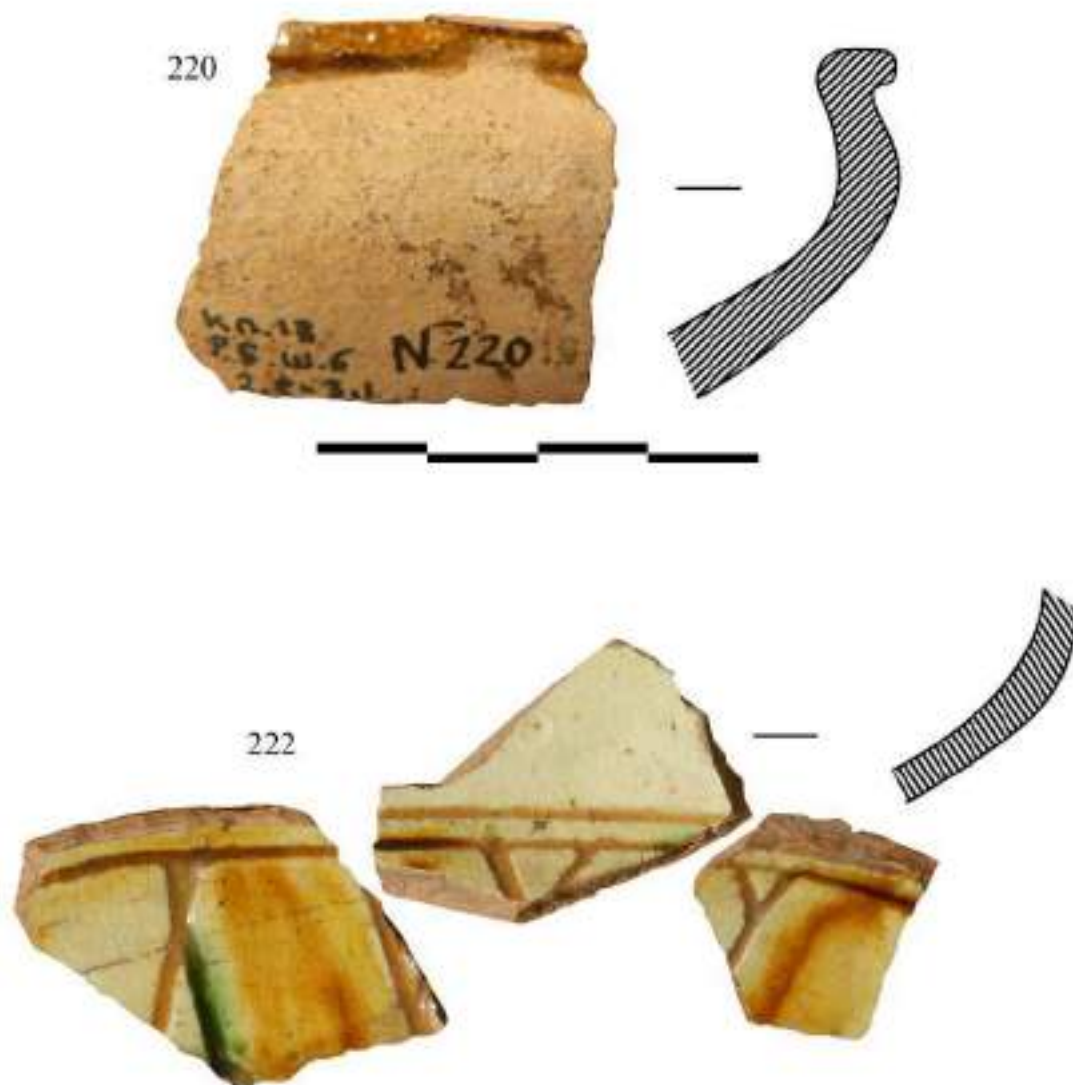

Рис. 13. Фрагменти чаш XIV ст. з шурфу №6. Золотоординський період. Кримський імпорт.

Максим Мордовін,
доцент кафедри середньовічної археології,
Науково-археологічний інститут,
Будапештський університет ім. Лоранда Етвеша, Угорщина

Ігор Прохненко,
к.і.н., с.н.с., доцент кафедри археології,
етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ»

ТІНЕНСЬКА ТЕКСТИЛЬНА ПЛОМБА ЗЛАМУ XIV–XV ст. З КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Наприкінці травня 2016 р. до наукових фондів НДІ карпатознавства ДВНЗ «УжНУ» від краєзнавців Хмельниччини надійшла товарна суконна пломба. За отриманою інформацією вона була випадково виявлена біля Кам'янець-Подільської фортеці. Належить знахідка до так званого мотузкового типу, що звисала з краю чорного, тіненського сукна, яке було одним з найдорожчих текстильних продуктів свого часу. Шлях його транспортування проходив з Тінена через брюгський ринок, морем до Гданська, звідти до Кракова, де воно, скоріше за все, і було продане наприкінці XIV або на початку XV ст.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський замок, Тінен, центр виготовлення текстилю, суконна пломба, письмові джерела, друга половина XIV – перша половина XV ст.

Постановка проблеми: Після активного впровадження до процесу археологічних досліджень новітніх технологій та інструментарію, за останні десятиріччя була суттєво вдосконалена методика польових робіт. Підвищення ефективності призвело зокрема і до помітного зростання кількості виявлених дрібних металевих виробів. Однією з масових категорій знахідок стали пов'язані з виробництвом і експортом тканин свинцеві товарні пломби.

Крім екземплярів, отриманих під час стаціонарних археологічних досліджень, в результаті покращення комунікації в мережі інтернет до музейних колекцій почала надходити значна кількість випадкових знахідок від місцевих жителів різних регіонів країни. Одну з таких пломб передали на постійне зберігання до наукових фондів НДІ карпатознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» краєзнавці Хмельниччини 31 травня 2016 року. За наданою супутньою інформацією вона була виявлена неподалік Кам'янець-Подільської фортеці (рис. 1).

Процес пломбування товарів почався ще в часи Римської імперії. Потім ця традиція продовжилася і у Візантії. Вже в ті часи користувалися свинцевими печатками, на яких вказувалося місце виготовлення товару, його якість, а іноді і сам виробник. У середньовічній Європі ця практика скоріше за все була перейнята через італійських купців з Візантії (Endrei, Egan 1982, p. 49). Спочатку використовували віск у Фландрії та Англії. Воскові товарні пломби в Англії були в обігу до другої половини XIV ст. (Egan 1987, p. 18). Перші свинцеві текстильні пломби з'явилися в Голландії і Фландрії наприкінці XIII ст. (Baart 1992, s. 128). На початку XIV ст. в Аррасі та Іпрі щорічно вже ставили десятки тисяч подібних пломб (Espinass, Pirenne 1906, s. 511). У XIV ст. на півночі Франції, у Фландрії, на заході Германії і навіть в Італії всі суконні центри прийняли спеціальні регуляції з перевірки якості і розмірів продукції, яка там виготовлялася. Кожний рулон сукна оглядали обрані місцевими ремісниками майстри, і якщо воно відповідало прийнятим нормам, ставили відповідну печатку. На одному рулоні могло бути до п'яти-шести печаток: власна ткача, перевірки розмірів, якості тканини, якості фарбування і головна печатка міста (Kaiser 2002, s. 379-380). Коли рулон згортався, пломби були з початкового краю, але їх трохи висували з центральної частини рулону, щоб до продажу останніх ліктів сукна знаки якості було видно і можна було довести походження товару. Промисловий розвиток країн Європи у наступні періоди призвів до збільшення кількості випускаючих тканину центрів і відповідно став більш різноманітним набір суконних пломб, типи яких вже рахувалися на тисячі (Kaiser 1988, s. 734).

Строкатість наявних колекцій товарних пломб більшості археологічних пам'яток і відповідно їх сукупності посилюють ще й пломби з так званими гмерками. Взагалі ж було декілька етапів пломбування. Спочатку завжди ставилася приватна пломба виробника. Потім перевіряли якість і довжину товару та, якщо не доробляли, ставили міську пломбу. На цьому рівні було як мінімум дві

можливості: пломбу міста або ставили біля гмерку, або його заміняли на неї, але додатково перебували приватним гмерком. Інша можливість, наприклад для Всхови та Гданська, де пломбу міста ставили на ще сире, нефарбоване сукно, а вже після фарбування додавали гмерк фарбника і того, хто зістригав ворсинки. Об'єкт нашого аналізу відноситься до групи чітко ідентифікованих знахідок з гербом міста-виробника, що надає більш широкі можливості у встановленні вихідної точки виготовлення предмету і маршруту його транспортування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Товарні суконні пломби на території України раніше були відомі лише за одиничними екземплярами і відповідно не отримали належної уваги у вітчизняній історіографії. На початок другого десятиріччя XXI ст. через наукові публікації пройшли всього пару екземплярів. Збір інформації про них і короткий аналіз здійснив В. Безпалько (2011, с. 414-418.). За останні роки вийшла серія спільних публікацій угорських та українських археологів про знахідки західноєвропейських пломб на землях Закарпаття, Буковини та Поділля (Мордовін, Боднарюк, Калініченко, Прохненко 2017, с. 53-56; Мордовін, Прохненко 2018, с. 55-58; 2019, с. 82-85; 2019а, с. 21-24; 2019б, с. 83-89; 2020, с. 88-94; 2020б, с. 116-121; Мордовін, Прохненко, Сухар 2020, с. 413-421; Прохненко, Мордовін 2017, с. 89-101), що суттєво наблизило цю галузь сфрагістики до етапу появи систематизованих монографічних праць і ґрунтовних каталогів.

Формування мети: Відзначимо, що на сьогодні західноєвропейські товарні текстильні пломби не часто трапляються на пам'ятках в зафіксованому стратиграфічному контексті. Саме тому кожна, навіть випадкова знахідка, потребує детального ретельного аналізу. Типологічний аналіз та хронологічна атрибуція одного подібного екземпляру, який надійшов від краєзнавців Хмельниччини, і є головною ціллю пропонованої публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження: Виявлена біля Кам'янця-Подільського плomba належить до так званого мотузкового типу. Це означає, що вона на відміну від більшості інших суконних пломб ставилася не на край рулону тканини, а, скоріше за все, висіла на сплетених в окремих шнур кінцевих нитках. Знахідка неправильної, округлої форми, частково деформована. Діаметр – 2,2 см, вага – 8,08 г (рис. 1). На аверсі в колі з перлин кайма з трьох пелюстків, в кутах написані готичним шрифтом ініціали T-H-N, ймовірно, скорочення від латинської назви THIENEN. У трилиснику коронований герб міста, в ньому стилізована, T-подібна ткацька щітка, з двома хрестами з боків руків'я. На реверсі пломби в подвійному колі зображений Агнець Божий (Agnus Dei), як посилання, з одного боку, до християнства, а з іншого – шерсть вівці – до суконного виробництва та герба міста. Агнець Божий виступає щитотримачем в гербі Тінена. Присутність ткацької щітки теж має особливе значення, тому що вона використовувалась тільки на передостанньому етапі виробництва високоякісного сукна, при якому вовняні волосинки спочатку вичісувались, а потім зістригались спеціальними ножицями. Цей етап вимагав підвищеної майстерності і практично вважався окремою професією. Стрижка фарбованого і практично готового сукна величезними, часто півтораметровими ножицями була дуже відповідальною роботою, тому що один невдалий рух за секунду перетворював на непридатні для продажу 20-30 метрів тканини! Через це фарбоване і стрижене сукно отримувало спеціальні пломби.

Цікаві особливості текстильного виробництва Тінена і експорту його продукції. Це невелике містечко (Tienen, на французькій мові Тірлемон / Tirlemont) знаходиться у фламандській частині Бельгії, на території середньовічного герцогства Брабант, за 40 км на схід від Брюсселю. Перша згадка про нього зустрічається в латинській грамоті 1099 року у формі *Mons Thenis*. В історії текстильної індустрії Фландрії належить скоріше до менших центрів виробництва суконних тканин з овечої шерсті. Значення міста почало збільшуватись тільки з XIII ст., коли правителем графства Ено (Hainaut), Жаном II була видана грамота, яка містила значні привілеї ткачам міста Тінен. У ті самі роки привілеї також були надані ряду сусідніх, більших центрів, таких як Льовен (Leuven), Брюссель або Діст (Diest) (Laurent 1935, p. 137; Wee, Mingroot 2015, p. 130). У другій третині XIV ст., під час глибокої економічної і політичної кризи, яка була наслідком зокрема і розпочатої в 1337 році Сторічної війни, Тінен вже достатньо зміцнив свої позиції на міжнародному ринку текстильної продукції і успішно скористався обвалом виробництва таких індустріальних гігантів того часу, як Турне, Іпр, Аррас тощо. Завдяки цьому, міські ремісники, зокрема і ткачі, пережили цю виробничу кризу і на кінець XIV ст. змогли суттєво збільшити випуск сукна. Це з одного боку добре підтверджує кількість ткачів в місті, яка в цей час досягла вже 400 чоловік; а з іншого боку яскрава і архітектурна репрезентація міста (Hildebrand 1866, I. 222, II. 84). Остання була відмінною рисою фламандських населених пунктів середньовіччя, коли багатство міста знаходило відображення в

репрезентативних суспільних будівлях, до яких відносились ратуші, дзвіниці (беффроа), будівлі гільдій ткачів, а також і приходські церкви. Ані середньовічної будівлі гільдії, ані дзвіниці в Тінені не збереглося, ратуша була перебудована декілька разів і дійшла до нашого часу в пізно-класицистичній формі 1836 року (рис. 3). Незважаючи на ці втрати, церква Святого Германа, яка знаходиться зі східного боку найдавнішого міського ринку, своїми непропорційно великими для такого містечка розмірами та вишуканим готичним порталом відмінно документує розквіт та багатство Тінена в XIV ст. (рис. 4).

Перша згадка про продукцію міста в міжнародній торгівлі відома з 1344 року, коли тіненське сукно продавалося в західно-німецькому місті Кельні (Holbach 2015, p. 169). У східній частині Центральної Європи сукно з Тінена в перший раз зустрічається в 1393 році в Кракові (Jahnke 2009, p. 86). У наступні десятиріччя назву міста доволі часто спостерігаємо в міських протоколах Кракова, аж до 1405 року (Székely 1968, old. 17). З них дізнаємось, що в столиці Польського Королівства в той час можна було придбати як мінімум два різновиди тіненського сукна: довге (*stamina longa Tynensia i longi de Thyn*) та коротке (*brevia de Tyn i curthi de Thyn*). У 1396 році тканини з Тінена були третіми за ціною, після брюссельських і мехеленських (Verlinden 1943, p. 14-18).

Приблизно в той самий час можна прослідкувати і шлях виробів міста до Кракова. Оскільки на території Німеччини, крім Кельну, тіненські тканини не зустрічаються, скоріше за все описаний шлях був єдиним. Сукно Тінена часто проходить в записках брюгзького купця, Хільдебранда Векінхюзена між 1398 та 1426 роками (Jahnke 2009, p. 86). Окремо необхідно підкреслити, що майже чверть (82 рулони) від загального обсягу брабантських тканин (305 рулонів), які перевозилися ганзейським торговцем Андреасом Кояном з Фландрії до Пруссії та Польщі, були виготовлені в Тінені (Abraham-Thisse 1993, p. 179-180). Ці дані чітко вказують на те, що продукція міста продавалася ними в самому місті або на великих ринках Фландрії (Брюссель і Брюгге), звідки ганзейськими купцями морським шляхом переправлялася до східно-балтійських портів, звідки вже сухопутними маршрутами транспортувалася на головні ринки об'єднаної згідно люблінської унії Польсько-Литовської держави, зокрема і на територію сучасної України, землі якої в той час входили до цього союзу.

В Угорському Королівстві також доволі часто згадуються тіненські вироби. Відомо, що тут вони з'являються в той саме рік – 1405, коли про них в останній раз пишуть в краківських протоколах (Székely 1968, old. 17). У цей рік купці з міста Кашша (суч. Košice, Східна Словаччина) закупили тіненські тканини. Відомо, що міжнародна торгівля Кошиць проходила практично виключно через Краків, тобто можна з впевненістю припустити, що згадані в цьому джерелі тіненські тканини були привезені саме з Кракова. В 1420 році тканини брабантського містечка (*tyn*) вперше згадуються в столиці Угорщини, Буді (суч. Budapest) (ZsO VII. 515. sz.), а пізніше наведені в податковому списку Ханса Зібенліндера з 1436–1437 років (Székely 1968, old. 17; Benda 2014, old. 31). Тут, як і на третину сторіччя раніше в Кракові – тіненські вироби знаходяться на третьому місці за вартістю. У щорічних облікових записках прикордонного міста Бартфи (суч. Bardejov, північний схід Словаччини) між 1421 і 1444 роками текстиль *de Tina, von Thyn* або *thynisch* згадується 19 разів. Тут отримуємо і деталі відносно зовнішнього вигляду самої тканини. Зазвичай пишуть про довге, чорне сукно (тобто щільні, вовняні вироби), яке було дорожчим за польське в чотири рази (Székely 1968, old. 17). У другій третині XV ст. тіненська продукція включена до юридичного зводу міста Буді, серед найдорожчих, поряд з англійською і фламандською (Buda város jogkönyve II. 534. (424. §)).

У другій половині XV ст. скоріше за все змінилися напрямки торгівлі тіненськими тканинами. Про це свідчать пожонські митні книги (суч. Bratislava, Словаччина), де продавцями вказані вроцлавські купці. Найпізніша згадка тіненського сукна в Угорщині датується 1510 роком, знову ж з обліків міста Бартфи (Székely 1968, old. 17). Можливо, що в цьому випадку в дійсності мова йде вже не про справжні тіненські вироби, а скоріше про подібну продукцію, тому що ці тканини знаходяться вже серед найдешевших. З подібними випадками в цей час зустрічаємося і з назвами arrasського сукна, яке вже давно не завозилося до Угорщини, але все, що за зовнішнім виглядом було схожим, називалося arrasом.

Аналогії і датування: Крім української знахідки по Європі нам відомі всього п'ять тіненських пломб. Одна з них була виявлена біля Гданська (Van Laere 2019, 63, Kat. 173), тобто чітко відповідає вже згаданому ганзейському торговому шляху. А інші чотири в Угорщині: три при розкопках середньовічного дунайського пірсу міста Пешт (суч. Budapest) (P. Horváth 2018, old. 251-252), а остання в маленькому селищі Мадярхоморог (Magyarhomorog) (Mordovin 2018, 112, 302,

Kat. 88), біля сучасного східного кордону Угорщини, неподалік від середньовічного єпископського центру біхарської єпархії, міста Надьварад (суч. Oradea, Румунія). Цікаво, що ці шість знахідок представляють три типи, де відтиски не прив'язані до типу кріплення. Скоріше за все це означає, що одну і ту саму матрицю використовували для пломб на тканині і на самій упаковці. До першого типу належить як українська знахідка, так і повна аналогія з Мадярхоморога (рис. 2, 3). Одна з пештських пломб відрізняється від попередніх тільки двоштирним кріпленням. До другого типу можемо віднести другу пештську пломбу, яка зберіглася лише частково: на аверсі видно герб міста в чотирипелюстковій окантовці. Остання пештська і гданська (рис. 2, 1-2) пломби належать до третього типу. Агнець Божий присутній і на них, але на реверсі замість герба, в десятипелюстковій, готичній окантовці фіксується латинський надпис THIEN/NENSIS, тобто тіненське [сукно].

Всі знахідки крім пештських випадкові, тому для них немає чіткого датування. Стратиграфія пештських вказує на кінець XIV ст. – першу половину XV ст. За джерелами видно, що розквіт виробництва та експорт тіненських тканин припадає на другу половину XIV і на початок XV ст. Присутність цієї продукції на угорських ринках може трохи розширити це датування в напрямку середини XV ст. Сам по собі мотузковий тип пломб вже допомагає в датуванні. Використання такого кріплення було характерним в першу чергу в перші сторіччя практики пломбування тканин, тобто в XIV – XV ст., і застосовувалось, як ми це бачимо на сьогодні, виключно у Франції, Фландрії і на північному заході Німеччини (в прикордонних з Фландрією регіонах). Найвідоміші подібні приклади можемо згадати з Турне, Мехлена й Аахена, і у всіх випадках датування не виходить за межі середини XV ст.

Висновки. Підбиваючи підсумки всім наявним археологічним та історичним даним, можна стверджувати, що пломба виявлена неподалік Кам'янець-Подільської фортеці звисала з краю чорного, тіненського сукна, яке було одним з найдорожчих текстильних продуктів свого часу. Шлях його транспортування скоріше за все проходив з Тінена через Брюгський ринок, морем до Гданська, звідти до Кракова, де, ймовірно, воно і було продане наприкінці XIV або на початку XV ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Безпалько, В. 2011. Суконні пломби як джерело для дослідження торгових шляхів, зв'язків та побуту на українських землях XVI – початку XVII ст. *Нові дослідження козацької доби на Україні*. Київ, Вип. 20, Част. 1, с. 414-418.
- Мордовін, М., Боднарюк, М., Калініченко, В., Прохненко, І. 2017. Західноєвропейські товарні текстильні пломби XIV – XVII ст. на землях Північної Буковини. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей наукового семінару, м. Чернівці, 15 грудня 2017 року*. Чернівці, с. 53-56.
- Мордовін, М., Прохненко, І. 2018. Товарна текстильна пломба міста Турне з околиць с. Зелена Липа. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей II наукового семінару, м. Чернівці, 6 грудня 2018 року*. Чернівці, с. 55-58.
- Мордовін, М., Прохненко, І. 2019. Товарні пломби Невицького замку. *Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції*. м. Чернівці, 8 квітня 2019 року. Чернівці, с. 82-85.
- Мордовін, М., Прохненко, І. 2019а. Товарні текстильні пломби XVI – XVII ст. на пам'ятках Закарпатської обл. України. *IV Міжнародна науково-практична конференція до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат. Проблеми їх збереження та використання»*. Збірник тез. Львів, с. 21-24.
- Мордовін, М., Прохненко, І. 2019б. «Англійські» товарні текстильні пломби з Верхнього Попруття та Середнього Подністрів'я. *III міжнародний науковий семінар «Археологія Буковини: здобутки та перспективи», присвячений 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука. Тези доповідей*. м. Чернівці, 13 грудня 2019 року. Чернівці, с. 83-89.
- Мордовін, М., Прохненко, І. 2020. «Англійська» текстильна пломба з Хотина. *Матеріали XVII науково-практичної конференції «Хотинська фортеця у літописах. До 350-річчя від дня народження Самійла Величка»*. Хотин, с. 88-94.
- Мордовін, М., Прохненко, І., 2020б. Західноєвропейські текстильні пломби XVI – XVII ст. з Новоселицького р-ну Чернівецької обл. *IV міжнародний науковий семінар «Археологія Буковини: здобутки та перспективи»*. Тези доповідей. м. Чернівці, 11 грудня 2020 року. Чернівці, с. 116-121.

- Мордовін, М. В., Прохненко, І. А., Сухар, А. І. 2020. Рідкісна англійська текстильна пломба XVI ст. з Невицького. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія*. Ужгород, Вип. 1(42), с. 413-421.
- Прохненко, І., Мордовін, М. 2017. Товарні текстильні пломби Середнянського замку. *Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністрів'я у середні віки та новий час. Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 29 вересня 2017 р.)*. Хотин, с. 89-101.
- Abraham-Thisse, S. 1993. Le commerce des draps de Flandre en Europe du Nord: Faut-il encore parler du déclin de la draperie flamande au bas Moyen Âge? *La draperie ancienne des Pays-Bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles)*. Actes du colloque tenu à Gand le 28 avril 1992. – *Draperies Production in the late medieval Low countries: Markets and Strategies for Survival (14th-16th Centuries)*. Proceedings of the Colloquium Ghent, April 28th 1992. Eds. Marc Boone, Walter Prevenier. Leuven, p. 167-206.
- Baart, J. 1992. De opkomst van nijverheid en handel in Holland. *Teksten van lezingen gehouden tijdens het Symposium „Handel, handelsplaatsen en handelswaar vanaf de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen” te Rotterdam van 2 t/m 3 november*. Rotterdam, s. 128.
- Benda, J. 2014. Posztókereskedelem és posztósboltok a későközépkori Budán. *A textilművész évezredek a Kárpát-medencében*. Szerk. Szulovszky János. Budapest, 2014, old. 27-42.
- Buda város jogkönyve II.: Buda város jogkönyve II. Közreadja: Blazovich László, Schmidt József*. Szeged, 2001.
- Egan, G. 1987. *Provenanced Cloth Seals*. Sub-Department of Medieval Archaeology, University College, University of London, submitted for the degree of Doctor of Philosophy. London.
- Endrei, W., Egan, G. 1982. The Sealing of Cloth in Europe. *Textile History*. 13, p. 49.
- Espinas, G., Pirenne, H. 1906. *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*. I. Bruxelles.
- Hildebrand, B. 1866. Zur Geschichte der deutschen Wollenindustrie. I. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 6. (1866) 186-254., II. 7. (1866), s. 81-153.
- Holbach, R. 2015. Cloth Production and Cloth Trade in Hanseatic Towns with Regional and Non-Regional Products Reflected in Normative and other Sources. *Textiles and the Medieval Economy. Production, Trade and Consumption of Textiles, 8th-16th Centuries*. Eds. Angela Ling Huang, Carsten Jahnke. Oxford, 2015, p. 167-188.
- Jahnke, C. 2009. Some Aspects of Medieval Cloth Trade in the Baltic Sea Area. *The Medieval Broadcloth: Changing Trends in Fashions, Manufacturing and Consumption*. Eds. Kathrine Vestergård Pedersen, Marie-Louise Nosch. Oxford, 2009, p. 74-89.
- Kaiser, R. 1988. Fälschungen von Beschauzeichen als Wirtschaftsdelikte im spätmittelalterlichen Tuchgewerbe. *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica, München, 16.-19. September 1986. Teil V. Fingierte Briefe, Frömmigkeit und Fälschung, Realienfälschungen*. Hannover, s. 734.
- Kaiser, R. 2002. Mittelalterliche Tuchplomben – Überreste, Sammelobjekte und technick-, textil- und wirtschaftsgeschichtliche Quellen. *Inquirens subtilia diversa. Dietrich Lohrmann zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Horst Kranz, Ludwig Falkenstein. Aachen, s. 379-380.
- Laurent, H. 1935. *Un grand commerce d'exportation au Moyen Âge: la draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens (XIIe-XVe siècle)*. Paris.
- Mordovin, M. 2018. *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak)*. Budapest.
- P. Horváth, V. 2018. Középkori kések, olló és sarló a pesti Duna-partról – Knives, scissors and a sickle from the coast of the Danube in Budapest. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, old. 249-271.
- Székely, Gy. 1968. A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII-XVII. századi Közép-Európában. *Századok*, 102, old. 3-34.
- Van Laere, R. 2019. *Loden zegels & verzegelingen. Eerste hulp bij identificatie*. I-II. Wijer.
- Verlinden, Ch. 1943. *Brabantsch en Vlaamsch laken te Krakau op het einde der XIVe eeuw*. Antwerpen.
- Wee, H., Mingroot, E. 2015. The Charter of the Clothier's Guild of Lier, 1275. *Cloth and Clothing in Medieval Europe. Essays in Memory of Professor E. M. Carus-Wilson*. Eds. Negley Boyd Harte, Kenneth George Ponting. London, p. 129-150.
- ZsO. *Zsigmondkori oklevéltár. I-XII*. Szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint, Mikó Gábor. Budapest 1951-2017.

Maxim Mordovin,

Associate Professor, Department of Medieval Archaeology,
Scientific and Archaeological Institute,
Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary

Ihor Prokhnenko,

PhD, Senior Researcher, Docent,
Department of Archaeology,
Ethnology and Cultural Studies of the
State Higher Educational Institution
“Uzhhorod National University”

TINEN TEXTILE SEAL OF THE SECOND HALF OF THE 14th – FIRST HALF OF THE 15th CENTURIES FROM KAMIANETS-PODILSKYI

A cloth seal discovered just beside the Castle of Kamianets-Podilskyi is one of the best-preserved such items identified as a product of Tienen, a small Belgian textile production centre. The averse depicts the coat of arms of the town in a three-lobed frame with T-H-N initials in the corners, which may be an abbreviation of the Latin Thienen. The obverse depicts Agnus Dei, referring both to Christianity and wool as the raw material of the town's production.

Since this is a stray find, it lacks any stratigraphical dating. There are, however, five similar objects: one from Poland and four Hungary, which may help to clarify its chronological frames. The six cloth seals altogether represent three different types. The one from Kamianets is identical with a Hungarian one, found in Magyarhomorog, close to the Hungarian-Romanian border. Another one found on the medieval quayside of Danube, in the former Royal borough of Pest (present-day Budapest) differs from the previous two just in the way it was attached.

A second cloth seal from Pest belongs to the second type. It has survived only partially, however, the coat of arms of Tienen is still identifiable. The third find from Pest and the one from Poland (Gdańsk) represent the third type. In this case, the averse contains the similar Agnus Dei, while the obverse gives a Latin inscription THIEN/NENSIS.

All cloth seals except those from Pest are stray finds. The stratigraphy of the quayside of Pest enables to date these items to the second half of the 14th or early 15th century. This dating fits quite well with the information given by the written sources. According to the latter, the textile industry of Tienen started to develop yet in the 13th century. However, the peak of the production was in the second half of the 14th century. In the same period, we have documents proving that the main distribution territory of the Tienen-fabrics was the eastern part of Central-Europe, namely Polish and Hungarian Kingdoms.

Keywords: the Castle of Kamianets-Podilskyi, Tienen, textile production centre, cloth seal, documents, second half of the 14th – first half of the 15th centuries.

Рис. 1. Тіненська текстильна пломба з Кам'янець-Подільського

Рис. 2. Тіненські товарні пломби.

Рис. 3. Тінен. Центральна площа міста

Ігор Прохненко,
к.і.н., с.н.с., доцент кафедри археології,
етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ»

Марія Жиленко,
лектор-екскурсовод Археологічного музею
ім. Е. А. Балагурі ДВНЗ «УжНУ»

КАХЛІ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

Розташований біля селища Королево Берегівського району Закарпатської області України замок Нялаб характеризується потужним культурним шаром, складною стратиграфією та значною кількістю речового матеріалу. У польових сезонах 2007, 2011 – 2019 рр. експедицією Ужгородського національного університету на ньому досліджені чотири приміщення, де простежені конструкції п'яти кахляних печей. В процесі розкопок виявлені тисячі фрагментів і десятки цілих екземплярів кахлів XVI – першої половини XVII ст. Відносяться вони до різноманітних типів: мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, коробчасті плитки з рослинним декором, антропо- та зооморфними зображеннями, на релігійну тематику, з геральдичними символами та короноподібні з верхнього обрамлення печей.

Ключові слова: Угорщина, Королево, замок Нялаб, археологічна експедиція, кахляна піч, кахлі.

Постановка проблеми: Кахлі представляють одну з найбільш поширених категорій знахідок на території середньовічних та ранньомодерних археологічних об'єктів, серед яких палаци аристократів, замки, монастирі, будинки міщан та навіть багаті селянські помешкання. Матеріал виробів – кераміка вдало протистоїть часу та природнім факторам. У більшості випадків зберігається навіть глазур, що вкриває поверхню виявлених екземплярів.

Оздоблена кахлями піч виконувала роль не тільки опалювальної споруди, але й основної прикраси кімнати, слугувала предметом престижу. В епоху середньовіччя, за умови незначної кількості декоративних елементів, картинки на цих плитках суттєво поживлявали інтер'єр. Вони були своєрідними провідниками у світ тогочасного стилю і до сьогодні допомагають краще зрозуміти естетичні вподобання, спосіб мислення, систему цінностей тогочасної людини. Зображення від геометричних і простих рослинних орнаментів до сцен повсякденного життя та релігійних сюжетів завжди підлаштовувались під модні тенденції відповідної епохи.

Коли ж ці опалювальні споруди з'явилися та почали поширюватись у Верхньотиському регіоні? Археологами доведено, що в епоху Арпадовичів на території Угорського королівства існували виключно курні хати. Добре вивчені і тогочасні опалювальні споруди: кам'яні або глинобитні печі, дим з яких виходив через отвір у даху. Наступні історичні періоди принесли суттєві зміни у побуті, однією з яких стала поява печей закритого типу, оснащених димарем.

Кяхляні печі є суто європейським винаходом. З'явилися вони близько XII ст. в Альпах, а їх «предками» були звичайні глинобитні, у стіни яких для пришвидшення і підвищення тепловіддачі вмуровували чашкоподібні або мископодібні посудини. Більш широкого розповсюдження вони отримали протягом XIII – XIV ст., з цього часу відомі і їх перші зображення. Найбільш потужні центри виробництва кахлів діяли на території південних німецьких земель, Чехії та середньовічного Угорського королівства. Хоча перші кахляні печі в Угорщині з'явилися ще у середині XIV ст., на початку правління Людовика Великого, в угорській мові слово «кальга» (угор. *kályha* – кахляна піч) тривалий період означало не власне піч, а її складові елементи, тобто власне кахлі. Саму ж опалювальну споруду до XVII ст. називали «*ketence*», аналог глинобитної печі.

Перші кахлі мали форму чашки з широкою, відкритою горловиною та денцем, що звужувалось. У стіну печі їх вмуровували горловиною назовні. Згодом з'явилися мископодібні екземпляри, з чотирикутним та трикутним вінцем. Виготовлені на гончарному колі вироби почали вмонтовувати в глиняні стіни щільними рядами, створюючи тим самим прототип кахляної печі. Форма та розміри (останні були пропорційними до розміру печі) керамічних елементів, що використовувались для зведення печей, були надзвичайно різноманітними. Найчастіше трапляються мископодібні кахлі з квадратною горловиною, які на XV ст. вже були розповсюджені по всій території Угорського королівства.

Коробчасті ж кахлі формували з двох елементів – декорованої зовнішньої (лицьової) сторони та тильної частини, яку виготовляли на гончарному колі. З'єднували їх між собою ще у сирому вигляді. З XVI ст. майстри почали використовувати простішу техніку, коли до тильного боку кахлі прикріплювали глиняну стрічку, замінивши нею мископодібну частину (Méri 1957, old. 193).

Тиражування коробчастих кахлів відбувалося за допомогою шаблонів-форм, які заповнювали сирогою глиною. Абсолютно ідентичні екземпляри, виготовлені з одного негатива, відомі ще з часів середньовіччя. Декоровані печі поступово стали невід'ємним елементом інтер'єру у залах багатих шляхетських та міщанських помешкань, з'явилися ажурні орнаменти, поліхромне фарбування, а з кінця XV ст. запроваджена і техніка майоліки (Holl 1958, old. 214).

Негативи для тиражування кахлів виготовляли як з дерева, так і з глини, але декорування виконував не завжди пічник. Для елітарних опалювальних споруд часто замовляли форми у відомих, висококваліфікованих різьбярів (Parádi 1957, old. 179-184), а в окремих випадках, як наприклад кахлі королівського палацу у Буді, пластичні елементи (частини тіла, деталі одягу, тощо) формували вручну.

Будівельні елементи для печей виготовляли за різними техніками. Незважаючи на спорідненість, виробництвом цих елементів займалась окрема група фахівців, а не прості гончарі. Більшість кахлярів звичайний посуд не виготовляли взагалі, а ази своєї майстерності передавали від батька до сина. На території поселень гончарів вони іноді мали навіть окрему вулицю, як наприклад «вулиця Кахлів» у Медераші (Румунія) (Kós 1972, old. 147). Печі, зазвичай, споруджували ті ж самі майстри, які кахлі і виготовляли.

Коли зводили печі, слідкували за тим, щоб розташовані один над одним ряди кахлів зв'язувались між собою подібно цеглинам у стіні. Для цього потребували і половинчасті кахлі, і кутові елементи. Для верхнього обрамлення печей також виготовляли спеціальні, часто ажурні вироби.

Закриті печі прямокутної або циліндричної форми зводили з коробчастих або мископодібних кахлів, які тісно прилягали одна до одної. Окремі елементи споруди відділяли горизонтальні, профільовані виступи, з особливим акцентом на верхнє обрамлення печі. Для кріплення елементів використовували глину із різними домішками, ретельно заповнюючи усі щілини, щоб з конструкції не йшов дим. Товщина глиняного шару відповідала глибині кахлів, які трималися виключно за рахунок глини. Щойно зведені печі одразу розпалювали і при слабкому вогні глина висихала повільно. Випалювання відбувалось поступово, в декілька етапів, щоб від різких перепадів температури глина не потріскалася.

Після окупації Османською імперією центральної частини Угорського королівства більшість кваліфікованих майстрів переселилася на північно-східні території та в Трансильванію, а їх місце зайняли звичайні гончарі (Nagy 1968, old. 94). Фаховий рівень останніх не завжди дозволяв виготовляти високоякісну продукцію, вони могли задовільнити потреби хіба що заможних селян. Внаслідок цього на Альфельді у XVIII – XIX ст. керамічні печі були витіснені глинобитними, адже переважна більшість населення не могла оплатити послуги гончарів, що залишилися на місцях.

Для виготовлення всіх необхідних елементів печі майстер у середньому потребував два тижні. Ще кілька днів займали глазурування та випал кахлів. Змонтовану піч потрібно було перевірити та виправити недоліки (Sabján 1987, old. 148). Таким чином майстер-пічник міг за рік зробити на замовлення у середньому не більше 12–14 опалювальних споруд.

Розповсюдження декоративних кахлів, зрозумілим чином бере свій початок з двору угорських королів. За результатами розкопок Вишеградського королівського двору, Будайської фортеці та Естергомського єпископського палацу встановлено, що в середині XIV ст. тут діяли щонайменше три майстерні, які обслуговували королівський двір та резиденції придворних аристократів. Про це свідчить різна сировина та техніка виготовлення кахлів. З другої половини століття майстерні почали діяти і за межами столиці, печі робили вже й для багатих монастирів та великопанства (Holl 1958, old. 212). Згодом вони поширилися й у середовищі міщанства.

На зламі XVI – XVII ст. кахлі стали настільки популярними, що їх почали виготовляти і у селах. Майстерні, зазвичай, задовольняли потреби певного чи меншого ринкового округу, враховуючи купівельну спроможність населення. У селах печі замовляли переважно заможніші селяни, які готову продукцію вивозили з майстерні власним транспортом. Але в той самий час майстри виготовляли кахлі й не маючи замовлення, продавали свій товар на ринках, ярмарках найближчих сіл і містечок (Sabján 1987, old. 150).

Незважаючи на такий стан речей, з території середньовічного Угорського королівства не відома жодна збережена піч. Втім, у ході розкопок тогочасних осередків влади виявлено чимало кахлів, що збереглись повністю або фрагментарно, а це дає можливість для подальшої реконструкції як окремо взятих елементів, так і опалювальних споруд у цілому. Значна група знахідок накопичена і на Королівському замку Нялаб. Вона вимагає свого наукового осмислення в контексті розгляду тенденцій розвитку регіонального кахлярства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: В останні десятиріччя на території Закарпатської області України спостерігається суттєве збільшення обсягів польових археологічних досліджень замків та палаців пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Основна увага науковців спрямована на вивчення Невицького замку (експедиція Обласної станції юних туристів на чолі з О.В. Дзембасом) та укріплених пунктів в Виноградіві, Королеві, Хусті, Середньому, Броньці, Квасові, Сільці, Вишкові та Чинадієві (медієвістичний загін експедиції Ужгородського національного університету на чолі з І.А. Прохненком). Найбільша за кількістю і різноманіттям колекція кахлів виявлена на Королівському замку Нялаб, який вже став одним з базових при вивченні регіональних особливостей матеріальної культури населення доби пізнього середньовіччя та раннього модерного часу.

Розташований на північно-західній околиці селища Королево Берегівського р-ну, на вершині 52-метрової гори. Із замку відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає за 300 м від укріплень. Центр фортеці, площею 52 x 47 м, у плані наближеної до овальної форми, знаходиться у північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик із колодязем. За 20 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арочним зводом у центральній частині. Додаткову захисну лінію оточував рів. Для контролю ґрунтової дороги – єдиного зручного підходу до замку, на південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастион клиноподібної форми.

Письмові джерела свідчать про функціонування фортеці на північно-східній окраїні Угорського королівства з кінця XIII – початку XIV ст. до третьої чверті XVII ст. Первинне укріплення збудовано між 1272 та 1315 роками. До зведення фортеці в околицях села Фелсас (перша назва Королева) існувала королівська мисливська садиба (*domus regalis*), яку востаннє згадують у 1272 р., а замок з'явився у джерелах з 1315 р. (Hazai... 1897, old. 193). На початку XIV ст. Карл Роберт подарував замок королівському камерарію Беке Боршо (Karácsonyi 1900, old. 211). Після переходу останнього на бік Матея Чака, замок захопив та відновлював з руїн березький жупан Томаш (A Perényi... 2008, 24, 25). У 1378 р. король Людовик, разом із посадою жупана Угочанщини передав Нялаб у користування pro honore молдавському вельможі Драгу та його братам. У 1405 р., за заслуги перед королем у боротьбі проти антикороля Владислава Неапольського Сигізмунд дарував замок Нялаб з домінією Петру Перені, чим спровокував більш ніж столітню судову тяжбу між родами Драгфі та Перені. З початку XV ст. до останньої третини XVII ст. замок, з невеличкими перервами, залишався у володінні баронської гілки роду Перені. Незважаючи на те, що його власники не приймали участь у політичних змовах XVI – XVII ст., і завжди залишалися лояльними до влади Габсбургів, у Відні було прийняте рішення про руйнування замку, яке відбулося в 1672 р.

Хоч історія Нялабської фортеці доволі насичена подіями, донедавна на замковій території та її найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки місцевими ентузіастами, які передали частину виявлених старожитностей до Угорського національного музею (м. Будапешт) в 1859 та 1881 рр., співробітниками Музею Природи (м. Київ) у 80-х рр. та Українського спеціального науково-реставраційного інституту “Укрзахідпроектреставрація” (м. Львів) на початку 90-х рр. минулого сторіччя. Систематизоване археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 року. У польових сезонах 2007, 2011–2019 рр. експедиція Ужгородського національного університету вивчала планування замку та його стратиграфію. Аналіз здобутої колекції речового матеріалу свідчить про життєдіяльність на укріпленому пункті з початку XIV до середини XVII ст., що, в основному, узгоджується з інформацією письмових джерел (Прохненко 2014; 2015; 2016; 2016а; Прохненко, Гомоляк 2007; 2009; Прохненко, Жиленко 2016; 2017; Прохненко, Жиленко, Мойжес 2016; Prochnenko, Žilenko 2019; Prohnenko, Mojzssez, Zsilenko 2012; 2013; Prohnenko, Zsilenko 2015; 2019; Prochnenko, Zhylenko, Moizhes 2016).

Зафіксована в центральній частині пам'ятки потужність культурного шару становила від 4,0 до 5,0 м, а в досліджених приміщеннях виділені два основні горизонти (до і після руйнування стін замку солдатами австрійського гарнізону на чолі з Конрадом Меєром Бранденбурзьким у 1671–1672 рр.). Верхній утворювали масивні уламки стін, завали великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, що однорідною масою заповнили замкові кімнати після підривів. Нижній горизонт відповідно залягав нижче рівня підлог приміщень. Складався він з глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття (штукатурка, уламки цегли, каміння). Його заповнення становили фрагменти кераміки та індивідуальні знахідки XIV–XVI ст.

Формування мети: Одну з найбільш масових категорій інвентарю Королівського замку представляє колекція кахлів різноманітних типів: мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, коробчасті плитки з рослинним декором, антропо- та зооморфними зображеннями, на релігійну тематику, з геральдичними символами, коронкоподібні з верхнього обрамлення печей тощо. Знахідки характеризуються формовкою з добре відмученого глиняного тіста з більшим або меншим додаванням піску, достатнім випалом переважно до дзвінкого стану, кольором від охристого до світло-сірого та темно-коричневого. Накопичені значні матеріали вимагають формування чіткої типологічної схеми, прив'язаної до хронологічної атрибуції, що і є основною метою пропонованої публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження: Мископодібних кахлів реставровано кілька десятків. За одиничними винятками, поливою вони не прикрашалися. У всіх екземплярів горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані вони квадратної форми, розмірами: 18,5 – 22,1 см x 19,1 – 21,9 см. Дно округле, діаметром 7,5 – 10 см (рис. 1, 1-6).

Наступна група – цибулеподібні кахлі. Вони нагадують перевернуті крупні бокали без підставок. Поверхня більшості з них вкрита глазур'ю зеленого кольору. Параметри: висота – 17 – 24,6 см; діаметр основи – 10,5 – 12,2 см (рис. 2, 1-8).

Гібридною формою мископодібних та цибулеподібних знахідок є кахлі з пуклями. Їх лицьова сторона вкрита глазур'ю зеленого або жовтого кольору, а значна частина екземплярів прикрашена валикоподібними наліпами з насічками, врізними горизонтальними або хвилястими лініями. У всіх предметів горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані вони квадратної форми, розмірами: 18,8 – 22 x 19,7 – 22 см. Дно округле, в двох випадках вирізане (рис. 3, 1-4).

Значною кількістю представлені кахлі коробчастого типу. Серед них окрему групу складають вкриті рослинним орнаментом кахлі. Характеризуються вони серійністю і різноманітним декором. Як правило, в центральній частині площини подані квітка або хрест, від яких до кутів, а іноді і до бічних стінок плиток відходили листки або квітки. Лише в одному випадку квітка (лілія) вміщена до вази у натюрмортному стилі (рис. 6, 4). Більшість кахлів оздоблено зеленою, салатовою та коричневою поливою, але зустрічаються і неглазуровані екземпляри. Зовнішня поверхня зазвичай наближеної до квадратної форми, розмірами: 19,7 – 21,3 x 19,8 – 21,5 см. Висота тильної румпи – 7,6 – 8,8 см (рис. 4, 1-6; 5, 1; 6, 1-3).

У скупченні кахлів біля печі №2 виявлені не вкриті поливою товстостінні екземпляри з орнаментом у вигляді черепиці (лузки риби) і рослинним декором, для яких характерна відсутність тильної румпи і чіткі сліди формування за допомогою тканини. Тісто знахідок рихле, обпал достатній, колір охристий. Параметри плитки з орнаментом у вигляді черепиці – 18,9 x 33,6 см (рис. 5, 3). Прикрашений в готичному стилі екземпляр, від центрального геометричного декора якого до кутів тягнуться чотири лілії, має розміри 17,7 x 18,7 см (рис. 5, 5).

У печі №5 і біля неї виявлені масивні вкриті зеленою глазур'ю екземпляри, на яких передані деталі віконного вітражу з круглими вставками (рис. 5, 2).

Зооморфні зображення на кахлях Королівського замку представлені шістьма штампами. Перший – серія коробчастих кахлів з двома розташованими один перед одним єдинорогами, голови яких обернуто в різні боки. Тулуби тварин вкриті лускоподібним декором, самі ж вони знаходяться у сидячому положенні. Між єдинорогами височіють дві вигнуті і переплетені у формі серця квітки. У верхній частині плитки проставлена дата, яка, скоріше за все, визначає і приблизний час спорудження печі № 4 – 1610 рік. За винятком одного неглазурованого екземпляра, всі кахлі цієї серії вкриті поливою світло-зеленого кольору. Параметри плиток: ширина – 21 см; висота – 21 см; висота тильної румпи – 7 см (рис. 7, 1). Відзначимо, що єдинороги в іконографії символізують чистоту, незайманість і часто виступають супутниками діви Марії (Pavlík-Vitanovský 2008, s. 539-558).

Наступним типом кахлів є вкриті зеленою глазур'ю коробчасті плитки, на лицьовій поверхні яких переданий фантастичний птах з масивним тулубом і розправленими крилами, який у загальних рисах нагадує дракона. Тварина вкрита лускоподібним декором, подібним до орнаментативної єдинорогів. Параметри кахлів: ширина – 20 см; висота – 22 см; висота тильної румпи – 7,5 см (рис. 7, 2).

Окрему серію кахлів представляють політі зеленою глазур'ю коробчасті екземпляри із зображенням двох леопардів. Звірі йдуть назустріч один одному і підтримують лапами розміщену між ними квітку. Ширина екземплярів – 27,9 см; висота збереженої частини – 9,1 см (рис. 7, 5).

Біля печі № 3 знайдений фрагмент кахлі (5,3 x 5,1 см), вкритої поливою жовтого кольору. На ній збереглася частина стилізованого лева з довгим вигнутим хвостом. Поруч з хижаком знаходяться три зірки (рис. 7, 4). Крім цього, ще декілька фрагментів із зображенням лева іншого штампу поки не підлягають повній реконструкції (рис. 7, 3; 6-8).

Як правило, на пам'ятках пізнього середньовіччя значну групу кахлів становлять плитки з антропоморфними зображеннями. На Королівському замку це маса уламків, серед яких всього два екземпляри підлягають реконструкції. Найбільш повно збережена плитка виявлена в камері топки печі № 1. Це коробчаста кахля, лицьова поверхня якої вкрита жовтою глазур'ю. На ній переданий лицар-вершник. У нього комплектне озброєння, а саме меч, спис, щит та шолом. Зовнішня поверхня кахлі прямокутної форми, розмір – 17,6 x 20,4 см. Висота тильної румпи – 5,4 см (рис. 8, 1). Подібні за сценарієм плитки добре відомі на пам'ятках Румунії (Istrate 2004, p. 115-140; Pl. 3; 14; 15).

У Королево на сьогоднішній день виявлені лише два типи кахлів зі світським мотивом. Перший – це фрагмент коробчастої кахлі з поліхромною глазур'ю світло-коричневого, зеленого та чорного кольорів. Аналогії з Требішова та Кошице (Словаччина) (Chovanec 2005, s. 54; Rusnák / в печаті) дозволяють говорити, що зовнішня поверхня екземпляра наближена до квадратної форми, розмірами 21,0 x 22,8 см (рис. 8, 2), на ній подана сцена заручин закоханих. Візуальне порівняння зроблених одним штампом плиток дозволяє вважати, що виготовлена в кошицькій майстерні форма привозилася ремісником як на близько розміщені (Требішов), так і на віддалені (Королево) пункти, де з місцевої глини формувалися кахлі, які фарбувалися у відповідності до кольорової гами конкретних печей.

Наступні екземпляри зі світським мотивом відомі у фрагментах. Це вкриті зеленою поливою кахлі із зображенням парочки, яка тримається за руки (рис. 8, 3).

У горизонті I розкопу III виявлена значна кількість фрагментів кахлів з антропоморфними зображеннями, які не піддаються чіткій ідентифікації. Один екземпляр аморфної форми (приблизні розміри 5 x 5 см), уламок коробчастого ізразця, политого глазур'ю зеленого кольору. На фрагменті передана голова чоловіка, з чітко виділеними очима, носом, щоками, ротом і підборіддям. Прижате вище лоба ребристою перев'язю довге волосся звисає до плечей. Виготовлена плитка з добре відмученого глиняного тіста, обпал наскрізний, колір сірий (рис. 9, 6).

Ще один фрагмент (6 x 13 см) – частина не вкритого поливою коробчастого ізразця, на якому зображений чоловік (від шиї до колін), одяг якого перетягнутий поясом. Нижче нього на одязі передані численні вертикальні складки. Права рука зігнута в лікті, її долоня прижата до груді трохи нижче серця. Ліва рука не торкається тулуба, вона направлена вниз. Виготовлена кахля з рихлого, але достатньо відмученого глиняного тіста із зафіксованими домішками дрібнозернистого піска, обпал наскрізний, колір світло-коричневий (рис. 9, 7).

До категорії фрагментарних плиток із зображеннями людей відносяться і три фрагменти від двох кахлів одного штампу, один з яких не вкритий глазур'ю, другий – вкритий поливою зеленою кольору. На кахлях зображений одягнений в обладунки лицар, корпус якого трохи розвернутий вліво. Правою рукою воїн торкається впертого в землю щита, а лівою – тримає прапор. Прапор у верхній частині завершується невеликим листоподібним гострим навершям, нижче якого майорить полотнище з чітко переданим хрестом. Виготовлені плитки з добре відмученого глиняного тіста зі значними домішками дрібнозернистого піска, обпал достатній, колір світло-коричневий і сірий (рис. 9, 1-2; 4). До фрагментів з антропоморфними зображеннями відносяться і плитки з батальними сценами (рис. 9, 5), а також аристократами з відповідними ознаками влади (рис. 9, 3).

Серед виявлених на Нялабі кахлів окрему групу становлять екземпляри зі старозавітними сюжетами (Prohnenko, Mojzsesz, Zsilenko 2012, old. 241-285). Перший мотив (більше десяти плиток) –

сидячий на троні під аркою король, який в лівій руці тримає скіпетр, а правою підпирає бік. Коробчасті кахлі вкриті глазур'ю коричневого, гірчичного або зеленого кольору, їх лицьова поверхня підквадратної форми, розміри 23,0 x 23,2 см, висота тильної румпи – 5,8 см (рис. 10, 1). Иконографія та надписи на подібних знахідках регіону (Кошице, Шаріш, Фюзер) (Slivka-Vallašek 1991; Feld 2002, 37-38) дозволяють ідентифікувати зображення не з конкретним королем Угорщини, а з модернізованим поданням біблійного царя – Давида або Соломона.

На відміну від попереднього, наступний сюжет представлений дуже фрагментарно. Це уламки коробчастих кахлів, вкритих глазур'ю зеленого кольору. Незважаючи на їх малі розміри, вдалося встановити, що на них зображений Самсон, який розриває пащу леву (рис. 10, 1-2). Для трьох фрагментів одного штампу є аналогія – ціла плитка з музею Прикладного мистецтва (м. Будапешт, Угорщина) (Gruia 2010, р. 203-211; 2013, р. 353). Мотив належить до одного з найбільш популярних в пізньому середньовіччі. На території Угорського королівства А. Груя нараховує дев'ятнадцять різних штампів із Самсоном і левом (Gruia 2010, р. 203).

У колекції кахлів Королівського замку представлені й зображення святих. Як і на більшості пам'яток Європи, на Нялабі особливою популярністю відзначався епізод боротьби зі змієм-драконом християнського великомученика Юрія (Георгія). Ці плитки двох варіантів. Перший – коробчасті кахлі, вкриті глазур'ю коричневого або зеленого кольору. Зовнішня поверхня екземплярів підквадратної форми, розмірами – 19,5 x 19,8 см. Юрій верхи на коні пронизує списом дракона. Святий одягнутий у лицарські обладунки, у правій руці тримає спис, випускаючи його з-під пахви. Зображення не відзначається реалістичністю. Особливу увагу майстер намагався сконцентрувати на обличчі, яке непропорційно велике відносно до розміру всього тіла. Біля голови Юрія в лівому верхньому куті сцени знаходиться принцеса, що навколішки, молитовно склавши руки, благає про порятунок. Крилатий змії лежить під копитами коня, обплівши хвостом його задню ліву ногу. Спис Юрія направлений у розкриті пащу рептилії (рис. 11, 1).

Зображення цього мотиву в значній кількості різноманітних варіацій зустрічається на кахляних плитках пізнього середньовіччя та ранньонового часу (Gyuricza 1992; Gruia 2006, р. 7-48; Krása... 2008). Фрагмент ідентичної знайдений в Королеві плитки виявлений тільки на замку Паріч в м. Требішов (Словацьчина) (Chovanec 2005, s. 54). При єдності штампу, знахідка з резиденції палатина Імре Перені більш парадна, вона вкрита поліхромним розписом.

У Королеві також виявлені фрагменти від трьох плиток іншого штампу з мотивом протиборства св. Юрія зі змієм-драконом. Це коробчасті кахлі, вкриті глазур'ю жовтого та зеленого кольору, на яких частково збереглися зображення принцеси, Юрія, коня та дракона. Майже ціла кахляна плитка цього штампу з Тирнави (Румунія) знаходиться у фондах Музею прикладного мистецтва (м. Будапешт, Угорщина, інвентарний номер 78.146.1) (Gruia 2013, р. 354). Записи в інвентарній книзі музею свідчать, що вона походить з Надьпрепоштфалви (Рум.: Тирнава (Târnava), раніше Проштя Марє (Proștea Mare)). До Музею прикладного мистецтва знахідка була передана з музею Брукентал в Сібіу. Звертає на себе увагу той факт, що між Тирнавою і Королевою декілька сотень кілометрів, що не характерне для розповсюдження кахлів одного штампу. У центрі композиції св. Юрій сидить на коні і пронизує дракона списом. На відміну від попередньої групи кахлів Нялаба, Юрій не одягнений у лицарські обладунки. У правій руці він тримає спис і направляє його у відкриту пащу змія. На віддалі від подій, на другому плані, крім принцеси у правому верхньому куті подані обличчя царя та цариці (рис. 11, 2).

Одиничним екземпляром у кахляній колекції релігійного спрямування представлений вкритий зеленою поливою фрагмент антропоморфної кахлі-ліщини (довжина збереженої частини – 10,6 см; ширина – 8,3 см). Це зігнута у лікті ліва рука з обламаними перстами. Особливості одягу, розміщення долоні і відтиск на плечовій частині дозволяють ототожнити цю скульптуру з Богородицею, яка тримає дитя-Ісуса (рис. 11, 3). На території Закарпаття подібний тип кераміки зустрічається відносно рідко. У королівському замку така знахідка була зустрінуто вперше. Відноситься вона до доволі рідкісних виробів – кутових скульптур кахляних печей, характерних для Західної Європи. З кінця XIV ст. такі екземпляри, правда в дуже обмеженій кількості, відомі в угорських фортецях і королівських замках Діюшдьор, Вішеград, Тата, Буда та інших. Всі скульптури зліплені окремо і тому сильно різняться між собою.

Однією знахідкою представлений і фрагмент коробчастої кахляної плитки, вкритої поліхромною глазур'ю (коричневого та зеленого кольору), на якій подані Богородиця з Ісусом. Лицьова поверхня ізразця прямокутної форми, розмірами 16,9 x 24,9 см (рис. 11, 5).

Серед кахлів з релігійними мотивами також відзначимо половину коробчастої плитки, вкритої зеленою глазур'ю, з зображенням янгола. Зовнішня поверхня екземпляра наближеної до квадратної форми, розмірами – 21 x 21,1 см (рис. 11, 4).

Окрему і доволі значну групу кахлів Королівського замку становлять знахідки з геральдичною символікою (герби короля Матяша Корвіна, роду Перені та Габсбургів). За влучним визначенням Ш. Голчіка, погляд на власний герб зігривав господаря навіть тоді, коли піч не топилася (Holčik 1978, s. 12). Зрозуміло, що це відноситься лише до тих геральдичних символів, які належали власнику замку або його високопоставленим гостям.

Іноді ж у печах використовували кахлі із зображенням герба вже померлого правителя, скоріше за все, в якості декоративного елемента без будь-якого змістового навантаження. Ця категорія на замку Нялаб представлена фрагментами XVI ст., на яких присутні геральдичні символи короля Матяша Корвіна. У першу чергу, це два уламки від вкритих зеленою глазур'ю коробчастих кахлів із зображенням геральдичного лева. На основі цілих екземплярів даного штамп з м. Клуж (Румунія) (Gruia 2012, p. 32-34; Rusu 2012, p. 313-326), можна говорити, що зовнішня поверхня виробів підквадратної форми, розмірами – 21,3 x 21,8 см. Художню композицію складали великий геральдичний щит і включений у нього менший щит з гербом Угорського королівства, над якими знаходиться ворон з перстнем у дзьобі. Два обернутих один до іншого і стоячих на одній лапі лева тримають над вороном корону. У верхній частині великого щита розміщений ряд декоративних трикутників (рис. 13, 1). Ворон з перстнем у дзьобі – основний символ дворянського роду Гуняді. Про дарування графського титулу і розширення герба Яноша Гуняді йдеться в грамоті угорського короля Ласло V Постума (1445 – 1457 рр.) від 1 лютого 1453 р. (Національний архів Угорщини, № DL 24762).

На сьогодні тільки на Нялабі відомі кахлі з гербом Перені – одного з найбільш впливових родів Угорського королівства. Представлені знахідки трьома штампами. Перший – це неглазуровані коробчасті екземпляри, зовнішня поверхня яких наближена до квадратної форми, розмірами – 18,3 x 19,4 см. Висота тильної румпи – 7,2 см. На плитках переданий оточений рослинним декором геральдичний щит, на полі якого – профіль розвернутої у правий бік крилатої чоловічої бородатої голови, яка в коротких лапках тримає корону (рис. 13, 5). Інші два фрагменти з верхньої окантовки печі, один від грубої поліхромної плитки, політої темно-зеленою, світло-зеленою, помаранчевою та чорною глазур'ю, другий – з зеленою поливою. На кахлях – розвернута вправо аналогічна голова з бородою та косою, перед профілем поліхромного екземпляра поставлена дата – 1578 (рис. 13, 3-4).

Відзначимо, що хоча це геральдичне зображення на кахлях зустрічається вперше, воно добре відоме за епітафіями з Абауйвара, Кошиць, Рудабані та Требішова (Héczei-Markó, Rácz 2013, old. 55-71; Csoma-Csergheő 1888, old. 295-303; Dercsényi-Gerő 1963, old. 41, 43, 56; Slivka-Vallašek 1991, s. 212; Chovanec-Dronzek-Bajus 2004, s. 10; 13; 73; 74). Також герб Перені представлений в оформленні залів замків Шарошпоток, Шикловш і в самому Королеві. Присутній він і на печатях представників роду, і в книгах Януса Панноніуса та Бенедикта Ком'яті.

На чотирьох кахляних плитках переданий герб Габсбургів – двоголовий орел з розпущеними крилами та хвостом. Його лапи розставлені в боки. У пазурях правої орел тримає меч, а лівої – скіпетр. На грудях птаха – геральдичний щит з гербом Угорщини, а над головами – корона. Біля меча написана літера "A", скіпетра – літери "DM", тобто "після різдва Христового". Кахлі вкриті зеленою або світло-коричневою глазур'ю, в одному випадку присутні обидва ці кольори. Ширина плиток – 16,6 см; висота – 20,7 см (рис. 13, 8).

К. Козак на основі археологічного матеріалу з території Угорщини, Румунії та Словаччини відзначив, що на ранніх зображеннях двоголового орла птах не тримає в пазурях ні шаблі, ні булави, вінець знаходиться на головах, а не в полі між ними, кінцівки крил направлені до нижніх кутів. У свою чергу на екземплярах XVII – XVIII ст. лише іноді зустрічається, що орел не тримає в лапах зброї і крила завжди направлені до верхніх кутів (Kozák 1963, old. 65-200). Ці спостереження дозволяють датувати королівські знахідки першою половиною XVII ст.

Кохлі верхньої окантовки печей на Нялабі представлені значною кількістю уламків і лише три штампи підлягають реконструкції.

Перший, це коробчасті плитки, вкриті зеленою глазур'ю. Лицьова поверхня прикрашена антропо-зооморфним зображенням (дві розвернуті в протилежні боки і зв'язані між собою хвостами риби з людськими головами). Над сюжетом розміщений ряд короноподібних наліпів. Форма виробів прямокутна, зовнішня поверхня має розміри – 17,2 x 22,1 см. Висота тильної румпи – 7 см (рис. 14, 1).

Одиничним екземпляром представлена пластинчата плитка, з тильного боку оспаткована напівовальним виступом-підставкою. Зовнішня сторона вкрита поливою зеленою кольору. Увінчаний ізразець трьома виступами у вигляді розпущених бутонів лілій. Ширина екземпляра – 24,6 см; висота – 6,3 – 6,9 см (рис. 14, 3).

Наступний вид – серія пластинчатих прямокутних кахлів печі №4 з напівовальними виступами-підставками. Прикрашені знахідки лускоподібним декором, над основою на 11,5 см височіє арфоподібний наліп. Параметри пластилини: висота – 10,1 см; ширина – 15,3 – 15,6 см (рис. 14, 2).

Фрагментарно представлені і інші типи кахлів з коронкоподібного обрамлення печей (рис. 14, 4-5;7).

Різноманітність типів, форм, штампів і технології виготовлення кахляних плиток Королева дозволяє стверджувати про функціонування на Нялабі значної кількості відповідних опалювальних споруд. На цей момент простежені конструкції п'яти з них.

Піч №1. Датується початком XVI ст. Її кахляна викладка була розібрана в XVII ст. і складена в збудованій з туфових блоків камері топки. Овальну в плані кочегарку обмежувала кладка з трьох рядів в пів цегли, у верхній частині злегка нахилена всередину конструкції. За 2,5 м над нею з порівняно легких туфових блоків зведено арочне перекриття. Устя камери топки виходило до вмонтованого в стіну димаря, за яким знаходилися два розміщених одне над іншим житлових приміщення 1а та 1б. Конструктивні особливості печі дозволили визначити її як гібридний варіант кахляних печей і кам'яних печей типу *hurocaustum* (рис. 15).

Піч №2 знаходилася в південно-західному куті приміщення 1б. Зведена наприкінці XV – на початку XVI ст., розібрана в ході перепланування замкових стін у XVI ст. У результаті реконструкції фортеці від печі лишилася вмонтована в стіну камера топки, яку закидали камінням, частково залили розчином і закрили туфовими блоками стелі приміщення 1а. Збережена частина кочегарки увінчана аркою і по всій площі облицьована добре обпаленою цеглою. За 20 см над аркою в стіні простежений квадратний в розрізі (0,1 x 0,1 м) невеличкий димовідвід (рис. 15).

Піч №3. Функціонувала в першій половині XVII ст. Від конструкції залишилася викладена в північно-західному куті кімнати 1а у два шари цегли і вкрита невеликим шаром обмазки платформа підквадратної форми (1,1 x 1,2 м) (рис. 15).

Піч №4. Її завал знаходився біля західної стіни кімнати 2, в 0,6 м від входу до приміщення. Основа печі (розміри 1,6 x 1,3 м) складена з невеликих туфових блоків на рівні підлоги. З південного та західного боків на туфову подушку були вертикально поставлені та з'єднані між собою залізною скобою дві кам'яні плити. Вони склали основу конструкції нижнього ярусу печі, до якого входили більше 60 мископодібних кахлів. Верхній ярус печі був зібраний з коробчастих неполиваних кахлів з рослинним орнаментом, коробчастих плиток вкритих зеленою глазур'ю з рослинним декором і зооморфними (єдиногоги, птах-дракон) зображеннями (рис. 16). Верхню окантовку печі представляли пластинчаті вкриті зеленою глазур'ю кахлі, увінчані арфоподібними наліпами. Дрова до печі завантажувалися із самої кімнати, а відвід диму здійснювався через прикрашений хвилястими та горизонтальними лініями масивний керамічний димар (висота – 0,86 м; діаметр нижнього отвору – 0,48 м; діаметр верхнього отвору – 0,3 м). Як вже відзначалося, приблизний рік зведення печі встановлений за проставленою датою на кахлі з єдиногогами – 1610.

Піч №5. Це найбільш інформативний архітектурний компонент кімнати №4, виявлений в її південно-західному куті. Зруйнована кахляна піч простежена безпосередньо під дерновим шаром на денній поверхні, займала рівно чверть приміщення і в плані мала форму квадрату зі сторонами по 3,3 м. Долівка камери топки колоподібної конфігурації діаметром 2,63 м. Викладена вона в основному з цегли і лише місцями з керамічних плиток для підлоги, поставлених на глиняну основу. Стіни камери топки зроблені виключно з цегли і зберіглися до висоти 0,6 м. Їх нахил і сходження кожного наступного ряду кладки до центральної частини свідчить про куполоподібну конструкцію, яка в центральній частині оснащена керамічним димарем. Устя печі довжиною 0,67 м і шириною 1,2 м обмежене туфовими блоками, покладеними на викладку з каменю. Східна стіна печі кам'яна. У заповненні і частково за межами зруйнованої конструкції печі №5 виявлена значна кількість уламків кахляних плиток, більшість з яких складають серії і дозволяють говорити про структуру всього об'єкту (рис. 17).

Висновки. На завершення аналізу кахлів Королівського замку необхідно відзначити відчутну різноманітність їх типів, форм, штампів і технології виготовлення. Це дозволяє говорити про функціонування на Нялабі значної кількості різночасових кахляних опалювальних споруд, які за сумарним датуванням входять у хронологічні межі XVI – XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Прохненко, І. А. 2014. Королівський замок Нялаб. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів "Археологія & Фортифікація України"*. IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, приурочена 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834 – 1908), Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, Вип. 4, с. 234-243.
- Прохненко, І. А. 2015. Кахляна піч 4 Королівського замку Нялаб. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів, Археологія & Фортифікація України*. V Всеукраїнська науково-практична конференція, приурочена 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», Вип. 5, с. 117-124.
- Прохненко, І. А. 2016. Кімната №3 Королівського замку Нялаб. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів, Археологія & Фортифікація України*. VI Міжнародна науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934), Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., Вип. 6, с. 150-156.
- Прохненко, І. А. 2016а. Дослідження Королівського замку Нялаб. *Археологічні дослідження в Україні 2015*, Київ, с. 38-41.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, О. М. 2007. Дослідження Виноградівського та Королівського замків у 2007 році. *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate. Rumunсько-українські відносини. Історія та сучасність*, Cluj-Napoca – Satu Mare, с. 83-94.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, О. М. 2009. До історії замків Закарпаття. *Військово-історичний альманах*, Київ, 1(18), с. 71-97.
- Прохненко, І. А., Жиленко, М. А. 2016. Королівський замок Нялаб во владении потомков молдавского воеводы Саса. *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă*, Chișinău, Vol. 10[XXV], nr. 2, с. 53-66.
- Прохненко, І. А., Жиленко, М. А. 2017. Монети Королівського замку Нялаб. *Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея*, Одеса, III, с. 141-156.
- Прохненко, І. А., Жиленко, М. А., Мойжес, В. В. 2016. Королівський замок Нялаб. *Вісник Інституту археології*, Львів, Вип. 11, с. 123-154.
- A Perényi család levéltára 1222-1526*. 2008. Közzéteszi: Tringli István, Budapest.
- Chovanec, J. 2005. Palatínska kachľová pec Imricha Perényiho. *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch*, Trebišov, s. 257-259.
- Chovanec, J., Dronzek, J., Bajus, L. 2004. *Kostol Navštívenia blahoslavenej Panny Márie v Trebišove*, Trebišov.
- Csoma-Csergheő. 1888. A Perényiek középkori síremlékei. *Archaeologiai Értesítő*, VIII, old. 295-303.
- Dercsényi, D., Gerő, L. 1963. *A sárospataki Rákóczi-vár*, Budapest.
- Feld, I. 2002. Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról. *Gerencserek, kályhások, tűzviigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékről*, Gyula.
- Gruia, A.-M. 2006. Saint George on Medieval Stove Tiles from Transylvania, Moldavia and Wallachia. An Iconographical Approach. *Studia Patzinaka*, Cluj-Napoca, 3, p. 7-48.
- Gruia, A.-M. 2010. Winged Samson and popular iconography in sixteenth-century Transylvania. *Acta musei Napocensis*, Cluj-Napoca, 47/II, p. 203-211.
- Gruia, A.-M. 2012. *Povestiri la gura sobei. Catalog selectiv al colecției de cahle a Muzeului Național de Istorie Transilvaneie*, Cluj-Napoca.
- Gruia, A.-M. 2013. *Religious representations on stove tiles from the medieval kingdom of Hungary*, Cluj-Napoca.
- Gyuricza, A. 1992. *Reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról*, Miskolc.
- Hazai oklevéltár 1234-1536*. 1897. Szerk. Nagy I., Deák F., Nagy Gy. Budapest.

- Héczey-Markó, Á., Rácz, M. 2013. Perényi Péter sírköve az abaújházi református templomban. *Folia historica*, Budapest, XXVIII, old. 55-71.
- Holčík, Š. 1978. *Stredoveké kachliarstvo*, Bratislava.
- Holl, I. 1958. Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század-XV. század közepe. *Budapest régiségei*, 18, old. 211-300.
- Istrate, D.-M. 2004. *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Accent.
- Karácsonyi, J. 1900. *A magyar nemzetségek a XIV század közepéig*, Budapest, I köt.
- Kós, K. 1972. *Népélet és néphagyomány*, Bukarest.
- Kozák, K. 1963. Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon. *Budapest Régiségei*, Budapest, XX, p. 65-200.
- Kráska, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlí Moravy a Slezska*. 2008, Uherské Hradiště.
- Méri, I. 1957. A nadabi kályhacsempék. *Archaeologiai Értesítő*, 84, old. 187-206.
- Nagy, K. 1968. Alakos kályhacsempék Kevermesről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, old. 91-98.
- Parádi, N. 1957. Későközépkori kályhacsempék negatívok. *Folia Archaeologica*, IX, old. 179-186.
- Pavlík, Č., Vitanovský, M. 2008. Magický jednorožec a jeho ztvárnění na kachlích gotiky a renesance. *Archaeologia historica*, Brno, 33/08, s. 539-558.
- Prochnenko, I., Žilenko, M. 2019. Jezuitská sviatostka z korolevského hradu Ňaláb. *Numizmatika. Časopis Slovenskej numizmatickej spoločnosti pri SAV*, Bratislava, 28, s. 27-30.
- Prochnenko, I., Mojsesz, V., Zsilenko, M. 2012. A királyházi vár csempékályhája. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, Nyíregyháza, LIV, old. 241-285.
- Prochnenko, I., Mojsesz, V., Zsilenko, M. 2013. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, Nyíregyháza, LV, old. 203-250.
- Prochnenko, I., Zsilenko, M. 2015. A királyházi Nyaláb vár. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2015*, Kökény, old. 68-71.
- Prochnenko, I., Zsilenko, M. 2019. Újabb kutatások a királyházi Nyalábvárban (Koroljevo, Ukrajna). A 3. helyiség feltárása. *Archaeologiai Értesítő*, Budapest, 144. kötet, old. 137-167.
- Prochnenko, I., Zhylenko, M., Moizhes, V. 2016. Korolevo castle of Nyaláb. *Archaeologia historica*, Brno, 41, 1, p. 273-299.
- Rusnák, R. 2010. Archeologické výskumy AÚ SAV v historickom jadre Košíc. *AVANS*.
- Rusu, A. A. 2012. Stove Tiles with the Royal Coat of Arms of King Matthias I Corvinus. *Ephemeris Napocensis*, București, XXII, p. 313-326.
- Sabján, T. 1987. Adatok a kályhás mesterségről. *Ház és Ember*, 4.sz, old. 137-154.
- Slivka, M., Vallašek, A. 1991. *Hrady a hradky na východnom Slovensku*, Košice.

Ihor Prochnenko,
PhD, Senior Researcher, Docent,
Department of Archaeology,
Ethnology and Cultural Studies of the
State Higher Educational Institution
"Uzhhorod National University"

Maria Zhylenko,
Lecturer-Guide, Balaguri Archaeological Museum
of the State Higher Educational Institution
"Uzhhorod National University"

STOVE-TILES FROM NYALAB CASTLE IN KOROLEVE

The castle of Nyalab, located in the northwestern outskirts of the village of Korolevo of Vynohradiv district, stands out by its stratigraphic diversity, rich cultural layer, and numerous finds. Since 2007 expedition of Uzhhorod National University started studying of Korolevo castle. During 2007, 2011 – 2019 five test pits and five excavation sites have been set up in different parts of the monument. The depth of the cultural layer

varied from 1,5 to 5,7 m. Four living rooms with the tile-stoves have been explored and a significant collection of materials has been found during the works.

Collection of stove-tiles comprises one of the best represented categories of Korolevo castle's inventory. It consists of different types of tiles: pot-shaped, onion-shaped, panel, and hybrid tiles with floral and zoomorphic décor, anthropomorphic and zoomorphic images, religious themes, heraldic symbols, as well as crest tiles from the upper framing of tile-stove etc. The finds are formed with well elutriated clay dough with grater or less admixture of sand. They are well fired (mainly resonant). The stove-tiles are from ocher to light grey and dark brown in color.

Variety of types, forms, molds, and production technologies suggests that significant number of constructions for clay firing existed at the castle of Nyalab. Currently five of them have been explored.

Keywords: Hungarian Kingdom, Korolevo, castle of Nyalab, archaeological expedition, tile-stove, stove-tiles.

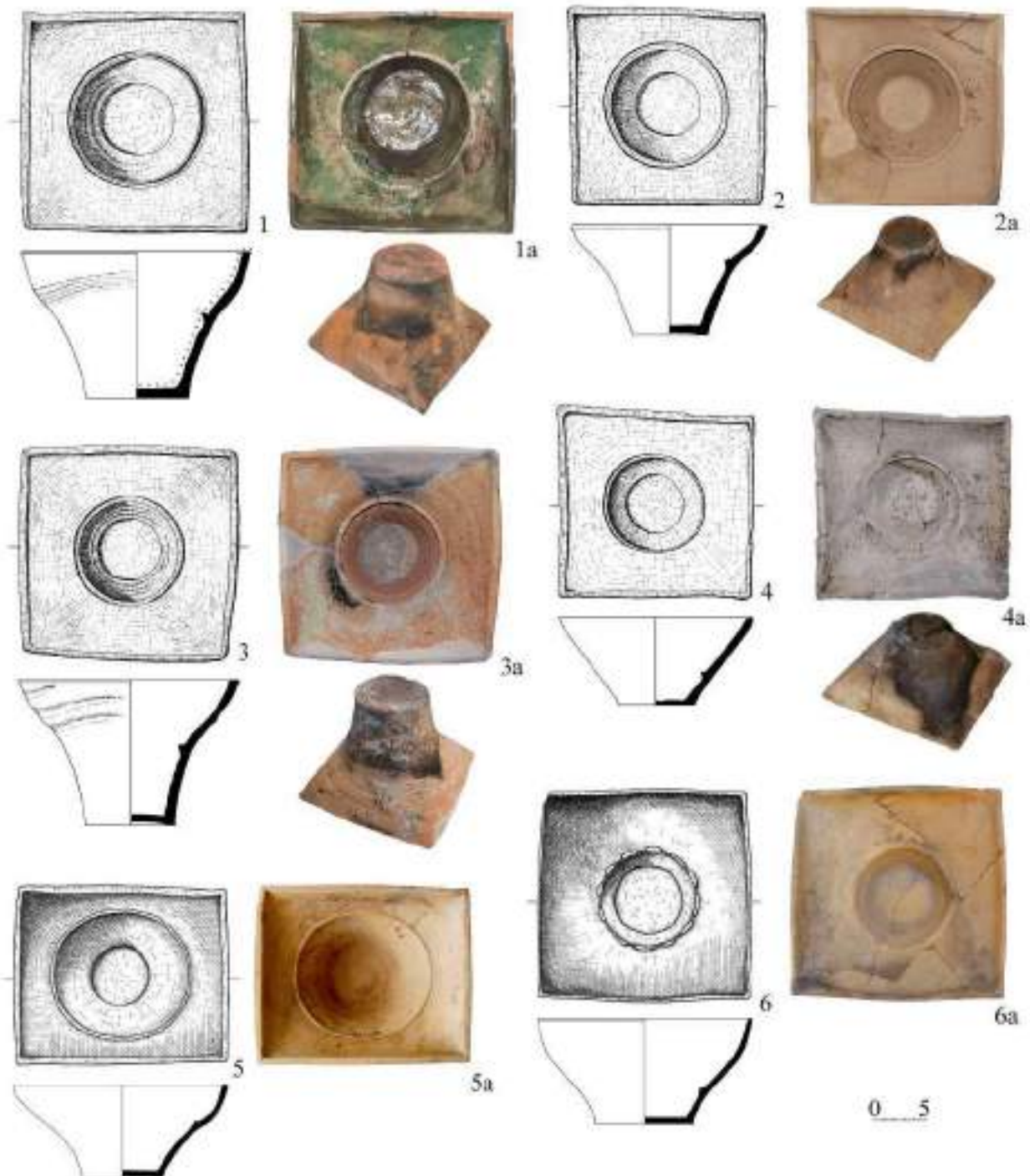

Рис. 1. Королево. Замок Нялаб. Мископодібні кахлі

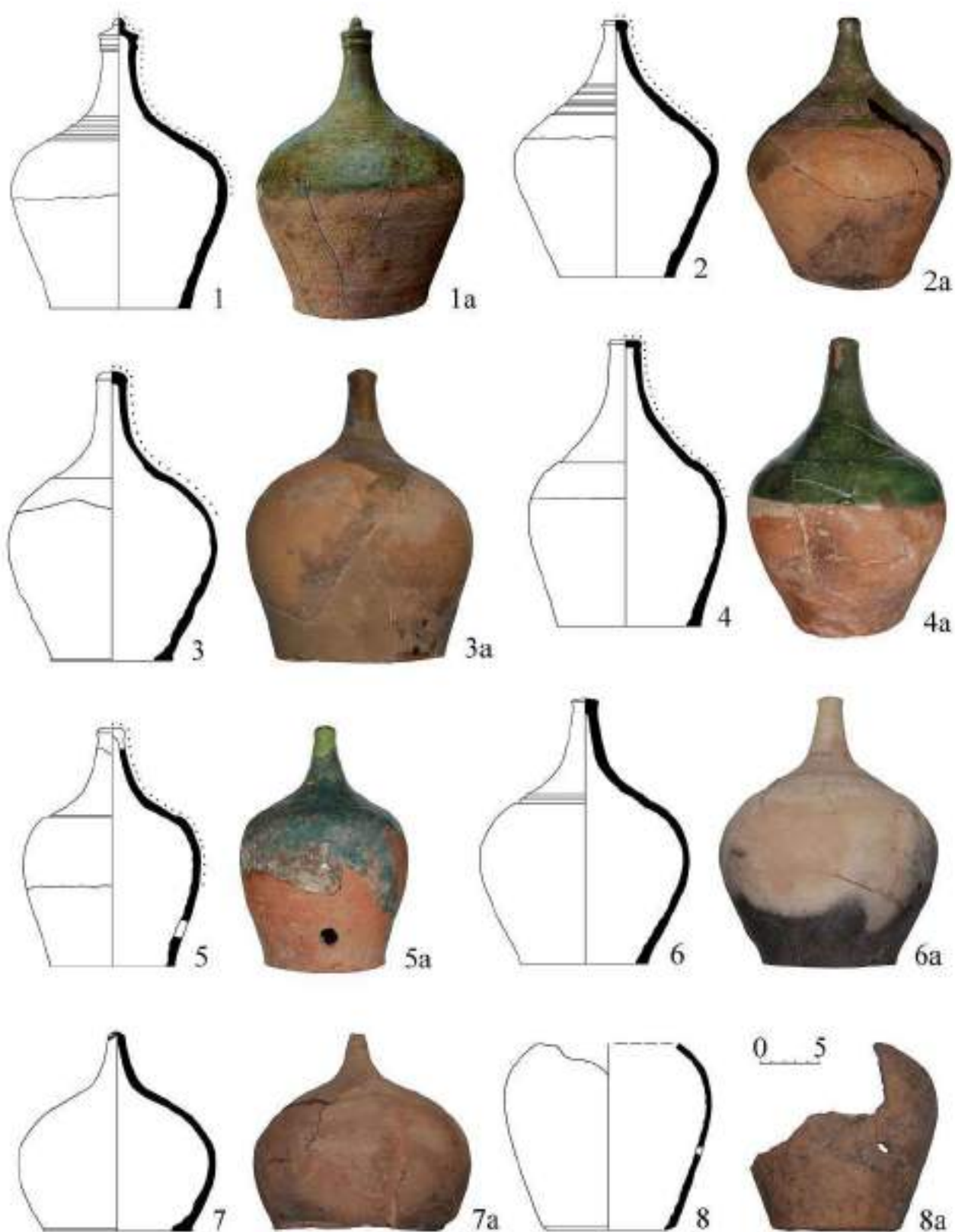

Рис. 2. Королево. Замок Нялаб. Цибулеподібні кахлі

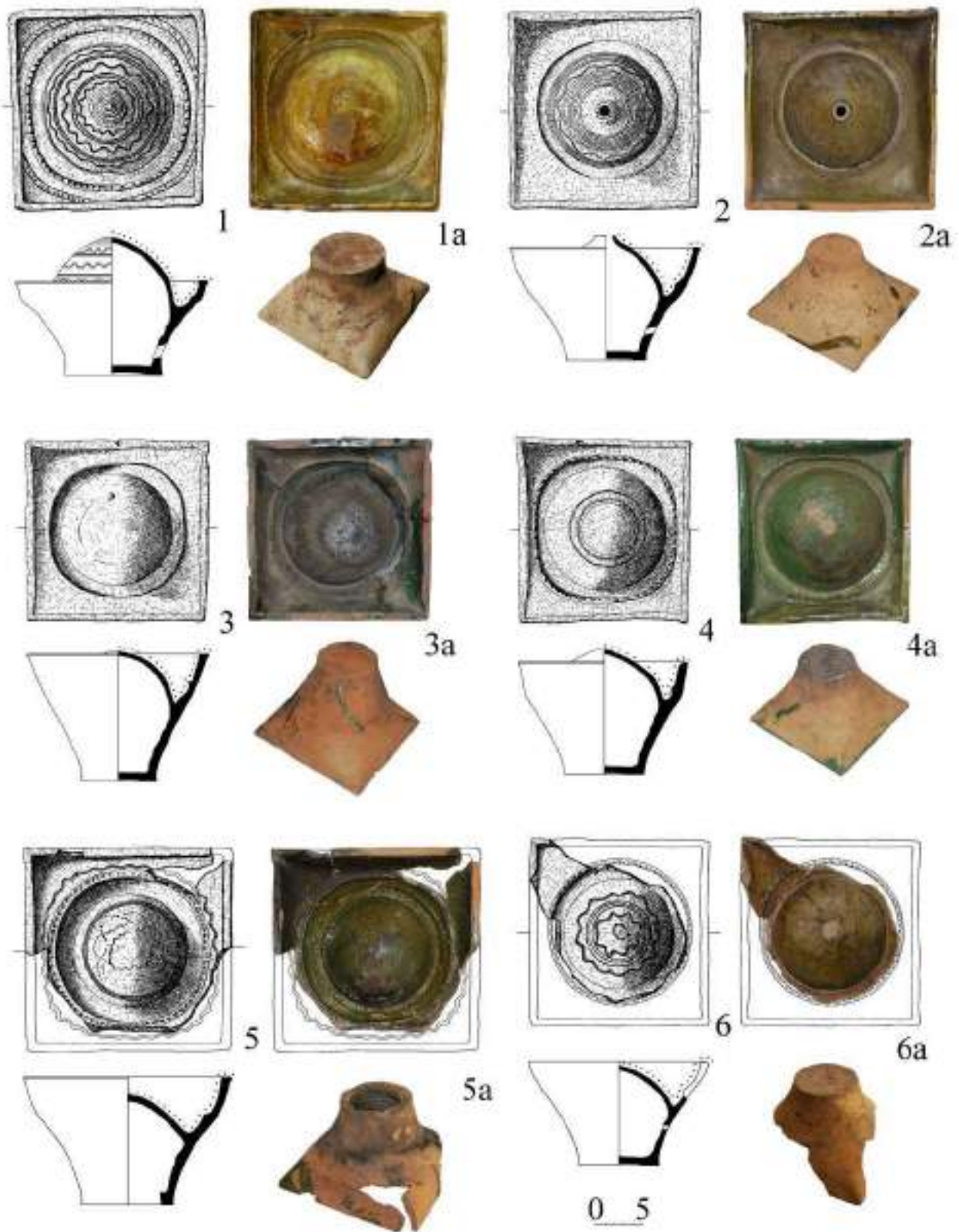

Рис. 3. Королево. Замок Нялаб. Мископодібні кахлі з пуклями

Рис. 4. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з рослинним орнаментом

Рис. 5. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з рослинним орнаментом та архітектурними мотивами

Рис. 6. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з рослинним орнаментом

Рис. 7. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з зображеннями тварин

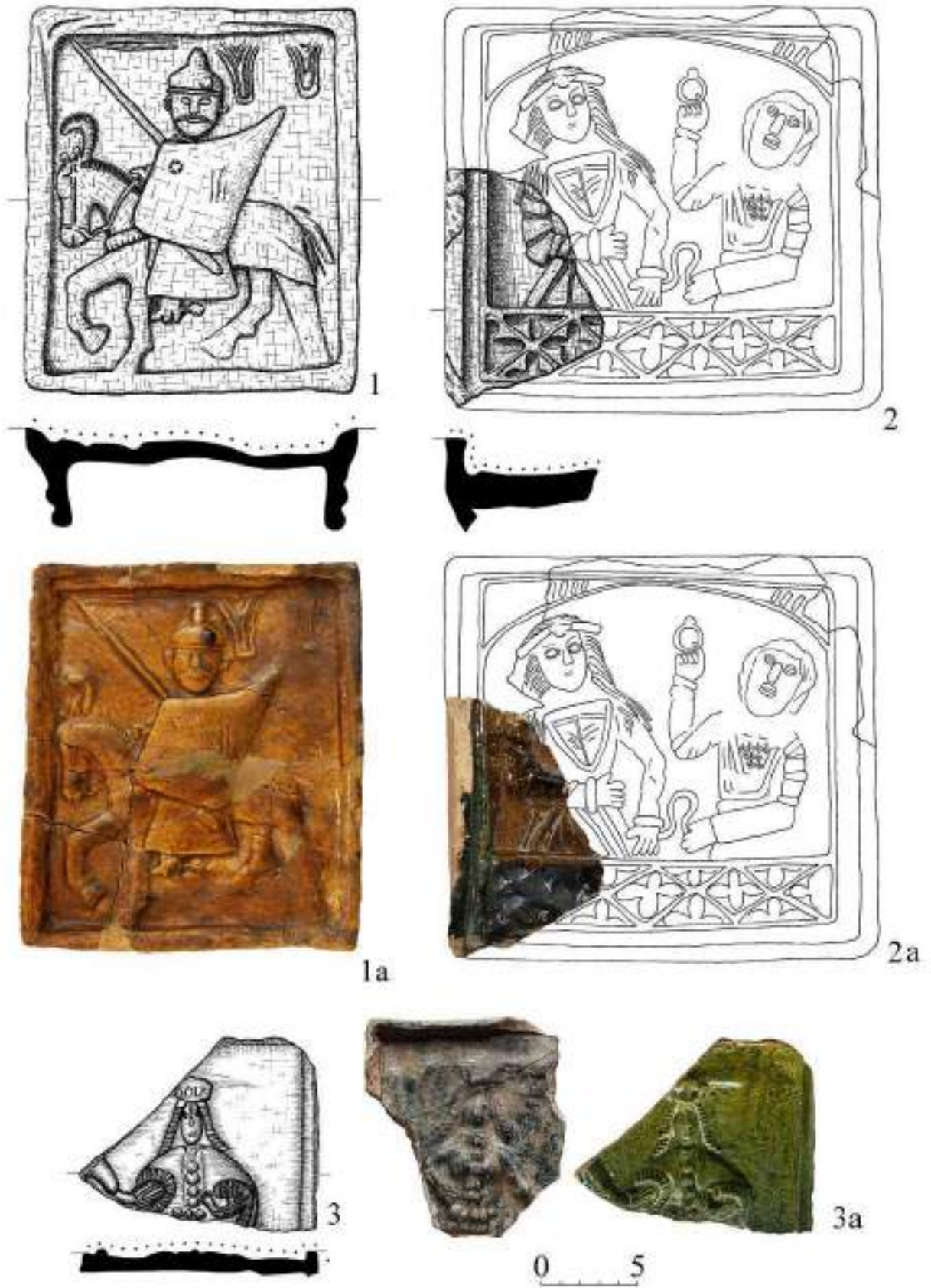
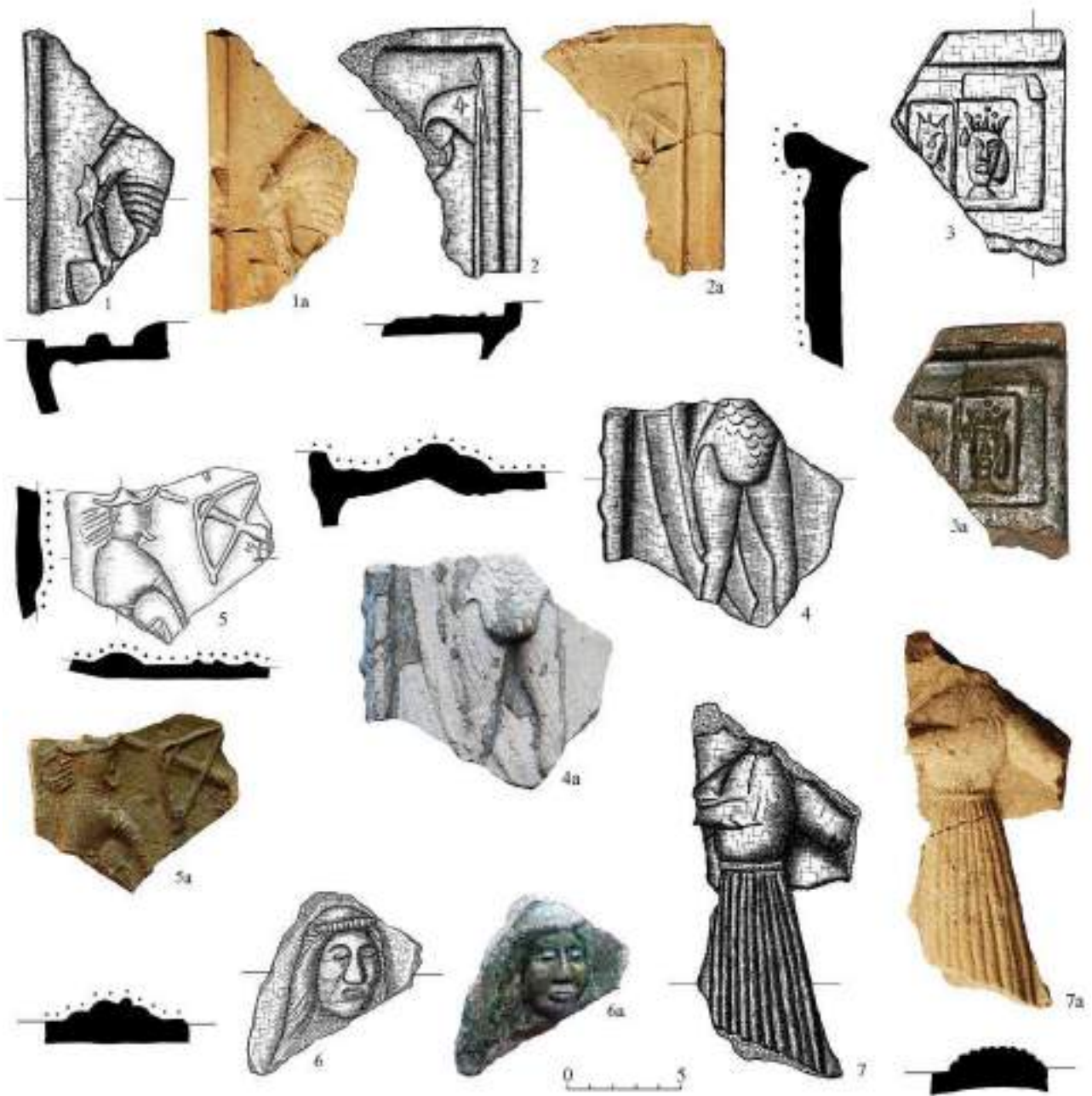

Рис. 8. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з антропоморфними зображеннями

*Рис. 9. Королево. Замок Нялаб.
Коробчасті кахлі з антропоморфними зображеннями*

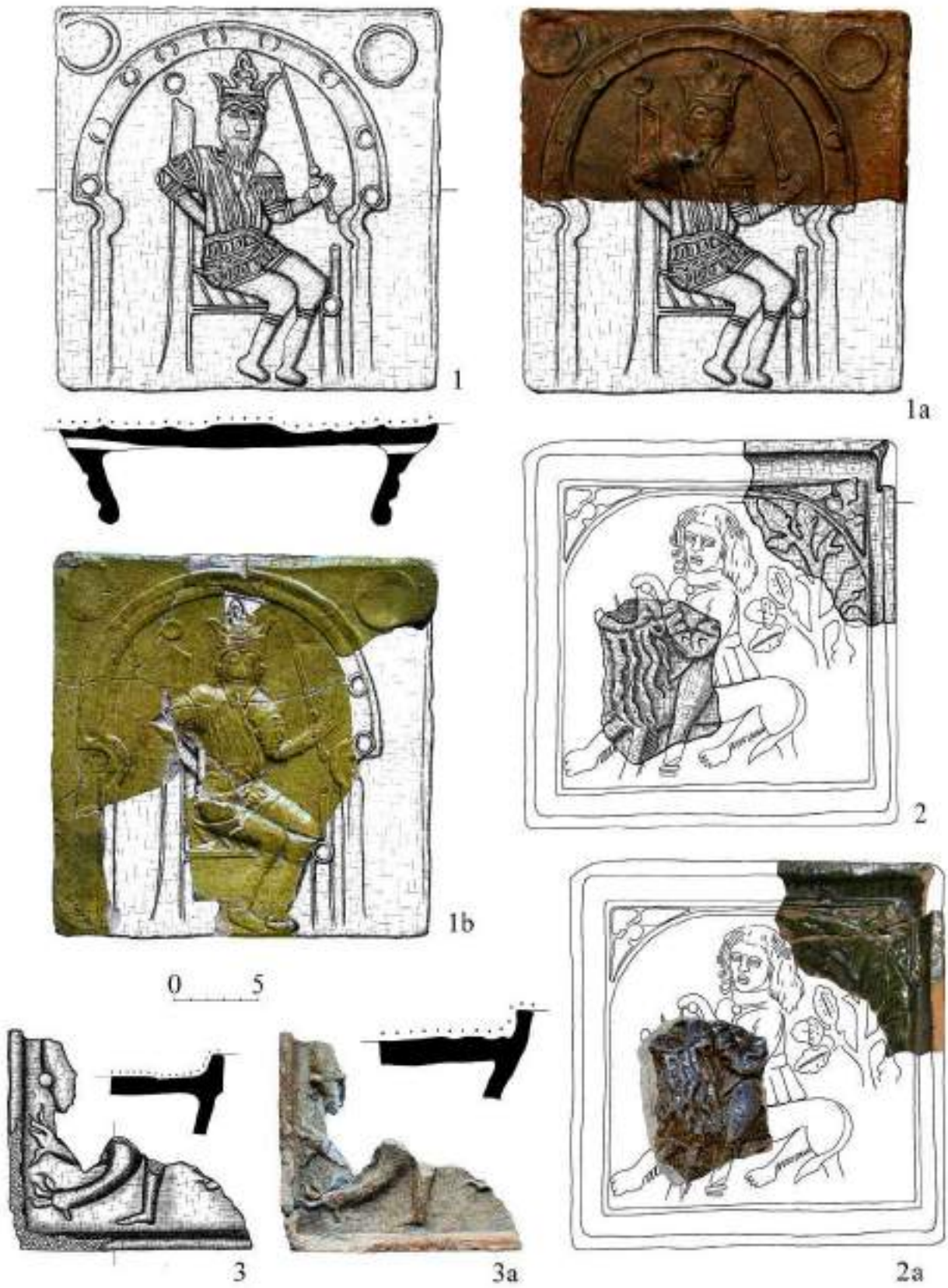

Рис. 10. Королево. Замок Нялаб. Коробчасті кахлі з біблійними мотивами

Рис. 11. Королево. Замок Нялаб. Кахлі з зображеннями на релігійну тематику

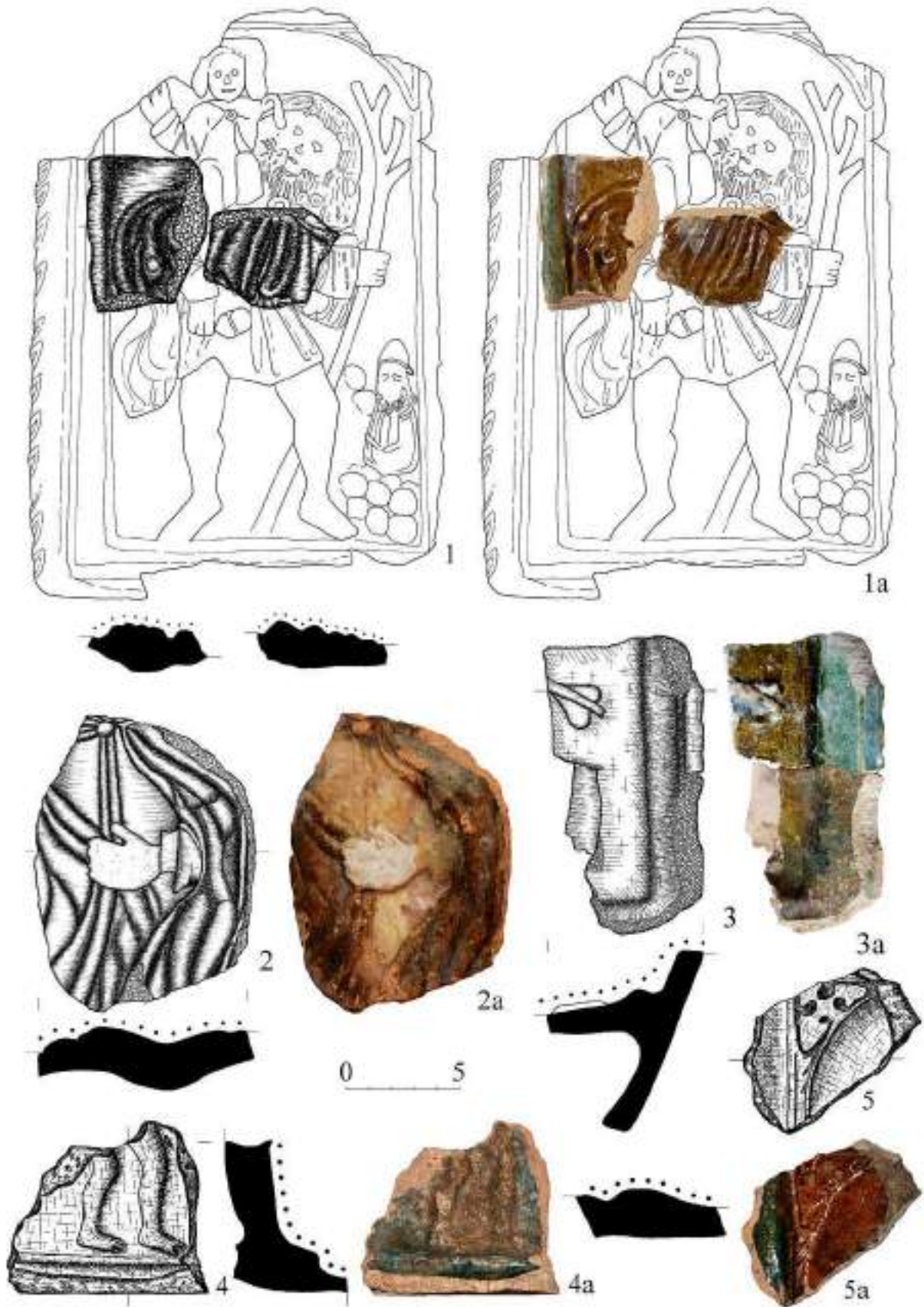

Рис. 12. Королево. Замок Нялаб. Кахлі з зображеннями на релігійну тематику

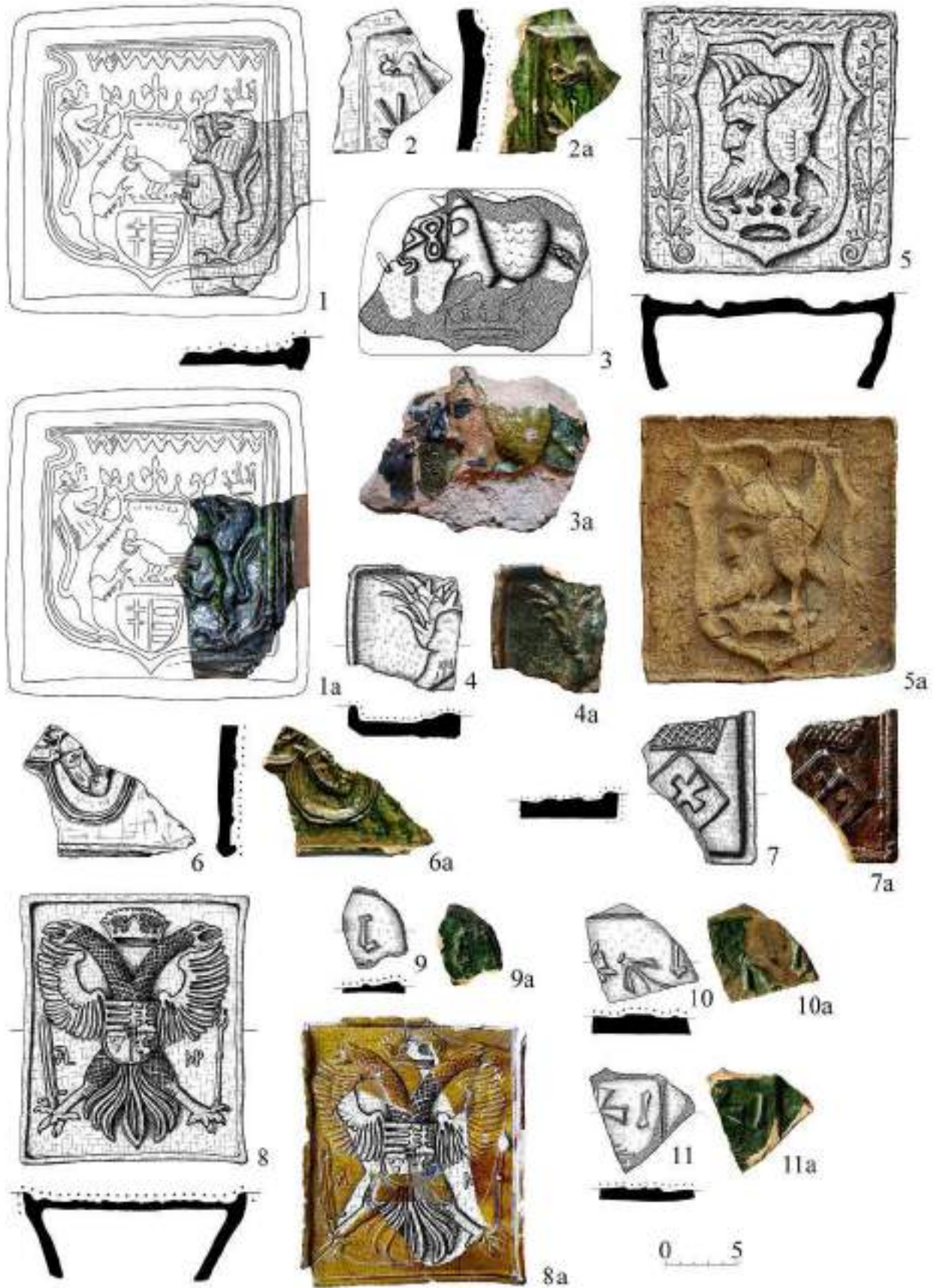

Рис. 13. Королево. Замок Нялаб. Кахлі з геральдичними символами

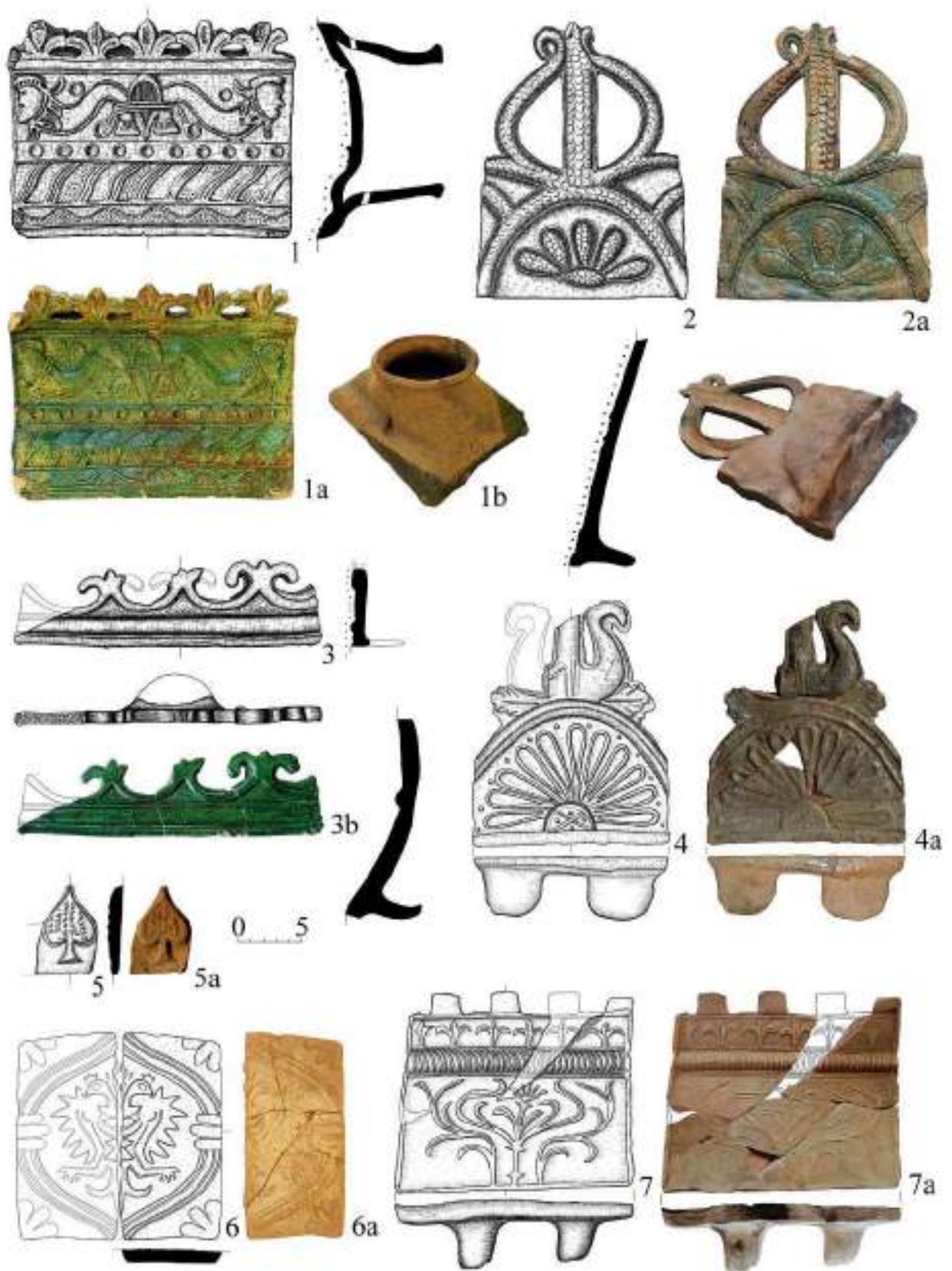

Рис. 14. Королево. Замок Нялаб. Кахлі верхніх окантовок печей

Піч 1

Піч 2

Піч 3

Рис. 15. Королево. Замок Нялаб. Залишки конструкцій кахляних печей №1-3

Піч 4

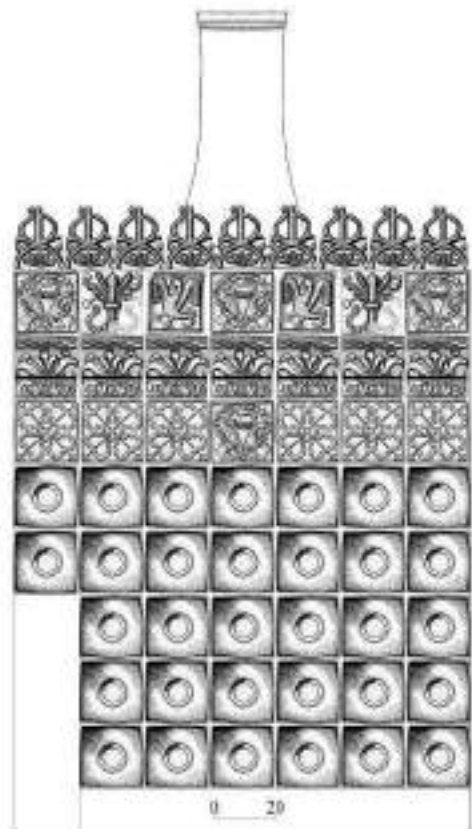

Рис. 16. Королево. Замок Нялаб. Залишки конструкції кахляної печі №4

Піч 5

Рис. 17. Королево. Замок Нялаб. Залишки конструкції кахляної печі №5

Святослав Терський,
доктор історичних наук, професор
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету "Львівська політехніка",
провідний науковий працівник Львівського історичного музею

Назар Демський,
директор історико-краєзнавчого музею
с. Словіта та околиць

Ігор Гарасим,
науковий працівник Комунального закладу
Львівської обласної ради
«Адміністрація історико-культурного заповідника
"Стільське городище"»

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОГО ГУТИЩА У СЛОВІТСЬКОМУ ЛІСІ НА ЛЬВІВЩИНІ

Стаття присвячена аналізу знахідок з археологічних досліджень, проведених на нововіднайденому місцезнаходженні давньої гутти, яка розташовувалась у південній частині Словітського лісу на Львівщині. Оглядом подано результати польових досліджень цієї пам'ятки, проведені археологічною експедицією Львівського історичного музею у 2019-2021 рр. Проаналізовано виявлений під час розкопок інвентар другої половини XVI-XVII ст. Археологічні напластування поряд з розкопанним об'єктом вказують на широкий хронологічний діапазон культурних напластувань на території давнього гуттища.

Ключові слова: гута, археологічні знахідки, ранньомодерна доба, Словітський ліс.

Протягом 2018-2021 рр. у співпраці із історико-краєзнавчим музеєм села Словіта (Н. Демський, І. Гарасим) Західноподільська експедиція Львівського історичного музею у складі С. Терського, О. Куценяк та М. Майорчака досліджувала археологічні пам'ятки на території обширного Словітського лісу, який займає всю західну частину Гологірського пасма. Під такою назвою фігурує лише північно-західна найзначніша частина суцільного лісового масиву розмірами приблизно 20x10 км поміж селами Якторів, Словіта, Митулин, Новосілки, Трудовач, Гологірки, Лоні та Унів. Тому умовно цю назву поширено на увесь вказаний масив.

З'ясувалося, що дана територія, на якій раніше археологічно досліджувалися лише городище X-XIV ст. поблизу Унівського монастиря та скляне гуттище в ур. Суходіл насичена різночасовими пам'ятками, які зазнають регулярного руйнування насамперед через діяльність нелегальних пошуковців (Терський, Демський 2021).

Особливий інтерес серед досліджених експедицією пам'яток Словітського лісу становить невідоме досі науці стародавнє гуттище, розташоване значно далі на схід від розкопуваного в ур. Суходіл М. Филипчуком, С. Мартинюком та Р. Берестом у 1998-2000 рр. (Берест 2002; Мартинюк 2002).

Воно розташоване на березі р. Тури – правої притоки Гнилої Липи (басейн Дністра), яка бере початок з багатьох безіменних струмків та водойм у словітському лісі на південно-східній стороні від села Словіта.

З топографічних карт кінця XVIII-початку XX ст. відомо, що в цій частині словітського лісу у цей період існував фільварок під назвою Гута із водяним млином, від якого досі збереглися рештки греблі. На ймовірне давнє орне поле, можливо, вказує велика поляна.

Під час обстеження пологої місцевості на правому березі р. Тури, зарослої грабово-буковим лісом, було зафіксовано два курганоподібні останці, насичені рештками склоробного виробництва та керамікою ранньомодерної доби (рис. 1).

Для з'ясування ситуації за 3 м від краю каньйону правого берега р. Тури, глибиною до 3 м, поряд із западиною, здогадно, рукотворного характеру, було закладено розвідковий розкоп розмірами 2,0x2,5 м. Чорний гумусований лісовий ґрунт до глибини 0,2 м був насичений уламками скляних посудин, фрагментами полив'яних та теракотових кахлів, фрагментами залізних трубок тощо. На глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні, було виявлено долівку даної наземної споруди – прошарок утрамбованої глини із включенням вапняку різних фракцій. Під час зачистки

долівки продовжували траплятись уламки вище перерахованих глиняних та скляних виробів, а також кілька монет. Нижче рівня долівки залягав потужний шар сірого супіску в якому не було виявлено слідів культурного шару. Пісковий материк залягав на глибині близько 1,5 м від сучасної поверхні (рис. 2).

Всі предмети виявлені в культурному шарі можна поділити на три категорії: 1) знаряддя праці гутників, шлаки; 2) гутна продукція, в. т.ч. бракована; 3) предмети побуту.

До **знарядь праці**, які використовували для гутного виробництва можна виділити характерні фрагменти залізних складувних трубок (т.зв. піщалей), фрагменти керамічних тиглів та одна керамічна печатка для формування «малинок»-наліпів на скляних посудинах.

Грубостінні залізні складувні трубки ковальської роботи конічно звужувались до устя. Зовнішній діаметр їх розширеної частини коливався в межах 1,8–2,6 см, а внутрішній – в межах 0,5–1,2 см. Металеві предмети дуже пошкоджені іржею (рис. 3: 2).

Шматки ошлакованих керамічних тиглів, перепалених до крихкості, мали товщину стінки – 20 мм (рис. 4). Діаметри визначені за обмірами найбільших шматків тигля становлять: верхній зовнішній діаметр – 630 мм, верхній внутрішній – 590 мм.

Ці розміри перевищують параметри тиглів унівської гуті, які мали верхній зовнішній діаметр – 500 мм; верхній внутрішній – 440 мм; нижній зовнішній – 450 мм; нижній внутрішній – 350 мм. При висоті приблизно 500 мм ці тиглі мали місткість в межах 50-55 л (Мартинюк 2002, с. 347-348).

За підрахунками С. Мартинюка у такому тиглі могло варитися приблизно 100 кг скломаси, з них виробниче застосування отримувало майже 75 кг.

Унікальною знахідкою є керамічна печатка для формування «малинок» – наліпів, якими почали оздоблювати скло на початку XVII століття. Це невеличкий (5 см) курант, розширений кінець якого має сферичне заглиблення, з контррельєфним орнаментом (рис. 5). Як і унівські куранти (рис. 6), він виготовлений з дрібно меленої шамотної маси, добре випалений, має велику міцність і вогнетривкість.

Серед **продукції** гуті за кількістю переважали уламки скляного посуду. Зокрема, з лівого краю розкопу №1 зібрано велику кількість скляних фрагментів, які при більш детальному їх аналізі виявилися частинами одного предмета – кухля (рис. 7). Аналоги таких кухлів є серед матеріалів з розкопок Унівської гуті (Мартинюк 2002, с. 353, рис. 4), а також є частими знахідками під час розкопок у м. Львові тощо. Час їх поширення в Східній Європі повністю вписується у період функціонування гуті (рис. 8).

Таким чином, тут виробляли видувне скло, яке принципами формотворення належало пізньоготичній традиції і було характерним для XVI-початку XVII ст.

Як і на сусідній Унівській гуті, на гуті на р. Тура певний відсоток виробів виготовлявся з білої, голубої або біло-зеленої скломаси так званим венеційським способом.

На гутіщі знайдено кусочки емалі та фрагменти мальованих виробів. Базові емалі білого, червоного, синього, жовтого, чорного кольорів. Кольорова гама виробів з гуті на р. Тура подібна до виробів з Унева і є типовою для середньоевропейського мальованого скла.

За числом знахідок безколірного склу уступає біле глушене та тоноване скло. Як відомо, молочне скло починають виробляти у Венеції наприкінці XV ст. Такий тип скла відомий ще з античних часів. Його отримували введенням у шихту оксидів олова або сполук фосфору в вигляді кістяної муки. З цього матеріалу вдалося реконструювати лише одну чашку на піддоні (діаметр піддону – 90 мм, вінець – 180 мм).

Судячи з великої кількості знайдених оболоней, Турівська (Словітська) гута, як і Унівська, спеціалізувалась і на їх виробництві. Як відомо, на цей час оболоні були основним видом віконного скла. Їх виробництво велось т.зв. «кустарним» способом. Воно було винайдене чеським склярем Іржі Вандером у середині XVI ст. Згодом, лише з середини XVII ст. цю технологію широко впроваджували й на українських гутах (Мартинюк 2002, с. 345). Цікаво, що серед виявлених шматків віконного скла деякі не мали характерного загорнутого на 2-4 мм краю, який конструктивно зміцнював диск оболоней, тобто, мали гладкий перпендикулярно зрізаний край.

Як відомо, фрагменти завершених оболонок мають стандартні діаметри 100-140 мм (Мартинюк 2002, с. 350). Такі розміри найпридатніші для свинцевих оправ. Скло тонке, 1-2 мм товщиною, достатньо чисте і прозоре (рис. 9).

Таким чином, дослідження вже другого гутіща в межах одного лісового масиву вказують на велику роль гутного промислу в економіці Львівської землі наприкінці XVI-початку XVII ст.

На відміну від Унівської гуті, Словітську гуту обслуговували працівники, які жили поряд. Про це свідчать чисельні **предмети побуту** зібрані в розкопі № 1. Зокрема, на існування поряд масштабних житлових будівель свідчать часті знахідки різночасових кахель, керамічного посуду (рис. 10) тощо.

Колекція уламків кахлів із розкопок гуті на р. Тура має чисельні аналогії у Львові. Одночасне уживання поліхромних та монохромних кахель за львівськими аналогіями можна віднести до рубежу XVI/XVII ст. (Терський 2019, с. 7-8).

На цей же час припадає найбільш активний період діяльності гуті за нумізматичним матеріалом (рис. 11). Він включає монети дрібних номіналів першої половини XVII ст. Їх можна згрупувати у три групи:

Група А: монети Речі Посполитої часів правління короля Сигізмунда III Вази. До монет цієї групи відносяться ризький солід 1618 року (5/5A), два соліди Великого князівства Литовського 1623 (3/3A) та 1627 (9/9A) років, а також тернарій викарбуваний на монетному дворі м. Познань у 1627 році (6/6A).

Група В: монети королівства Швеція. До монет цієї групи відносяться чотири ризькі соліди часів правління короля Густава II Адольфа 1621-1632 років карбування (2/2A, 4/4A, 7/7A, 8/8A), а також солід королеви Христини I, який викарбуваний в м. Ельблонг між 1633-1635 роками (1/1A).

Група С: монета герцогства Пруссія, а саме солід 1628 року (10/10A) часів правління маркграфу Бранденбургу та пруського герцога Георга-Вільгельма.

Окрім нумізматичного матеріалу під час досліджень було знайдено паломницький католицький медальйон овальної форми, шириною 15 мм та довжиною 20 мм (рис. 12). Медальйон виконано із бронзи в техніці литва. На верхньому краю медальйона залишився слід від вушка, яке було зламане і, ймовірно, через це він був загублений власником.

На аверсі зображено образ Діви Марії, який згідно іконографії ідентифікується як **образ Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці**. Починаючи з XVI століття набирає поширення звичний для нас іконографічний образ Непорочного Зачаття. На медальйоні ми бачимо Богородицю, вона стоїть на півмісяці, який обернутий кінцями догори. Руки Діви Марії складені на грудях в молильному жесті, а її голова злегка нахилена вправо. Вона випромінює сяйво у вигляді мандорлі-німбу овальної форми. Довкола образу проходить "францисканський пояс", мотузка з вузлами, яка була одним з пізнаваних елементів у вигляді монаха-францисканця.

По колу йде напис латиною: **SINE PECC CONCEPTA**, що означає «**Без гріха зачата**».

На реверсі фрагмент тексту католицької молитви або напис-прославляння Діви Марії: **AVE SANCTISSIMO CORONATA STELLARIO** – «**Слався, найсвятіша коронована зорями**». Під текстом напис **ROMA**, що може вказувати на місце виготовлення даного медальйона.

Наявність "францисканського пояса" пояснюється тим, що орден святого Франциска ревно відстоював Непорочність Діви Марії з другої половини XV століття, особливо францисканці-обсерванти, більш відомі нам як бернардини. Окрім відстоювання Непорочності, вони послідовно поширювали цей культ у своїй місіонерській діяльності, в тому числі і в Речі Посполитій. Отже, можна припустити, що даний медальйон міг поширити один з осередків цього ордену в даному регіоні.

В Європі поширені медальйони такого типу з невеликими відмінностями у зображенні аверсу, які полягають у відсутності легенди (Fernando Sainz Varona 2008; María Comas Gabarrón 2008). Що ж до зображення реверсу, то опублікованих аналогів нам знайти не вдалось. Згідно хроно-типології основних різновидів форм медальйонів XVI-XVIII ст. (María de Gràcia Salvà Picó 2014), яку подають іспанські дослідники, даний медальйон можна віднести до одного з різновидів типів MR 3 та MR 5, які датуються XVII ст. Відміна полягає в орієнтуванні вушка: в нас воно пряме, а у основних типів повернуте.

Отже, орієнтуючись на датування релігійних медальйонів та наближених іконографічно та стилістично зразків, яке пропонують іспанські дослідники, а також датуючий матеріал із нашого досліджуваного об'єкта ми можемо датувати даний медальйон першою пол. XVII ст.

Висновки. Судячи з наявного гончарного посуду, гута виникла на території давніше покинутого поселення X ст. (рис. 3: 1). Знайдені матеріали та інструменти підтверджують час існування гуті, з'ясовують особливості формотворення і декорування виробів. Як і на Унівській гуті додатковою часовою ознакою може бути відмова від використання цегли та вживання для спорудження печі виключно лише місцевих природних матеріалів – каменю, глини та піску.

Судячи з характерних шлаків, ймовірно, що крім виготовлення продукції зі скла, тут ще і займалися покриттям кераміки поливою та виплавлянням заліза з болотної руди.

Таким чином, виявлені розкопками матеріали стосуються, як виробничих сторін діяльності гутти, так і особливостей побуту її працівників.

На сьогодні, поряд з розкопками гутти в ур. Суходіл, це другі археологічні дослідження виробничого осередку ранньомодерної доби у цій частині Галичини. Обидві гутти працювали не лише на Львівський ринок, а, можливо й на всю Східну Галичину. Детальне опрацювання зібраних археологічних матеріалів дозволить повніше уявити виробничу діяльність та побутове життя лісових гутт краю у період напередодні промислового перевороту.

ЛІТЕРАТУРА

- Берест, Р. 2002. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі в 2000 р., *Археологічні дослідження Львівського університету*, 5, с. 267-290.
- Мартинюк, С. 2002. Скляна гута кінця XVI – початку XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 5, с. 344-361.
- Терський, С.В. 2019. Кахлі XIV–XVIII ст. з розкопок Львова у фондах ЛІМ, *Наукові записки (Львівський історичний музей)*, 18, с. 3-13.
- Терський, С. В., Демський, Н. 2021. Археологія Словітського лісу (за даними археологічних досліджень експедиції ЛІМ). В: *Музей – платформа суспільного діалогу. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, Львівський історичний музей, 28 жовтня 2021 р.)*. Львів: СПОЛОМ, с. 312-318.
- Varona, F. Z., 2008. *La medalla de devoción en Europa entre los siglos XVI–XIX*.
- Gabarrón, M. C. 2008. Devoción en la Cartagena de los siglos XVII - XVIII. *Mastia: Revista del Museo Arqueológico Municipal de Cartagena*, №7/2008, p. 99-118.
- Picó, M. de G. S., 2014. La medalla religiosa en Cataluña. Propuesta de cronotipología. *Gaceta Numismática*, №187/2014, p.41-59.

Sviatoslav Terskyi,

Dr Hab, Professor,

Institute of Humanities and Social Sciences

Lviv Polytechnic National University,

Leading Researcher of the Lviv Historical Museum

Nazar Demskyi,

Director of the Historical and Local History

Museum of Slovita and Surroundings

Ihor Harasym,

Researcher, Communal Institution

of the Lviv Regional Council "Administration

of the Historical and Cultural Reserve «Stilske Horodyshe»"

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE OLD GLASSHOUSE IN THE SLOVITSKYI FOREST IN LVIV REGION

The article is devoted to the analysis of findings from archaeological research conducted at the newly discovered site of the ancient guta, which was located in the southern part of the Slovita' forest in the Lviv region. The results of field research of this monument, conducted by the archeological expedition of the Lviv Historical Museum in 2019-2021, are presented. The inventory of the second half of the XVI-XVII centuries discovered during the excavations is analyzed. Archaeological stratifications next to the excavated object indicate a wide chronological range of cultural strata on the territory of the ancient settlement.

Keywords: guta, archeological finds, early modern period, Slovita forest.

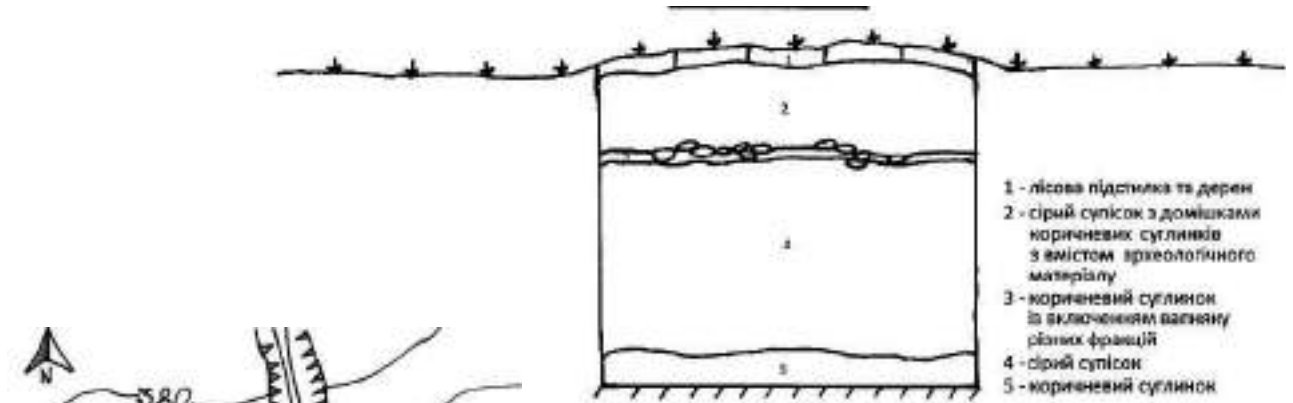

Рис. 2. Стратиграфія розкопу №1 (за І. Гарасимом)

Рис. 1. Загальний план Словітської гупи (за Н. Демським)

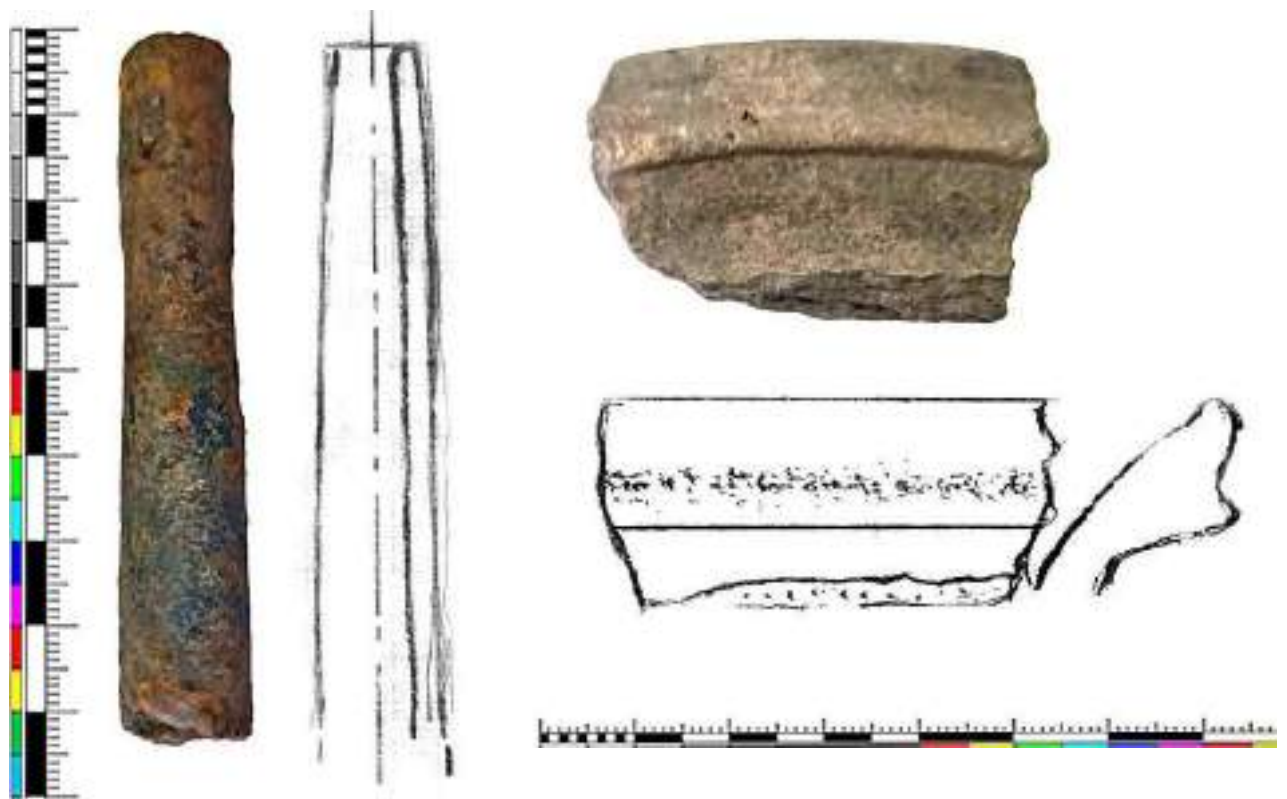

Рис. 3. Підйомний матеріал зібраний під час обстеження Словітського гупи (за С. Терським):
1 – вінець посуду кінця X ст.; 2 – фрагмент складувного інструменту – піцалі (залізної складувної трубки)

Рис. 4. Фрагмент керамічного тигля із розкопу №1

Рис. 5. Керамічний штамп, знайдений на розкопках Словітської гуті

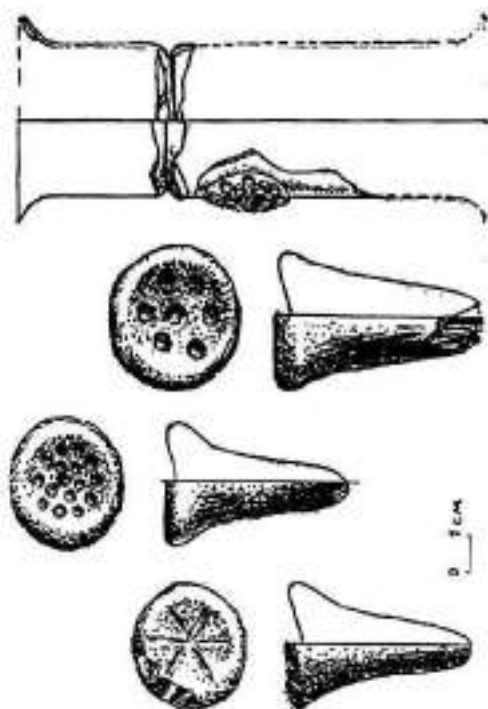

Рис. 6. Керамічні штампи і їх відбиток на скляниці зі Унівської гуті (за С. Мартинюком)

Рис. 7. Фрагменти скляного кувала із розкопок на Словітській гуті

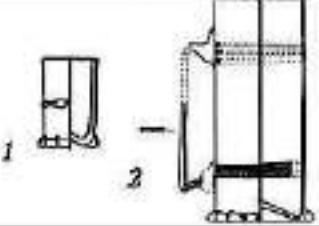
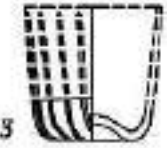
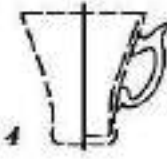

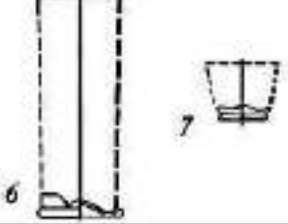
Другая палова XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.
			
			
			

Рис. 8. Хронологія скляних предметів із території Білорусі (за П. С. Курловіч-Бяляўскою)

Рис. 9. Фрагменти оболоней для зашклення вікон із розкопок Словітської гуты

Рис. 10. Фрагменти полив'яного посуду виявлені в розкопі №1 Словітської гуты.

Рис. 11. Нумізматичний матеріал з розкопу №1 Словітської гутти

Рис. 12. Паломницький католицький медальйон з розкопу №1 Словітської гутти

Володимир Захар'єв,
старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного
науково-методичного центру
культури і мистецтва, член САУ

ГАЛО – РІДКІСНІ СКЛЯНІ ПРАСКИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті розповідається про оригінальні скляні праски часів пізнього середньовіччя, які у народі називались «гало» або «банька», що стали об'єктом детальнішого дослідження після знахідки фрагменту однієї з них 2020 р. у культурному шарі давньої частини м. Хмельницький.

Ключові слова: Хмельницька область, Поділля, археологія, етнографія, «гало», праска, побут.

У квітні 2020 р. під час археологічного нагляду за риттям котловану неподалік перехрестя вулиць Соборної та Староміської в м. Хмельницькому автором виявлено оригінальний предмет малозрозумілого на той момент призначення, а саме: половину кулі із зеленого гутного скла діаметром 9,8 см. Артефакт передано у Музей історії м. Хмельницького (Захар'єв 2020).

Після пошуку інформації у мережі Інтернет було висунуто робочу версію, що це фрагмент найбільш травматичного боєприпасу того часу для облоги, тобто: скляного ядра. Її підживлювало те, що знахідку зроблено неподалік зображеного на картах Гійома де Боплана 1650 та 1670 рр. укріплення новітньої урбаністичної частини Плоскирова – саме так звався Хмельницький до 1793 року (Захар'єв 2021).

У Пізньому середньовіччі скляні ядра, а переважно, гранати інтенсивно використовували в арміях центрально-європейських країн. У Росії, відповідно, з 1655 р. їх називали «склянишними ядрами», інколи «ядрами ручними», а також гранатами («Стоп всякому ружью»). Як пише дослідник цієї теми, у щоденнику Патріка Гордона за 1677 р. вказано, що «в гарнизоне было стеклянних – 106, а ручных гранат – 14 068 шт.». А в 1758 р. під час Семилітньої війни російські війська виявили в арсеналі м. Пилави «великое множество стекляных ручных гранат...» (Livejournal 2016).

Фрагменти скляних гранат знайдено під час розкопок в оборонному рові біля фортеці смт Вишнівець (Zaxid.net 2017). І це не поодинокий випадок із Західної України. В Інтернеті навіть було знайдено фото катапульта з Німеччини.

Друга версія відносила фрагмент скляної кулі до окультизму, бо завдяки поміщику із Сутковець Т. Грабянці, у XVIII столітті на Поділлі була на таке мода.

Однак після поширення журналістами інформації про артефакт, з коментарем про його призначення виступив Геннадій Свистун – краєзнавець з м. Люботин Харківської обл. (Свистун 2020). Він повідомив, що такі предмети мали цілком цивільне призначення і були притаманні українцям у пору до початку використання в побуті чавунних чи залізних прасок з пласкою робочою частиною. Зокрема, представив витяги з книг кінця XIX – початку XX ст. ст., де описано забутий тепер круглий інструмент для прасування одягу. Для підтвердження представив копії сторінок книги «Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи» Ф. Піскунова, де уточнено, що: «Галка – всякое круглое тело, шарик... «Жидівки шкляною галкою викачують свої леєри» і «Банька – стеклянный шар, котрым разглаживают свои «намітки» т.е. покрывала из грубой кисеи» (Пискунов 1882, с. 11,47).

Ідентична інформація повторена у дослідженні «Гути на Чернігівщині» В. Модзалевського (1926, с. 174). А у Вікіпедії, за посиланням на «Етимологічний словник української мови», повідомляється, що «Гал – застаріле слово зі значенням «невелика скляна куля для прасування» (Вікіпедія 2020; Етимологічний 1982).

Таким чином, виникла третя робоча версія. Після такого повороту справи автор статті звернув детальнішу увагу, на місце виявлення цікавого артефакту, і остаточно з'ясував, що знахідка лежала на периферії смітника другої половини XVIII – початку XIX ст. ст.

Пошук аналогій додав відомостей про межі поширення цього інструменту. Той же Г. Свистун згадав, що його знайомі років з 20 тому випадково виявили дивну скляну кулю біля с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл., але через незрозумілість викинули її у Печенізьке водосховище. Окрім того, 2006 р. він особисто оглядав аналогічну кулю в експозиції Чернігівського об-

ласного історичного музею ім. В. Тарновського. Підпис свідчив, що то «гладильний (прасувальний) шар» (Свистун 2020).

Куля з темного скла трапилася і автору конкретної статті у середині 80-их років минулого століття, після переїзду для мешкання в м. Дунаївці Хмельницької області. У тому населеному пункті працював арматурний завод, де виливали різні чавунні запчастини. Шматками чорного, перетвореного у скло, піску підсипали периферійні вулиці. Тому через незнання суті призначення предмету її було помилково засоційовано з відходами чавуноливарного виробництва.

Перебуваючи на розкопках поселення Чаньків-1 поблизу м. Дунаївці, столичний археолог Андрій Петраускас розповів, що про такий дивний інструмент для прасування тканин та одягових складових традиційного строю дізнався від кандидата історичних наук Назара Лавриненка, котрий зараз утримує агрооселю в с. Івківці Чигиринського району Черкаської області. Останній у телефонній розмові підтвердив, що до винаходу звичної для нас металеві праски він мав широке застосування по обидва береги Дніпра, а традицію наші предки почерпнули у Римській імперії.

Розпочавши пошук в мережі Інтернет, автор статті натрапив на газетну статтю «Як давня українська праска зчинила сенсацію у наукових колах», де повідомлено, що 1975 р. в одному із піщаних кар'єрів Західної України було знайдено дещо меншу за розмірами кулю з чорного скла. Ідентичну виявив колишній викладач Національного університету природокористування і біоресурсів В. Федоренко, викорчовуючи пеньок біля свого льоху в київському мікрорайоні Голосієво. Нагадав журналіст і про аналогічні артефакти з смт Маневичі, що на Волині, і навіть території Михайлівського Золотоверхого монастиря (Провсе 2011).

Дослідивши історію прасок, науковці з Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» О. Жам і Т. Грудевич встановили, що починаючи з IV ст. до нашої ери, греки розгладжували одяг за допомогою гарячої металеві качалки або нагрітого дикого каменю. Пізніше інструментом для прасування стали спеціальні дерев'яні «рублі» з качалками, і замість обточених водою галок стали використовувати скляні кулі, яким дали співзвучну назву «гала» (Жам, Грудевич 2018).

У фондах Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» за інвентарним номером КН-20582 зберігається знайдене на хуторі поблизу міста Лиман Донецької обл. скляне «гало» чорного кольору вагою біля 1 кг. В анотації повідомлено, що цей інструмент використовувався для розгладжування рубців та країв швів жіночих і чоловічих полотняних сорочок кінця XVII – поч. XVIII ст. («Музей Івана Гончара» 2020).

У музеї історії та етнографії м. Теплик, що на Вінниччині, теж експонують ще один екземпляр «гали» з чорного скла (Теплицька РДА 2020).

Наприкінці 2020 р. група російських науковців оприлюднила своє дослідження скляної кулі, що потрапила до Державного Ермітажу з розкопок, які проводив у 1913 році в Подільській губернії С. Гамченко [Румянцева и др. 2020, с. 104-112, 290-292]. Чорна куля має діаметр 7,5–8,0 см і вагу 716,3 гр. Місце виявлення знахідки археолог не вказав. Наявність у колекції черняхівської кераміки наштовхувало дослідників на відповідну хронологічну прив'язку кулі. Однак проведений на їхнє замовлення у лабораторії хімічний аналіз виключив можливість виготовлення його у пізньоримський час чи епоху Великого переселення народів. Тому у преамбулі до статті автори висувають версію, що «шар является продукцией местных гутных мастерских Нового времени», а безпосередньо у тексті констатують – «Аналогии шару среди готовых стеклянных изделий из ареала черняховской культуры нам также не известны» (Румянцева и др. 2020, с. 17, с. 104-105).

Того ж 2020 р. в смт Стара Синява краєзнавець О. Лучицький знайшов у старій хаті ще одне темно-зелене «гало», діаметром, 7,3–7,5 см (рис. 4), яке зараз зберігається у автора дослідження.

Візуальне порівняння скляних куль з музею Івана Гончара, музею м. Теплик, смт Стара Синява та Державного Ермітажу, показує ідентичність предметів. Отже, петербурзькі автори зробили правильне припущення. І насправді привезений С. С. Гамченком до Петербурга артефакт, місце та історія знахідки якого не відомі, ніщо інше, як пізньосередньовічне «гало».

Найповніша колекція з трьох цілих екземплярів «гал» XIX ст. зберігається у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» на Хмельниччині. 1984 року їх придбав у жительки сусіднього села Волосівці Летичівського району теперішній директор закладу О. Погорілець.

Розміри предметів, відповідно: 8,5 см, 8,3 см та 7,5 см. На поверхні виробів помітна дугоподібна виїмка – слід від процесу його виготовлення технікою вільного формування. Від описаних вище «гал», волосівецькі відрізняються кольором скломаси, що варіює від темно-зеленого до синього.

Через прозоріший шар скла однієї з них просвічуються повітряні пухирці. Власниця повідомила, що в минулому її родичі використовували ці скляні кулі для прасування (Фонди ДКЗ «Межибіж», с.62-64).

Поки що не вдалося особисто переконатися у належності до «гал» скляних знахідок з оборонного рову Барської кам'яної фортеці (рис. 7) та колишнього хутору Ватьова між селами Пирогівці, Русанівці і Пархомівці Летичівського району Хмельницької області. За повідомленням з Інтернету, спочатку археологи прийняли фрагмент скляної кулі за бойове скляне ядро (ВежА 2020). Але тепер вже схильні до думки, що мають справу із розбитою «галою».

У другому випадку, скляна куля мала в середині голубий прошарок і ті, хто знайшов предмет, щоб зрозуміти суть, елементарно розбили його. За фото, яке вдалося побачити автору статті у мобільному телефоні, предмет міг бути «галою», виготовленою в тому ж місці, де й одна з волосівських. До того ж село і хутір розташовані в регіоні, який тяготеє до Меджибожа, з його відомими ярмарками і базарами.

Жителька с. Гута-Яцьковецька Дунаєвецької міської ОТГ на Хмельниччині Л. Войт повідомила автору дослідження про те, що у 70-80-х рр. ХХ ст. вона особисто знаходила предмети округлої форми із зеленого скла в уроч. Стара роділка, безпосередньо у рідному селі, поруч з яким вона тоді мешкала, та за його межами – східніше села – в «ямі та на схилі яру, у бік сусіднього с. Трибухівка», де пасла худобу.

Про застосування скляного «гала» як засобу для розгладжування (прасування) тканини та мережива, яким оздоблювали вишиті сорочки, розповіла доктору етнографії Л. Іваневич з Хмельницького бабуся по лінії батька – Тетяна Петрівна Трембіцька (02. 02. 1924 р. н., з с. Голозубинці Дунаєвецького р-ну Хмельницької області). Мама інформаторки Лукерія Томківна Гуцол згадувала, що «коли не було прасок для розгладжування тканини, предметів одягу й мережива, застосовували скляні кулі під назвою «гала» (Іваневич 2005). Про такий притаманний для побутових потреб інструмент селян та міщан чула Л. Іваневич і від працівників фондів подільських та буковинських музеїв, але через рідкісність жодного разу там його не бачила (Іваневич, Захар'єв 2021).

Ю. Вовкодав у статті «Магічний вплив національного одягу», описує процес застосування «гала», що знаходиться в колекції Черкаського краєзнавчого музею. Зі слів працівниці закладу, для прасування полотна потрібно двом людям взяти полотно за протилежні кінці, покласти на нього «галу» і по черзі присідаючи, опускаючи та підіймати руки, щоб завбільшки як страусине яйце скляна куля рівномірно прокочувалася через усе полотно з одного краю до іншого (Вовкодав 2017).

Технологію ефективного використання «гали» у попередні часи для вигладжування плахт і рукавів сорочок у свій час описала науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М. Рильського НАН України З. Чегусова. Виявилось, що перед використанням предмет потрібно було попередньо прокип'ятити у воді. Вона ж наголосила, що темний та непрозорий колір «гали» не випадковість, а технологічний процес. «Гали» виготовляли із залишків скломаси в піщі, тобто, практично з відходів (Провсе 2011).

На Полтавщині, за повідомленням головного зберігача фондів Миргородського краєзнавчого музею Н. Палець, кулеподібна крапля гутного скла застосовувалась також для натирання й надання блиску вишивці, виконаної відомою технікою «білим по білому», а називали інструмент «кулькою» або «банькою» (Палець 2020).

Скло на українських землях розпочали варити за часів Київської Русі, оскільки складувну трубку винайшли у першій половині XI ст. Його виготовляли в спеціальних печах у глиняних горщиках при надзвичайно високій температурі з піску, вапна (або крейди) і поташу (Музей Івана Гончара 2020).

У XV–XVI ст. розпочали свою роботу так звані «гути» – невеликі споруди, в якій розташовувалася скловарна піч, що використовувала місцеві поклади спеціального піску. Часто-густо одноіменні назви отримували і супутні поселення, де мешкали майстри, помічники та їхні сім'ї. Таких назв і зараз багато на Волині і Поділлі. Склоробні майстерні XVI–XVII ст. здебільшого виготовляли віконне скло й посуд. Асортимент продукції відчутно зріс у XVIII–XIX ст., коли було відчутно вдосконалено технологію створення таких виробів. На рубежі XIX–XX ст. започатковано промислове виготовлення скла (Вінницький 2019).

Перші повідомлення про українські «гала» стосуються XVII ст. Швидше всього їх завезли євреї-переселенці, яких кардинально налаштовані католики витиснули із Західної та Південної Європи у Польщу.

З часом мода на такі праски поширилася на усю Україну, а розквіт припав на XVIII–XIX століття.

Таким чином, зусиллями автора статті станом на сьогодні зібрано 17 повідомлень про знайдені на території України скляні «гали».

Конкретним дослідженням зроблено відчутний крок у напрямку повернення на широкий загальновідомостей про один з важливих предметів побуту наших предків-українців та євреїв і поляків, що раніше мешкали на українських землях.

ЛІТЕРАТУРА

- Вікіпедія. 2020. *Гал*. [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/CZYfu1s> [Дата звернення 1 липня 2020].
- Вінницький обласний краєзнавчий музей. 2019. *Метаморфози скла. Турбівський склозавод. Виставка колекції родини Косаківських* [online]. Режим доступу: <https://vinnytsia-museum.in.ua/exhibitions/2019/turbiv-glass>. [Дата звернення 1 липня 2020].
- Вовкодав, Ю. 2017. *Магічний вплив національного одягу* [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/oZYjQmm> [Дата звернення 1 липня 2020].
- Етимологічний словник української мови*. 1982. Київ: Наукова думка.
- Жам, О., Грудевич, Т. *Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». 2018. 6 червня – день народження електричної праски* [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/OZYdDZf> [Дата звернення 2 серпня 2022].
- Захар'єв, В. 2020. *Плоскирів XVIII століття (за слідами у котловані на вул. Кам'янецькій 11/1)*. Хмельницький, с. 26, 52.
- Захар'єв, В. 2021. «Ploskyrof urbs munita» або історія укріплень Плоскирова та їхніх досліджень. Хмельницький, с. 57-62.
- Іваневич, Л. 2005. *Записано 5 липня 2005 р. у с. Скіпче Городоцького р-ну Хмельницької обл. від Трембіцької Тетяни Петрівни 1924 р. н.*
- Іваневич, Л., Захар'єв, В. 2021. До питання використання скляних «гал» на Поділлі. Хмельницькі краєзнавчі студії, 31, Хмельницький, с. 151-159.
- Модзалевський, В. 1926. *Гути на Чернігівщині*. Київ.
- Музей Івана Гончара. *Національний центр народної культури. 2020. Гало скляне (приблизна вага 1 кг) для прасування рубців і країв швів жіночих і чоловічих полотняних сорочок. Кінець XVII ст. – поч. XVIII ст. Донецька обл., хутір поблизу села Красний Лиман. КН-20582* [online]. Режим доступу: <https://old.honchar.org.ua/halereya/sklo/> [Дата звернення 1 липня 2022].
- Палець, Н. 2020. *Фондові зібрання Миргородського краєзнавчого музею* [online]. Режим доступу: <http://mirgorod.com.ua/index.php?module=Pages&func=display&pageid=150&cat=Pages%20of%20the%20history&page=1>. [Дата звернення 1 липня 2020].
- Пискунов, Ф. 1882. *Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи*. Киев: Типография Е. Я. Федорова.
- Провсе. 2011. *Як давня українська праска зчинила сенсацію в наукових колах* [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/LZYffEn> [Дата звернення 1 липня 2020].
- Румянцева, О. С., Воротняков, С. В., Трифонов, А. А.. 2020. *Стеклянный шар из собрания Государственного Эрмитажа (раскопки С. С. Гамченко 1913 г.). История вещей – история и вещи. – раннеславянский мир*. Выпуск 20. Москва: ИА РАН, с. 104-112, 290-292.
- Свистун, Г. 2020. *Лист до В. Захар'єва*. Фонди приватного архіву колекції В. А. Захар'єва (Хмельницький). Книга вступу. КВ – 19.
- Стоп! всякому ружью*. (б. р.) Відділ рукописів. РНБ, ф.532, Ч.2, №1221.
- Теплицька районна державна адміністрація. 2020. *Цікава експозиція в музеї історії та етнографії Тепличчини* [online]. Режим доступу: http://www.teplykrda.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6343:2017-02-27-08-09-20&catid=36:2008-07-05-12-55-09&Itemid [Дата звернення 1 липня 2020].
- Фонди державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (б. р.) (Хмельниччина). Група «скло», с. 62-64.

Livejournal. 2016. *Стекляные гранаты*. [online]. Режим доступу: <https://alexuslob.livejournal.com/217374.html> [Дата звернення 2 серпня 2022].

ВежА. Вінницький інформаційний портал. 2020. *Кулелійка і скляне ядро: археологи визначили глибину мурів Барського замку і знайшли кілька артефактів* [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/mZYhKv9> [Дата звернення 2 серпня 2022].

Zaxid.net. 2017. *На Тернопільщині археологи знайшли скляні гарматні ядра XV століття*. [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/PZYfwtg> [Дата звернення 2 серпня 2022].

Volodymyr Zakhariev,
Senior Researcher of the Department
of the Monument Protection Department
of the Khmelnytskyi Regional Scientific
and Methodological Center of Culture and Art

HALO - RARE GLASS IRONS OF THE LATE MIDDLE AGES

The article tells about the original glass irons of the late Middle Ages, which were popularly called «halo» or «banka», which became the object of a more detailed study after the discovery of a fragment of one of them in 2020 in the cultural layer of the ancient part of Khmelnytskyi.

Keywords: Khmelnytskyi region, Podillia, archeology, ethnography, «halo», iron, everyday life.

Рис. 1. Знахідка з м. Хмельницького (у двох проекціях)

Галка—1) ворона. 2) Всякое круглое гѣло, шарикъ, пуговца, орѣхъ, набалдашникъ; мускатный орѣхъ. Кружала як іалка. Жидієки шкляною іалкою выкачивють свої шасери. Бунчу з позломиствою іалкою зіло майстерно зроблений. Велико. 3. Пфенсн Галка.

Бѣлька — стекляной шаръ, вторымъ разглаживаютъ налитки т. е. покрывало изъ грубой кисей.

Рис. 2. Витяги з книги Ф. Піскунова

Рис. 3. Використання «гало» під час проведення лекції в музеї м. Теплик

Рис. 4. «Гало» зі Старої Синяви

Рис. 5. «Скляна куля» С. С. Гамченка (1) та «гало» з музею І. Гончара (2)

Рис. 6. «Гали» з експозиції державного історико-культурного заповідника «Межбіж»

Рис. 7. Скляна знахідка з Барської фортеці

*Рис. 8. Село Гута-Яцьковецька на Дунаєвеччині.
Місця, де трапляються «гали»: уроч. Стара роділка та Над ярком у бік с. Трибухівка*

Історіографія і джерельна база археологічних досліджень

УДК 069.51(477.83-25)(091):903.2«6347»

Яна Яковишина,
кандидат історичних наук,
молодша наукова співробітниця
відділу археології Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

Оксана Куценяк,
завідувачка відділу «Історія України»,
КЗ ЛОР «Львівський історичний музей»

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ АНТРОПОМОРФНОЇ ПЛАСТИКИ У ФОНДАХ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У фондах Львівського історичного музею зберігається 205 статуеток, які походять з 14 пам'яток Івано-Франківської (Незвисько, Городниця, Комарів), Тернопільської (Залищики, Більче-Золоте Вертеба, Ланівці, Зозулинці, Семенів-Зеленче, Лисичники, Кошилівці), Черкаської (Кочержинці, Сушківка, Пекарі) та Чернівецької областей (Ленківці). У статті вказано з яких розкопок походять ці матеріали і простежено шлях їхнього надходження у музей.

Ключові слова: Трипілля, антропоморфна пластика, кераміка, Львівський історичний музей.

Трипільська колекція у фондах Львівського історичного музею (ЛІМ) нараховує понад 6000 одиниць збереження. У збірці представлені крем'яні та кістяні знаряддя праці, різноманітний посуд, серед якого велика кількість цілих форм. Особливо цінною є добірка мальованої кераміки та теракотових антропоморфних й зооморфних статуеток.

Найбільшу частину пластики (165 од. зб.) складають матеріали, здобуті під час археологічних досліджень біля с. Кошилівці Чортківського району Тернопільської області. Пам'ятка відома в літературі як Кошилівці Обоз. Вона стала епонімною для кошилівецької групи, датується фіналом СІ та СІІ (Ткачук 1998, с. 16).

У 1906 р. власники Обозу Бернштейни натрапили на трипільські матеріали. Того ж року мали місце кількадевні розкопки Раймунда Кайндля та огляд пам'ятки Владиславом Пшибиславським. Останній планував через рік розпочати тут розкопки від «Грона консерваторів Східної Галичини». Однак, В. Пшибиславський передчасно помер. У 1908-1912 рр. тривали розкопки Кароля Гадачека, які охопили майже половину трипільського поселення. Відомо про невеликі розкопки Леона Козловського у 1923 р. У 1928-1934 рр. відбувалися стихійні розкопки, які проводила Т. Немировська, сестра власника Обозу. Знайдені речі відправляли до Варшави, ймовірно, за винагороду (Штокало 1998, с. 6-8). У 1953 р. трипільський загін Подільської археологічної (комплексної) експедиції ІСН АН УРСР під загальним керівництвом Юрія Захарука й безпосереднім керівництвом Валентини Кравець здійснював короткотривалі розкопки (Кравець 1955, с. 133-136). Археологічна експедиція Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом Ігоря Герети провела обстеження пам'ятки у 1975 р. (Штокало 1998, с. 6-8).

Матеріали з Кошилівців, які зберігаються у фондах музею, походять з розкопок 1908-1912 рр. К. Гадачека. За результатами цих досліджень вийшла книга та ілюстрований альбом (Nadaczek 1914a; 1914b). До альбому увійшли 52 антропоморфні статуетки з тих, які сьогодні зберігаються у ЛІМ. Частина колекції отримана 1940 р. з Природничого музею імені графів Дідушицьких, ще частина поступила до фондів з Львівського відділу Інституту Археології АН УРСР (Львівський відділ ІА АН УРСР) (нині – відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) у 1950 р.

Шість антропоморфних теракот з поселення (1320/113; 4742; 4030/53; 1234; 1500/4739/64; 4739/24) у 1976 р. передано до Львівського музею історії релігії та атеїзму (Списки музейних предметів... 1976, арк. 16-17) (нині – Львівський музей історії релігії), в якому вони сьогодні і зберігаються.

Зі 165 збережених схематичних фігурок: 118 – жіночі, 13 – чоловічі і одна андрогіна. Ще одна жіноча скульптурка присутня на «спинці» стільця. На восьми фрагментах складно визначити стать через пошкодження. 22 екземпляра репрезентують антропоморфні ноги. У колекції представлено дві реалістичні статуетки. Частина кошилівецьких фігурок публікували: Катерина Черниш (Черныш 1982), Айна Погожева (Погожева 1983), Наталія Бурдо (Бурдо 2002), Марія Піцишин, Сергій Андреев (Піцишин, Андреев 2006).

Друга за чисельністю група (10 од. зб.) – статуетки з поселення біля с. Незвисько Городенківського району Івано-Франківської області. Пам'ятка розташована на північній околиці села на високій заплаві (5-6 м) правого берега Дністра над струмком Чорна, що протікає на дні глибокого яру. Вона стала відома після досліджень експедиції Львівського університету під керівництвом Леопа Козловського (Kozłowski 1930) за участю Річарда Хатчінсона та Джона Престона (Hutchinson, Preston 1930) у 1926 р. Фрагменти керамічного посуду трипільського часу, здобуті під час розкопок, передані до відділу археології Музею Наукового товариства імені Шевченка (Музей НТШ) (Пастернак 1933, с. 120). Матеріали з розкопок майже не було опубліковано, а колекції з двох різних пунктів, які знаходяться біля с. Незвисько, та зберігаються у фондах ЛІМ – змішані. Ці обставини, а також той факт, що, окрім трипільських матеріалів, Л. Козловський віднайшов кілька посудин культури лінійно-стрічкової кераміки, спонукали К. Черниш звернутися до повторного дослідження поселення у 1951 р. У цей час трипільознавці вели дискусії щодо ролі культури лінійно-стрічкової кераміки у генезі трипільської культури і для висвітлення цього питання дослідження в с. Незвисько були перспективними.

У 1951 р. Трипільською (Дністровською) експедицією Інституту суспільних наук (ІСН АН УРСР) (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) разом з трипільською експедицією Інституту історії матеріальної культури АН УРСР проведено обстеження місцевості біля с. Незвисько під керівництвом К. Черниш (Черныш, 1952). Починаючи з 1953 р., впродовж 5 сезонів (1953-1957 рр.) відділ археології ІСН АН УРСР (нині – відділ археології Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України) та Державний Ермітаж вели дослідження поселення (Черныш 1953; Смірнова, Черныш 1954; 1956; 1957).

Всі матеріали з пам'ятки, які перебувають у ЛІМ, походять з розкопок Л. Козловського та належать до часу Трипільля VI та VII. Антропоморфна пластика з колекції не була опублікована. Цілих статуеток не збереглося, лише фрагменти шести жіночих фігурок та чотирьох антропоморфних ніжок.

Вищезгадані матеріали знаходилися в Львівському університеті Яна Казимира та у Міському музеї старожитностей Червенської землі, а у 1940 р. передані в ЛІМ.

Сім статуеток походять з трипільського поселення біля с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області. Поселення виявлене і досліджене Ізидором Коперницьким і Владиславом Пшибиславським у 1877 та 1882 рр. (Przybysławski 1879; Kopernicki, Przybysławski 1884). У 1928 р. матеріали з Городниці в урочищі «Городенка» передані до відділу археології Музею НТШ у Львові (Пастернак 1929, с. 238). Пізніше, у 1938-1939 рр., Маркіян Смішко та Казимир Журовський проводили тут розкопки шару раннього Трипільля (Smiszko 1939, р. 67-73).

У змішаному матеріалі пам'ятки присутні керамічні вироби часу VI, VI-VII, а також VII. Антропоморфні скульптури різночасові. Серед них є фрагмент виробу (можливо, сферична посудина) на людських ніжках та, ймовірно, антропоморфний держак від глиняної посудини. З семи теракот – опубліковані три (Pogoševa 1985, abb. 916; Majewski 1936-1937, s. 80; Черныш 1982, таб. LXV, рис. 37).

У фондах ЛІМ зберігаються артефакти з розкопок І. Коперницького і В. Пшибиславського, а також з розкопок М. Смішка та К. Журовського. Речі надійшли у різний час з різних інституцій. У 1950 р з Львівського відділу ІА АН УРСР, куди потрапила з Львівського університету та з Музею Дідушицьких в 1940 р. (Розкопки М. Смішка та К. Журовського, 1939 р.). Одна фігурка передана в ЛІМ у 1940 р. з археологічного музею у м. Києві (Колекція В. Пшибиславського). Ще одна у 1940 р. – з Музею НТШ (1913 р. передана в Музей НТШ, як дар п. Тадеуша Залевського).

Дві жіночі фігурки походять з трипільського поселення біля с. Комарів Галицького району Івано-Франківської області. Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване

в 1,5 км на північний схід від села. Розкопки проводили Тадеуш Сулімірський та Юзеф Грабовський в 1934-1936 рр. (W Komarowie... 1935). У повоєнний період пам'ятку досліджував Ігор Свешніков (Свешніков 1959, с. 6). Знахідки передані у фонди ЛІМ з Львівського відділу ІА АН УРСР у 1950 р., куди потрапили з Львівського університету в 1940 р. (Розкопки Т.Сулімірського та Ю.Грабовського, 1934 р.) (Sulimirski 1936, s. 273-277; Інвентар Х... 1938, арк. 24; Інвентарна книга кафедри... арк. 101).

Три антропоморфні скульптури – з пам'ятки в околицях м. Заліщики (Добрівляни) Чортківського району Тернопільської області. Поселення розкопували у різні роки Юрій Полянський (Полянський 1938, с. 9-30), Олег Кандиба (Кандиба 1937, с. 1-14), Леон Козловський (Kozłowski 1939). Воно стало епонімним для заліщицької групи, хронологічно вписується у час VI-VII.

Матеріали, зібрані Ю. Полянським (глики, шоломоподібні покришки, миски, біноклеподібні посудини, чаші; траплялися також жіночі мальовані фігурки та незначна кількість виробів з кременю (Полянський 1928, с. 17, 19)), передані до археологічного відділу Музею НТШ у 1928 р. (Пастернак 1929, с. 238; 1933, с. 120). Сьогодні більша частина матеріалів із Заліщиків зберігається у Львівському історичному музеї (матеріали передали у 1940 р. з Музею НТШ, а також 1950 р. з Львівського відділу ІА АН УРСР). Одна зі статуеток була опублікована Казимиром Маєвським (Majewski 1936-1937, s. 75-76; 1948, tab. I, fig. 15.).

У трипільській збірці антропоморфної пластики ЛІМ – зберігається один фрагмент антропоморфної статуетки пізнього етапу культури з пам'ятки біля с. Більче-Золоте (Вертеба) Чортківського району Тернопільської області. Пам'ятка розташована у підземній частині печери Вертеба поблизу села. Розкопки в ній проводили Адам Кіркор (1876-1878 рр.) (Kirkor 1877, с. 355-379), Готфрид Оссовський (1890-1892 рр.) (Ossowski 1891, с. 52-67), Володимир Деметрикевич (1898-1904, 1907 рр.) (Demetrykiewicz 1900, с. 101-106), Ян Чекановський (1914 р.), працівники Музею НТШ (1928-1929 рр.), Ігор Свешніков (1956 р.) (Свешников, Мацкевой 1974, с. 341-342) та інші. У теперішньому часі Вертебу досліджує експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом Михайла Сохацького (Сохацький 2000, с. 3-10). Фігурка не опублікована, передана в ЛІМ у 1940 р. з Музею НТШ (розкопки НТШ 1928-1929 рр.), вона була вивезена під час німецької окупації і повернута в ЛІМ у 1949 р. з Німеччини (Колекційний список... 1949, № 26).

З трипільського поселення біля с. Ланівці Чортківського району Тернопільської області походять дві антропоморфні ніжки. Пам'ятка відноситься до середнього періоду Трипільля – VI-VII, розташована на підвищенні, в урочищі «Замчисько», виявлена в 1875 р. А. Кіркором (Kirkor 1878, s. 14-16). Згодом розкопки продовжили працівники Музею НТШ (1928-1929 рр.) (Кандиба 1937, с. 9; Полянський 1928, с. 18). У фондах ЛІМ зберігається фрагмент антропоморфної пластики, переданий у 1940 р. з Музею НТШ (розкопки О. Кандиби у 1928 р.) (Інвентар VII... 1937-1938, арк. 45), а також фрагмент, який надійшов з Львівського відділу ІА АН УРСР у 1950 р. Речі не опубліковані.

Трипільське поселення поблизу с. Зозулинці Чортківського району Тернопільської області відноситься до середнього періоду Трипільля. Воно розташоване на лівому березі річки Дністер. Пам'ятку виявлено у 1930-х рр. (Кандиба 1937, с. 8). Фрагмент жіночої антропоморфної статуетки, який зберігається у фондах ЛІМ, надійшов в 1950 р. з Львівського відділу ІА АН УРСР, куди потрапив у 1940 р. з Музею НТШ (у 1923 р. надійшов до Музею НТШ – як дар Б. Загуйкевича) (Інвентар II... 1937-1938, арк. 244). Статуетка опублікована К. Маєвським (Majewski 1936-1937, s. 74-75).

У фондах ЛІМ зберігається одна антропоморфна ніжка з поселення поблизу с. Семенів-Зеленче Тернопільського району Тернопільської області. Відносна хронологія пам'ятки є складним питанням: Сергій Рижов співставляє Зеленче із шипинецькою групою (Рижов 2007, с. 470). Тарас Ткачук припускає збереження архаїчних рис, пов'язаних із шипинецькою групою, в кераміці деяких кошилівецьких поселень (Tkachuk 2005, p. 110).

Пам'ятка розташована на полі біля громадського пасовиська (ур. «Грушівка»), виявив її та обстежив у 1900 р. В. Деметрикевич (Demetrykiewicz 1900, s. 102-103). У 1947 р. тут працювала експедиція Львівського відділу ІА АН УРСР під керівництвом Сергія Судакова (Судаков 1952). У 2012 р. Охоронна археологічна служба України «Подільська археологія» (м. Тернопіль) спільно з Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури проводили на поселенні охоронні дослідження (Овчинников 2019, с. 263). Під час розкопок знайдено рештки жител, зібрано кераміку, крем'яні вироби та кістки тварин.

Фрагмент статуетки не опублікований, він надійшов у ЛІМ з Музею НТШ у 1940 р., походить з розкопок В. Деметрикевича у 1900 р. (Інвентар VII... 1937-1938, арк. 45).

Дві антропоморфні скульптури знайдені поблизу с. Лисичники Чортківського району Тернопільської області. Пам'ятка виявлена у 1930-х рр. Тадеушем Сулімірським. Досліджували поселення розвідками: Василь Олійник у 1966 р. (Олійник 1967), Ігор Свешніков і Ганна Кос у 1967 рр. (Кос 1971, с. 132-135). В околицях села відомо шість трипільських пам'яток. Антропоморфні статуетки, які зберігаються у фондах ЛІМ, надійшли у 1950 р. з Львівського відділу ІА АН УРСР, куди потрапили з Музею НТШ у 1940 р. (Дарунок Романа Скомарівського) (Інвентар ІХ... 1937-1938, с. 8). Знахідки не опубліковані.

Трипільське поселення біля с. Кочержинці Уманського району Черкаської області відноситься до періоду Трипілля СІ (Круц, Рижов 1985, с. 47). Розташоване в урочищі «Паньківка». В середині ХХ ст. (1960-х рр.) його досліджували розвідками Григорій Храбан та Василь Стефанович (Храбан 1962). 1987 р. пам'ятку обстежувала Тамара Мовша і Олександр Гудим-Левкович (Мовша, Гудим-Левкович 1987) та інші.

У ЛІМ зберігаються чотири статуетки з Кочержинців, передані з Львівського відділу ІА АН УРСР у 1950 р., у який надійшли у 1940 р. з Музею НТШ (дар Данила Щербаківського). Вони опубліковані К. Маєвським (Majewski 1936-1937).

Трипільське поселення біля с. Сушківка Уманського району Черкаської області відноситься до періоду Трипілля СІ. Розташоване за 1 км на схід від села. Вперше розкопки на поселенні проводила Валерія Козловська (1916, 1923 рр.) (Козловська 1926, с. 43-66). Згодом, у 1960-х рр. поселення обстежував В. Стефанович та Г. Храбан (Храбан 1962). Фігурка, яка зберігається у фондах ЛІМ, надійшла у 1940 р. з Музею НТШ. Вона добре відома в літературі і не одноразово опублікована (Majewski 1936-1937, с. 67-70; Черныш 1982, рис. 12(5); Погожева 1983, рис. 28(6); Pogoševa 1985, abb. 907; Бурдо 2002, рис. 11(3); Burdo 2014, fig. 12(2)).

Два зразка антропоморфної пластики походять з поселення біля с. Пекарі Черкаського району Черкаської області, яке датується періодом Трипілля СІ. Воно розташоване на північній околиці с. Пекарі на високому (до 50 м) виступі плато, оточеному глибокими ярами, на правому березі Дніпра. Розвідки на поселенні проводили Тетяна Пассек (1945 р.) (Пассек 1949, с. 209) та співробітники Канівського історичного музею (1990-ті рр.). Проведено також розкопки поселення під керівництвом Миколи Бондаря у 1957-58 рр. (Бондарь 1957; Бондар 1958) та Едуарда Овчинникова на початку 2000-х рр. (Овчинников 2014, с. 22). Фігурки надійшли у ЛІМ з Львівського відділу ІА АН УРСР у 1950 р., в який потрапили у 1940 р. з Музею НТШ (дарунок Д. Щербаківського) (Інвентар І... 1937-1938, арк. 30). Речі опубліковані К. Маєвським (Majewski 1936-1937, с. 77-78).

Трипільське поселення біля с. Ленківці Дністровського району Чернівецької області відноситься до раннього періоду Трипілля. Пам'ятка виявлена у 1947 р. Борисом Тимошуком (Винокур та ін. 1984, с. 109). Дослідження проводили експедиції Львівського відділу ІА АН УРСР, Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (нині – Інститут археології РАН) та Дністрянська експедиція ІСН АН УРСР. Розкопки здійснювали під керівництвом К. Черниш (Черниш 1959, с. 3). Фігурка, яка зберігається у фондах ЛІМ, не опублікована, передана з ІСН АН УРСР у 1957 р. (Спільні розкопки Львівського університету та ІСН АН УРСР 1951 року).

У фондах «Археології» ЛІМ зберігаються три антропоморфні статуетки, місце знайдення яких, не вдалося визначити.

Пам'ятки, з яких походить більшість антропоморфної скульптури, почали досліджувати ще у ХІХ ст., і, внаслідок розформування одних музеїв та передачі матеріалів в інші, вивозу збірок за кордон під час світових воєн та інших обставин, деякі речі втрачені. Частина матеріалу ще потребує уточнення та атрибуції. Не зважаючи на це, зібрання антропоморфної пластики у ЛІМ достатньо презентабельне – 205 статуеток, які походять з 14 пам'яток Івано-Франківської, Тернопільської, Черкаської та Чернівецької областей.

Збірка має низку джерел надходжень. Поповнення відбувалися шляхом передачі матеріалів з інших установ (Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), Природничого музею імені Дідушицьких, Міського Музею старожитностей Червенської землі, Львівського університету, Культурно-історичного музею Наукового товариства імені Шевченка та низки інших музейних та приватних колекцій). Антропоморфну теракоту з фондів музею публікували на сторінках наукових видань впродовж багатьох років, проте, не вся вона введена до наукового обігу. У збірці збереглися як майже цілі вироби, так і фрагменти, за якими можна відтворити тип статуеток. З огляду на якість і кількість матеріалу ця колекція має потенціал для дослідження питань з трипільської проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

- Архів Львівського історичного музею.* Списки музейних предметів, які були передані з Львівського державного історичного музею (ЛДІМ) – Львівському музею історії релігії і атеїзму (ЛМІРА), 1976. 132 арк.
- Архів Львівського історичного музею.* Інвентарна книга кафедри праісторії Львівського університету Яна Казимира. Ч. III. Арк. 84-128.
- Архів Львівського історичного музею.* Колекційний список археологічних матеріалів повернутих після німецько-фашистської окупації, 1949. № 26.
- Архів Музею етнографії і художнього промислу Інституту народознавства НАН України.* Інвентар I Музею Наукового товариства Шевченка, 1937-1938. 45 арк.
- Архів Музею етнографії і художнього промислу Інституту народознавства НАН України.* Інвентар II Музею Наукового товариства Шевченка, 1937-1938. 260 арк.
- Архів Музею етнографії і художнього промислу Інституту народознавства НАН України.* Інвентар VII Музею Наукового товариства Шевченка, 1937-1938. 180 арк.
- Архів Музею етнографії і художнього промислу Інституту народознавства НАН України.* Інвентар X Музею Наукового товариства Шевченка, 1938. 160 арк.
- Архів Музею етнографії і художнього промислу Інституту народознавства НАН України.* Інвентар IX Музею Наукового товариства Шевченка, 1937-1938. 160 арк.
- Бондарь, Н. Н. Отчет о работе археологического отряда Каневской комплексной экспедиции Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко в 1957 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 25 арк.
- Бондар, М. М. Звіт про роботу археологічного загону Канівської комплексної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1958 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. Од. № 1958/42. 35 арк.
- Бурдо, Н. Б. 2002. Теракота трипільської культури. *Давня кераміка України*, 1, 61-144.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька і Закарпатська області*. Київ.
- Кандиба, О. О. 1937. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928-1929. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*, 154, 1-14.
- Козловська, В. 1926. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині. *Трипільська культура на Україні*, 1, 43-66.
- Кос, А. И. 1971. Разведки Западно-Подольской экспедиции. *Археологические исследования на Украине в 1968 году*, 132-135.
- Кравец, В. П. 1955. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье. *КСИА АН УССР*, 4, 133-136.
- Круц, В. О., Рижов, С. М. 1985. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи. *Археологія*, 51, 45-56.
- Мовша, Т., Гудим-Левкович, А. Отчёт о работе Уманского отряда Черкасской экспедиции по своду 1987. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 36 арк.
- Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи VII-СІ)*. Київ
- Овчинников, Е. В. 2019. Дослідження трипільського шару на багатошаровій пам'ятці Зеленче III. *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ, 263-276.
- Олійник, В. І. 1967. *Археологічні пам'ятки Лисичників*. (Краєзнавчий рукопис).
- Пассек, Т. С. 1949. Поросская археологическая эспедиция 1945. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1, 209-222.
- Пастернак, Я. 1929. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*, 150, 229-242.
- Пастернак, Я. 1933. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за час від 1929-1933 р. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*, 152, 113-130.
- Піцишин, М., Андреев, С. 2006. Кошилівецька антропоморфна пластика в колекціях ЛІМ. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 11, 18-51.
- Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск.

- Полянський, Ю. 1928. Нові археологічні знахідки з Галичини. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*, 149, 9-30.
- Рижов, С. М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України. *О. Ольжич. Археологія*. Київ, 437-477.
- Свешніков, І. 1959. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957рр. *Археологічні роботи музею в 1952-1957рр.* Львів, С. 6-7.
- Свешников, И., Мацкевой, Л. 1974. Исследования Среднеднестровской экспедиции. *Археологические открытия 1973 года*. Москва, 341-342.
- Смірнова, Г. І., Черниш К. К. Звіт про роботу Західно-української археологічної експедиції за 1954 рік. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Оп. № 5. Од. зб. № 154, 58 с.
- Смірнова, Г. І., Черниш К. К. Звіт про розкопки верхніх шарів поселення біля с. Незвисько в 1956 році. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Оп. № 5. Од. зб. № 191, 64 с.
- Смірнова, Г. І., Черниш К. К. Звіт про археологічні розкопки в с. Незвисько в 1957 році. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Оп. № 5. Од. зб. № 206, 70 с.
- Сохацький, М. 2000. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996-1998 роках. *Літопис Борщівщини*, 9, 3-10.
- Судаков, С. А. 1952. Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче (Терноп. обл.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4, 104-131.
- Ткачук, Т. М. 1998. Походження та відносна хронологія кошиловецької групи. *Тези міжнародної наукової конференції «Трипільське поселення Кошилівці «Обоз» (до 120-річчя відкриття)»*. Заліщики, 15-17.
- Храбан, Г. 1962. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1959-1961 рр. (в 2-х книгах). *Уманський краєзнавчий музей*. ф. 2553, д-1370, д-1372.
- Черниш, К. К. Звіт про роботу трипільського загону Дністрянської археологічної експедиції за 1952 рік. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Оп. №5. Од. зб. № 118, 37 с.
- Черниш, К. К. 1953. Звіт про розкопки нижніх горизонтів поселень в с. Незвисько Івано-Франківської області за 1953 р. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Оп. № 5. Од. зб. № 135, 28 с.
- Черниш, К. 1959. *Ранньотрипільське поселення Ленківці на середньому Дністрі*. Київ.
- Черныш, Е. К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. *Археология СССР с древнейших времен до средневековья. Энеолит СССР*, 165-320.
- Штокало, В. 1998. Розкопки трипільського поселення в урочищі «Обоз»: історія та сучасність. *Тези міжнародної наукової конференції «Трипільське поселення Кошилівці «Обоз» (до 120-річчя відкриття)»*. Заліщики, 5-12.
- Burdo, N. 2014. Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences. *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*. Suceava, 303-364.
- Demetrykiewicz, W. 1900. Poszukiwania archeologiczne w Galicji Wschodniej. *Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, 4, 101-106.
- Hadaczek, C. 1914a. *La colonie industrielle de Koszytowie (arond.-t de Zaleszczyki) de l'époque énéolithique. Album des fouilles*. Léopol.
- Hadaczek, K. 1914b. *Osada przemysłowa w Koszytowiecach z epoki eneolitu. Studya do początków cywilizacji w południowo-wschodniej Europie*. Lwów.
- Hutchinson, R., Preston J. 1930. Excavations at Niezwiska, Poland, July, 1926. *Annals of Archaeology and Anthropology*, 17(1-2), 19-26.
- Kirkor, A. 1877. Wycieczka na Podole Galicyjskie. *Kłosy*, 24. Lwów, 355-379.
- Kirkor, A. 1878. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznoantropologicznej w roku 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 2. Kraków, 14-16.
- Kopernicki, I., Przybysławski, W. 1884. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878-1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 8. Kraków, 3-33.

- Kozłowski, L. 1930. *Budowe kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu*. Lwów.
- Kozłowski, L. 1939. *Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej*. Lwów.
- Majewski, K. 1936-1937. *Plastyka terrakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorack Lwowskich. Światowit*, 17, 63-88.
- Majewski, K. 1948. *Chronologia i styl plastyki figuralnej zachodnio-trypilskiej. Archeologia*, 2, 1-16.
- Ossowski, G. 1891. *Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 15. Krakow, 52-67.
- Pogoševa, A. P. 1985. *Die statuetten Tripolje-Kultur. Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 7, 95-242.
- Przybysławski, W. 1879. *Ustep z poszukiwan archeologioznych w Horodnicy nad Dniestrem dokopanych w r. 1878. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3. Krakow, 70-74.
- Smiszko, M. 1939. *Compte rendu provisoire des fouilles dans l'enceinte néolithique de Horodnica district de Horodenka. Tymczasowe sprawozdanie z badań na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka. Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, 67-73.
- Sulimirski, T. 1936. *Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. Sprawozdania Polskiej Akademii Umijętnosci*, 41(9). Krakow, 273-277.
- Tkachuk, T. 2005. *Chronological Phases of the Koshylivtsy Group of the Tripolye Culture. Sprawozdania Archeologiczne*, 57, 83-130.
- W Komarowie pod Haliczem. 1935. *Z Otchłani Wieków*, 10(4-5). Poznań, 70.

Yana Yakovyshyna,

PhD, Junior Researcher of the Department of Archaeology of Ivan Krypiakevych
Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

Oksana Kutseniak,

Head of the "History of Ukraine" Department of the Municipal institution
of the Lviv Regional Council «Museum of History and Local Lore»

FORMATION OF THE COLLECTION OF TRYPILLIA ANTHROPOMORPHIC FIGURINES IN THE FUNDS OF THE LVIV HISTORICAL MUSEUM

The Trypillia collection in the funds of the Lviv Historical Museum (LIM) has more than 6,000 items. The collection includes flint and bone tools, a variety of utensils, including a large number of whole forms. A selection of painted ceramics and terracotta anthropomorphic and zoomorphic figurines is especially valuable. The sites from which most anthropomorphic sculpture originated began to be explored in the 19th century, and some things have been lost due to the dismantling of some museums and the transfer of materials to others, the export of collections abroad during the world wars and other circumstances. Part of the material still needs clarification and attribution. Despite this, the collection of anthropomorphic sculpture in LIM is quite presentable - 205 statuettes, which come from 14 monuments of Ivano-Frankivsk (Nezvyosko, Gorodnytsia, Komariv), Ternopil (Zalishchyky, Bilche-Zolote Verteba, Laniotsi, Zozulyntsi, Semeniv-Semeniv, Lysychnyky, Koshylivtsi), Cherkasy (Kocherzhyntsi, Sushkioka, Pekari) and Chernivtsi regions (Lenkiotsi). The article indicates from which excavations these materials originate and the way of their receipt in the museum. Also in the funds of "Archeology" LIM are stored three anthropomorphic sculptures, the location of which could not be determined.

The collection has a number of sources of income. Replenishments took place through the transfer of materials from other institutions (the Institute of Social Sciences of the USSR Academy of Sciences) (now the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine), the Didushytsky Natural History Museum, the Cherven Land Museum of Antiquities, Lviv University, the Cultural and Historical Museum. Shevchenko and a number of other museum and private collections). Anthropomorphic terracotta from the museum's funds has been published in scientific publications for many years, however, not all of it has been introduced into scientific circulation. The collection contains both almost whole products and fragments, which can be used to reproduce the type of statuettes. Given the quality and quantity of material, this collection has the potential to study issues on Trypillia issues.

Keywords: Trypillia, anthropomorphic plastic art, ceramics, Lviv Historical Museum.

Біссерка Гейдарська,
PhD, почесний член Відділення археології,
Університет Дарема (Велика Британія)

Джон Чепмен,
PhD, професор археології на пенсії,
Університет Дарема (Велика Британія)

ПРОЕКТ ТРИПІЛЬСЬКИХ МЕГАПОСЕЛЕНЬ – СТРАТЕГІЯ ПУБЛІКАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ

У цій статті ми підсумовуємо стратегію публікації результатів спонсорованого АНРС проекту «Рання урбанізація в Європі? Випадок трипільських мега-поселень» (2012-16). Проект було організовано з метою роботи над проблемою європейської урбанізації у лісостеповій зоні Північного Надчорномор'я через інтердисциплінарне дослідження одного трипільського поселення - Небелівки (Новоархангельський район Кіровоградської області) - в його ширшому ландшафтному та культурному контексті. Основні дослідницькі питання, що стояли перед роботою - походження, спосіб життя на трипільських мега-поселеннях та їх міський статус. Стаття підсумовує проблеми трипільських мега-поселень, наводячи список з восьми основних проблем дослідження, детальний список польових досліджень за проектом та резюмуючи фінальну монографію, видану за проектом, із списком її основних авторів та інших учасників проекту та переліком публікацій, опублікованих за його результатами.

Ключові слова: Україна, Трипілля, мега-поселення, Кіровоградська область, Небелівка.

Вступ. Трипільські мегапоселення в Україні почали розглядатися як визначний клас залишків поселень наприкінці 1960х рр., що підтвердили археологічні розкопки в 1970х – 1980х рр. Новітні міжнародні інтердисциплінарні проекти – Україно-Британський і Україно-Німецький, робота за якими розпочалася 2009 р., дали змогу отримати нові важливі результати та запропонувати нову програму польових досліджень. Мегапоселення, які належать до найбільших пам'яток IV тис. до н.е. у світі, – такі ж великі, і такі ж ранні, як перші міста Родючого Півмісяця, – були кульмінацією нуклеації преісторичних поселень на теренах України.

У цій статті ми підбиваємо підсумки стратегії публікації проекту «Рання урбанізація в Європі? Приклад трипільських мегапоселень», фінансованого АНРС (2012–2016). Проект був створений для роботи над проблемою європейської урбанізації у лісостеповій зоні Чорноморського регіону через мультидисциплінарне дослідження єдиного трипільського мегапоселення, – Небелівки (Новоархангельський район Кіровоградської області), в його більш широкому ландшафтному і культурному контексті. Мережа Кукутень-Трипілля існувала впродовж двох тисячоліть на теренах трьох сучасних держав – Румунії, Молдови та України. На відміну від її кукутенської складової у Східній Румунії та Молдові, що демонструє сильну тенденцію до розпорощення поселень наприкінці V тис. до н.е., трипільська складова характеризується мегапоселеннями, що існували між 4100 та 3400 рр. до н.е. і визначаються як поселення, розміри яких перевищують 100 га. Головними питаннями проекту стали походження, способи життя на мегапоселеннях та їх урбаністичний статус. Результати роботи у Небелівці за проектом опубліковані у Gaydarska (2020).

Головні учасники Проекту. Угода між Інститутом археології НАН України (д-р Михайло Відейко) і Відділенням археології Даремського університету (проф. Джон Чепмен) забезпечила чотирьохрічну роботу над Проектом, переважно фінансовану Радою мистецтвознавчих і гуманітарних досліджень (Arts and Humanities Research Council), із додатковим фінансуванням з наступних організацій: Британська Академія (the British Academy), Товариство старожитностей Лондону (the Society of Antiquaries of London), Преісторичне товариство (the Prehistoric Society), Національне географічне товариство (National Geographic Society), Фондація родини Вільяма Раства (the William Rust Family Foundation), Фондація Розміра Кремп Даремського університету (the Rosemary Cramp Fund of Durham University), Національна радіокарбонна лабораторія Об'єднаного Королівства (the UK National Radiocarbon Facility), Університет Сіднею (the University of Sydney), Фондація Амерінд (the Amerind Foundation) і Кіровоградська обласна державна адміністрація. До фінансування будівництва школи у с. Небелівка також долучився невідомий спонсор. Після успішних вступних досліджень 2011 року основна робота була зроблена протягом трьох польових сезонів 2012–2014 рр.

Також невеликі за обсягом дослідження, пов'язані з експериментальною програмою, проведено 2015 та 2017 року. З української сторони проект представляли шість основних учасників – Наталія Бурдо – фахівець з трипільської пластики, Едуард Овчинников – фахівець з трипільського посуду, Олена Секерська – археолог, Дмитро Кіосак – фахівець із кременю, Наталія Шевченко – фахівець із матеріалознавства, і Галина Пашкевич – палеоботанік. Значний вклад у роботу Проекту внесли Станіслав Церна, Віталій Рудь, Станіслав Федоров, Анна Шиянова, Юлія Ушкова, Ольга Зайцева і менеджер Проекту Світлана Іванова. Ми також хочемо подякувати Олександрові Дяченку за консультації щодо трипільської археології впродовж останніх п'яти років. Довгий список британських (і американських) фахівців включає Бісерку Гейдарську, пост-док. наукового співробітника, Марко Неббіа, аспіранта, фахівця з AMS-датування Ендрю Мілларда, палінолога Брюса Альберта, фахівця з мікро-морфології ґрунтів д-ра Мануеля Аррою-Каліна, геофізика Проекту Данкана Хейла і археозоолога Девіда Ортона (див. Додаток I зі списком виконавців Проекту до монографії у відкритому доступі і Додаток II зі списком учасників польових досліджень).

Стратегія публікації. На додачу до майже 50 статей, опублікованих у рамках Проекту (див. Додаток III), кінцева публікація результатів таких складних і багатограних досліджень потребує відокремлення вихідних даних від їх інтерпретації. Таке відокремлення не виходить з теоретичних міркувань, але походить із практичної необхідності представлення великої кількості здобутого матеріалу (включно з понад 37000 фрагментів кераміки). Як головний грантодавець Рада мистецтвознавчих і гуманітарних досліджень має політику зберігання даних в електронному вигляді за допомогою Сервісу археологічних даних, який адмініструється з Університету Йорка. Протягом 2017 – 2019 рр. Проект співпрацював із Луізою Метьюз і Реєм Муром (Сервіс археологічних даних, Йорк) щодо структури даних. Результатом цієї роботи є безкоштовний доступ дослідників до таких матеріалів, як фотографії, ілюстрації, спеціальні звіти та археологічні дані. Архів доповнює монографію у вільному доступі.

Архів Проекту має DOI <https://doi.org/10.5284/1047599>. Архів розділений на такі частини:

1. Вступ
2. Структура Кукутень-Трипілля
3. Давнє оточуюче середовище
4. Мегапоселення
5. Розкопки
6. Експериментальна програма

Розділи та підрозділи починаються з короткого «звіту», який пояснює важливість дослідження. У секції 5 подано звіти по розкопкам, що вміщують коротку характеристику розкопаної ділянки, контекст знахідок, плани, діджиталізовані плани (2012 – 2013 рр.), польові фотографії і фотографіметричні плани (2014 р.). Знахідки на кожній з розкопаних ділянок описані у списку кераміки та особливих знахідок (список також містить опис знарядь праці з каменю та кременю, пластики і т.д.), який доповнено фотографіями та/або малюнками великої кількості фрагментів кераміки (вінця, профільовані фрагменти, фрагменти із залишками розпису та денця) та особливих знахідок. Вперше в трипільських дослідженнях ми зробили доступним архів із понад 2200 кольорових фотографій кераміки, переважно фрагментів із залишками розпису (понад 1600 екземплярів). Весь архівний матеріал може бути безкоштовно завантажений, а його використання потребує лише відповідного посилання на джерело в разі перепублікації¹.

Монографія видавництва De Gruyter у вільному доступі. Друга частина публікації результатів Проекту – он-лайн монографія – буде опублікована видавництвом De Gruyter у 2020 році і матиме наступні бібліографічні дані: Gaydarska, B. (ed.) *Early urbanism in Europe: The Trypillia Mega-Sites of the Ukrainian Forest-Steppe*. De Gruyter (ISBN 978-3-11-066493-5; e-ISBN 978-3-11-066495-9). На додачу до надрукованих за заявкою примірників, вся книжка може бути безкоштовно завантажена. DOI монографії: 10.1515/9783110664959

У першому розділі читачам представлений світ центрально- та східноєвропейської преісторії, зокрема група Кукутень-Трипілля, пам'ятки якої займали площу до 250000 кв.км і існували понад два тисячоліття. Ця група побудували одну з найбільших мереж, які колись розвивалися в європейській преісторії. Тому з'ясування механізмів, що дозволили існування цієї мережі, є важливим

¹ Проект і Сервіс археологічних даних мають надію, що цей архів буде цінним як для трипільських дослідників, так і для широкої спільноти європейських преісториків. Будь ласка, надсилайте свої коментарі до архіву доктору Бісерці Гейдарській (b_gaydarska@yahoo.co.uk).

науковим завданням. Ключовим аспектом вивчення цієї величезної мережі є розміри поселень, які сягають 1 – 5 га в зоні Кукутень, але зростають до найбільших поселень у Євразії IV тис. до н.е. в одному з трипільських ареалів. Найбільші поселення, відомі як мегапоселення, сягають розмірів у 100 – 320 га, що є співставними з розмірами перших міст Близького Сходу.

Оскільки раніше інтердисциплінарні проекти із вивчення трипільських мегапоселень не були організовані, між Інститутом археології НАНУ (Михайло Відейко) і Університетом Дарема (Джон Чепмен) було підписано угоду щодо організації спільного проекту, фінансованого АНРС. У першому розділі ми представляємо Проект через його історію, пояснюючи організацію та розвиток роботи, вихідні позиції учасників та різницю між нашими теоретичними поглядами, що зумовили альтернативні інтерпретації. Кінцевим результатом Проекту є монографія.

У другому розділі ми представляємо сучасний стан дискусій щодо урбанізації та місце проблеми трипільських мегапоселень у цих дискусіях. Ми визначаємо нашу окрему позицію щодо розуміння мегапоселень, яка суттєво відрізняється від максималістичної позиції стосовно великих, постійно заселених протягом всього року населених пунктів, обґрунтовуючи альтернативну ідею сезонного заселення. Остання базується на трьох моделях існування Небелівки – моделі розподіленого управління, моделі зібрань та моделі пілігримства. Застосовуючи концепцію «уявних суспільств» Бенедікта Андерсона, ми намагаємось уявити можливість створення першого мегапоселення та розвиваємо теоретичні рамки, в яких пояснюється таке створення. Також ми розвиваємо поняття «Трипільське велике інше», достосовуючи його до концепції *габітусу* Бурдьє.

Також ми пропонуємо методологічну деталізацію до кожного з восьми пізнавальних завдань проекту (Таблиці 1, 2). Робота над ними потребувала отримання повного геофізичного плану Небелівки, добре датованої внутрішньої послідовності елементів забудови, локального та регіонального контексту мегапоселення, з'ясування впливу людини на оточуюче середовище, експериментальне будівництво, спалення та розкопки «неолітичної» споруди, побудову моделей зростання та занепаду Небелівки, її архітектури та артефактів, а також достосування трипільських мегапоселень до контексту глобальної урбанізації.

Таблиця 1. Вісім пізнавальних завдань Небелівського Проекту

- Завдання 1. З'ясування структури забудови мегапоселення Небелівка
- Завдання 2. Розробка внутрішньої хронології Небелівки та синхронізація пам'ятки із іншими мегапоселеннями.
- Завдання 3. З'ясування поширення трипільських, а також раніших та пізніших пам'яток в околицях Небелівки та мікро-регіоні загалом.
- Завдання 4. З'ясування співвідношення мегапоселень з іншими поселеннями.
- Завдання 5. Характеристика навколишнього середовища та впливу людини на нього.
- Завдання 6. Напрацювання підходів до аналізу архітектури споруд і комплексів знахідок у Небелівці.
- Завдання 7. Аналіз формування, розвитку та занепаду мегапоселення Небелівка.
- Завдання 8. З'ясування місця трипільських мегапоселень у процесах урбанізації в світовому масштабі.

Таблиця 2. Робота Проекту (2011 – 2017)

Робота	Кількість	Відповідні пізнавальні завдання Проекту
Роки польової роботи та розкопок	6	1 – 8
Географічна зона (Північні притоки Південного Бугу)	1	1 – 7
Польові роботи	14	1 – 8
Польові сезони	7	1 – 8
Учасники	137	1 – 8
Площа геофізичної зйомки (га)	286	1 - 2, 7 – 8
Кількість знайдених жител	1445	1 - 2, 7
Кількість знайдених ям	850*	1 - 2, 4 – 8

СЕКЦІЯ 4

Кількість будинків для зібрань	24	1 - 2, 6 - 8
Кількість тестованих геофізичних аномалій	160	1 - 2, 5 - 7
Кількість розкопів (площа розкопів)	10 (2619 кв. м)	1 - 2, 5 - 8
Кількість шурфів і траншей (площа)	88 (225 кв. м)	1 - 2, 6 - 8
AMS дати / радіо вуглецеві дати	86 / 25	2, 5 - 7
Кількість траншей/розкопів із пробами на мікроморфологію ґрунту	6	6 - 7
Дослідження ґрунту на пам'ятці	25	1, 6 - 7
Розрізи для дослідження ґрунту	39	1, 6 - 7
Територія, обстежена інтенсивними розвідками (га)	233	2 - 5, 7 - 8
Площа долини, досліджена інтенсивними розвідками у кв.км (площа розвідок у га)	178 (574)	2 - 5, 7 - 8
Кількість пам'яток зі зборами матеріалу за сіткою	4	1, 6 - 7
Документовані концентрації на поверхні	34	2 - 5, 7 - 8
Документовані кургани	800	2 - 5, 7 - 8
Буріння	5	4 - 5, 7 - 8
Повний мульти-проксі аналіз седименту з профілів	1	4 - 5, 7 - 8
Дослідження в околицях мегапоселення	15	4 - 5, 7 - 8
Кількість експериментально споруджених будівель	2	6 - 7
Кількість експериментально спалених будівель	1	6 - 7
Кількість розкопаних експериментальних будівель	1	6 - 7
Кількість експериментів по будівництву, Дарем	2	6 - 7
Кількість фрагментів кераміки з розкопок	37000*	2, 6 - 8
Кількість (вага) повністю вивчених фрагментів кераміки	21300 (504 кг)	2, 6 - 8
Кількість кісток тварин з розкопок	6316	4 - 8
Кількість знарядь з каменю та кременю	150	4, 6 - 7
Кількість зернотерок	85*	4, 6 - 7
Кількість особливих знахідок (пластика)	291 (143)	6 - 7
Кількість кольорових ілюстрацій в Архіві Проекту	5248	1 - 8
Кількість документів в Архіві Проекту	394	1 - 8

Легенда: * підраховано

У розділі 3 Марко Неббіа представляє мульти-скалярні результати дослідження ландшафту, які включають критичний аналіз українських даних по трипільським поселенням, аналіз супутникових зображень для 25 км зони навколо Небелівки, цілеспрямовані розвідки у 25 км радіусі навколо поселення і систематичні розвідки у 10 км радіусі навколо чотирьох трипільських поселень. Жоден із двох головних об'єктів на супутникових зображеннях – палеогідрологічна мережа із малих струмків, що з'єднуються, і поховальні пам'ятки (кургани бронзового і залізного віку) не може бути точно датованим. Це доводить, що Небелівка була єдиним поселенням у цьому місці. Програма розвідок дозволила накопичити просторово точну послідовність у розміщенні поселень від Трипілля до нового часу, яка показує узгоджений вибір у розміщенні поселень біля злиття водних потоків. Критичне переосмислення даних із «Трипільської Енциклопедії» дозволило М. Неббіа отримати надійну добірку для інноваційних просторово-статистичних аналізів трипільських поселень із фокусом на межиріччя Південного Бугу і Дніпра, де концентруються мегапоселення. Невелика кількість трипільських поселень у радіусі 25 км від Небелівки зростає при збільшенні аналізованої території до радіуса в 100 км.

У розділі 4 ми зібрали і інтегрували дослідження Небелівки на рівні поселення. Три джерела до реконструкції середовища – пилковий аналіз, мікроморфологія ґрунту та аналіз моллюсків – залучені до відтворення ландшафту в Небелівці та навколо неї до, під час та після функціонування поселення. Пилковий, вуглецевий і не-пилковий паліноморфи із профілю P1 у Небелівці показали неймовірно низький вплив людини на ландшафт, що значно вплинуло на наше розуміння мегاپоселення. У ключовій частині свого розділу Данкан Хейл представив єдиний повний план трипільського мегاپоселення на сьогодні, який дозволив Брайану Бьюканану провести аналіз переміщення по поселення за допомогою аналізу візуальних графів і серії аналізів соціального простору мегاپоселень – кварталів, груп споруд та будинків. Стюарт Джонстон підсумовує результати експериментальної програми будівництва, спалення та розкопок жител. Об'ємні розділи Біссерки Гейдарської та її колег підбивають підсумки україно-британських розкопок у Небелівці. Ендрю Міллард представляє байєсівське моделювання понад 80 AMS дат із мегاپоселення, а Наталія Шевченко подає результати аналізу будівельних матеріалів мегаспоруди.

У розділі 5 ми представляємо порівняльний аналіз артефактів і екофактів із більшості розкопок Проекту в Небелівці (споруда A9, мегаспоруда, яма в зондажі 1 і шурфи). Знахідки з українських розкопок споруд B17 і B18, «промислового об'єкту» і ям опубліковані в інших місцях. Усі категорії знахідок аналізувались за єдиним тафономічним протоколом до порівняльного аналізу між різними розкопками та різними трипільськими пам'ятками. Команда фахівців із кераміки розглянула можливість розбудови альтернативної до схеми С. Рижова системи. Для 14 порівняльних аналізів залучалися фрагменти, а не археологічно цілі форми. Дмитро Кіосак опрацював невелику колекцію виробів із каменю та кременю, відновлюючи зменшення кількості кременю у порівнянні з колекціями раннього Трипілля. Аналіз особливих знахідок включав вибірку глиняної пластики, випалених глиняних жетонів, фрагменти гральної дошки(?), фрагменти моделей споруд і єдину золоту прикрасу, відому на сьогодні для Трипілля. Девід Ортон і його колеги підготували перше сучасне опрацювання кісток тварин для трипільських колекцій, зауважуючи варіабільність результатів між дослідниками і між контекстами. Невелика палеоботанічна колекція проаналізована Галиною Пашкевич, була результатом однієї з перших флотацій (і першою систематичною флотацією великого обсягу матеріалу) і підтвердила її висновки про низьку ефективність і продуктивність трипільського землеробства.

У розділі 6 ми підсумовуємо отримані Проектом результати і обговорюємо їх у широких порівняльних рамках. Ми продовжуємо загальну логіку цього тому і спочатку розглядаємо саму Небелівку, а потім – найбільш важливі результати сучасних розкопок мегاپоселення. Насамкінець, ми розглядаємо місце трипільських мегاپоселень у дискусії стосовно глобальної урбанізації з низькою щільністю забудови. Ми аналізуємо дебати між максималістами і мінімалістами, віддаючи перевагу останнім, і представляємо три моделі походження, розвитку і полишення Небелівки. Це модель розподіленого управління, модель зібрань та модель пілігримства. Ми звертаємося до головних відмінностей у плануванні та соціальних практиках у Небелівці і Тальянках (наявність гончарних печей, відсутність будівель для зібрань на останньому поселенні), а також у Небелівці та Майданецькому (забудова внутрішнього простору і складноорганізоване розташування споруд на останньому поселенні) для створення діахронної моделі розвитку мегاپоселень. Біссерка Гейдарська порівнює Небелівку і типові малі поселення Гребені для обґрунтування терміну «урбаністичний» щодо мегاپоселень. Далі ми пропонуємо ідею розгляду трипільських мегاپоселень як найбільш раннього прояву урбанізації з низькою щільністю забудови, навіть не зважаючи на те, що такий тип організації характеризується меншою кількістю населення, ніж вважалося раніше, і, ймовірно, сезонним заселенням.

В останньому розділі ми представляємо дванадцять головних висновків монографії, обговорюючи їх основний вплив на археологію мегاپоселень. Далі ми переходимо від традиційного розгляду результатів нашого Проекту до більш інтимного, індивідуального бачення Небелівки десятима різними людьми – стражем Небелівки, будівельником, лідером клану, візитером будівлі для зібрань, організатором зібрань, пілігримом, підлітком-візитером, ритуальним лідером Небелівки, особою, що прийшла для обміну, і одним з представників останніх поколінь населення Небелівки. Хоч ці оповіді – фікція, ми сподіваємося, що вони дадуть змогу зрозуміти щось про буття людини в якості частини екстраординарного феномена трипільського мегاپоселення. Потім ми повертаємось до більш традиційної теми бачення подальшої дослідницької програми по вивченню трипільських мегاپоселень і закінчуємо особистою «Післямовою».

ДОДАТОК І.

Список авторів монографії у вільному доступі

- Д-р Бісерка Гейдарська**, почесний член Відділення археології, Університет Дарема (**Dr. Bisserka Gaydarska**, Honorary Fellow in Archaeology, Durham University).
- Проф. Джон Чепмен**, професор археології на пенсії, Університет Дарема (**Professor John Chapman**, Emeritus Professor of Archaeology, Durham University).
- Д-р Ендрю Міллард**, доцент археології, Університет Дарема (**Dr. Andrew Millard**, Associate Professor Archaeology, Durham University).
- Д-р Марко Неббіа**, постдок, науковий співробітник, Юніверсіті коледж Лондона, Інститут археології (**Dr. Marco Nebbia**, Post-Doctoral Research Assistant, UCL - Institute of Archaeology).
- Д-р Брюс Альберт**, незалежний консультант із палео-клімату (**Dr. Bruce Albert**, independent palaeo-environmental consultant).
- Д-р Джим Інніс**, член Відділення географії на пенсії, Даремський університет (**Dr. Jim Innes**, retired member of the Department of Geography, Durham University).
- Д-р Константин Кременецький**, доцент, Чаффей коледж, Каліфорнія (**Dr. Konstantin Kremenetski**, Associate Professor, Chaffey College, California).
- Д-р Мануель Аррою-Калін**, викладач, Юніверсіті коледж Лондона (**Dr. Manuel Arroyo-Kalin**, Lecturer, UCL Institute of Archaeology).
- Тукка Кайкконен**, аспірант, Австралійський національний університет, Сідней (**Mr. Tuukka Kaikkonen**, PhD candidate, Australian National University, Sydney).
- Данкан Хейл**, Старший археолог, Археологічна служба, Даремський університет (**Mr. Duncan Hale**, Senior Archaeologist, Archaeological Services, Durham University).
- Д-р Девід Ортон**, Біоархеолог, Відділення археології, Університет Йорка (**Dr. David Orton**, BioArch, Department of Archaeology, University of York).
- Джеймс Ноттінгем**, Біоархеолог, Відділення археології, Університет Йорка (**Mr. James Nottingham**, BioArch, Department of Archaeology, University of York).
- Жізел Рейнсфорд-Беттс**, Відділення археології, Університет Йорка (**Ms. Giselle Rainsford-Betts**, Department of Archaeology, University of York).
- Кім Хоскінг**, Археологічна служба Західного Йоркширу (**Ms. Kim Hosking**, West Yorkshire Archaeology Services).
- Проф. Олівер Крейг**, біоархеолог, Університет Йорка (**Professor Oliver Craig**, BioArCh, University of York).
- Д-р Гаррі Робсон**, біоархеолог, Університет Йорка (**Dr. Harry Robson**, BioArCh, University of York).
- Метью фон Терш**, біоархеолог, Університет Йорка (**Mr. Matthew von Tersch**, BioArCh, University of York).
- Александра Люкан**, біоархеолог, Університет Йорка (**Dr. Alexandre Lucquin**, BioArCh, University of York).
- Проф. Адріан Бойс**, Центр дослідження навколишнього середовища Шотланських університетів, Університет Глазго (**Professor Adrian Boyce**, SUERC, Glasgow University).
- Аманда Долан**, Центр дослідження навколишнього середовища Шотланських університетів, Університет Глазго (**Ms. Amanda Dolan**, SUERC, Glasgow University).
- Джейсон Ньютон**, Центр дослідження навколишнього середовища Шотланських університетів, Університет Глазго (**Mr. Jason Newton**, SUERC, Glasgow University).
- Стюарт Джонсон**, Археолог, Археологічна служба Даремського університету, Даремський університет (**Mr. Stuart Johnston**, Archaeologist, ASDU, Durham University).
- Ден Міллер**, незалежний консультант з давнього навколишнього середовища (**Mr. Dan Miller**, independent palaeo-environmental consultant).
- Д-р Брайан Бьюканан**, Університет Західного Вашингтона (**Dr. Brian Buchanan**, Eastern Washington University).
- Д-р Жужана Тот**, Інститут археології, Будапешт (**Dr. Zsuzsanna Tóth**, Institute of Archaeology, Budapest).

- Д-р **Елісе Чойкі**, Центральноевропейський університет, Будапешт (**Dr. Alice Choyke**), Central European University, Budapest
- Джо Ро, постдок, науковий співробітник, Університет Копенгагена (**Mr. Joe Roe**, Post-Doctoral Research Assistant, University of Copenhagen)
- Патрісія Воук, Археолог, Археологія Вессекса (**Ms. Patricia Voke**, Archaeologist, Wessex Archaeology)
- Д-р Ед Касвелл, Даремський Університет (**Dr. Ed Caswell**, Durham University)
- Софія Арбайтер, аспірант, Університет Пітсбурга (**Ms. Sophia Arbeiter**, PhD candidate, University of Pittsburgh)
- Д-р Каталін Лазар, Платформа АрчеоНауки, Бухарестський університет (**Dr. Cătălin Lazăr**, ArchaeoScience#RO Platform, ICUB, University of Bucharest)
- Д-р Теодор Ігнат, Відділення археології, Бухарестський муніципальний музей (**Dr. Theodor Ignat**, Department of Archaeology, Bucharest Municipality Museum)
- Д-р Чарльз Шварц, Лос Анжелес (**The late Dr. Charles Schwartz**, Los Angeles)
- Крістіна Унвін, ілюстратор, фрілансер (**Ms. Christina Unwin**, freelance illustrator)
- Лорен Вудард, Британський музей (**Lauren Woodard**, British Museum)
- Джанін Ватсон, Археологічна служба Даремського університету, Даремський університет (**Janine Watson**, ASDU, Durham University)
- Д-р Валентин Панковський, Інститут археології НАНУ, Київ (**Dr. Valentine Pankowski**, NASU Institute of Archaeology, Kyiv)
- Микита Іванов, магістрант, НаУКМА, Київ (**Mr. Nykyta Ivanov**, Doctoral candidate, Kyiv Mohyla Academy, Kyiv)
- Марія Гюрова, Академія наук Болгарії, Інститут археології, Софія (**Maria Gurova**, BAS Institute of Archaeology, Sofia)
- Івон Біднел, ілюстратор, фрілансер (**Yvonne Beadnell**, freelance illustrator)
- Кірсті Хардінг, Школа історії, археології і релігії, Кардіфський університет (**Kirsty Harding**, SHARE, Cardiff University)
- Проф. Михайло Відейко, проф. археології, Київський університет ім. Бориса Грінченка (**Professor Mykhailo Videiko**, Professor of Archaeology, Borys Hrinchenko University of Kyiv)
- Д-р Наталія Бурдо, Інститут археології НАНУ (**Dr. Natalia Burdo**, formerly NASU Institute of Archaeology, Kyiv)
- Д-р Едуард Овчинніков, Інститут археології НАНУ (**Dr. Eduard Ovchinnikov**, NASU Institute of Archaeology, Kyiv)
- Д-р Галина Пашкевич, Інститут археології НАНУ (**Dr. Galyna Pashkevych**, NASU Institute of Archaeology, Kyiv)
- Д-р Наталія Шевченко, Наукове відділення фізико-хімічних аналізів Національного науково-реставраційного центру України (**Dr. Natalia Shevchenko**, Scientific Department of Physico-Chemical Investigations of the National Scientific-Research Restoration Centre of Ukraine)
- Д-р Стуїлка Терзіска-Ігнатова, Болгарська служба збереження культурної спадщини (**Dr. Stoilka Terziiska-Ignatova**, Bulgarian Cultural Heritage Service)
- Д-р Дмитро Кіосак, Одеський національний університет ім. І. Мечникова (**Dr. Dmytro Kiosak**, I.I. Mechnikov Odessa National University)
- Д-р Дмитро Гаскевич, Інститут археології НАНУ (**Dr. Dmytro Gaskevych**, NASU Institute of Archaeology, Kyiv)
- Д-р Світлана Іванова, Інститут археології НАНУ (**Dr. Svetlana Ivanova**, NASU Institute of Archaeology, Odessa)
- Д-р Олена Секерська, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. Ушинського (**Dr. Olena Sekerskaya**, K.D. Ushynskiy South Ukrainian National Pedagogical University, Odessa)
- Микола Біленко, Інститут археології НАНУ (**Mr. Mykola M. Belenko**, Junior Research Fellow, NASU Institute of Archaeology)

ДОДАТОК II. Список інших учасників Проекту

- Проф. Тоні Вілкінсон, Даремський університет (The late Professor Tony Wilkinson, erstwhile Professor of Archaeology, Durham University)
- Проф. Томас Хайем, Директор, Радіокарбонна лабораторія, Оксфорд (Professor Thomas Higham, Director, Radiocarbon Accelerator Unit, Oxford)
- Проф. Джофф Бейлі, Університет Йорка (Professor Geoff Bailey, University of York)
- Д-р Ніколаос Галіацатос, Відділення географії Даремського університету і Басівського університету (Dr. Nikolaos Galiatsatos, Durham University and Bath University Departments of Geography)
- Кіррлі Вайт, аспірант, Університет Сіднея, Австралія (Ms. Kirrily White, PhD candidate, University of Sydney, Australia)
- Д-р Станіслав Церна, ВАШ, Молдова (Dr. Stanislav Țerna, High Anthropological School, University of Chișinău, Republic of Moldova)
- Д-р Віталій Рудь, Інститут археології НАНУ (Dr. Vitalii Rud, NASU Institute of Archaeology, Kyiv)
- Владислав Літкевич, незалежний консультант (Mr. Vladeslav Litkevych, independent consultant)
- Станіслав Федоров, консультант із консервації (Mr. Stanislav Fedorov, consultant in Conservation)

Мер Бобко
 Анна Шиянова
 Юлія Ушкова
 Ольга Зайцева
 Вікторія Сінглтон
 Енді Плателл
 Вінс Черубіні
 Бен Кален
 Ком Понрой
 Грем Лейдло
 Славомір Шишка
 Рут Хетфілд
 Марко Пьетровіто
 Річард Вілліс
 Наталі Сванн
 Натан Томас
 Ендрю Блер
 Ешлі Брайант
 Ігор Поліщук
 Лариса Поліщук
 Володимир Гутнев
 Олеся Галкіна
 Ростислав Бандурист
 Андрій Білоголовий
 Валентина Біденко
 Максим Петров
 Сергій Слісаренко
 Сергій Поліщук
 Катерина Мокряк
 Катерина Кучеренко

Юлія Ромашенко
 Тетяна Теліга
 Ігор Бобко
 Сергій, водій
 О. Лемештак
 В. Станіславчук
 М. Ткаченко
 І.Г. Ангельський
 Н. Лікосний
 Р. Лікосний
 С. Чернега
 В. Чернега
 А. Мельник
 Аліна Пташник
 Я. Кошельний
 О. Кошельний
 Роннан О'Доннел
 Кетрін Ріуш
 Ліса Снейп-Кеннеді
 Сем Вілфорд
 Кріс Чармлі
 Джессіка Грінхау
 Ешлді Вагене
 Шон Хамер
 Руарід Еллісон
 Емілі Даттон
 Моніка Дімітрова
 Керолайн Сміт
 Джі Тейлор
 Ї Мін Ган

Ед Трежер
 Тетяна Пуртон
 Емілі Флетч
 Естер Люсти
 Алвін Чуа
 Том Паттерсон
 Матіас Йенсен
 Марк Хаусхолд
 Юнн Єнн Онг
 Макс Реткліфф
 Брайоні Роджерс
 Кейт Свінсон
 Джо Райдер
 Том Бергквіст
 Алекс Афлало
 Том Райт
 Александра Еймс
 Кріс Бонд
 Ліса-Еллен Мейерлінг
 Сабріна Кі
 Зу Нінг Тай
 Бен Спіллан
 Натан Сліфорд
 Керрі Армстронг
 Луїза Гідні
 Шарлотт О'Брайен
 Річард Аллен
 Тіна Джейкоб
 Енн Марі Кліннік
 Вацлав Вондровські

ДОДАТОК III.

Публікації, неопубліковані роботи і дисертації Проекту

2010

- Беленко, М.М. (2010) Крем'яний матеріал з поселення Небелівка, Археологія та Давня історія України 2010/3: 15-17.
- Hale, D., Chapman, J., Swann, N., Videiko, M. & Villis, R. (2010) Early urbanism in Europe? Geophysical work at Nebelivka, Ukraine. In *Recent work in archaeological geophysics*, 15th December 2010. Abstracts. London: The Geological Society, pp. 35-36.

2011

- Chapman, J. & Videiko, M. (2011) The Tripillia culture mega-site near Nebelivka: summer 2009 season. *Praehistorica (Prague) XXIX*: 79-94.
- Roe, J. (n.d.). *Spatial Analysis of Intra-Site Surface Collection Data from a Cucuteni-Tripolye Megasite*. Unpublished BSc Dissertation, Durham University (2011).

2013

- Burdo, N., Videiko, M., Chapman, J., & Gaydarska, B. (2013). Houses in the archaeology of the Tripillia-Cucuteni groups. In D. Hofmann & J. Smyth (Eds.), *Tracking the Neolithic house in Europe. Sedentism, architecture and practice* (pp. 95-116). New York: Springer.
- Videiko, M. Y., Chapman, J., Gaydarska, B., Burdo, N., Ovchinnikov, E., Pashkevych, G. and Shevchenko, N. (2013) Investigations of the Mega-Structure at the Trypillia Culture Settlement Near Nebelivka in 2012. *Tyragetia, Seria Noua* 7 (1), 97-123.

2014

- Arbeiter, S. (n.d.). *Analysis of Tripillia pottery decoration from the site of Nebelivka, Ukraine*. Unpub. B. A. Dissertation, Durham University (2014).
- Chapman, J., Videiko, M., Gaydarska, B., Burdo, N. and Hale, D. 2014. Architectural differentiation on a Trypillia mega-site: preliminary report on the excavation of a mega-structure at Nebelivka, Ukraine. *Journal of Neolithic Archaeology* 16: 135-157. (URL: <http://www.jungsteinsite.de/>)
- Chapman, J., Videiko, M., Gaydarska, B., Burdo, N., Hale, D., Villis, R., Swann, N., Thomas, N., Edwards, P., Blair, A., Hayes, A., Nebbia, M. & Rud, V. (2014) The planning of the earliest European proto-towns: a new geophysical plan of the Trypillia mega-site of Nebelivka, Kirovograd Domain, Ukraine. *Antiquity Project Gallery*. Volume 088 Issue 339.
- Chapman, J., Videiko, M. Yu., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A. & Kruts, V. (2014) The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology* 17 (3), 369-406.
- Pashkevych, G. (2014). Data of the Trypillian Agriculture: New Palaeoethnobotanical Evidence. Abstract. *Cucuteni 130 Conference, Piatra Neamț*, 24-27.

2015

- Chapman, J. (2015) Burn or bury? Mortuary alternatives in the Neolithic and Chalcolithic of Central and Eastern Europe. In Diachenko, A., Menotti, F., Ryzhov, S., Bunyatyan, K. & Kadrow, S. (eds.) *The Cucuteni-Tripillia cultural complex and its neighbours. Essays in memory of Vlodomyr Kruts*. Lviv: Astrolyabia, 259-278.
- Chapman, J., Videiko, M., Gaydarska, B., Burdo, N. & Hale, D. (2015) Nebelivka: in search of the history and meaning of a Tripillye Copper Age mega-site. Budapest proceedings. In Hansen, S., Raczky, P., Anders, A. & Reingruber, A. (eds.). *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Black Sea*. Archäologie in Eurasien 31. Bonn: Habelt, pp. 419-436.

- Федоров, С. (2015). Процес реставрації хрестоподібної вимостки з поселення Небелівка. В: М. Відейко, Дж. Чепмен, І. Козир і В. Собчук (ред.), На західному пограниччі Старої Європи (с. 45–47). *Програма і тези доповідей Кіровоградської міжнародної конференції, 12-14 травня 2015*. Кіровоград: Кіровоградська ОДА.
- Гейдарска, Б. (2015) Поселения-гиганты или протогорода – ошибочное противопоставление. В: А. Дяченко, Ф. Менотті, С. Рижов, К. Бунягян і С. Кадров (ред.), *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля і його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, 35–56.
- Johnston, S. (n.d.) *Experimental recreation of house-burning in the Tripolye-Cucuteni culture*. Unpub. B. Sc dissertation, Durham University (2015).
- Кіосак, Д. 2015. Крем'яні вироби з поселення Небелівка. *Археологія* 2015/1: 61 - 70.
- Videiko, M., Chapman, J., Burdo, N., Gaydarska, B., Terziiska-Ignatova, S., Ivanova, S. & Rud, V. (2015) Research project “Early urbanism in prehistoric Europe: the case of the Trypillia mega-sites” in 2013. *Stratum Plus* 2015 / 2: 147–170.
- Відейко М., Чепмен Дж., Козир І., Собчук, В. (ред.) 2015. На західному пограниччі Старої Європи (с. 45–47). *Програма і тези доповідей Кіровоградської міжнародної конференції, 12 - 14 травня 2015*. Кіровоград: Кіровоградська ОДА.

2016

- Burdo, N. & Videiko, M. (2016). Nebelivka: From Magnetic Prospection to New Features of Megasites. In J. Müller, K. Rassmann & M. Videiko (Eds.), *Trypillia Megasites and European Prehistory 4100-3400 BCE* (pp. 95–116). Themes in Contemporary Archaeology Volume 2. Abingdon: Routledge.
- Caswell, E., Arbeiter, S., Ponroy, C. & Chapman, J. (2016) The speaking fragments – what Trypillia sherds can tell. *Arheologiya Ukraini* (Institute of Archaeology, Kyiv) Vypusk 1/ 18: 5–14.
- Chapman, J. & Gaydarska, B. (2016) Low-density urbanism: the case of the Trypillia group of Ukraine. In Fernández-Götz, M. & Krausse, D. (eds.) *Eurasia at the Dawn of History. Urbanisation and social change*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 81–105.
- Chapman, J. & Gaydarska, B. (2016a) Low-density agrarian cities: a principle of the past and the present. In Müller, J., Rassmann, K. & Videiko, M. (eds.) *Tripolye-Megasites and European Prehistory 4100-3400 BCE*. EAA Monograph, pp. 289–300.
- Chapman, J., Gaydarska, B. & Hale, D. (2016) Nebelivka: Assembly Houses, ditches and social structure. In Müller, J., Rassmann, K. & Videiko, M. (eds.) *Tripolye-Megasites and European Prehistory 4100-3400 BCE*. EAA Monograph, pp. 117–132.
- Gaydarska, B. (2016) The city is dead – long live the city! *Norwegian Archaeological Review* 49: 40–57.
- Gaydarska, B. & Chapman, J. (2016) Nine Questions for Trypillia mega-site research. In Borisov, B. D. (ed.) *Studia in honorem Professoris Boris Borisov*. Veliko Trnovo: IBIS, pp. 179–197.
- Nebbia, M. (2016) *Early cities or large villages?: settlement dynamics in the Trypillia group, Ukraine*. Unpublished Ph.D. thesis, Durham University. Unpublished Durham University PhD thesis.

2017

- Chapman, J. (2017) The standard Model, the Maximalists and the Minimalists: new interpretations of Trypillia mega-sites. *Journal of World Prehistory* 30/3: 221–237.
- Chapman, J. & Gaydarska, B. (2017) Early urbanism in Europe? The case of the Trypillia Mega-sites, Ukraine. *Bulletin of the Shanghai Archaeological Forum* II: 50–55.
- Gaydarska, B. (2017) Introduction: European prehistory and urban studies. Special Issue on Urbanism. *Journal of World Prehistory* 30/3: 177–188.
- Hale, D. N., Chapman, J., Videiko, M., Gaydarska, B., Burdo, N., Willis, R., Swann, N., Voke, P., Thomas, N., Blair, A., Bryant, A. Nebbia, M., Millard A. and Rud, V. (2017) «Nebelivka, Ukraine: geophysical survey of a complete Trypillia mega-site». In AP2017: 12th International Conference of Archaeological Prospection (12th-16th September 2017, University of Bradford), edited by Benjamin Jennings, Christopher Gaffney, Thomas Sparrow and Sue Gaffney, 100 - 102. Oxford: Archaeopress.

Секерська, О.П. (2017) Аналіз археозоологічного комплексу трипільського поселення Небелівка. *Археологія* 2017 (3), 18–23.

2018

- Chapman, J. & Gaydarska, B. (2018) The Cucuteni - Trypillia 'Big Other' – reflections on the making of millennial cultural traditions. In Werra, D. H. & Woźny, M. (eds.) *Between history and archaeology - papers in honour of Jacek Lech*. Oxford: Archaeopress Archaeology, pp. 267–277.
- Johnston, S., Diachenko, A., Gaydarska, B. et al. (2018). The experimental building, burning and excavation of a two-storey Trypillia house. In S. Țurcanu & C.-E. Ursu (Eds.), *Materiality and identity in pre- and proto-historic Europe*. Homage to Cornelia-Madga Lazarovici (pp. 397–434). Suceava: Karl Romstorfer.
- Nebbia, M., B. Gaydarska, A. Millard & J. Chapman, (2018) The making of Chalcolithic assembly places: Trypillia megasites as materialized consensus among equal strangers? *World Archaeology* 50(1), 41–61.

2019

- Chapman, J. & B. Gaydarska, 2019. Concepts of time and history on Chalcolithic tell settlements and Trypillia mega-site, in *Time and History in Prehistory*, eds. S. Souvatzi, A. Baysal & E.L. Baysal. London: Routledge, pp. 147–71.
- Chapman, J. & Gaydarska, B. (2019a). The pilgrimage model for Trypillia mega-sites: the case of Nebelivka, Ukraine. In V. Stîrbu & A. Comşa (Eds.), *Digging in the past of Old Europe. Studies in honor of Cristian Schuster at his 60th anniversary* Târgu Jiu - Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei «Carol 1», pp 73–102.
- Chapman, J., B. Gaydarska & M. Nebbia, (2019) The origins of Trypillia mega-sites, in *Frontiers in Digital Humanities special issue 'Where Do Cities Come From and Where Are They Going To? Modelling Past and Present Agglomerations to Understand Urban Ways of Life'*. DOI: 10.3389/fdigh.2019.00010.
- Gaydarska, B., (2019) Trypillia megasites – the first cities in Europe?, in *Coming Together: Comparative approaches to population aggregation and early urbanization*, ed. A. Gyucha. Buffalo (NY): SUNY Press, pp. 165–87.
- Gaydarska, B. (2019a) 'If we want things to stay as they are, things will have to change': the case of Trypillia, in *Habitus? The social dimension of technology and transformation*, eds S. Kadrow & J. Müller. Leiden: Sidestone, 47–69.
- Johnston, S., Litkevych, V., Gaydarska, B., Voke, P., Nebbia & Chapman, J. (2019). The Nebelivka experimental house construction and house-burning, 2014 – 2015 *Be-Ja* 9/1: 61– 90.

2020

- Albert, B., Innes, J., Kremenetskiy, K. et al. (2020). What was the ecological impact of a Trypillia mega-site occupation?: multi-proxy palaeo-environmental investigations at Nebelivka, Ukraine. *Vegetation History and Archaeobotany* 29, 15–34. Retrieved doi: <https://doi.org/10.1007/s00334-019-00730-9>.
- Gaydarska, B., (2020) *Early Urbanism in Europe: The Trypillia mega-sites of the Ukrainian forest-steppe*. De Gruyter.
- Gaydarska, B., Chapman, J., Nebbia, M. and S. Johnston (2020) 'A 'good death': the life and times of an experimental Neolithic house and its reception in the village of Nebelivka, Co. Kirovograd, Ukraine. AP: *Online Journal in Public Archaeology*, vol. 9. DOI: <http://revistas.jasarqueologia.es/index.php/APJournal/article/view/241>.
- Gaydarska, B., Nebbia, M. & Chapman, J. (2020). Trypillia megasites in context: independent urban development in Chalcolithic Eastern Europe. *Cambridge Archaeological Journal*, 30 (1). Retrieved doi: 10.1017/S0959774319000301.

2021

- Gaydarska, B. (2021) Fragmenting Trypillian megasites: a bottom-up approach. In: Thurston, T. L. and M. Fernández-Götz (eds.) *Power from Below: The dynamics of political complexity in the Archaeological Record*. Cambridge University Press, Cambridge/New York), pp. 40–60.

Gaydarska, B. & Chapman, J. (2021). Relations make the world go round: a relational approach to Trypillia megasites. In A. Diachenko, T. K. Harper, Y. Rassamakin and I. Sobkowiak-Tabaka, eds, *Data systematization in the Neo-Eneolithic of Southeastern and Central Europe. Essays in honor of Sergej Ryzhov*. Kyiv: NASU Institute of Archaeology, pp. 204–245.

In press

Chapman, J. & Gaydarska, B. (in press) Low-density settlement in the Trypillia group: from villages to mega-sites to barrows. (To appear in *Journal of Urban Archaeology* 2023).

Nebbia, M. (in press) Assessing 150 years of Trypillia field research: a combination of field survey, remote sensing and GIS. (To appear in Donoghue, D. (ed). London: Taylor & Francis).

Он-лайн медіа:

Ancient ‘megasites’ may reshape the history of the first cities | Science News <https://www.sciencenews.org/article/ancient-urban-megasites-may-reshape-history-first-cities>

Bisserka Gaydarska,
PhD, Honorary Fellow in Archaeology in
the Department of Archaeology
in Durham University (United Kingdom)

John Chapman,
PhD, Professor Emeritus in the Department of Archaeology
in Durham University (United Kingdom)

**TRYPILLIA MEGA-SITES PROJECT -
RESULTS PUBLICATION STRATEGY**

In this article, we summarise the publication strategy of an AHRC-funded research project (2012–16), entitled “Early Urbanism in Europe?: the case of the Trypillia Megasites”. The Project was designed to investigate the question of European urbanism on the North Pontic forest-steppe through the multidisciplinary study of a single Trypillia megasite – Nebelivka (Novoarhangelsk region, Kirovohrad Council County) – in its wider landscape and cultural context. The Project dealt with three research questions of primary concern: origins, megasite lifeways and urban status. The article summarises the problem of Trypillia megasites, as well as providing a list of eight detailed research questions, a list of Project field activities, a chapter-by-chapter summary of the Project monograph, a list of the major contributors to the monograph and other project participants and a list of the Project’s other publications.

Keywords: Ukraine, Trypillia, megasites, Kropyvnytskyi Region, Nebelivka

Ірина Тарасенко,
молодший науковий співробітник
редакційно-видавничого відділу
Інституту археології НАН України

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ-БРОНЗИ, ДОСЛІДЖЕНІ НОВОБУДОВНИМИ ЕКСПЕДИЦІЯМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1950-х рр.

Статтю присвячено результатам діяльності новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР у зоні будівництва Каховського водосховища у 1950-х рр.

Ключові слова: новобудовні експедиції, 1950-ті рр., Каховське водосховище, доба енеоліту-бронзи, ямна, катакомбна, бабинська, сабатинівська і білозерська культури.

Запропонована стаття є історіографічним дослідженням, матеріал до якої переважно був зібраний у Науковому архіві ІА НАН України. Увага зосереджується на результатах робіт новобудовних експедицій, що працювали у зоні будівництва Каховського водосховища, зокрема на відкритих ними пам'ятках доби енеоліту-бронзи (про діяльність цих експедицій див. дит.: Тарасенко 2018).

Створення Каховського водосховища у 1950-х рр. спричинило затоплення і підтоплення 210 тис. га землі. Роботи новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР проводились у стислі терміни та мали рятівний характер.

Територія водосховища є частиною Нижньодніпровського регіону, який в археології часто розглядають окремо, через особливості матеріальних решток. Цей регіон на початку 1950-х рр. досліджений був слабо та нерівномірно, переважно південна його частина. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. основні археологічні дослідження тут були пов'язані з діяльністю Херсонського музею і з такими видатними ученим, як В.І. Гошкевич та І.В. Фабриціус.

Розвідки 1951 р. Постійної археологічної експедиції ІА АН УРСР (кер. М.Я. Рудинський), О.В. Бодяньського та І.І. Артеменка на території майбутньої ГЕС свідчили про значну насиченість її пам'ятками різного характеру та часу. Було зафіксовано понад 1000 курганів та понад 100 поселенських структур (Предварительные данные... 1951; Бодяньський 1951; Артеменко 1951).

Крім того, було встановлено таку закономірність: вздовж узбережжя переважали поселенські пам'ятки та ґрунтові могильники, а на незначній відстані від них, у степу – окремі кургани та курганні групи. Подальші стаціонарні роботи 1951–1954 рр. були зосереджені у 13 населених пунктах, де працювало п'ять археологічних експедицій: Бериславсько-Каховська, Гаврилівська, Нікопольська, Нікопольсько-Гаврилівська, Горностаївська. Зазначимо також, що науковий склад Інституту археології на той час становив 39 наукових співробітників, які працювали у складі трьох відділів (первісної археології, скіфо-античному, слов'янської археології) (Штатное расписание... 1950; Протокол № 12).

Пам'ятки енеоліту. На початок 1950-х рр. степовий енеоліт України вивчався передусім на матеріалах поховань (Маріупольський могильник та інші). Степову частину України у часи раннього енеоліту населяло кілька груп племен. Вперше культура раннього енеоліту була вивчена на матеріалах поселення Середній Стіг ІІ (Лагодовська 1957, с. 74).

Дослідження на новобудовах дали матеріал як з поховань, так і стоянки та поселення цього періоду. Так, Горностаївською експедицією під час досліджень курганів було відкрито енеолітичні поховання. У нижніх шарах пізньоскіфського поселення Золота Балка (дослідження Нікопольсько-Гаврилівської експедиції) було виявлено матеріал енеолітичної стоянки. Крім того, ця ж експедиція відкрила та дослідила енеолітичне поселення Михайлівка І. На його основі було виділено нижньомихайлівську культуру. В.М. Даниленко прийшов до висновку, що ямна культура не була найдавнішою скотарською культурою українських степів (Даниленко 1974): їй передували кілька хронологічних ланок часів енеоліту.

Нижньомихайлівська культура була поширена на значній території у степовій смузі від Подоння до Подунав'я. На сьогодні відома незначна кількість поселень цієї культури, на яких виявляють напівземлянкові житла з відкритим вогнищем. Особливість кераміки: ліпна, плоскодонна, із

темною підлощеною поверхнею доволі високої якості, оздоблена шнуром. Поховання здійснювались у ґрунтових могильниках та курганах. Саме ці племена, на думку більшості дослідників, почали виготовляти антропоморфні стели. Клади небіжчиків у кам'яні скрині, нерідко прикрашені орнаментом, та продовжили традицію будівництва курганів у степу.

Згідно з концепцією розвитку степового енеоліту В.М. Даниленка існувало дві лінії його розвитку: «ямна» та азово-чорноморська. Пам'ятки нижньомихайлівської культури належали до другої (Даниленко 1974), що об'єднувало їх з наступною кемі-обінською культурою.

У 1951 р. досліджувався ґрунтовий могильник біля с. Осокорівка, розміщений на краю берега р. Базавлук. Він щорічно піддавався руйнуванню весняними повенями та постраждав від окупів воєнного часу. Могильник був великих розмірів, однак дослідити тоді вдалося незначну його частину (17 поховань різного часу на площі 330 м²). Поховання були здійснені під кам'яними закладками та спорудами типу кромлехів. Енеолітичні поховання збереглися погано. Кераміка подібна до осокорівської була виявлена на Михайлівському поселенні у нижньому шарі (Рибалова 1960, с. 12). Культурний зв'язок Осокорівки та Михайлівки I був встановлений В.М. Даниленком (Даниленко 1974, с. 32).

Пам'ятки доби ранньої та середньої бронзи у досліджуваному районі належали до ямної та катакомбної КІС. Новобудовними експедиціями було виявлено поселення, ґрунтові та курганні могильники. Цей матеріал, що походив із різного типу пам'яток, значно збагатив матеріальну базу.

Матеріал, виявлений у 1950-х рр., дозволив переглянути характеристику *ямної КІС*. Розкопками на Михайлівському поселенні (Михайлівка II і III) був виявлений матеріал, що свідчив про досить високий рівень розвитку його населення: було відкрито кам'яні житла, оборонні споруди, предмети побуту, які свідчили про характер господарства та заняття представників спільноти. Було реконструйовано майстерню для виготовлення металевих виробів (Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич 1962). Дослідниця Михайлівського поселення О.Ф. Лагодовська, оцінюючи значення Михайлівського поселення, писала, що вивчення цієї пам'ятки дозволить ставити питання про складання ямної культури. У середньому шарі поселення (Михайлівка II) було виявлено трипільський імпорт, що відкривало питання синхронізації двох культур (Лагодовська 1955).

Дослідники Михайлівського поселення його середній та верхній шари (Михайлівка II і III) відносили до різних етапів розвитку ямної культури (Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич 1962). Згодом О.Г. Шапошнікова, вивчаючи керамічний матеріал Михайлівки II, поділила його на два культурні горизонти. Аналогії кераміці нижнього горизонту Михайлівки II вона вбачала у матеріалах поселення Нижній Рогачик та об'єднала обидві пам'ятки у рогачицький тип. Згодом, на його основі було виділено рогачицьку культуру (Спіцина 2010).

Певні спостереження щодо пізнього періоду ямної культури відмітив Д.Т. Березовець під час розкопок курганів у с. Кут. В одному із поховань він виявив поруч два горщики ямного і катакомбного типів. Подібне спостерігав у могильнику біля хут. Хмельницького. Таким чином, дослідник підняв питання можливого співіснування пізньоямного та ранньокатакомбного населення – питання, яке у свій час дуже жваво дискутувалося.

Катакомбна КІС. Дослідження на новобудовах дали новий матеріал для вивчення поховань катакомбного населення у регіоні та певних спостережень щодо ранньокатакомбної культури. Так, О.Г. Шапошнікова опублікувала матеріал з ґрунтових поховань під кам'яними кромлехами могильників катакомбного часу (Осокорівський, Гаврилівський, Леонтіївський I і II) та зробила висновок, що ямні і катакомбні племена протягом якогось часу співіснували на цій території (Шапошнікова 1961, с. 11). Нижньорогачицький ґрунтовий могильник, досліджений Д.Т. Березовцем у 1951 р., також містив поховання катакомбного часу. Наявність й інших безкурганних могильників катакомбного часу з характерним для цієї культури інвентарем (Михайлівка, Любимівка, Осокорівка) свідчила про існування такої традиції у цього населення Нижньодніпровського регіону (Березовець, Березанська 1961, с. 45).

Пам'ятки пізньої бронзи представлені матеріалом бабинської, зрубної, сабатинівської та білозерської культур – поховання у ґрунтових могильниках, насипах курганів та поселення, часто у нижніх шарах більш пізніх поселень (пізньоскіфських, черняхівських).

У місці будівництва Каховського водосховища було зафіксовано три поселення *бабинської культури* (Бабино, Золота Балка, Зміївка). За даними дослідниці культури С.С. Березанської, під час будівництва Дніпрогесу було відкрито 10 поселень цієї культури (Березанська 1986, с. 8). На її думку, така відмінність могла статися через стислі терміни дослідження у 1950-х рр., а тому більшість по-

селень були втрачені і знищені водосховищем. Адже, найбільші скупчення поселень цієї культури, як правило, зосереджувалися біля річок.

У 1954 р. Нікопольсько-Гаврилівська експедиція досліджувала епонімну пам'ятку бабинської культури – поселення Бабине 3. На той час питання про існування культури тільки ставилось археологами. Дослідник пам'ятки А.В. Добровольський писав, що на поселенні Бабине 3 було виявлено кераміку типу сад ім. Шевченка у Дніпропетровську, яка поширена на значній території УРСР і за її межами, а також те, що досі жодне поселення з керамікою цього типу на півдні України не було досліджене, пункт Бабине 3 було включено до пам'яток, які потребують повторного огляду і якщо знадобиться то стаціонарних розкопок (Добровольський 1957).

На Зміївському поселенні пізньої бронзи, згідно з підрахунками, кераміка з наліпним чи рельєфним валиком складала ¼ частину від усього комплексу. Валик розміщувався на краю вінчика, на шийці чи на плічках. Кераміка мала аналогії серед матеріалу саду Шевченка з Дніпропетровщини (Бураков 1961).

Під час розвідок та розкопок Нікопольсько-Гаврилівська експедиції у с. Золота Балка було відкрито чотири ґрунтові могильники доби бронзи (ранньої і пізньої) та поселення, яке відносять до бабинської та сабатинівської культур.

Що стосується поховань бабинської культури, то у археологів не було розробленого інструментарію для їх виділення; їх почали фіксувати у курганах тільки з 1970-х рр. С.С. Березанська писала, що її представники часто ховали покійників у ямах з підбоям, які могли бути зміненним варіантом катакомби, поховальної споруди попереднього періоду (Березанська 1986, с. 14). Інвентар бабинських поховань досить бідний, а часто у 50 % він відсутній взагалі. У таких випадках допомагає стратиграфія курганів, однак у 1950-х рр. ями з підбоями не фіксувалися (Там само, с. 15). Цікаво, що під час розкопок одного із курганів у с. Кут Д.Т. Березовець зафіксував поховання із кістяною пряжкою з отворами (курган 28, поховання 16) та визначив його як пізньобронзове (Березовець 1960).

Пам'ятки бабинської культури у регіоні С.С. Березанська виділяє в окремий нижньодніпровський варіант (Березанська 1986, с. 29-30).

Зрубні пам'ятки. Ще з часів періодизації В.О. Городцова пам'ятки пізньої бронзи у регіоні об'єднувалися у зрубну культуру. На початок 1950-х рр. О.О. Кривцова-Гракова узагальнила знання про зрубну культуру і виділяла у зазначеному регіоні пізній етап зрубної культури та білозерський і сабатинівський етапи зрубної культури. Згодом, з отриманням нового матеріалу почали виділяти зрубну культуру Лівобережної України, сабатинівську та білозерську культури пізньої бронзи у такій хронологічній послідовності, відповідно.

Матеріал зрубної культури, здобутий новобудовними експедиціями у 1950-х рр. у нашому регіоні, не значний. Головним чином він представлений впускними похованнями у курганах (Грушівка, Кут, Нижній Рогачик, Мар'їнське). Найбільше поховань цього часу виявлено у курганах с. Кут (Березовець 1960). Із понад 80 виявлених тут поховань доби бронзи, тільки 14 належали до пізньобронзової доби (розкопки 1952 р., кургани 28–32). У курганах с. Мар'їнське із загальної кількості поховань – 38, поховань із горщиками зрубного типу – 4 (Березовець, Покровська, Фурманська 1960), але, можливо, зрубними були і безінвентарні зібгані поховання у ґрунтових ямах.

Пам'ятки сабатинівської та білозерської культури були представлені поселеннями (Ушкалка, Бабино 4, Зміївка, Дудчани, Золота Балка), ґрунтовими могильниками (Зміївка, Золота Балка, Осокорівка) та похованнями у курганах (Первомаївка).

Дослідження 1951–1954 рр. на Нижньому Дніпрі у зоні будівництва дали можливість з'ясувати послідовність існування сабатинівської та білозерської культур. Головним чином завдяки розкопками Д.Я. Телегіна на поселенні Ушкалка, де культурний шар виявився розділеним на два горизонти: нижній (сабатинівський) і верхній (білозерський). Таким чином, була заперечена думка О.О. Кривцової-Граковою, яка розміщувала дві культури у протилежній послідовності (Телегін 1961, с. 14). Це дозволило переосмислити відомий раніше матеріал та переглянути датування культур.

Матеріал зазначених культур було виявлено: с. Зміївка (поселення сабатинівської і білозерської культур, ґрунтовий могильник цих же культур біля поселення Зміївка I (Бураков 1961)); поселення пізньої бронзи Дудчани I (Белановська 1960; Вязьмітіна 1960); сабатинівське поселення у Золотій Балці та два ґрунтові могильники (Золота Балка I і II), що містили поховання пізньої бронзи (Вязьмітіна 1961); Осокорівський могильник, де було виявлено скорчені поховання під кам'яними закладками з керамікою доби пізньої бронзи (Рибалова 1960). Також на

Бериславському поселенні (Слобідка, передмістя Берислава), яке відносять до II–IV ст. н. е. виявлено залишки кам'яних споруд та вироби доби пізньої бронзи. У с. Усть-Кам'янка на багатошаровому поселенні виявлено шар доби пізньої бронзи, а поруч курганний могильник доби бронзи (Махно 1951). У с. Осокорівка було виявлено цілу низку скорчених поховань (Рибалова 1960). У с. Первомайівка у двох курганах відкрито білозерські поховання (Іллінська, Ковпаненко, Петровська 1960).

Висновки. Під час будівництва Каховського водосховища було розкопано значну кількість пам'яток різного часу, проте переважну більшість складають пам'ятки доби бронзи усіх періодів (ямна, катакомбна, бабинська, зрубна, сабатинівська, білозерської культури та КІС). Крім того, тут було виявлено і пам'ятки ранішої доби – енеоліту. Їх кількість була значно меншою, однак значення їх для вивчення доби енеоліту–бронзи було не менш важливим.

Дослідження деяких пам'яток у подальшому зумовили виділення нових культур (нижньомихайлівська, рогачицька, бабинська). Розкопки Михайлівського поселення дали значний матеріал, що дозволив поточнити періодизацію ямної культури та докладніше вивчити господарство, побут, домобудівництво цих племен. Наявність у катакомбній культурі Нижнього Дніпра ґрунтових поховань свідчила про особливості поховального обряду цих племен у регіоні. Значний і не менш важливий матеріал було отримано для вивчення сабатинівської та білозерської культур.

Цінність досліджень 1950-х рр. полягала у тому, що експедиції досліджували різні типи пам'яток: як поселенські, так і поховальні, що дозволяло повніше вивчити різні аспекти життя племен за доби енеоліту–бронзи. Відкриті експедиціями 1950-х рр. поселення, як правило, були багатошаровими, мали чітку стратиграфію, важливу для датування тієї, чи іншої культури. Це дозволило поточнити періодизацію доби енеоліту–бронзи, встановити послідовність деяких культур.

ЛІТЕРАТУРА

- Артеменко, И. И. *Дневник разведки в районе затопления на Днепре Постоянной археологической экспедиции Института археологии АН УССР на новостройках юга Украины*. Науковий архів Інституту археології НАН України. 1951. Ф. ек. 1951/12.
- Березанская, С. С. 1986. Культура многоваликовой керамики. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 5-43.
- Березовець, Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 39-87.
- Березовець, Д.Т., Березанська, С. С. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик. *Археологічні пам'ятки*, 1961, 10, с. 40-45.
- Березовець, Д. Т., Покровська, Є. Ф., Фурманська, А. І. Кургани епохи бронзи поблизу с. Маряньського. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1960, 9, с. 102-126.
- Белановська, Т. Д. Розкопки поселення перших століть нашої ери в с. Дудчанах. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 210-214.
- Бодяньський, О. В. *Щоденник археологічних дослідів на нижньому Дніпрі та Дніпрових порогах 1951 року, рукопис*. Науковий архів Інституту археології НАН України. 1951. Ф. ек. 1951/12.
- Бураков, А. В. Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка. *Археологічні пам'ятки*, 1961, 10, с. 26-39.
- Вязьмітіна, М. І. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки*, 1961, 10, с. 64-74.
- Вязьмітіна, М. І. Поселення II–IV століть нашої ери в с. Дудчани. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 215-223.
- Даниленко, В. Н. *Энеолит Украины: этноисторическое исследование*. Киев: Наукова думка, 1974.
- Добровольский, А. В. Поселение бронзового века Бабино III. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1957, 7, с. 40-55.
- Іллінська, В. А., Ковпаненко, Г. Т., Петровська, Є. О. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайівка. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 127-140.
- Лагодовская, Е. Ф. Михайловское поселение и его значение. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1955, 4, с. 119-121.

- Лагодовська, О. Ф. Скотарсько-землеробські племена на території Лівобережної України. В: *Нариси стародавньої історії Української РСР*. Київ: вид-во Академії наук Української РСР, 1957, с. 73-84.
- Лагодовська, О. Ф., Шапошнікова, О. Г., Макаревич, М. Л. Михайлівське поселення. Київ, 1962.
- Предварительные данные об археологических памятниках находящихся на территории строительства Каховской Гидроэлектростанции и Южно-Украинского канала*. Науковий архів Інституту археології НАН України. 1951. Ф 62, №153, арк. 30-53.
- Протокол № 12. Адмін архів НА ІА НАНУ. Протоколи засіданий Ученого Совета за 1950 год. Адм. арх. 1950/33, кн. №1.
- Рибалова, В. Д. Могильник епохи бронзи в с. Осокорівка. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 5-13.
- Спіцина, Л. А. 2010. Поселення Нижній Рогачик. *Археологія і давня історія України*, 2010, 2, с. 5-12.
- Тарасенко, І. Г. 2018. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*, 3, с. 126-146.
- Телегін, Д. Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок в с. Ушкалка). *Археологія*, 1961, XII, с. 3-15.
- Шапошнікова, О. Г. Могильник епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. *Археологічні пам'ятки*, 1961, 10, с. 3-11.
- Штатное расписание* на 1950 г. Науковий архів Інституту археології НАН України. 1950, Ф 62, опис 1, №134.

Iryna Tarasenko,
Junior researcher, Institute of Archeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

MONUMENTS OF THE ENEOLITHIC - BRONZE AGE EXPLORED BY THE SAVING EXPEDITIONS ON THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 1950S

In the paper the activity of the saving expeditions of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR that had been worked in the area of the construction of Kakhovka Water Reservoir during 1951–1955 is analyzed.

The material of these studies significantly enlarged the historical map of the region. In the Eneolithic the region was inhabited by the tribes of Nyzhne-Mykhailivska culture (Osokoriivka, Mykhailivka). The largest number of sites mostly burials were left by the Yamna and Catacombna tribes. The region was inhabited by people of the Babynska, Sabatynivska and Belozerska cultures (Hrushivka, Kut, Babyne, Liubymivka, Ushkalka, Zmieivka, etc.) during Late and Final Bronze Age. An important discovery for the study of the Yamna cultural and historical community was the excavation of the Mykhailivka settlement. Studies of some monuments later led to the selection of new cultures (Nyzhne-Mykhailivska, Rogachytska, Babynska).

Excavations of the Mikhailivka settlement provided significant material, which allowed clarifying the periodization of the Yamna culture and to study in more detail the economy, life, house-building of these tribes. The presence of soil burials in the Catacombna culture of the Lower Dnieper testified to the peculiarities of the burial rites of these tribes in the region. Significant and no less important material was obtained for the study of the Sabatynivska and Belozerska cultures. The value of research in the 1950s was that the expeditions explored different types of monuments: both settlement and burials, which allowed a fuller study of various aspects of tribal life during the Eneolithic–Bronze Age. The settlements discovered by the expeditions of the 1950s were usually multi-layered and had a clear stratigraphy, important for dating a particular culture. This allowed specifying the periodization of the Eneolithic–Bronze Age, to establish the sequence of some cultures.

Keywords: *Saving expeditions, 1950s, Kakhovka Water Reservoir, Eneolithic–Bronze Age, Yamna, Catacombna, Babynska, Sabatynivska and Belozerska cultures.*

Олександр Павлик,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

Публікація присвячена висвітленню історії досліджень пам'яток черняхівської культури Переяславщини від їх початку до сьогодення. Подана детальна інформація у хронологічному порядку.

Ключові слова: черняхівська культура, розвідки, шурф, розкоп, поселення, могильник, експедиція.

У II-V ст. на значній території сучасної України й Молдови та суміжних із ними районів Польщі, Росії, Румунії побутувала археологічна культура Черняхів-Синтана-де-Муреш.

Перші відомості про черняхівську культуру були відкриті для науки різними дослідниками у кінці XIX – на початку XX ст., проте, початкові сигнали про невідому досі культуру з'являлися ще раніше.

Роботи, які торкаються історії досліджень черняхівської культури на Переяславщині, здебільшого представлені у формі каталогів археологічних пам'яток на території колишньої УРСР або ж Київської області.

Перше зведення черняхівських пам'яток Переяславщини було представлено в роботі Є. В. Махно (1960, с. 9-83) «Памятники черняховской культуры на территории УССР». Важливу роль для вивчення археологічних пам'яток Переяславщини мав вихід друком у 1966 р., під редакцією Д. Я. Телегіна (1966, с. 4, 163-166), видання «Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список). Черняхівські пам'ятки Переяславщини представлені чотирма одиницями: двома поселеннями в сс. Вовчків та Єрківці, а також могильниками в м. Переяслав та с. Соснова. У 1977 р. вийшов друком «Довідник з археології України. Київська область» (Шендрік 1977), де знайшли своє місце й численні археологічні об'єкти Переяславщини, серед яких відомості про 16 пам'яток черняхівської культури: 10 поселень, 4 відомі та 2 можливі могильники. У 1983 р. Вийшла праця Е. О. Симоновича та Н. М. Кравченка «Погребальные обряды черняховской культуры», де міститься інформація і про могильники, виявлені у цьому регіоні. Серед робіт, присвячених археологічним дослідженням черняхівської культури вказаного регіону, варто відзначити спільну монографію Б. В. Магомедова, Н. С. Абашиної та О. Б. Солтиса (2003, с. 51-67), яка містить каталог поселень та могильників черняхівської культури на Київщині, виявлених та досліджених станом на 2003 р. Особливістю цієї роботи є серія карт із умовною прив'язкою черняхівських пам'яток по районах Київської області та короткий опис їх місцезнаходження й виявлених знахідок. У монографії подані короткі відомості про 80 поселень та 9 відомих могильників (2 із них потребують додаткового підтвердження). У контексті розгляду даної тематики варто відзначити також монографію О. В. Юрченка (2020), який у своїй праці проаналізував історіографічний аспект археологічних досліджень на Переяславщині у XIX – на початку XXI ст.

Перші повідомлення про знахідки черняхівських старожитностей на теренах сучасної Переяславщини датуються 1867 р., коли Д. Я. Самоквасов, обстежуючи піщані діони поряд із с. Хоцьки, виявив «кучки глиняних черепков, угля, золы» та перепалені кістки, які автор порівнював із подібними знахідками біля Варшави, «помещались могильники с погребальными урнами» (1908, с. 172-173). Варто зазначити, що офіційною датою відкриття черняхівської культури є 1901 р., власне у цей період вона і отримала своє ім'я від назви села Черняхів, де В. В. Хвойка (Баран, Баран 2005) проводив археологічні дослідження могильника. До цього періоду вона носила назву культура «полів поховань». Фактично, Д. Я. Самоквасов одним із перших провів аналогії між однотипними знахідками черняхівської культури у різних місцевостях.

Знову в поле зору археологів, що проводили дослідження на цій території, знахідки черняхівської культури потрапляють у 1928–1930 рр., коли А. А. Піонтковський (1930, с. 80-81), учасник семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею, виявив та обстежив низку різночасових, пам'яток на околицях сс. Козинці, В'юнище, Циблі, Городище (нині затоплені

водами Канівського водосховища) та Хоцьки. На піщаних дюнах біля с. Циблі, за словами А. А. Піонтковського «траплялися речі римського часу» (Юрченко 2020, с. 57).

Над дослідженням групи курганів між сс. Єрківці та Дівички у 1948 р. працювала експедиція Інституту археології АН УРСР у складі В. М. Даниленка, А. Д. Столяра (1952, с. 223-230) та Л. В. Нудельмана. Під час роботи архелогі отримали інформацію, що при глибокій оранці, на березі стариці р. Булатиця, у декількох місцях були виявлені обпалені шматки глини та фрагменти кераміки, характерні для черняхівської культури. Експедицією було закладено п'ять розкопів, загальною площею 220 м². Вдалося виявити та дослідити залишки кількох житлових комплексів-напівземлянок.

У 1952 р. В. К. Гончаров одноосібно, а у 1954 р. разом з Є. В. Махно здійснили розкопки могильника поблизу м. Переяслав-Хмельницький (з 2019 р. відновлена назва м. Переяслав), який був випадково відкритий 1951 р. під час сільськогосподарських робіт. Пошук поховань здійснювався за допомогою паралельних розвідувальних траншей із заходу на схід шириною в 2 м, які ділилися на квадрати та у подальшому розширювалися до розкопів. За час розкопок було досліджено площу 1307 м², де вдалося виявити 40 поховань: 21 тілопальне та 19 інгумацій, а також 2 кенотафи. Серед виявленого поховального інвентарю виділяються 4 кістяні гребені, 22 скляні гральні жетони чорного та білого кольорів, які, ймовірно, були складені у дерев'яну скриньку, від якої залишилися рештки дерева, дві бронзові скоби, що скріплювали стінки та срібна дужка для зручності відкривання. В. К. Гончаров, за знахідками римського скла, датував могильник III-IV ст. н. е. (1957, с. 127-143).

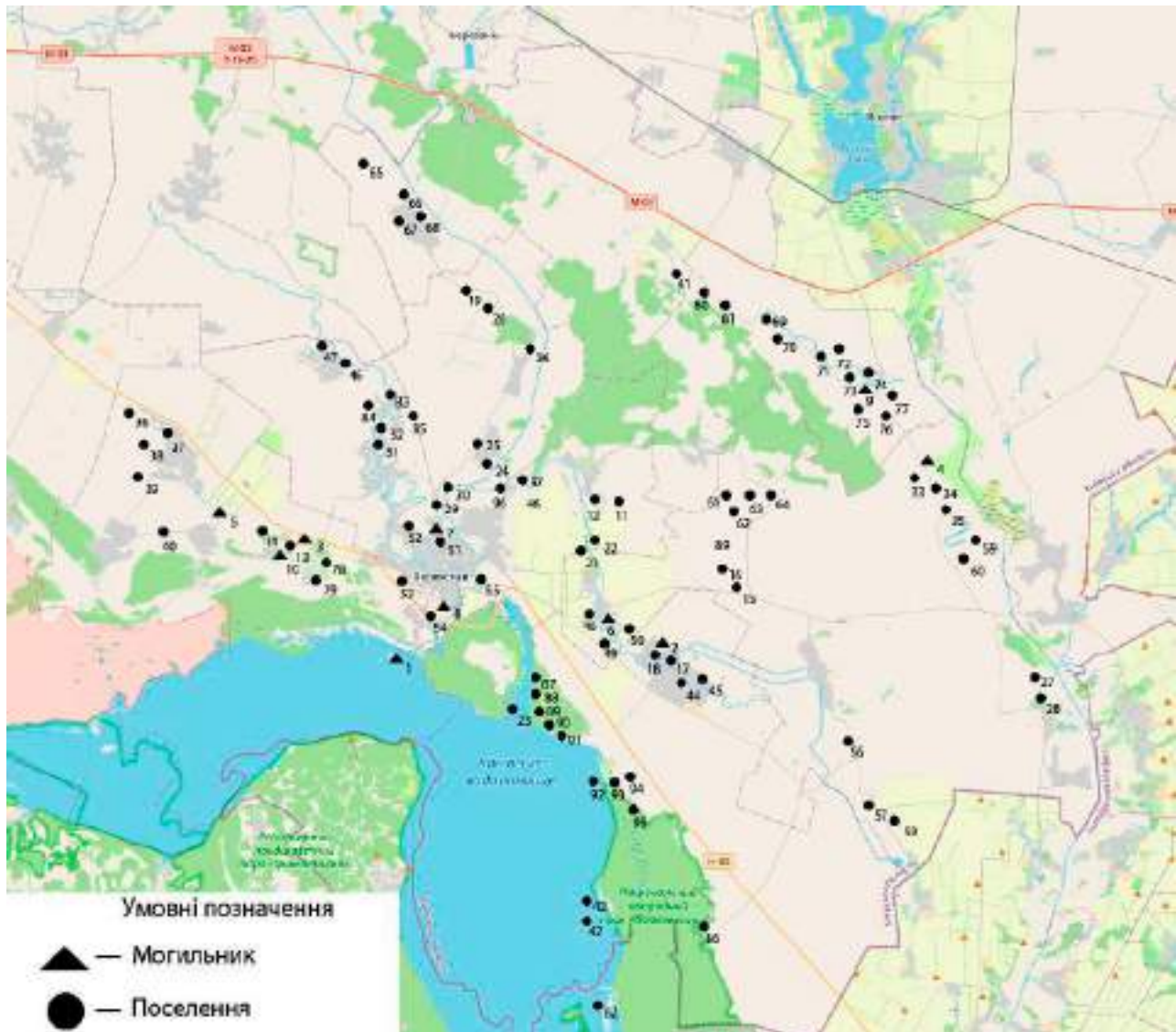

Рис.1. Археологічна карта пам'яток черняхівської культури на Переяславщині

Матеріали досліджень переяславського могильника черняхівської культури згодом були передані до Переяслав-Хмельницького історичного музею.

Розвідкова група Канівської експедиції Інституту археології АН УРСР у складі: М. Ю. Брайчевського та Н. М. Кравченко (1960, с. 2-11), у 1960 р. здійснювала обстеження ділянки лівого берега р. Дніпро між сс. В'юнище, Андруші та Підсінне (нині затоплені Канівським водосховищем). Археологами було виявлено та обстежено численні пам'ятки різних періодів, серед яких і поселення черняхівської культури біля с. В'юнище (Колибенко, Коцур, Колибенко, 2010).

У 1961-1962 рр. Переяславська давньоруська експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з Р. О. Юрою (1961, с. 8-9) здійснювала археологічні розкопки на дитинці давнього Переяслава. Серед великої кількості виявлених матеріалів часів Київської Русі та більш пізніх періодів, археологами у передматериковому шарі одного з розкопів було виявлено місцезнаходження уламків черняхівської кераміки, що дало змогу зробити припущення про існування поселення в цьому місці. Підтверджують цей висновок вже результати археологічних пошуків, проведених на даній території у подальшому. Зокрема, матеріали черняхівської доби були виявлені й під час археологічних розкопок на дитинці у 2010 р. (Колибенко, Тетеря, 2013, с. 129; с.130, рис. 5: 14-16).

Для проведення археологічних розвідок на Переяславщині, у 1962 р., була організована спільна експедиція Інституту археології АН УРСР та ПХДІМу складі А. П. Савчука (1964, с. 156), М. І. Сікорського та М. Д. Шавейка. Дослідникам вдалося виявити поселення та здійснити невеликі розкопки на могильнику черняхівської культури в с. Соснова, який був виявлений під час сільськогосподарських робіт місцевими жителями у 1961 р. на правому березі р. Сага (права притока р. Супій). Всього було виявлено та досліджено чотири поховання (Юрченко 2020, с. 64-65). Цей некрополь, у майбутньому, став об'єктом багаторічних археологічних досліджень.

У 1970 р. Археологічною експедицією ПХДІМ (А. П. Савчук, М. І. Сікорський), під час збору підйомного матеріалу біля с. Харківці було виявлено давньоруське та черняхівське поселення (Юрченко 2020, с. 69).

Наступного року ця ж експедиція продовжила свою роботу. Серед пам'яток інших періодів, ними було виявлено поселення черняхівської культури біля с. Стовп'яги. У своїй статті «Переяславщина напередодні Київської Русі» дослідники зробили короткий огляд відомих пам'яток черняхівської культури, використовуючи і дані своїх розкопок. У статті вказується про можливість існування могильника черняхівської культури біля с. Дениси. Сигналом для такого припущення стало виявлення черняхівського поховання під час будівництва автодороги поряд з цим селом (Сікорський Савчук, 1971 с. 143), (Юрченко 2020, с. 69). Обстежений експедицією ПХДІМ у 1979 р. (Магомедов 2003, с. 55; Сікорський, Махно, Бузян 1979).

Того ж року на території музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини при прокладанні каналу для фундаменту церкви святої Параскеви, яка переносилась на територію музею із с. В'юнище, було виявлено поховання невідомого часу. Розкопки здійснила Є. В. Махно, яка віднесла його до черняхівської культури (Махно, Сікорський 1976, с. 95-99).

У 1978 р. Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція, у складі М. І. Сікорського, Є. В. Махно та Г. М. Бузян (1978, с. 22), під час розвідок на території музею просто неба, на ділянках розораних під городи, виявила 74 фрагменти кераміки черняхівської культури, що вказувало на існування поселення на схилі південніше козацького постою. Дослідники припустили його взаємозв'язок із можливим могильником на території цього ж музею, дослідженим Є. В. Махно у 1971 р. (Махно, Сікорський 1976, с. 95-99).

Продовжуючи свою роботу у 1978 р., ця ж експедиція розпочала розкопки могильника черняхівської культури біля с. Соснова, виявленого у 1962 р. спільною експедицією Інституту археології АН УРСР та ПХДІМ. Могильник знаходиться на північно-західній околиці села на території свиноферми. Дослідження тривали 9 сезонів по 1986 р.

Частина поховань містила гончарний посуд. Знайдено бронзові і срібні пряжки та фібули, намиста з сердолику, скла, бурштину та гірського кришталю, підвіски з бронзи, срібла та заліза, голки, ножі, гребінці, прясла. Частина могильника перекривалася черняхівським поселенням, яке частково переривало функціонування могильника.

Є. В. Махно та М. І. Сікорський стверджують, що їм вдалося дослідити площу 610 м² де було виявлено 935 поховань (19 інгумаций, 25 урнових та 885 ямних тілоспалень) та 12 споруд (1989, с. 249-262). Натомість Б. В. Магомедов, Н. С. Абашина та О. Б. Солтис подають інші дані: на площі

600 м² було виявлено та досліджено 51 поховання (19 інгумацій, 6 урнових та 26 ямних тілоспалень) та 7 споруд (2003, с. 63).

У 1979 р. робота Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції не обмежилася розкопками Соснівського могильника, продовжувалися і археологічні розвідки на території Переяславщини, Богуславського та Яготинського районів. На Переяславщині було виявлено 7 нових пам'яток черняхівської культури: п'ять поселень, один могильник та одне місцезнаходження (сс. Вінінці та Лецьки, Помоклі, Дівички, Пристроми, Харківці) (Сикорский, Махно, Бузян 1979, с. 63-67).

Досліджуючи басейн р. Трубіж та узбережжя Канівського водосховища в межах Переяслав-Хмельницького району у 1980–1982 рр., А. П. Савчуком було здійснено розвідки та розкопки на вказаній території. У перший рік роботи, при дослідженні узбережжя Дніпра в урочищі «Циблі церква», було виявлено 16 прясел, 10 з яких, на думку дослідника, мали ознаки близькі до черняхівської та пеньківської культур (1980, с. 5).

Результатом роботи А. П. Савчука у 1981 р. стало виявлення низки різночасових пам'яток, серед яких і 2 поселення черняхівської культури. Поряд з одним із поселень на узбережжі Канівського водосховища, на рівні води, було виявлено яму з гумусовим заповненням, у якій знаходилась велика кількість кружальної черняхівської кераміки та ліпної шпелорського типу (1981, с. 1-5).

Влітку 1985 р., під керівництвом Г. М. Бузян, розпочав роботу Яготинсько-Переяславський загін Київської обласної археологічної експедиції «Зводу», який проводив археологічні розвідки на території Переяслав-Хмельницького та Яготинського районів. Основною метою діяльності експедиції було обстеження відомих та виявлення нових пам'яток. Результати цих досліджень мали бути включені до «Словника» «Зводу пам'яток археології по Київській області» (Юрченко 2020, с. 79; Звіт 1985). Учасниками заgonу було здійснено збір підйомних матеріалів та обстежено три поселення черняхівської культури біля сс. Пристроми, Циблі, Харківці та Мазінки (Бузян 1985, с. 1, 4, 7).

У 1988 р. на базі ПХДІКЗ, була організована Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція у складі: Г. М. Бузян (керівник експедиції), старших наукових співробітників М. М. Буйлука, О. В. Колибенка, Є. В. Махно та М. Т. Товкайла (1988, с. 7-10). Було здійснено суцільне обстеження правого берега р. Супій в межах Переяслав-Хмельницького району: сс. Чопилки, Горбані, Ташань, Положаї, Дениси; частково лівий берег р. Супій: с. Нечипорівка Яготинського району. Досліджувались території та околиці сс. Велика Каратуль, Мала Каратуль, Строкова, Воскресінське (р. Броварка), сс. Дем'янці, Харківці (р. Альта), сс. Циблі, Студеники, Сомкова Долина, околиці м. Переяслава (Карань, Борисівка, Підварки). Всього вдалося відкрити 37 нових різночасових пам'яток, 11 належали черняхівській культурі. Всі нові пам'ятки були картографовані.

Наступного року Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція у складі: Г. М. Бузян (керівник експедиції), старших наукових співробітників М. М. Буйлука, Є. В. Махно, М. Т. Товкайла здійснювала археологічні розвідки по обидва береги р. Супій та р. Гнила Оржиця в межах Яготинського району, південній частині Переяслав-Хмельницького району в давній долині Дніпра по берегах р. Карань та в нижній течії р. Трубіж. У ході робіт були досліджені території та околиці сіл на правому березі р. Супій: сс. Соснова, Дениси, Панфили, Засупоївка, Кулябівка, Тужилів, Мала Супоївка, Шевченкове, Червоне Заріччя; на лівому березі р. Супій: сс. Плужники, Добраничівка, Капустинці, Фарбоване, Нечипорівка, Супоївка, Озерне; в долині Дніпра (р. Карань): сс. Стів'яги (хут. Кавказ, хут. Веселе), Дівички, Ковалин, Єрківці, м. Переяслав (хут. Комуна, Трубайлівка-Карань); в нижній течії р. Трубіж: с. Гайшин. Підсумком проведених робіт стало дослідження 86 пам'яток археології в 61 пункті, з них нововідкритих – 80. Серед нових пам'яток 17 належали до черняхівської культури, три з яких на Переяславщині: с. Стів'яги (хут. Веселе, ур. Поділ), с. Соснова (ур. Хутір), с. Єрківці (ур. Поділ), решта – у Яготинському районі (1989, с. 2-3, 10-11). На черняхівських поселеннях в сс. Соснова та Єрківці, окрім збору підйомного матеріалу, було здійснено шурфування.

Територію пам'ятки в с. Стів'яги, (хут. Веселе, ур. Поділ) було обстежено ще у 1950 р. І. М. Самойловським, де у 1912 р. було випадково виявлене поховання, проте, ці дослідження мали епізодичний характер (Махно 1960, с. 9-83). Звідси виникає питання до визначення типу пам'ятки – могильник чи поселення, відповідь на яке може дати тільки проведення археологічних розкопок (Бузян, Буйлук, Товкайло 1989).

У 1990 р. Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція продовжила свою роботу. На цей раз у її складі були наступні археологи: Г. М. Бузян (керівник експедиції), М. М. Буйлук, М. Т. Товкайло, О. В. та О. В. Колибенки.

Членами експедиції було здійснене суцільне обстеження обох берегів рр. Трубіж, Альта та Броварка поряд із 20 населеними пунктами: сс. Гайшин, Гланишів, Вовчків, Пристроми, хут. Заострівський, хут. Довга Гребля (р. Трубіж), сс. Дем'янці, Харківці, Мазінки, м. Переяслав (р. Альта), сс. Чирське, Воскресінське, Велика Каратуль, Мала Каратуль, Віненці, Лецьки, Пологи Вергуни, хут. Плєскачі, Мар'янівка (р. Броварка), с. Строкова. У результаті досліджень було виявлено 130 нових поселень, серед яких 18 черняхівської культури: 5 відкритих поселень розташовані по р. Трубіж – два в с. Гайшин, у сс. Гланишів, Вовчків та хут. Заострівський – по одному; 6 вздовж р. Альта – по два в сс. Харківці та Мазінки (на поселенні в с. Харківці, ур. Кут було проведено розкопки за результатами яких було встановлено товщину культурних нашарувань); одне у с. Дем'янці та с. Поділля; 7 нових поселень було виявлено при обстеженні долини р. Броварка: три у с. Мала Каратуль (на двох було здійснено шурфування), по дві пам'ятки на території та околицях сс. Воскресінське та Чирське (1990, с. 17-25).

У 1991 р. Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція (Г. М. Бузян, М. М. Буйлук, О. В. Колибенко, М. Т. Товкайло) зосередила свою роботу на обстеженні басейну р. Гнилки та строківських боліт, в нижній течії р. Карань на південний захід від Переяслава, по течії р. Саги – сс. Сомкова Долина, Соснівка (Радянське), у верхній течії р. Броварки поряд із селами Пологи-Яненки та Улянівка, на берегах річок Студен та Козел у сс. Студеники та Козлів. У ході досліджень здійснювалося шурфування та уточнення розмірів відомих пам'яток та пошук нових. Поміж низки нововиявлених різночасових пам'яток, до періоду черняхівської культури належало 14: по одному в сс. Козлів, Лецьки, Пологи Вергуни та Чирське, два у сс. Виповзки, Помоклі, Соснівка, Сомкова Долина та м. Переяслав, на частині з них було здійснено шурфування. Серед раніше відомих, було обстежено 4 пам'ятки, уточнено розмір одного з поселень (1991, с. 10-16).

Розвідками Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції (Г. М. Бузян, О. В. Колибенко, Д. А. Тетеря, М. Т. Товкайло) у 1992 р. було відкрито 29 поселень, з них 8 багатошарових, та 36 місцезнаходжень кераміки різних епох, серед них 5 поселень та 4 пункти черняхівської культури. Проведеними роботами, обстежено та уточнено розміри й вже відомих поселень. Нові черняхівські пам'ятки були виявлені в межах та на околицях сс. Веселе, Гребля, Ковалин, Комуна та між сс. Дівички та Єрківці (1992, с. 20-25).

У 1993 р. Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція (Г. М. Бузян, О. В. Колибенко, Д. А. Тетеря, М. Т. Товкайло) здійснювала археологічні розвідки на територіях Яготинського та Переяслав-Хмельницького районів. У межах останнього було виявлено 23 археологічні пам'ятки, з яких 3 – черняхівської культури та одна була обстежена повторно з метою уточнення розмірів. Усі нововиявлені пам'ятки знаходяться в межах басейну р. Карань: сс. Ковалин, Єрківці, Дівички, Веселе (1993, с. 8-10).

Починаючи з 1994 р. розпочала свою діяльність археологічна експедиція при Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику у складі М. В. Роздобудька, Д. А. Тетері та О. В. Костюка, яка проводила дослідження в зоні розмиву лівобережжя Канівського водосховища. Дослідження охоплювали межі колишнього Переяслав-Хмельницького району Київської області, від східного краю незалісненого дюнного масиву південніше с. Дівички до південної межі області західніше с. Хоцьки. Роботи включали археологічні розвідки та рятувні роботи на пам'ятках, що руйнувалися. Протягом двох польових сезонів проводилися багаторазові збори підйомного матеріалу з розмитих культурних відкладів, зачистки культурних нашарувань, в окремих випадках: вибірка культурних лінз яким загрожувало знищення (1994-1995, с. 1).

За період з 1994 по 1995 рр. залишки матеріальної культури пізньоримського часу було виявлено на 4 з 12 обстежених пам'яток: ур. Гать (п. Гать 2-3), ур. Церква та Сосновий Бір (1994-1995, с. 3, 6, 8, 16).

У 1994 р. археологічна експедиція ПХДКЗ, очолювана Г. М. Бузян, проводила дослідження на поселенні трипільської культури біля х. Комуна на південно-західній околиці м. Переяслав. Культурний шар трипільців частково перекривається поселенням черняхівської культури, тому під час збору підйомного матеріалу та розкопок непоодинокими були знахідки черняхівської кераміки (заповнення ям та перекопів черняхівського часу) (1994, с. 1-6).

На базі сектора давньоруської та середньовічної археології Інституту археології, а також наукового персоналу ПХДКЗ та Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди у 1995 р. була сформована Лівобережно-Дніпровська слов'яно-руська експедиція. До її складу увійшли: О. В. Сухобоков – керівник експедиції, Г. М. Бузян, Б. У. Вайнер, О. В. Колибенко,

М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря та інші. Основним завданням експедиції було дослідження різночасових археологічних пам'яток поблизу с. Циблі. У результаті досліджень було виявлено два нові черняхівські поселення: під час здійснення шурфування Давньоруського городища в урочищі Узвіз I, черняхівська кераміка у більшій або меншій кількості була виявлена у 6 з 12 шурфів (1995, с. 2-3); археологічне вивчення в урочищі Узвіз II здійснювалося кількома способами: зачистка та стінок урвища в яких були наявні культурні нашарування з подальшою вибіркою матеріалів, геомагнітна зйомка місцевості, за результатами якої на місці магнітних аномалій було закладено кілька шурфів (1995, с. 23), у переважній більшості яких, зустрічалися матеріали черняхівського часу (1995, с. 32).

У 1996 р. експедиція при Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику, продовжила дослідження в зоні розмиву лівобережжя Канівського водосховища, у складі М. В. Роздобудька, Д. А. Тетеря та О. В. Костюка, М. Т. Товкайла.

До основних задач входили детальні обстеження виявлених у попередній період пам'яток та спостереження за руйнацією культурних нашарувань у зоні розмиву. Проводилися археологічні розвідки на захід від ур. Горіле до ур. Вовчі Горби (військовий полігон) включно; на південь від урочища Церква, Сосновий бір (с. Циблі) до автодороги Софіївка-Канів поблизу північної околиці с. Ліпляве та окремі ділянки правого берега Дніпра в районі Зарубинець, Монастирка, Трахтемирова (1997, с. 1).

У результаті роботи експедиції у 1996 р. було повторно обстежено вже відому (Гать 2) та виявлено три нових пам'ятки черняхівської культури (Гать 1, 4, Сосновий бір 2) (1997, с. 4-5, 10-11, 24).

Експедиція при Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику, яка проводила дослідження в зоні розмиву лівобережжя Канівського водосховища, продовжила свою роботу у 1997 р. На раніше виявлених пам'ятках проводилися охоронно-рятувальні роботи: збір матеріалів, дослідження стратиграфії культурних нашарувань зачистками відслонень берега, рятувальні розкопки окремих об'єктів. Постійні охоронно-рятувальні роботи проводилися на лівобережжі водосховища в урочищах Гать, Дубки, Городок, Церква, Сосновий бір, Біле озеро та інші (Роздобудько, Костюк, Тетеря 1997, с. 1).

Членами експедиції було повторно обстежено кілька пам'яток (Гать 2, 4, Церква) та виявлено новий пункт з матеріалами черняхівської культури в ур. Підпоринці (Роздобудько, Костюк, Тетеря 1997, с. 7-9).

Археологічна експедиція ПХДКЗ у складі М. В. Роздобудька та О. В. Костюка (1998, с. 4-5, 7-8) у 1998 р. продовжила свою роботу на вже виявлених пам'ятках та обстеження ділянок активного розмиву для виявлення нових пам'яток та об'єктів «розкритих» внаслідок руйнації берега.

Дослідниками було продовжено обстеження раніше виявлених культурних лінз в ур. Гать (Гать 1, 2, 4) та ур. Підпоринці, під час яких було виявлено фрагменти різночасової кераміки, зокрема черняхівської. Під час обстежень в ур. Узвіз було виявлено фрагмент вінця горщика КБК та численні знахідки ліпного та кружального посуду черняхівської культури (Узвіз 2).

У липні 2000 р. археологічною експедицією НІЕЗ «Переяслав» на чолі з Г. М. Бузян (2000, с. 3, 7) були проведені дослідження на багатошаровій пам'ятці в урочищі Крутуха-Жолоб на північно-західній околиці м. Переяслав. Роботи мали охоронно-рятувальний характер та проводились на ділянці, виділеній під приватну забудову. У результаті здійснених розкопок було виявлено рештки житла, чотири господарські ями черняхівської та одна трипільської культур. До знахідок пізньоримського часу належали більше 400 уламків посуду, 5 керамічних грузил та уламок пряслиця, уламок кам'яного точила та фрагмент бронзової фібули.

Археологічна експедиція при Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» на чолі з М. В. Роздобудьком (2000-2001, с. 1) у 2000-2001 рр. зосередила свою роботу на ділянці узбережжя Канівського водосховища від території військового полігону на межі Бориспільського та Переяслав-Хмельницького районів до північних околиць с. Ліпляве Канівського району Черкаської області.

Результатом проведеного у 2001 р. суцільного обстеження на Ліплявському півострові, стало виявлення культурних лінз та скупчень кераміки в зоні перемиву. Було зібрано більше 30 фрагментів різночасової кераміки, один уламок належав нижній частині посудини черняхівської культури (2000-2001, с. 13). Дане місце вже обстежувалося у 1979 р. експедицією «Славутич», проте, матеріалів черняхівської культури тоді не було виявлено (Петрашенко, Козюба 1999, с. 273). Повторно досліджуючи культурні лінзи багатошарових пам'яток Гать 1, 2, 3 та Сосновий бір, членами експеди-

ції було виявлено різночасові матеріали, починаючи від матеріалів ранньої бронзи та закінчуючи зразками керамічних комплексів черняхівської культури (2000--2001, с. 6-9, 14).

Археологічна експедиція при Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» на чолі з М. В. Роздобудьком (2002-2003, с. 27-33, 40, 46-47) у 2002-2003 р. продовжила охоронні дослідження в зоні розмиву лівого берега Канівського водосховища. Було відкрито кілька пунктів та місцезнаходжень черняхівської культури в ур. Комарівський хутір (1, 3), Високий бір 1) та на південно-західній околиці с. Циблі, на відрізку берега навпроти урочища, яке побутує під назвами – Підпоринці, Кошара, Птахофабрика.

Нова інформація про пам'ятки черняхівської культури на Переяславщині з'являється у 2017 р. Археологи НДС «Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав» О. О. Прядко та О. В. Юрченко, у статті «Знахідки римських монет на Переяславщині» дають інформацію про знахідки римських денаріїв на пам'ятках III–IV ст., серед них два, виявленні одним із авторів статті під час обстеження черняхівського поселення на околиці с. Лецьки (2017, с. 85).

У 2017 р. археологічна експедиція «Переяслав», у складі Д. А. Тетері та О. О. Прядка, здійснювала археологічні розвідки в нижній та середній течії р. Трубіж в межах Переяслав-Хмельницького району Київської області (2018а, с. 3). У результаті розвідок було виявлено раніше невідоме поселення черняхівської культури між сс. Вовчків та Пристроми. На поверхні було зібрано уламки гончарної кераміки III–V ст. та кілька уламків ліпної кераміки епохи бронзи (2018а, с. 15), (2018b, с. 106). Цією ж експедицією, з метою поточнення меж поселення, відкритого розвідками ПХДІКЗ у 1992 р. (Бузян та ін. 1992, с. 20-21), було здійснено обстеження пам'ятки черняхівської культури на захід від с. Дівички (2018а, с. 13), (2018b, с. 104-105)

Весною 2020 р. О. О. Прядком, завідувачем НДС «Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав» під час археологічної розвідки на лівому березі р. Броварка поблизу сс. Пологи-Яненки Переяслав-Хмельницького району та Броварки Черкаської області, виявлено два раніше невідомі поселення черняхівської культури.

Таким чином, підсумком роботи археологів за весь період досліджень черняхівської культури на Переяславщині стало відкриття 89 поселень та 10 могильників, а також низки пунктів та місцезнаходжень. Можна стверджувати, що Переяславщина була щільно заселена представниками черняхівської культури, підтвердженням чого є велика кількість пам'яток, частина з яких, переважно могильники, були досліджувались археологічними розкопками. Найбільш активно вивчення здійснювалися у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., коли було виявлено левову частину з нині відомих пам'яток. Та ж сама ситуація стосується і розкопок.

Проте, виявлення нових пам'яток черняхівської культури, в тому числі на територіях, які вже були обстежені у 80-х – 90-х рр. ХХ ст., дає підстави стверджувати, що виявлено далеко не всі пам'ятки черняхівської культури, а ті, що відомі зараз, потребують подальших досліджень та заходів по їх охороні.

ЛІТЕРАТУРА

- Бузян, Г. Н., Буйлук, Н. М., Товкайло, Н. Т. 1988. *Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1988 г.* Науковий архів ІА НАНУ, 1988/171.
- Баран, В. Д., Баран, Я. В. 2005. *Черняхівська культура. Історичні витоки українського народу.* Київ.
- Брайчевский, М. Ю., Кравченко, Н. М. 1960. *Отчет о разведке Каневской экспедиции в 1960 г.* Київ: Науковий архів ІА НАНУ, 1960/2в.
- Бузян, Г. М. 1995. *Звіт про розкопки трипільського поселення біля хутора Комуна поблизу м. Переяслава-Хмельницького у 1994 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1994/53.
- Бузян, Г. М. 2001. *Звіт про розкопки на поселенні Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава в 2000 році* Науковий архів ІА НАНУ, 2000/153.
- Бузян, Г. М., Буйлук, М. М., Колибенко, О. В., Товкайло, М. Т. 1990. *Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1990/186.
- Бузян, Г. М., Буйлук, М. М., Колибенко, О. В., Товкайло, М. Т. 1991. *Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1991 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1991/211.
- Бузян, Г. М., Буйлук, М. М., Колибенко, О. В., Товкайло, М. Т. 1993. *Звіт про розвідки Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1993 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1993/135.

- Бузян, Г. М., Буйлук, М. М., Товкайло, М. Т. 1989. *Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1989 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1989/84.
- Бузян, Г. М., Колибенко, О. В., Товкайло, М. Т., Тетеря, Д. А. 1992. *Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1992 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1992/43.
- Бузян, Г. Н. 1985. *Отчет о работе Яготинско-Переяславского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 г.* Науковий архів ІА НАНУ, 1985/1в.
- Гончаров, В. К., Махно, Є. В. 1957. *Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького.* Київ: Археологія, XI, с. 127-143;
- Даниленко, В. М., Столяр, А. Д. 1952. *Переяславська маршрутна експедиція.* Т. 3. с. 223-230.
- Колибенко, О. В., Коцур, В. П., Колибенко, О. В. *Історико-краєзнавчі дослідження Переяслащини (топонімічні джерела).* Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І. С.
- Колибенко, О. В., Тетеря, Д. А. 2013. *Вали дитинця Переяслава Руського у світлі археологічних досліджень. Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя.* Київ: «Стародавній Світ», с. 122-132.
- Магомедов, Б. В., Абашина, Н. С., Солтис, О. Б. 2003. *Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта.* Київ: ІА НАНУ.
- Махно, Е. В. 1960. *Памятники черняховской культуры на территории УССР.* МИА, 82, с. 9-83.
- Махно, Є. В., Сікорський, М. І. 1976. *Новий могильник черняхівської культури у Переяславі-Хмельницькому. Дослідження слов'яно-руської археології.* Київ: Наукова думка, с. 95-100.
- Махно, Є. В., Сікорський, М. І. 1989. *Могильник черняховской культуры у с. Сосновы Переяслав-Хмельницького р-на Киевской области.* Kultura welbarska w mlodszyum okresie rzymskim, II. Lublin, p. 249-262.
- Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища: каталог археологічних пам'яток.* Київ: ІА НАНУ.
- Піонтковський, А. А. 1930. *Хроніки археології та мистецтва.* Київ, 3, с. 80-81.
- Роздобудько, М. В. 2000-2001. *Звіт про охоронні дослідження лівобережжя Канівського водосховища за 2000-2001 рр.* Науковий архів ІА НАНУ, 2000-2001/176.
- Роздобудько, М. В., Костюк, О. В. 1999. *Звіт про охоронні дослідження Канівського водосховища Київської та Черкаської областей у 1998 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1998/38.
- Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А., Костюк, О. В. 1994-1995. *Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища Переяслав-Хмельницького району Київської області за 1994-1995 рр.* Науковий архів ІА НАНУ, 1994-1995/52.
- Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А., Товкайло, М. Т., Костюк, О. В. 1997. *Звіт про охоронні дослідження Канівського водосховища Київської та Черкаської областей за 1996 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1997/49.
- Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А., Товкайло, М. Т., Костюк, О. В. 1997. *Звіт про охоронні дослідження Канівського водосховища Київської та Черкаської областей за 1997 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1997/82.
- Роздобудько, М. В., Юрченко, О. В. 2002-2003. *Звіт про охоронні дослідження лівобережжя Канівського водосховища за 2002-2003 рр.* Науковий архів ІА НАНУ, 2002-2003.
- Савчук, А. П. 1980. *Отчет о разведках и разкопках в бассейне р. Трубеж и на берегу Каневского водохранилища вблизи Переяслав-Хмельницкого в 1980 г.* Київ: Науковий архів ІА НАНУ, 1980/145.
- Савчук, А. П. 1981. *Отчет о полевых исследованиях Переяслав-Хмельницкого историко-культурного заповедника в 1981 г.* Науковий архів ІА НАНУ, 1981/78.
- Савчук, А. П., Сікорський, М. І. 1964. *Археологічні дослідження на Переяслащині.* УІЖ, 5, с. 156.
- Самоковасов, Д. Я. 1908. *Могилы Русской земли.* Москва: Синодальная типография.
- Сикорський, М. І., Махно, Е. В., Бузян, Г. Н. 1978. *Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1978 г.* Київ: Науковий архів ІА НАНУ, 1978/85.
- Сикорський, М. І., Махно, Е. В., Бузян, Г. Н. 1979. *Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1979 г.* Київ: Науковий архів ІА НАНУ, 1979/119.

- Сікорський, М. І., Савчук, А. П. 1971. Переяславщина напередодні Київської Русі. *Середні віки на Україні*. Київ: Наукова думка, 1, с. 140-147.
- Сухобоков, О. В., Вайнер, Б. У., Бузян, Г. М., Колибенко, О. В., Роздобудько, М. В. 1995. *Звіт про археологічні дослідження Лівобережно-Дніпровської слов'янської експедиції ІА НАНУ в 1995 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 1995/64.
- Телегін, Д. Я. (відп. ред.). 1966. *Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список*. Київ: Наукова думка.
- Тетеря, Д. А., Прядко, О. О. 2018. *Звіт про проведення археологічних розвідок у басейні середньої та нижньої течії р. Трубіж на території Переяслав-Хмельницького району Київської області у 2017 р.* Науковий архів ІА НАНУ, 2018.
- Тетеря, Д. А., Прядко, О. О. 2018. Нові матеріали до археологічної карти південно-західної Переяславщини (за даними археологічної розвідки 2017 року). *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, с. 103-116.
- Шендрик, Н. І. 1977. *Довідник з археології України: Київська область*. Київ: Наукова думка.
- Юра, Р. А. 1961. *Отчет о работе Переяславской древнерусской экспедиции ИА АН УССР в 1961 г.* Київ: Науковий архів ІА НАНУ, 1961/13.
- Юрченко, О. В. 2020. *Дослідження археологічних пам'яток Переяславщини: історіографія (XIX – початок XXI ст.)*. Переяслав – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута».
- Юрченко, О. В., Прядко, О. О. 2017. Знахідки римських монет на Переяславщині. *Ніжинська старовина*, 24 (27), с. 84-91.

Список скорочень

- НДС – науково дослідний сектор;
 НІЕЗ – Національний історико-етнографічний заповідник;
 ПХДІКЗ – Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник;
 ПХДІМ – Переяслав-Хмельницький державний історичний музей.

Oleksandr Pavlyk,
 PhD, Senior Researcher
 of the Scientific-Research Sector "Archaeological Expedition"
 of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereiaslav"

HISTORY OF THE RESEARCH OF CHERNIAKHIV SITES CULTURE IN PEREIASLAV REGION

The publication is devoted to the history of archaeological research of Cherniakhiv culture sites of Pereiaslav region from the times of their beginning to the present days. Information about multi-season stationary excavations and archaeological research expeditions is given.

This culture was called Chernyakhiv Sintana de Mures Culture and flourished between the 2nd and 5th centuries AD in modern areas of Ukraine, Moldova, Poland, Russia and Romania.

The first information about Chernyakhiv culture was discovered by various researchers at the end of the XIX – beginning of the XX centuries. However, the first characteristic features of it appeared earlier.

Active process of Pereiaslav region settlement by Chernyakhiv people was connected with the functioning of the Zarub ford on the Dnipro River, which was one of the main ways to get to the Left Bank Ukraine.

The first reports of Cherniakhiv culture ancient finds from the modern Pereiaslav region dated 1867 when D. Y. Samokvasov explored the sand dunes near the village of Hotskyi. He discovered «piles of clay crocks, coal, ashes» and burnt bones; the author compared them with similar finds near Warsaw «grave field and burial urns were located there». It should be noted that the official date of the discovery of Chernyakhiv culture is the period from 1899 to 1901. That was a time when it was named after the village of Chernyakhiv where V. V. Hvoyka had an archaeological research of grave field. Its previous name was the culture of «burial fields». In fact, D. Y. Samokvasov was one of the first one who made comparisons between similar finds of Chernyakhiv culture from different places.

Keywords: Chernyakhiv culture, research study, dug hole, excavation, settlement, grave field, expedition.

Світлана Смірнова,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІД 2001 ДО 2021 РОКІВ

Ця стаття є історіографічним нарисом археологічних досліджень в місті Кам'янці-Подільському за останні 20 років. У статті, на основі опублікованих джерел та літератури, здійснено спробу систематизації в хронологічному порядку відомостей про діяльність археологічних експедицій на теренах м. Кам'янець-Подільського. Також стисло висвітлено результати археологічних досліджень та окремі речові знахідки.

Ключові слова: археологія, історіографія, дослідження, фундаменти, розкоп, Трипілля, Давня Русь, культурний шар, м. Кам'янець-Подільський.

Тема археологічних досліджень на території міста Кам'янець-Подільського є дуже цікавою та маловивченою. У науковій літературі відсутні узагальнені та систематизовані матеріали про археологічні дослідження на території міста Кам'янець-Подільський за останні 20 років.

Мета роботи: на основі опублікованої літератури створити загальний опис археологічних досліджень в нашому місті.

З початком 2000-х років розпочався новий етап в археології м. Кам'янця. Цьому сприяв будівельний бум, який захопив наше місто, як і чимало інших населених пунктів України. На території Старого міста (яку з 1977 р. оголошено Державним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець», у 1998 р. отримав статус національного) під час проведення реставраційних, будівельних чи земляних робіт обов'язковим є здійснення археологічно-архітектурних досліджень. Тому переважна більшість археологічних розкопок у досліджуваній період проведена на об'єктах фортифікації та житлової історичної забудови Старого міста.

З початком 2000-них за рішеннями Кам'янець-Подільського міського виконавчого комітету велика кількість громадян отримали дозволи на будівництво. Перед початком будівельних робіт, на території Старого міста, проводяться архітектурно-археологічні дослідження для виявлення фундаментів втраченої історичної забудови та дослідження культурних нашарувань, що залишились з минулого. У більшості випадків, під час будівельних робіт археологічні культурні нашарування та залишки фундаментів зазнають руйнування. Важливість цих досліджень безперечна, оскільки археологічні матеріали поряд з іншими історичними джерелами дають нам уявлення про життя населення в різні історичні епохи.

Археологічні дослідження у 2000-них роках у м. Кам'янці-Подільському розпочалися розкопками під керівництвом археолога, асистента кафедри Історії України (К-ПНУ імені Івана Огієнка), колишнього працівника НІАЗ «Кам'янець» **Задорожнюка А.** та вчителя школи №2 Гурського О. на об'єкті - «Міські ворота XVI-XVIII ст.» (2006 р.).

Тривалість: з 15 липня по 6 вересня 2006 року.

Учасники експедиції: асистент кафедри історії України Задорожнюк А. Б., вчитель історії ЗОШ №2 Гурський О. В.

Назва та адреса досліджуваного об'єкту: Міські ворота XVI-XVIII ст. (територія північніше Міських воріт, вздовж верхньої тераси р. Смотрич).

Завдання: з'ясувати місце з'єднання двох оборонних мурів, які замикали укріплення західної оборонної лінії.

Відкрито потужну оборонну стіну на кам'яній основі. Товщина стіни на висоті 2 м. від скельної породи становить 1,9 м. Протяжність виявленої оборонної стіни 33,8 м. від північного кута Міських воріт в північно-східному напрямку. На глибині 0,7 м. від денної поверхні виявлено лицьову кладку стіни, на глибині 2 м. від денної поверхні виявлено, що кладка стіни стоїть на скельній основі і утворює з нею єдину кам'яну площину. Скельна основа ідеально відшліфована і підігнана до нижньої основи кладки стіни. На глибині 0,3 м. від скельної основи оборонної стіни по нижньому рівню скелі зафіксовано гідроізоляційну подушку шириною 0,25 м.

Речові знахідки: гончарна кераміка кінця XIX - першої половини XX століття, переважно фрагменти стінок, що не дають уявлення цілої форми. Частина кераміки орнаментована. Декор займає верхню частину посуду. Основна частина кераміки рожевого та темно-сірого кольору різної якості випалу. Трапляються фрагменти покриті обливаною глазур'ю. Серед інших керамічних виробів вирізняються фрагменти кахель, що використовувались для облицювання печей. Викликає інтерес знахідка фрагменту ручки ножа, виготовленої із кістки і прикрашеної прорізними концентричними кільцями (Гурський О., Задорожнюк А. 2006, с. 7; Задорожнюк 2007, с. 142-152; Задорожнюк 2011, с. 91-96).

У 2007 р. проводився археологічний нагляд за земляними роботами при розчищенні фундаментів башти Чорної (Старий замок) під керівництвом археолога, доцента К-ПНУ імені Івана Огієнка Гуцала А. Тоді ж, поряд з фундаментами башти, було відкрито на території фортеці культурний шар чорноліської культури.

В процесі ремонтно-реставраційних робіт на території Старої фортеці під керівництвом Пламеницької О., що проводились з метою відновлення первинного виду Північного бастиону як фортифікаційної пам'ятки кам'яно-земляного укріплення XVIII ст. та пошуку місця розташування башти Чорної, були проведені археологічні дослідження.

Керівник - доцент історичного факультету К-ПНУ **Гуцал А. Ф.** Учасники: Болтанюк П., Кондратюк Д.

Відкрито: фундаменти башти Чорної, під її кам'яними завалами було знайдено шар чорного ґрунту з вкрапленнями горілого дерева. В ньому містився матеріал трипільської та чорноліської культур. Культурний шар, потужністю 0,5 м, йшов на північ від згаданої башти.

Речові знахідки: кераміка, кістяні та крем'яні вироби, глиняний штамп у вигляді голови коня чорноліської культури. Також виявлено археологічний матеріал Пізнього Середньовіччя та давньоруського часу (кераміка, кахлі, клеймо майстра-гончара та ін.). (Болтанюк П. 2008, с.1; Болтанюк 2011; Болтанюк 2013, с. 10; Шпильова 2013)

У 2008-2009 роках укладено договори забудовників, (що отримали дозволи на відтворення втраченої історичної забудови на території Старого міста) із НІАЗ «Кам'янець» про архітектурно-археологічний нагляд. Таким чином, на ділянках (вул. Довга, 1/9; Довга, 11; Довга, 1/3; Довга, 1/2; Замкова; П'ятницька, 8, 10; Зарванська, 5; Зарванська, 5а; пл. Польський ринок, 16а; іст. адреса - пров. Глухий, 2; пров. Петропавлівський, 5а; вул. Довга, 2/1; пл. Польський ринок, 6/1; вул. Зарванська, 17а; Троїцька біля майданчика; пл. Польський ринок, 3/7, 3/8, 3/9 та 3/10; пл. Вірменський ринок, 8а; ділянка, якій у 2010 р. надано адресу вул. Довга, 2/2; пров. Гімназійний, 4; пл. Польський ринок, 3/3; вул. Зарванська, 7/2, 7/3, та 7/5; Старобульварна, 6) працівниками НІАЗ "Кам'янець" (археолог О. Мороз та архітектор І категорії Л. Свінціцька) здійснювався архітектурно-археологічний нагляд (Офіційний сайт НІАЗ «Кам'янець, 2012»; Шевченко, Нагнибіда 2012, с.353).

Під час здійснення земляно-будівельних робіт у 2006 та 2008 роках проводилось археологічне обстеження ділянки П'ятницька, 10.

Мета: відкриття фундаментів будинку, для відтворення житлової історичної забудови.

Учасники експедиції наукові співробітники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Болтанюк П. та Йолтуховський Р., археолог НІАЗ «Кам'янець» Мороз О., студенти історичного факультету К-ПНУ.

На ділянці вул. П'ятницька, 10 досліджено південну частину котловану фундаменту, де був виявлений шар трипільської культури (жовто-бурого кольору з вкрапленнями випаленої глини залягав на глибині 1,8-2,4 метри від рівня сучасної поверхні, товщина від 34 до 64 см. Проходив по всій лінії профілю котловану ховаючись у східній частині під бруківку вулиці, а у західному напрямі виходив на територію земельної ділянки колишнього Домініканського монастиря).

Відкрито залишки трипільського житла, його торцевої частини, які збереглися від часів перебудов ділянки у XVIII-XX ст.

Речові знахідки: трипільської культури розвали горщика, корчаги та миски, знайдені в рівні східної частини площадки, а також крем'яний різець. Цікавою знахідкою є ікло кабана, край якого зашліфований, яке могло використовуватися для господарських потреб як лошцило чи гончарний штамп. Та уламки кахель та посуду XII-XVIII століть (Болтанюк 2012)

2008 року розпочались археологічні дослідження на території Старого замку під керівництвом старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України **Виногородської Л.**

котра керувала археологічною експедицією, що досліджувала Північний бастион у 2008 р. і 2010 р. та внутрішній двір Старого замку у 2018 і 2019 роках.

Рік 2008, 2010.

В процесі продовження ремонтно-реставраційних робіт (розпочаті у 2007 р.) на території Старої фортеці під керівництвом Пламеницької О., з метою відновлення первинного виду Північного бастиону як фортифікаційної пам'ятки кам'яно-земляного укріплення XVIII ст. було здійснено повномасштабні археологічні дослідження на території Північного бастиону Старого замку під керівництвом Виногородської Л.

Учасники експедиції: працівники музею – Болтанюк П, Кондратюк Д, Йолтуховський Р., працівники НІАЗ «Кам'янець» – Нагнибіда Р., Мороз О.

2008 року розкопки проводилися на декількох ділянках Північного бастиону, зокрема біля башт Лянцкоронської та Рожанки. Завдяки закладанням траншей прослідковано стратиграфію культурних шарів.

Виявлено вал періоду Київської Русі зі слідами підпірних дерев'яних стовпів. Також на глибині близько 7,5 метрів від денної поверхні Північного бастиону виявлено два рови (перший глибиною та шириною по 1 м, другий - шириною 0,4 м та глибиною 0,3 м), які, ймовірно, представляють залишки оборонної лінії часів трипільської культури. Також, досліджено господарські ями чорноліської культури.

Речові знахідки: велика кількість кераміки і знарядь праці трипільських і чорноліських племен, керамічний матеріал, вироби з металу, предмети озброєння давньоруського часу та епохи Пізнього Середньовіччя. Серед цікавих знахідок вирізняється чорнолощений підсвічник XVI-XVII ст., золотий голландський гульден 1804 року та ін. (Овчінніков, Виногородська, Болтанюк 2013, 2014; Болтанюк 2011; Виногородська, Болтанюк 2010, 2011, 2012).

У 2018 та 2019, згідно договору між Кам'янець-Подільським державним історичним музеєм-заповідником та державним підприємством «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» проводились археологічні дослідження у внутрішньому дворіку Старого замку, перед його облаштуванням.

Мета досліджень: у 2018 р. пошук архітектурних залишків костелу Святого Станіслава кінця XVI-XVII ст. і Покровської церкви, в якій, ймовірно, були поховані брати Коріатовичі (XIV ст.), у 2019 р. - подальший пошук архітектурно-археологічних об'єктів забудови двору та залишків церкви Покрови Богоматері (Прес-служба НАН України, 2020).

Учасники експедиції: **Виногородська Л. І.** (керівник), Болтанюк П., Старенький І., Шкурко Д., Ніколаєва Г., Яхiev І. та ін.

Адреса досліджуваного об'єкту: Старий Замок, вул. Замкова 1.

Відкрито частину фундаментів давньоруської Покровської церкви, склеп Миколая Потоцького (з трьома різночасовими похованнями у дерев'яних трунах, які археологи датують XIV-XV ст.), некрополь середини XIII ст. На території розкопу відкрито також 20 господарчих ям, 5 із яких належать до XVII-XVIII ст., а решта – до часу чорноліської культури (VIII-IX ст. до н.е.).

Речові знахідки: у 2018 р. людські поховання (групопокладення) давньоруського часу, орієнтовані головою на захід, біля одного з поховань виявлено 11 скроневиx кілець, у другому парному похованні (чоловік і жінка) знайдено поясні кільця, залізні кресало й ніж. У грудях чоловіка зафіксовано втулковий наконечник стріли, цілі керамічні посудини чорноліського часу (Пустиннікова, 2019). В процесі археологічних досліджень було відкрито 36 поховань, більшість із яких датуються першою половиною – серединою XIII ст. В одному з поховань знайдено дві сережки київського типу, які датують поховання XIII ст.

У культурних нашаруваннях на подвір'ї Старого замку траплялися матеріали від XIII до XVII ст., в тому числі у верхньому шарі знайдено багато фрагментів залізних бомб різних розмірів і кераміку османського часу. Середньовічні шари підстилаються матеріалами чорноліської та трипільської культур (Прес-служба НАН України, 2019; Болтанюк П., Виногородська Л., Ніколаєва А. 2021).

У липні 2009 р. Хмельницький осередок Українського товариства "Меморіал" ім. В. Стуса здійснивав пошуково-польові роботи зі встановлення місць масових поховань жертв війни, голодоморів та політичних репресій по вул. Довгий 15, 15а, (Нагнибіда 2011, 2011а) а також на площі Вірменський ринок, 4 (Шевченко, Нагнибіда 2012, с. 360;).

3 грудня 2009 р. по березень 2011 р. велись роботи із розчистки костелу св. Михайла від насипного шару будівельного і промислового сміття та наслідків пожежі. Архітектурно-археоло-

гічний нагляд за роботами здійснив науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець» Р. Нагнибіда. У 2009–2010 рр. проводилось дослідження громадською організацією «Меморіал» будинку на пл. Вірменський ринок, 4 (православна духовна консисторія) зі встановлення місць політичних репресій 30-х рр. ХХ ст. (Шевченко, Нагнибіда 2012, с. 361-362).

У 2011-12 роках в Кам'янці-Подільському, завдяки співпраці НІАЗ «Кам'янець» (директор Фенцур В.), Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (директор Травінський В.) та Дочірнього підприємства «Подільська археологія» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (директор Строцень Б.), було організовано постійно діючу археологічну експедицію «Кам'янець», у складі ДП ОАСУ «Подільська археологія» (директор Строцень Б.), яку спочатку очолював археолог, завідувач археологічної лабораторії при КПНУ ім. Івана Огієнка **Мегей В.**, з червня 2014 р. до квітня 2015 р. науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника **Болтанюк П.**, з квітня 2015 р. до липня 2016 р. науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника **Старенький І.** (2015б; 2015е, с.48)., секретарем був Шелест В. Влітку 2016 р. організація «Подільська археологія» припинила своє існування. За час своєї діяльності на території м. Кам'янця-Подільського проводились археологічні дослідження за такими адресами:

◆ 2012 р. Францисканська 10 (Вірменський бастион) (Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2012 р.).

Учасники експедиції ДП ОАСУ «Подільська археологія», спільно з експедицією К-ПНУ імені Івана Огієнка, за підтримки НІАЗ «Кам'янець».

Адреса досліджуваного об'єкту Францисканська 10. За цією адресою здійснено дослідження на двох ділянках, які умовно поділили дослідники за назвою «Вірменський бастион» та Францисканська 10.

Завдання: дослідити культурні нашарування та фортифікаційний об'єкт Вірменський бастион.

Відкрито культурний шар епохи Трипілля (середній та пізній етап), залишки давньоруського укріплення (вал та рів), верхній та середній ронделі (бастиони) та фундамент будинку ХVІ ст.

Речові знахідки давньоруського часу: ювелірні прикраси, предмети спорядження вершника та верхового коня, зброя (вістря стріл черешкового та втулковидного типу), уламки керамічного посуду галицького типу. Цікавими знахідками є денця посуду з клеймами у вигляді кола, оленя та тамгоподібного знаку (зображення схоже на тризуб). Серед речей пізньо-середньовічного часу чимало знахідок люльок, кахель, монет ХІV-ХХ ст. (Строцень, Болтанюк, Гуцал, Гуцал, Мегей, 2012, с. 354-355; Болтанюк, Кулішова, Мегей, 2012, с. 152-157.)

◆ У 2013 р. археологічні дослідження та спостереження за земляними роботами по вул. Смолицькій, Кузнечна, 4-б, площа Польський ринок, 4-Г та 3/2а, вул. Довга, 2/1, території Вірменської ратуші (на площі Вірменський ринок біля ратуші зафіксований культурний шар трипільської культури (Звіт К-ПДІМЗ за 2013), Вірменський ринок 2 (Мрія козака).

Учасники експедиції ДП ОАСУ «Подільська археологія» Мегей В., Болтанюк П.

Адреса досліджуваного об'єкту Польський ринок 3/2а, було закладено розкоп площею 16 кв.м. Зафіксовано нашарування трипільської культури та епохи Середньовіччя, а саме: керамічний матеріал та речі ХІІІ-ХІХ ст., монети ХІV-ХІХ ст. Вдалося виявити рештки будинку ХІV-ХVІІ ст., а також залишки кам'яних фундаментів торгових рядів кінця ХVІІІ – першої половини ХХ ст., які знаходилися на історичному провулку Ламаному (провулок разом із назвою зник у середині ХХ ст.).

У ході експедиції археологам вдалося виявити та частково розкопати частину житла пізнього етапу трипільської культури, його північно-східний кут, який знаходиться на території власника ділянки і представляє собою третину будівлі. Інша ж його частина розташована під проїжджою частиною історичного провулку Ламаного (Старенький, 2015).

◆ У 2014 проводились археологічні дослідження на ділянці по вул. Кузнечна 4-Б, Францисканська, 10, (розкопки Верхнього ронделю, Цейхауз) пл. Польський ринок 3/9-10, 3/1, вул. Торгова площа (нагляд за проведенням земляних робіт), вул. Зарванська, 7/1. Також археологами здійснювався нагляд за земляними роботами геологів «Укрзахідпроектреставрація» на території військових казарм у м. Кам'янець-Подільський (Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2014 р.; Болтанюк, Кондратюк 2014, с. 54-64; Болтанюк 2015, с. 284-293).

Протягом польового сезону 2015 року дослідження пройшли по вулиці Успенській, 2, Зарванській, 7/1 та Татарській, 17/1, Довгій 2/11. (Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2015 р.)

◆ Протягом квітня-травня розкопки проводились по вулиці Успенській 2. Дослідження показали, що нашарування в цій частині Старого міста відносяться до XVII-XVIII ст.

Виявлено унікальну колекцію скляного посуду: келихи, кубки, пляшки, штофи. Також знайдено кілька керамічних люльок, з яких особливу цікавість становить люлька XVIII ст., з однієї сторони якої зображення невстановленого герба, а з іншої - напис латиницею «SATANOW». Крім того було виявлено монетний скарб солідів 60-их років XVII ст. (Старенький 2015)

Вдалою на знахідки виявилася ділянка по Зарванській, 7/1.

Відкрито залишки житла XVII ст. із залишками печей, де виявлено велику кількість керамічного матеріалу, гутного скла, металевих виробів. Цікавинкою стало відкриття другого підземного поверху та ще одного арочного підземного ходу. Археологом Нечитайлом П. було складено план підземелля (Старенький 2015).

На цій ділянці вдалося зафіксувати нашарування пізнього палеоліту, Трипільської культури етапу VII-СІ, раннього залізного віку, періоду Київської Русі, часу правління князів Коріатовичів 60-80-х років XIV ст., пізнього Середньовіччя. Зібрано велику колекцію керамічного матеріалу, фрагментів скляних та металевих виробів, нумізматичний матеріал (Старенький 2015 р.).

На вулиці Татарська 17/1 археологами виявлено залишки дерев'яної споруди та середньовічні підвали. Серед речових знахідок зафіксовані люльки, керамічний матеріал, монети, бронзова шпилька, товарна свинцева плomba та ін. (Строцень, Нечитайло, Старенький, Кулішова, 2015, с. 198-200).

Загоном, що здійснював археологічні дослідження за адресою Довга 2/11 у 2015 р. керував Нечитайло П. В процесі досліджень була віднайдена історична вулиця Довга, виявлено житло XVII ст. та житлову забудову. Цікавими знахідками стали цілий кубок з гутного скла, аналогічний до знайденого в гетьманській столиці Батурині, кахля з геральдичним знаком і ін. (Старенький 2016, с. 101-116).

З 2016 р. і до тепер в Кам'янці діє археологічна служба «Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція» державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба» Інституту археології НАН України (керівник **Нечитайло П.**). Від часу утворення і до сьогодні цією експедицією здійснювались археологічні дослідження за такими ділянками:

У 2016 р. - вул. Троїцька, 4А, площа Польський ринок (Черновол Д. дослідження трипільської ливарні 2016, 2019), вул. П'ятницька, вул. Францисканська 10 (Людвисарня), вул. Замкова, вул. Кузнечна 4/2,3 (розпочато роботи) (Нечитайло, Черновол, Старенький 2016; Звіт К-ПДІМЗ 2016)

2016 року на ділянці Троїцька 4 А брали участь у розкопках: Старенький І. (керівник), Гудима В. Оришук В. та Полянський С.

Виявлено залишки житлової забудови, гончарний горн середини XV ст., з величезною кількістю кераміки. Також виявлено сховок зброї та предметів періоду Першої світової війни, у якому збереглися залишки двох гвинтівок системи Манліхер (Mannlicher) зразка 1888 року, кілька комплектів патронів до гвинтівок системи австрійської Манліхер та французької Лебель (Lebel). Також виявлено сильно пошкоджене корозією руків'я австрійської кавалерійської шаблі та частина її лева в ножнах, два запала до снарядів, пряжки до кобури, мундирні гудзики, котел російської імператорської армії. Цікавою знахідкою був сталевий німецький щолом M12 та рештки російського протигазу Зелінського зразка 1915 року, а саме - частина його корпусу та окуляри. Небезпечною знахідкою виявилися рештки німецької бойової ручної гранати Kugelhandgranate зразка 1913 року (Старенький 2016).

Рік 2016, 2019 рр.

Учасники експедиції: **Черновол Д.** (керівник), Желага Д., Нечитайло П., Старенький І., Болтанюк П.

Назва та адреса досліджуваного об'єкту: Трипільська ливарня (пл. Польський ринок).

Відкриті залишки давніх споруд: Виявлено залишки одноповерхової будівлі трипільської культури. Ширина \approx 6 м, довжина не встановлена через руйнування стін середньовічною забудовою. Будівля відносилася до етапу СІ розвитку культури та належала до петренської локально-хронологічної групи. Мала господарське призначення, знаходилася у внутрішньому колі забудови

поселення, пов'язана з ливарним виробництвом в трипільському середовищі (Черновол, Желага 2019, с.150-151).

Речові знахідки: Трипільська кераміка, фрагменти кераміки балканської культури байч-ретц-гаяри. Фрагменти ливарних чаш, мідні окиси.

Примітки. Дослідники припускають, що у виявленій споруді могли зберігати інструмент майстрів: ливарні чаші, ливарні форми та готові вироби, а ливарне горно знаходилося поза межами будівлі.

2016 рік.

Учасники експедиції: **Нечитайло П.** (керівник), Черновол Д., Старенький І., Ніколаєва А. та ін. Назва та адреса досліджуваного об'єкту: вул. Кузнечна (Людвисарня).

Відкриті залишки «турецької вежі» чи «Людвисарні», археологи простежують їх три будівельні етапи. (Нечитайло, Болтанюк, Старенький, Черновол 2017)

Речові знахідки: під західною стіною вежі знайшли 2 мідних казанки кін. XVII ст. (Нечитайло, Горбаненко 2017; Нечитайло, Черновол, Старенький 2016).

У 2017 р. археологічні дослідження проводились архітектурно-археологічною експедицією ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН під керівництвом кандидата історичних наук Павла Нечитайла. Учасники експедиції: **Нечитайло П.** (керівник), Старенький І., Болтанюк П., Гудима В. та ін. Дослідження проводились за адресами:

– вул. П'ятницька, 12. Під час досліджень втраченої історичної забудови було виявлено чимало цікавих нумізматичних знахідок - монети Джанібек Хана 1352 р., Владислава Ягайла XIV-XV ст., гелер Анни Рацібузької 1380-1405 рр., а також унікальні монети від XIV до XX ст. Серед знахідок були також підробки – монети, що датуються добою Речі Посполитої, виготовлені з міді, а покриті тільки невеликим шаром срібла, який із легкістю стирається (Старенький, Хромова 2019);

– вул. Кузнечна, 4/2,3. В процесі досліджень було відкрито фундаменти будинку та частину першого поверху, зовнішні стіни якого мають товщину 1,1-1,3 метра, а внутрішні - 0,7-0,9 метра. Знайдено елементи сходів, залишки печей, а також невелику споруду із залишками склепіння - ймовірно, клозет. Зафіксовано культурний шар та господарську яму XVI ст., фрагменти трипільської кераміки. У південному напрямку від будинку було виявлено залишки оборонного валу завширшки 2,1-2,3 м., що датуються кін. XVII - поч. XVIII ст.;

– пл. Польський ринок 31, 33, 35 (Звіт К-ПДІМ-3 2015). Виявили фундаменти історичної забудови, відкрили фрагменти житлових і господарських споруд, ремісничих майстерень, підземель. Також було знайдено ванну для вапна і чинбарню XV - XVI ст. На цій же ділянці виявлено залишки трипільських жител (Болтанюк, Старенький, Левінзон 2018).

У 2017 р. також проводились археологічні дослідження під керівництвом археолога **Якубовського В.** (2017, с. 288-290) за адресами: вул. Довга 1/16, 1/17 (відкрито фундаменти та підвали будинків).

У 2018 р. археологічні дослідження проводились:

– по вул. Успенська, 2; вул. Татарська, 17/1 (Звіт КПДІМ-3 за 2018 р.), де була відкрита унікальна річ – кавова чашка з синьою хризантемою перського походження. Поряд з чашкою був знайдений керамічний горщик – виріб місцевих майстрів. (Старенький 2019; Старенький, Болтанюк, Левінзон 2019, с.106-111).

– Здійснювався нагляд за земляними роботами вул. Зарванська 7/3, 7/4; об'єктах фортифікації Руська брама (результати досліджень опубліковані авторами у цьому збірнику), Гончарна башта. Також робився археологічний нагляд за ремонтно-реставраційними роботами башти Водної Старого замку Кам'янця-Подільського та нагляд за земляними роботами по прокладанню траншеї під водопостачання Старого замку (Нечитайло П., Тимчук Д., Омельченко О. 2018).

Під час археологічного дослідження навесні 2018 року виявлено залишки підвалу з глиняною підлогою на місці будинку, що розташовувався за адресою: Зарванська, 7/1. Вірогідно, що там була пивниця збудована, певне, наприкінці XVIII ст. і використовувалася до середини XX ст. У підвалі знайшли фрагменти кахлів та керамічного декору кінця XIX ст. зі штампом «Кафельный заводъ /Ш. Гальперина/ въ Проскурове». У ґрунті під бруківкою знайшли фрагменти кераміки кінця XVII ст. та уламок люльки голландського типу зі штампованим написом «OVERWES». Рідкісну для Кам'янця люльку датують XVII-XVIII ст.

У червні 2018 р. роботи по вул. Зарванській продовжилися. Працівниками експедиції відкрито південно-східний кут будинку 7/3 та південну стіну будинку під номером 7/4. Площа будівлі 7/3

становила 237 кв. м, площа 7/4 – 189 кв. м. В стінці котловану біля південно-східного кута на Зарванській, 7/4 виявлено предмети XVI-XVII ст. Серед них: велика кількість кахель початку XVII ст. (більше 100 од. фрагментів та цілих). Цікавими знахідками були фрагменти димлених горщиків та макітер II половини XV та початку XVI ст. Нумізматичні знахідки - угорські динарії імператора Рудольфа II 1599 р., імператора Фердинанда I 1529 р. та підробка під цей динарій, а також фальшивий грош Сигізмунда III (Нечитайло, Тимчук, Омельченко 2018, с.254-268).

У березні 2019 здійснювався археологічний нагляд за земляними роботами у північно-західній частині середмістя Польського ринку Кам'янця-Подільського. У 2019 р. також здійснювався археологічний нагляд за земляними роботами на місці розташування Пільної брами, яка була розібрана у 1876 р. (Нечитайло, Болтанюк, Старенький, Тимчук, Омельченко 2019, с. 316-319; Нечитайло, Левінзон, Болтанюк 2022, с.211-224.).

2020 р. на замовлення Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» археологами Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України (керівник **Павло Нечитайло**) здійснювалось археологічне дослідження вежі в оборонній системі Верхніх Польських воріт (знаходиться праворуч від вежі Стефана Баторія), у 2021 р. продовжились археологічні дослідження на території Нижньої Польської брами під керівництвом Нечитайла П. (Полухович 2020, Пагор 2020).

2021 р. учасниками Кам'янець-Подільської археологічної експедиції здійснювався археологічний нагляд за земляними роботами із прокладання електрокабеля, які виконувала Волинська електротехнічна компанія, в ході яких виявлено культурний шар трипільської культури. Також в одному з місць у районі вулиці Францисканської, 10 було виявлено залишки житла періоду раннього Трипільля, та поховання молодої жінки, яке археологи попередньо датували періодом XIII-XIV ст. (Пустиннікова, 2021). Цього ж року проводилось археологічне дослідження для відтворення втраченої історичної забудови вул. Довга 2/9, Францисканська 10, на Вірменському бастіоні (перед облаштуванням території підприємства «Музей мініатюр»).

На місці трипільського поселення, (урочище Татариски, між Старим замком і с. Смотрич) впродовж 2019, 2020 (Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2019, 2020 рр.), 2021 рр. працювала археологічна експедиція під керівництвом старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України **Дяченка О.** та професорки факультету археології Університету Адама Міцкевича (Познань, Польща) **Собковьяк-Табаки І.**

У цій експедиції брали участь: 2019 р. Дяченко О. (співкерівник) Левінзон Є., Болтанюк П., Нечитайло П., Старенький І. В 2020-21 роках в експедиції також взяли участь Яхiev І., Белік О. (Дяченко, Болтанюк, Нечитайло, Левінзон, Белік, Яхiev, Старенький, Собковьяк-Табака 2021, с. 18-23).

На території м. Кам'янця-Подільського за період з 2001 по 2021 працювали археологічні експедиції під керівництвом: Задорожняка А. (Міські ворота), Виноградської Л. (Старий замок), Мегея В. (Вірменський бастіон), Болтанюка П. (Вірменський бастіон, житлова забудова і ін.), Старенького І. (житлова забудова, Старе місто), Черновола Д. (житло та мідна ливарня трипільського поселення, пл. Польський ринок), Нечитайла П. (Руська брама, Польська Брама, Турецький Бастіон, Людвигарня, житлова забудова і ін.), Дяченка О. та Собковьяк-Табаки І. (рови трипільського поселення Татариски). У цей час археологічний нагляд за земляними роботами на території Старого міста також здійснювали працівники НІАЗ «Кам'янець» Мороз О. та Нагнибіда Р.

Серед відкриттів археологів за останні 20 років можна назвати: Виявлення та фіксування залишків давньоруського укріплення на території Старого міста (Вірменський бастіон) дослідження давньоруського жіночого поховання (Старе місто, Францисканська 10), котрі свідчать про існування міста в давньоруський час; виявлення фундаментів башти Чорної (Старий замок), фіксування культурного шару чорноліської, трипільської культури на території замку та на території Старого міста, Виявлення мідної ливарні трипільського часу (пл. Польський ринок), відкриття давньоруської церкви та кладовища біля неї (дворик Старого замку), дослідження кав'ярні османського періоду в історії Кам'янця-Подільського, відкриття середньовічної чинбарні (пл. Польський ринок) та багато іншого. Зважаючи на здобутки археологів за останні 20 років, зауважимо, що археологічні дослідження в місті зробили великий вплив на вивчення історичного минулого нашого міста.

Археологічне вивчення у м. Кам'янець-Подільську локалізуються в основному в Старому місті, в той час на інших історичних частинах м. Кам'янця-Подільського: Польських Фільварках, Руських Фільварках, Біланівці, Циганівці, Новому плані (його історичній частині) археологічні до-

слідження майже не проводяться. Сподіваємось, що громада нашого міста, міська адміністрація, власники фірм з пробудженням національної та патріотичної свідомості, розумітимуть значення археологічного вивчення нашого міста, для розвитку туризму і сприятимуть дослідникам не лише почесними грамотами та словами подяки, а й виділенням необхідних коштів для досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Болтанюк, П. 2008. Історія археологічних досліджень Кам'янецької фортеці. *Музейний вісник*, 1, с. 1.
- Болтанюк, П. 2014. Міське укріплення – Верхній (Високий) рондель. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я: збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 300-305
- Болтанюк, П. А. 2010. Давні культурні нашарування на території замку м. Кам'янця-Подільського за дослідженнями 2008 року. *Актуальні проблеми археології: тези доповідей Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура*. Тернопіль: Астон, с. 100-102.
- Болтанюк, П. А. 2011. Способи орнаментативної посуду чорноліської культури (за матеріалами досліджень з Кам'янець-Подільського замку). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, Вип. 4. На пошану професора А. О. Копилова, с. 442-453.
- Болтанюк, П. А. 2012. Археологічна розвідка по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Т. 22. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006». с. 206-220.
- Болтанюк, П., Виногородська, Л., Ніколаєва, А. 2021. Господарські ями чорноліської культури на території Старого замку Кам'янця-Подільського. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., С.24-37.
- Болтанюк, П., Кондратюк, Д. 2014а. Археологічне дослідження фундаменту цейхгаузу. В: Трембіцький, А. М. та ін. (ред.). *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник 3'2014. Хмельницький: ІРД, с. 54-64.
- Болтанюк, П., Кондратюк, Д. 2014б. Попередні результати археологічного дослідження ділянки на Польському ринку, 3/1 у Кам'янці-Подільському. В: Трембіцький, А. М. та ін. (ред.). *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник 3'2014. Хмельницький: ІРД, с. 64-73.
- Болтанюк, П., Кулішова, А., Мегей, В. 2012. Історія розвитку Вірменського бастиону. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 152-157.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2013а. Гончарні клейма з Вірменського бастиону м. Кам'янець-Подільський. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 87-92.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2013б. Коріатовичі чи Романовичі. *Подільянин*, с. 6.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2014. Кам'янець за часів Русі: проблеми датування та топографії. В: Дубінський, В. А. та ін. (ред.). *Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність: збірник наукових повідомлень за підсумками круглого столу*. Кам'янець-Подільський, с. 5-9.
- Болтанюк, П., Мегей, В. 2018. Давньоруське укріплення в районі Вірменського бастиону міста Кам'янця-Подільського. *Археологія Буковини: Здобутки і перспективи: тези доповідей II наукового семінару*. Чернівці: Технодрук, с. 21-25.
- Болтанюк, П., Старенький, І. 2015. Археологічні дослідження Кам'янця-Подільського у 2014 році. В: Зарембівські читання: матеріали V Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції». Київ: Центр пам'яткознавства, с. 284-293.
- Болтанюк, П., Старенький, І., Левінзон, Є. 2018. Трипільські житла Старого міста (за результатами досліджень 2017 року). В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 38-49.
- Нечитайло, П. Болтанюк, П., Старенький, І. 2019. Археологічні обстеження в районі брами Пільної Старого замку Кам'янець-Подільського 2019 року. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археоло-*

- гія & Фортифікація України: Збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., с. 120-126.
- В Кам'янці-Подільському археологи знайшли брязкальце, якому тисячі років. 2019. Газета «Є. уа». [online]. Режим доступу: https://ye.ua/istiriya/44136_V_Kam_yanci_Podilskomu_arheologi_znayshli_bryazkalce_yakomu_tisyachi_rokiv.html [Дата звернення: 18 жовтня 2021].
- Вашук, Д., Старенький, І. 2018. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів: мовою сучасних археологічних знахідок. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 18. с. 375. [online]. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Ucse_2018_18_14 [Дата звернення: 18 жовтня 2021].
- Вашук, Д., Старенький, І. 2021. Важливі аспекти матеріальної культури міст Поділля та Волині у другій половині XIV – першій половині XV ст. (за даними археологічних досліджень). *Український історичний журнал*, 6, с. 116.
- Виногородська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2010. Археологічні дослідження Північного бастиону замку в Кам'янці-Подільському в 2008-2010 рр. *Актуальні проблеми археології: тези доповідей Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура*. Тернопіль: Астон, с. 102-104.
- Виногородська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2011. Археологічні дослідження Північного бастиону Кам'янець-Подільського замку. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ; Полтава, с. 62-63.
- Виногородська, Л., Болтанюк, П. 2012. Елементи фортифікації Північного бастиону Кам'янця-Подільського. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 126-129.
- Грабовська, О. 2017. Археологи відкривають кав'ярню і... копають ще глибше. *Подільчанин*. [online]. Режим доступу: <http://podolyanin.com.ua/suspilstvo/15997/> [Дата звернення: 18 жовтня 2021].
- Гурський, О., Задорожнюк, А. 2006. Старий бульвар. *Подільчанин*. 24.11.2006, с. 7.
- Гусач, І. Р., Нечитайло, П. А. 2018. Импортные кофейные чашечки из закрытого комплекса конца XVII века в Каменце-Подольском. *Stratum plus*, 6, с. 319-357.
- Дяченко, О., Болтанюк, П., Нечитайло, П., Левінзон, Є., Белік, О., Яхіїв, І., Старенький, І., Собков'як-Табака, І. 2021. Розкопки на поселенні західнотрипільської культури Кам'янець-Подільський, ур. Татариски: коротке повідомлення про результати польового сезону 2020 року. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів Х Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 18-23.
- Дяченко, О., Собков'як-Табака, І., Левінзон, Є., Нечитайло, П., Старенький, І. Болтанюк, П. 2019. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., с. 18-24.
- Задорожнюк, А. 2011. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: проблема атрибуції та інтерпретації. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 91-96.
- Задорожнюк, А. Б. 2007. Західні міські укріплення та міський бульвар у Кам'янці-Подільському. *Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський. с. 142-152.
- Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2012 р. НА К-ПДІМЗ. Інв. № 645. 58 арк.
- Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2013 р. НА К-ПДІМЗ. Інв. №691. 114 арк.
- Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2014 р. НА К-ПДІМЗ. Інв. №704. 64 арк.
- Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2015 р. НА К-ПДІМЗ. Інв. №714. 84 арк.
- Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2016 р. НА К-ПДІМЗ. Інв. №724. 66 арк.
- Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2015 р. НА К-ПДІМЗ. 66 арк.

- Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2018 р.* НА К-ПДІМЗ. 102 арк.
- Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2019 р.* НА К-ПДІМЗ. 80 арк.
- Звіт Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 2020 р.* НА К-ПДІМЗ. 38 арк.
- Нагнибіда, Р. 2011. Архітектурно-археологічне вивчення середньовічної забудови південних кварталів Кам'янця-Подільського на прикладі будинків по вул. Довгий 15, 15а. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, с. 173-181.
- Нагнибіда, Р. 2011а. Пізньосередньовічний кухонний і столовий посуд міста Кам'янця-Подільського. *Могилянські читання 2010 року: збірник наукових праць: Проблеми та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи*. Київ, с.383-394.
- Нечитайло, П. 2018. Керамічний посуд із закритого комплексу кінця XVII ст. у Кам'янці-Подільському (Польський ринок, яма 2). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 254-268.
- Нечитайло, П. 2019. Досвід дослідження та музеєфікації турецької кав'ярні на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському. *Збереження та ревіталізація архітектурних пам'яток Сучасні рішення Збірник статей міжнародної наукової конференції «Досвід ревіталізації і промоції історико-культурної спадщини»* Луцьк: «Надстир'я», с. 102-107.
- Нечитайло, П., Болтанюк, П., Старенький, І., Тимчук, О., Омельченко, О. 2019. Нагляд за роботами у місці обвалу стіни на Північному бастіоні Старого замку. *Археологічні дослідження в Україні*, 2019. с. 316-319.
- Нечитайло, П., Болтанюк, П., Старенький, І., Черновол, Д. 2017. Дослідження Турецької башти (Людвисарні) XVII – I половини XVIII ст. у Кам'янці-Подільському. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 503-508.
- Нечитайло, П., Горбаненко, С. 2017 Мідний посуд та рис з Кам'янця-Подільського. *Археологія*, 2, с. 65-75.
- Нечитайло, П., Левінзон, Є., Болтанюк, П. 2022. Археологічні дослідження на території Північного бастіону Старого замку (Пільна Брама) в Кам'янці-Подільському у 2019 році. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 211-224.
- Нечитайло, П., Ніколаєва, Г. 2016. Керамічний комплекс початку XVII ст., виявлений біля вежі Сільницького. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 167-171.
- Нечитайло, П., Омельченко, О., Кулішова, А., Хіміч, К. 2021. Археологічні роботи на Гончарській башті у Кам'янці-Подільському в 2018 році (попереднє повідомлення). В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів X Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 148-162.
- Нечитайло, П., Тимчук, Д., Омельченко, О. 2018. Дослідження на вулиці Зарванська 7/3, 7/4 у Кам'янці-Подільському. *Археологічні дослідження в Україні*, Київ: ІА НАНУ, с.219-222.
- Нечитайло, П., Черновол, Д., Болтанюк, П., Старенький, І. 2018. Археолого-архітектурні дослідження у Кам'янці-Подільському. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАНУ, с. 276-280.
- Нечитайло, П., Черновол, Д., Старенький, І. 2016. Пошуки «Людвисарні» (археолого-архітектурні дослідження на Францисканській, 10). В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 157-166.
- Овчінников, Е., Виногородська, Л., Болтанюк, П. 2014. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 54-60.
- Овчінников, Е., Виногородська, Л., Болтанюк, П. 2013. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастіон), м. Кам'янець-Подільський. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 10-16.
- Пагор, В. 2021. *Археологічні дослідження на території турецьких бастіонів*. Офіційний сайт НІАЗ «Кам'янець». [online]. Режим доступу: <https://niazkamenec.org.ua/news/192-arheologychny-doslydzhennya-na-teritoryui-tureckih-bastyonyv.html> [Дата звернення: 18 жовтня 2021].

- Пашковський, О., Нечитайло, П. 2016. Комплекс кахлів з розкопок на вулиці Довгій 2/11 в Кам'янці-Подільському. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 172-179.
- Полюхович, Д. 2021. *Магічний болт та загадкова бомба-гренада*. Збруч. [online]. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/104429> [Дата звернення: 18 жовтня 2021].
- Прес-служба ІА НАН України. 2019. *Археологічні дослідження на території подвір'я Старого замку в Кам'янці-Подільському: результати польового сезону 2018 року* [online]. Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/News/Pages/View.aspx?MessageID=4555> [Дата звернення: 22 вересня 2021].
- Прес-служба ІА НАН України. 2020. *Археологічні дослідження на території внутрішнього двору Старого замку в Кам'янці-Подільському у 2019 році* [online]. Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6267> [Дата звернення 19 вересня 2021].
- Пустиннікова, І. 2021. І Трипілля, і Русь: у Старому місті знайдене унікальне поховання *Подольнин*. [online]. Режим доступу: http://podolyanin.com.ua/history/54601/?fbclid=IwAR3cbOU3NTF42Dh3hlevn6F-K3_YdhhM2FF0XQxo2HdTY6N4Fu6DqgoY9-c. [Дата звернення: 18 жовтня 2021].
- Пустиннікова, І. 2019. Горщики, з яких їли 3 тисячі років тому. *Історична правда*. [online]. Режим доступу: [Дата звернення: 18 жовтня 2021].
- Становлення історико-архітектурного заповідника. 2012. *Офіційний сайт НІАЗ «Кам'янець»*. [online]. Режим доступу: <https://niazka.nec.org.ua/info/5-stanovlennya-ystoriko-arhytekturnogo-zapovudnika.html> [Дата звернення: 18 жовтня 2021].
- Старенький, І. 2015в. Охоронні археологічні дослідження по вулиці Успенській, 2 у Кам'янці-Подільському. *Науковий вісник «Межибіж»*, 2, с. 194-212.
- Старенький, І. 2017а. Участь Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника в археологічних дослідженнях 2016 року на території Кам'янця-Подільського. *Всеукраїнський музейний форум: матеріали науково-практичної конференції Переяслав-Хмельницький*, с. 278-281.
- Старенький, І. 2015а. Давньоруські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського. *Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ. Вип. 7, с. 62-67.
- Старенький, І. 2015б. Здобутки археологів за рік: до Дня археолога. *Ключ*. 14 серп. (№32(184)), с. 6.
- Старенький, І. 2015г. Трипілля на замовлення музею. *Ключ*. 6 листоп. (№44(196)), с. 7.
- Старенький, І. 2015д. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця. *Ключ*. 21 серп. (№33(185)), с. 6.
- Старенький, І. 2015е. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарна Рута», с. 47-52.
- Старенький, І. 2016. Археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського в 2015 році. *Праці Центру пам'яткознавства*, 29, с. 101-116.
- Старенький, І. 2016а. Охоронні археологічні дослідження 2015 року в Кам'янці-Подільському. *Науковий вісник «Межибіж»*, 1, с. 193-201.
- Старенький, І. 2016б. Сховок Першої світової війни з охоронних археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського в 2016 році. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: НАКККіМ, с. 63-65.
- Старенький, І. 2016в. Знайшли унікальний горн. *Ключ*. 13 трав. (№19(222)), с. 2.
- Старенький, І. 2016г. Знайдено найстарішу бруківку. *Ключ*. 9 верес. (№36(239)), с. 2.
- Старенький, І. 2017. Комплекс матеріалів з археологічних досліджень по вулиці Зарванській, 7/1 у Кам'янці-Подільському. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 145-156.
- Старенький, І. 2019. Нумізматичні знахідки з археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського у 2017-2018 рр. В: Копилов, С. А. та ін. (ред.). *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., с. 6-11.

- Старенький, І. 2019а. Нумізматичний матеріал з об'єкт № 2а по вулиці Татарській, 17/1 у Кам'янці-Подільському. В: Рудник, О. В. та ін. (ред.). *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ: НК-ПІ-КЗ, с. 226-229.
- Старенький, І., Болтанюк, П., Левінзон, Є. 2019. Об'єкт № 2а по вулиці Татарська, 17/1 у Кам'янці-Подільському. *Сіверщина в історії України: наукове видання*, 12, Глухів-Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ, с. 106-111.
- Старенький, І., Зайшпюк, Я. 2017. Побут кам'янчан другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за даними археологічних досліджень по вулиці Троїцькій, 4а. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр.* Т. 1. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 262-281.
- Старенький, І., Нечитайло, П. 2017а. Комплекс османських знахідок з кольорового металу другої половини ХVІІ ст. з розкопок 2016 року на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових статей.* Кам'янець-Подільський: К-ПНУ, с. 207-213.
- Старенький, І., Нечитайло, П. 2017б. Нумізматичний матеріал з розкопок на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському в 2016 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби: збірник наукових статей*, 26, Київ: Центр пам'яткознавства, с. 182-189.
- Старенький, І., Нечитайло, П. 2018. Колекція гудзиків з розкопок 2016 року на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей.* Вип. 27. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України, с. 110-113.
- Старенький, І., Нечитайло, П. 2018а. Майстерня з виготовлення металевих посуду ІІ половини ХVІІ ст. з площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському. *Хмельницькі краєзнавчі студії.* Хмельницький, с. 129-132.
- Старенький, І., Оришук, В. 2016. Нумізматичні знахідки з розкопок 2015 року на території Кам'янця-Подільського. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції.* Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди, с. 66-68.
- Старенький, І., Старенька, Я. 2019. Давньоруські прикраси з території Кам'янця-Подільського. В: Патриляк, Б. К. та ін. (ред.). *Науковий вісник Національного музею історії України Збірник наукових праць*, 4, Київ: НМІУ, с. 361-369.
- Старенький, І., Хромова, І. 2019. Нумізматичні знахідки з археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського 2017 року. *Сьомі Зарембівські читання: матер. Сьомих всеукр. Зарембівських наук. читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції».* – К.: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, с. 208-213.
- Старенький, І., Хромова, І. 2019а. Нумізматичні знахідки з археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського 2017 року. *Український історичний збірник*, 21, с. 252-262.
- Строцен, Б. С. Болтанюк, П. А., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2012. Дослідження м. Кам'янець-Подільський *Археологічні дослідження в Україні*, с. 354-355.
- Строцен, Б. С. Нечитайло, П. О., Старенький, І. О., Кулішова, А. А. 2015. Охоронні дослідження на території Кам'янця-Подільського *Археологічні дослідження в Україні*, с. 198-200.
- Черновол, Д., Желага, Д. 2019. Другий етап досліджень ливарної майстерні у м. Кам'янець-Подільський. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи.* Чернівці: Технодрук, с. 150-151.
- Шевченко, Д., Нагнибіда, Р. 2012. Нові археологічні матеріали за результатами архітектурно-археологічного нагляду та археологічних досліджень у 2004-2010 роках на території НІАЗ «Кам'янець». *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 16, с. 353-366.
- Шпильова, В. 2013. Загадка Чорної башти. *Голос України.* № 224-225, від 28 листопада [online]. Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/kultura/Istoriya/17519-tayemniSya-chornojIbashtI/#.VTfjYqVvXIU> [Дата звернення: 18 жовтня 2021].
- Якубовський, В., Тимків, С. 2017. Дослідження в національному заповіднику «Кам'янець». *Археологічні дослідження в Україні*, с. 288-290.

Svitlana Smirnova,
Junior Researcher,
Kamianets-Podilskyi State
Historical Museum-Reserve

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF KAMIANETS-PODILSKYI FROM 2001 TO 2021

This article is a historiographical sketch of archaeological research in the city of Kamianets-Podilskyi over the past 20 years. In the article, on the basis of published sources and literature, an attempt was made to systematize in chronological order information about the activities of archaeological expeditions on the territory of the city of Kamianets-Podilskyi. Also, the results of archaeological research and individual material finds are briefly covered.

The activities of archaeological expeditions that conducted research on the territory of the city of Kamianets-Podilskyi are highlighted. Heads of expeditions: Anatolii Hutsal, Larysa Vynohrodka, Petro Boltaniuk, Valerii Mehei, Ihor Starenkyi, Pavlo Nechytailo, Dmytro Chernovol, Oleksandr Diachenko, Iwona Sobkoviak-Tabaka, Vasyl Yakubovskiy.

Keywords: *archaeology, historiography, research, foundations, excavation, Tripillia, Kyiv Rus, cultural layer, Kamianets-Podilskyi.*

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

УДК 930.2:762.11(438)«1621»

Віктор Сандуляк,
магістр історії,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного
заповідника «Хотинська фортеця»

ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ ТАБОРУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА МІДЕРИТІ ДЖАКОМО ЛАУРО «BELLUM INTER POLONUM ET TURCAM ANNO DOMINI MDCXXI»

У публікації зроблено спробу дослідити історію будівництва, досить укріпленого, на свій час, табору об'єднаних польсько-литовських та українських військ під час останньої фази Хотинської війни 1621 року за допомогою іконографічних джерел.

Завдяки цьому дослідженню можна стверджувати, що оборонні укріплення табору Речі Посполитої у битві під Хотиним в 1621 році були збудовані за голландською системою оборони.

Ключові слова: Хотинська війна, Річ Посполита, мідерит, табір, оборонні укріплення, іконографічні джерела.

У вересні-жовтні 1621 року під Хотиним у смертельному двобої зішлись два потужних багатотисячних військових формування – армія Речі Посполитої та армія Осаяної Порти. Це був один з наймасштабніших військових конфліктів, які відбулись в першій чверті XVII ст. на теренах Східної Європи.

У таборі під Хотиним учасники битви вели щоденники, писали реляції, «хронічки», листи, а після закінчення війни (згадуючи буремні події) мемуари, монографії тощо, тому письмова джерельна база історії Хотинської битви досить чисельна.

Починаючи з XIX ст. чимало публікацій прямо чи опосередковано містять інформацію, що стосується умов формування, фінансування, чисельності складу, структури тощо, армії Речі Посполитої. Це праці Івана Крип'якевича, Алекбера-Заде Алекберлі, Ноя Ряшби, Петра Саса, Віктора Брехуненка тощо. Значну увагу висвітленню загального стану коронного та литовського війська, яке брало участь у битві під Хотиним в 1621 році приділено, також, у польській історіографії: в працях Юзефа Третьяка, Яна Вімера, Рішарда Маєвського, Лешека Подгородецького, Радослава Сікори, Пшемислава Гаврона тощо.

Але, майже, немає досліджень, що стосується будівництва, досить укріпленого, на свій час, табору об'єднаних польсько-литовських та військ запорозьких козаків під час останньої фази Хотинської війни. Дана тема висвітлена в роботах науковців дуже фрагментарно, переважно, як доповнення до основного тексту.

Це тому, що на місці фортифікаційних споруд вищезазначеного табору, під час Хотинської битви 1673 року було влаштовано оборонні укріплення вже османського табору, а на сьогоднішній день ця територія зайнята приватними житловими будинками з присадибними ділянками та громадськими спорудами м. Хотина, тому майже неможливо провести масштабні археологічні дослідження та дослідити залишки оборонних укріплень табору військ Речі Посполитої 1621 року (якщо вони взагалі збереглися).

Беручи до уваги вищевикладене, вагомим доповненням у верифікації подій, які описують дослідники міг би бути іконографічний матеріал. Та він майже відсутній.

Враховуючи велику кількість проблем, що мають відношення до Хотинської війни, а саме її завершальної фази обмежимося, в основному, дослідженням питання, що стосується зображення

фортифікаційних споруд табору Речі Посполитої під час Хотинської битви 1621 року на іконографічних джерелах.

Заповнити вищезазначену наукову нішу, за допомогою іконографічних джерел, і є мета даного дослідження.

На сьогоднішній день, чи не єдиним, відомим іконографічним джерелом, що зображує, саме битву під Хотином є мідерит «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI» (Війна Польщі проти Туреччини року 1621) (рис. 1) італійця Джакомо Лауро, створений на замовлення Папи Римського Урбана VIII у 1624 році про що свідчать надписи зроблені в самому низу гравюри.

Швидше за все, цей мідерит був виготовлений під час подорожі королеви Владислава Вази по Європі (травень 1624 року – травень 1625 року). Це був час, коли перемога під Хотином Речі Посполитої над Османською імперією була на вустах багатьох європейців, особливо католиків. Зі сторони Речі Посполитої перемога у Хотинській війні подавалась, як відбиття християнами (католиками, православними і протестантами) ісламської навали, що загрожувала країнам Європи.

Якщо брати до уваги, того хто був замовником гравюри, тобто, сам Понтифік, стає зрозумілим сама ідея зображення подій на мідериті, хоч він більше нагадує схематичний інженерний план з експлікацією, чим суто художній твір. Дане іконографічне джерело (на відміну від інших) має багато умовних літерних та цифрових позначень, частину з яких, за допомогою нарративних писемних джерел можна ідентифікувати. Саме це і є цінним джерелом інформації для досліджуваної теми.

Хоч, Лауро, і надавав перевагу схематизму при створенні мідериту, як було зазначено вище, але разом з тим, він намагався передати і найбільш вагомій деталі самої битви. Зрозуміло, що автор гравюри не бачив самої битви, і навіть, швидше за все, не був на місці події після її завершення, та він, ймовірно, користувався, або раніше зробленим малюнком учасника подій, або досить детальними свідченнями очевидців, які брали безпосередню участь у боях під Хотином і були (можливо) разом з королевичем Владиславом у Римі. Та й сам королевич (хоч і був хворий) на власні очі бачив і поле бою, і навколишню місцевість, і, саме головне, оборонні укріплення, оскільки був присутній у таборі продовж усієї кампанії.

Отож, основним об'єктом зображення для Лауро став укріплений табір об'єднаних військових підрозділів польсько-литовських військ і підрозділів війська запорозьких козаків. На гравюрі художник зобразив саме момент атаки підрозділів османів, що атакують його (все решта – це відображення буденного життя двох ворогуючих армій).

Зображення на гравюрі, очевидно, відтворює поле бою станом на 15 вересня 1621 року. Підтвердженням цього є те, що майже всі локальні сцени, що зображені на мідериті повністю, або точніше, майже повністю (в дрібних деталях) співпадають з відомостями писемних джерел. Це дає можливість стверджувати, що оборонні укріплення військ польсько-литовського табору та військ табору запорозьких козаків зображені максимально наближеними до реальних подій 1621 року (рис. 2).

Хоч, представники об'єднаних сил Речі Посполитої були християнами, але перевага, на мідериті, цілком зрозуміло, що була на стороні католиків (беручи до уваги замовника цього художнього твору), тому, незважаючи на співвідношення чисельності війська – площа козацького табору значно менша від площі табору, яку займали польсько-литовські підрозділи, але про це згодом...

Спочатку з'ясуємо, чому було обране місце дислокації військ Речі Посполитої в 1621 році саме під Хотином.

Звістка про поразку коронного війська під Цецорою в 1620 році сколихнула Річ Посполиту. Воно повністю втратило всю артилерію, були знищені або взяті у полон основні його підрозділи, «Канцлера Жолковського у Волосіх забито і Корецького взято...» (Ізборник), а військо, фактично, перестало існувати.

Новина про цецорський розгром бурею пронеслась по країні. Держава просто виявилась не готовою до оборони перед новою загрозою, яка з'явилась на початку 1621 року з боку Османської імперії. Європейські монархи, радше, бажали дотримуватись нейтралітету у назриваючому конфлікті, ніж надати якусь допомогу. Фактично, зрадив короля Речі Посполитої Сигизмунда III Вазу і найближчий союзник, імператор Священної Римської імперії Фердинанд II. Він навіть не дозволив вербувати у своїх землях німецьких найманців. Римський Папа висловив занепокоєність та відправив «символічні» 10 тисяч злотих допомоги. Річ Посполита опинилась в міжнародній ізоляції. Тому, в таких важких умовах урядові кола країни мали вжити екстраординарних мобілізаційних заходів. Була введена заборона на вивезення стратегічних товарів: селітри, металів, коней тощо. Також були введені додаткові податки на рекрутування нових підрозділів Корони взамін знищених під Цецорою.

Річ Посполита почала формувати нове кварцяне військо. Саме про це згадує один з учасників Хотинської війни Яків Собеський: «На варшавському сеймі обговорювали питання: про суми, необхідні для ведення війни, про кількість війська і вибір вождя.» (Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 року. 2011, с. 17).

Головним військовим керівником нової армії Речі Посполитої був призначений досвідчений полководець, Великий гетьман Литовський Ян-Кароль Ходкевич. Він вважався одним з найкращих європейських військових стратегів того часу «...який вирізнявся досвідченістю у військовій справі, користувався величезним авторитетом у суспільстві, був відомим навіть чужим і диким народам численними перемогами, трофеями і тріумфами» (Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 року. 2011, с. 17). У заступники (виконуючого обов'язки гетьмана польного) Я-К. Ходкевич отримав Станіслава Любомирського (це було однією з умов для того, щоб він очолив кампанію проти османів).

Король Сигізмунд III Ваза своїм універсалом від 20 квітня 1621 р. до ротмістрів, поручників і всіх жовнірів Речі Посполитої розпорядився збиратися для протидії очікуваному нападу ворога в місяця, визначені великим гетьманом (Центральний державний історичний архів України – ф. 25. – оп. 1. – спр. 122. – арк. 358 – зв. – акт 232). «Відповідно до Універсалів його милості Короля і з постановами Сейму, рушили Війська Коронні та Великого Князівства Литовського супроти ворога Хреста Святого.» (Dziennik właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zasnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621.) – зазначено в одному з діаріушів.

Спочатку Я-К. Ходкевич розраховував на 50 тисяч добре споряджених, досвідчених жовнірів. З таким військом він планував йти на р. Дунай і боронити тамтешні переправи. Тобто, планувалась війна на ворожій території. Крім того, до такого плану, його спонукала обіцянка дана королю про те, що нова війна не зачепить володінь магнатів. Але реальність виявилась набагато суворішою. Коли литовські підрозділи Я-К. Ходкевича з'єднались біля с. Оринина з коронними загонами С. Любомирського виявилось, що війська значно менше ніж планувалось. Підтвердження цього знаходимо, також, у Я. Собеського: «Кількість війська далеко не досягала встановленої сеймом цифри...» (Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 року. 2011, с. 17). С. Любомирський, у своєму листі до підстоля коронного Івана Даниловича писав, що хоругви на суворі універсали Я-К. Ходкевича збираються дуже повільно. Крім того траплялись випадки, ухиляння від служби та дезертирства. Про це йшлося в одному з універсалів Сигізмунда III, виданого у червні 1621 року.

Згідно реєстрів, польсько-литовське військо нараховувало 33–34 тисячі вояків (без табірної челяді). Але Я-К. Ходкевич, будучи досвідченим полководцем дуже добре розумів, що бути у реєстрі під Хотином і бути у бою під Хотином – це дві великих різниці. Тому він прагнув знати реальну кількість солдатів під своїм командуванням. Очевидно, саме тому і був створений документ «Аудиція війська 1621 р.», згідно якого військо нараховувало 20550 вояків (без урахування лісовиків, окремих хоругв, що підходили ще до табору та полків королевича).

Тож, на вибір поля бою саме під Хотином Я-К. Ходкевича спонукали наступні обставини.

Перша – малочисельність армії. Станом на середину серпня у його розпорядженні було не більше 21–22 тисяч вояків замість запланованих 50 тисяч. До того ж, новобранці зтяжнього війська взагалі не мали бойового досвіду.

Друга – перевага чисельності кінноти над чисельністю піхоти у підрозділах. Оскільки, як бачимо, піхота складала меншу частину польсько-литовських сил (це було традиційним явищем для війська Речі Посполитої того часу), то, ймовірно, саме це стало однією з тих головних причин, що Я-К. Ходкевичу потрібно було вибрати виключно позицію для оборони, яку він знайшов під Хотином.

Третя – Хотинський замок, хоч і був застарілим, але обороняв стратегічну переправу через р. Дністер, де османи одночасно могли швидко переправити великі сили піхоти, кавалерії та артилерії. Її контроль був надзвичайно важливим, також, для забезпечення логістики війська.

Четверта – Я-К. Ходкевич не мав впевненості у тому, чи прийдуть йому на допомогу запорожці.

П'ята – відсутність на момент переправи через р. Дністер підрозділів королевича Владислава.

Шоста – Я-К. Ходкевич у своєму житті найбільше зневажав дезертирів. Він добре знав про масову втечу шляхти під час відступу з під Цецори, коли за 1,5 милі від Дністра, ті хто мав коней, втекли у бік Могилева. Розташування табору під Хотином забезпечувало виконання його принципової позиції, що полягала у вислові «або згинь у бою, або втопись у Дністрі».

Сьома – частина командирів хоругв були ветеранами молдавських виправ Стефана Потоцького (1607), Михайла Вишневецького (1612), Самійла Корецького (1615–1616) і добре знали місце театру майбутніх бойових дій.

Восьма – обіцянка королю та шляхті воювати на чужій території, яку він символічно виконав, перейшовши через Дністер на територію Молдавського князівства.

Ще однією вагомою причиною було те, що у своєму розпорядженні Я-К. Ходкевич мав досвідченого фортифікатора – голландця Вільгельма Апельмана. За проектом якого польсько-литовські підрозділи і збудували табір у вигляді земляної фортеці площею близько 2,1 квадратних кілометра з периметром розташування військ близько 6 кілометрів (станом на 1 вересня 1621 року). Спорудження цих оборонних укріплень тривало з 17 серпня по 1 вересня.

Цілком зрозуміло, що фортифікаційні споруди армії Речі Посполитої під Хотиним в 1621 році будувалась за голландською системою фортифікації. Голландські інженери відмовилися від кам'яного ескарпування валів й втілили в життя ідею оборонних фронтів з земляних укріплень. Ця ідея прижилася в Європі в 2-й пол. XVI – 1-й пол. XVII ст.

Виконання принципової позиції «або згинь у бою, або втопись у Дністрі» Я-К. Ходкевичу дозволило реалізувати плато над рікою, що розташоване на південь та південний захід від Хотинського замку на якому він розмістив основний табір польсько-литовських військ.

Лауро саме це і зобразив на гравюрі: основний табір армії Речі Посполитої розташований на пануючій висоті та оточений великими напівкруглими (швидше за все земляними) бастіонами розташованими один від одного на відстані мушкетного пострілу, які з'єднані між собою ламаними куртинами. На південь (з боку найбільш очікуваного удару) був влаштований понижений, висунутий вперед вал з якого можна було для кращої оборони рову вести вогонь зі стрільцької зброї.

Також, на мідериті ми бачимо, що зі сходу розташований на плато табір захищав високий обривистий (у вигляді стіни) берег річки і сам Дністер, з півдня та півночі табір оточували глибокі яри. Найслабшим місцем оборони табору була західна частина плато, яка мала рівнинний характер, тому вона була найбільш укріплена.

Через Дністер, навпроти Хотинського замку, був споруджений міст, який з польської сторони був захищений барбаканом. На мідериті рів, що оточує це передмостове укріплення доходить аж до води річки, тому він міг бути заповнений водою, що було додатковою перешкодою та значно покращувало його оборонні можливості.

Та це були оборонні споруди основного табору Речі Посполитої, а для того, щоб влаштувати його фортифікацію за всіма правилами голландської системи, для зміцнення бастіонного фронту необхідно було споруджувати перед основним земляним валом ще одну лінію оборони. Для цього потрібно було влаштувати цілий ряд **допоміжних укріплень рову** (верків), кожен з яких штурмуюча сторона була змушена атакувати окремо й захоплювати послідовно один за одним. Це могли бути **фоссебреї, горнверки, кронверки, демілюни й равеліни**. Застосовувалися також **редьюїти, кувр-фаси і контр-гарди**. Але у Ходкевича до 1 вересня 1621 року ледве вистачало піхоти, щоб зайняти хоч ті укріплення, які були вже на той час збудовані.

З приходом 1 вересня підрозділів королевича Владислава така можливість для будівництва додаткових укріплень з'явилась. Перед основним валом з 3 по 8 вересня (під час) боїв із західного боку будуються (7 вересня) окоп Лермонта, шанці Денгофа та Вейгера (3–5 вересня), шанці Жичевського та Мошинського (3–4 вересня, добудовувались і розширювались 8 вересня після турецької атаки прориву 7 вересня), мурована грецька церква була укріплена редутом, яку обороняла піхота Кохановського.

А на південно-східному напрямку, над Дністром отаборились лісовчики. Їхнє розташування, саме, у цьому місці пояснюється тим, що яр у бік Дністра не був глибоким і це була ще одна ділянка потенційного прориву турецьких військ.

Підхід козацьких полків 1 вересня дозволив Я-К. Ходкевичу додатково прикрити свій південний та південно-західний фронти. Табір лісовчиків потрапив у тил козацьких позицій, тому, відповідно і змінилася їхня роль у битві. З передового форпосту Я-К. Ходкевича, лісовчики перетворились на мобільний оперативний резерв, який активно він використовував під час боїв.

Завдяки мідериту «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI» Джакомо Лауро можна цілком припустити, що оборонні укріплення табору об'єднаних польсько-литовських та українських військ під час останньої фази Хотинської війни 1621 року були збудовані за голландською системою оборони. Саме це, з огляду на значно меншу чисельність військ Речі Посполитої дало змогу досягти умов перемир'я і закінчення війни.

Також, до переліку іконографічних джерел на яких є зображення укріпленого табору об'єднаних польсько-литовських та українських військ під час останньої фази Хотинської війни 1621 року, слід додати живописне полотно фламандця Пітера Снаєрса (рис. 3) та османську мініатюру 1622 року з манускрипту «ŞEHNÂME-İ NÂDİRÎ» (автор османський поет та чиновник Ганізаде Мехмеда Надірі) (рис. 4).

ЛІТЕРАТУРА

- Ізборник. Ісписаніє літом от Рождества Христова... року і по нім імущих (Львівський літопис). [online].
Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/ostrog/ostr01.htm> [Дата звернення: 28 жовтня 2021].
- Історія Хотинського походу Якова Собєського 1621 року. Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. 2011. Хотин, Харків: ТОВ «ПЕТ», с. 17-18.
- Центральний державний історичний архів України ф. 25. оп. 1. спр. 122. арк. 358 зв. акт 232.
- Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zacnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621. Biblioteka Narodowa.

Viktor Sanduliak,
MA in History,
Head of the Research Department,
State Historical and Architectural
Reserve "Khotyn fortress"

DEFENSIVE FORTIFICATIONS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH CAMP ON GIACOMO LAURO'S CHALCOGRAPHY «BELLUM INTER POLONUM ET TURCAM ANNO DOMINI MDCXXI»

The publication attempts to investigate the history of the construction of a well-fortified camp of the united Polish-Lithuanian and Ukrainian armies during the last phase of the Khotyn War of 1621 with the help of iconographic sources.

To date, perhaps the only known iconographic source depicting the Battle of Khotyn is the chalcography «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI» (War of Poland against Turkey in 1621) by the Italian Giacomo Lauro.

The image on the engraving probably reproduces the battlefield as of September 15, 1621.

The main object of the image for Lauro was a fortified camp of the combined military units of the Polish-Lithuanian troops and units of the Zaporozhian Cossack army.

The main camp of the army of the Commonwealth is located at the dominant height and is surrounded by large semicircular (most likely earthen) bastions located at a distance of a musket shot, which are connected by broken curtains. To the south (from the side of the most anticipated blow) a lowered, forward-facing shaft was arranged, from which it was possible to fire from small arms to better defend the moat.

Across the Dniester, opposite Khotyn Castle, a bridge was built, which was protected by a barbican on the Polish side.

But these were the defensive structures of the main camp of the Commonwealth, and in order to arrange its fortification according to all the rules of the Dutch system, to strengthen the bastion front, it was necessary to build another line of defense in front of the main earthen rampart.

With the arrival of King Wladyslaw's troops on September 1, such an opportunity arose to build additional fortifications. In front of the main embankment from September 3 to 8 (during the battles) on the western side, the Lermont Trench, the Denhof and Weiger trenches (September 3-5), the Zhychevsky and Moshynsky trenches (September 3-4) were completed and expanded on September 8. after the Turkish breakthrough attack on September 7), the brick Greek church was fortified with a redoubt, which was defended by Kokhanovsky's infantry

Thanks to this study, it can be assumed that the defensive fortifications of the Rzeczpospolita camp at the Battle of Khotyn in 1621 were built according to the Dutch defense system.

Keywords: Khotyn War, the Commonwealth, chalcography, camp, fortifications, iconographic sources.

Рис. 1. Джакомо Лауро. Мідерит «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI». (створений на замовлення Папи Римського Урбана VIII в 1624 р.)

Рис. 2. Табір армії Речі Посполитої у битві під Хотином 1621 року позначений на гравюрі італійця Джакомо Лауро «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI»

Рис. 3. Табір армії Речі Посполитої у битві під Хотиним 1621 року позначений на картині фламандця Пітера Снаєрса.

Рис. 4. Табір армії Речі Посполитої у битві під Хотиним 1621 року позначений на османській мініатюрі 1622 року з манускрипту «ŞEHNÂME-İ NÂDİRÎ» (автор османський поет та чиновник Ганізаде Мехмеда Надірі)

Денис Позняков,
Завідувач музейно-освітнім відділом
ДІАЗ «Хотинська фортеця»

УКРІПЛЕНИЙ ТАБІР ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД ХОТИНОМ У 1621 р.: РОЗМІЩЕННЯ ТА ФОРТИФІКАЦІЯ

У публікації проаналізовано особливості будівництва укріпленого табору польсько-литовських військ під час Хотинської кампанії 1621 р. Особлива увага приділена впливу рельєфу, чисельності військ на процес зведення укріплень під Хотином.

Ключові слова: Хотин, 1621 р, фортифікація, Вільгельм Анпельман, Юзеф Наровіч-Наронський, Філіп Дюпон, шанець, окоп, укріплений табір.

У кінці XVI століття укріплення Хотинського замку остаточно втратили змогу ефективно протистояти пороховій артилерії. Однак геополітичне розташування міста: розміщення його на перехрестя інтересів Речі Посполитої, Оттоманської Порти, а згодом і Російської імперії та монархії Габсбургів, визначило долю його фортифікацій на декілька століть.

Сьогодні Хотинська фортеця – це приклад поєднання двох фортифікацій: середньовічного замку XV ст. та бастионної фортеці XVIII ст. Однак, з еволюції фортифікації міста «випадає» XVII століття. Аналіз писемних, іконографічних джерел дозволяє стверджувати, що між 1621 та 1700 рр. поряд з кам'яним замком існувала повноцінна земляна фортеця. У 1621 р армія Речі Посполитої у складі: 27-28 тисяч польсько-литовського війська та близько 42 тисяч українських козаків спинила наступ 150 тисячної армії турецького султана Османа II. І тут постає логічне питання: як війську, яке майже у 2 рази поступалось османському за чисельністю, вдалося його зупинити? Хотинська битва 1621 р., це була неklasична битва в «чистому полі». Інтернаціональне військо Оттоманської Порти протягом вересня штурмувало укріплення військ Речі Посполитої, які заздалегідь були побудовані за наказом великого гетьмана литовського Я.К. Ходкевича. Тому для визначення терміну подій 1621 р. краще пасує вираз облога. Коло наукової проблематики пов'язаних з військовими діями під Хотином 1621 р. є майже невичерпною. Постійно з'являються нові джерела, які доповнюють, розширюють наукові знання. Але тема фортифікацій у Хотинській кампанії 1621 не знайшла свого належного відображення у вигляді спеціального дослідження. Окремі спроби були здійсненні у 2007 р., Лешеком Подгородецьким (Podhorodecki 2008) та Петром Сасом (Сас 2011) у 2011-2012 рр. Але далі загального опису спорудження укріплень та розміщення військ справа не дійшла. Мета даної статті здійснити наукову розвідку присвячену особливостям спорудження фортифікацій польсько-литовських військ під Хотином, встановити хронологію появи окремих укріплень, визначити роль ландшафту околиць Хотина при виборі місця майбутніх боїв.

Чому фінальний епізод протистояння Речі Посполитої та Османської імперії відбувся саме під Хотином? Першочергово Я.К. Ходкевич планував на чолі 60 000 тисячного (Kronika ... 1870, s. 292), добре спорядженого війська рухатись в глиб ворожої території на Дунай (Сас 2011, с. 181). На цій потужній водній перешкоді передбачалось обороняти переправи та не допустити розгортання османського наступу на землі Речі Посполитої. Однак вже в травні 1621 р. стало зрозумілим, що мобілізація була провалена (Akta ..., nr. 29) і максимально на що можна розраховувати, це на 20–22 тисячі коронних та литовських військ, близько 8-10 тисяч військ королевича Владислава. Крім того Я. К. Ходкевич не був впевнений чи долучаться до військової кампанії запорожці.

Тому плани були кардинально переглянуті. Головнокомандуючому військ Речі Посполитої необхідна була позиція, яка змусила б зупинитись турків та нав'язала їм бій на його умовах. Згідно відомостей поданих польським істориками турки ставили на меті захоплення двох ключових міст Львова та Кракова. Для успішного просування теренами Речі Посполитої вкрай необхідно було захопити Кам'янець та перетворити його на плацдарм. Звідси стратегічного значення набував контроль над переправами через Дністер та над шляхами, що сполучали Хотин та Кам'янець (Podhorodecki 1976, s.47). За свідченнями місцевих жителів О. Дашука, В. Познякова, між Хотинським замком і сучасним с. Анадоли до 1984 р. було три безпечних броди. З утворенням Дністровського водосховища вони зникли. Ці відомості підкріплюються топографічною картою кін. XIX століття (Wojenno...1868–1893). Крім того логістика у той час була спланована так, що більшість

шляхів сходилась саме біля Хотинського замку, який і прикривав ці переправи через Дністер. Тому місцем майбутнього бою була обрана місцевість поблизу Хотина. Я. К. Ходкевич очікував, що турки будуть змушені тут зупинитись для того щоб розбити його війська. В травні 1621 року Я. К. Ходкевич у листі до короля Сігізмунда III писав про те, що приглядив добре місце для оборони (*Tretniak 1921, s.110*). Не маючи можливість дати генеральну битву було прийнято рішення про будівництво укріпленого табору біля Хотинського замку.

Ось як описана місцевість околиць Хотина невідомим шляхтичем, учасником кампанії. «[1 вересня]... Цього дня по нас було зроблено щонайменше 1200 пострілів з великих гармат, проте без жодної шкоди людей чи табору: адже наш польовий табір був у надійному місці, так що лише з одного боку з 3000 ворогів могли наскочити і напасти на нього. З півночі ми мали велику річку, що називається Дністер і дуже високі і величезні горби (Рис.1. "D"). Зі сходу міцний Хотинський замок (Рис.1. "B") і жакливі скелі. (Рис.1. "C") На заході глибокий рів, або шанець» (Михайлина 2011, с.125).

Детальні відомості щодо природо-географічних особливостей околиць залишив учасник битви (з боку Речі Посполитої), під Хотином 1673 р. Філіп Дюпон. Специфікою другої Хотинської битви було те, що старі укріплення військ Речі Посполитої обороняли вже турки, а війська коронного гетьмана Яна Собеського намагались їх здобути. Будучи наближеною особою до Я. Собеського він мав можливість після баталії детально оглянути місцевість: «Хотин є одним з міст (Рис.1. "A")..., що лежить на правому березі Дністра між двома ярами; застали ми там лише кілька зруйнованих православних церков та тридцять будинків, стародавній замок (Рис.1. "B"), який розташований на скелі, у формі квадрата, оточеного чотирма великими, добре збереженими вежами; праворуч [від замку] починається дуже висока скеля (Рис.1. "C"), яка служить ніби муrom міста; коли наближаємося до ріки, скеля тягнеться паралельно їй більше ніж на льє. Далі вона тягнеться в гліб суходолу досить крутим ярмом. Тобто цей ланцюг скель захищає великий простір у довгому чотирикутнику, який є абсолютно недоступним з трьох сторін. Вони [турки] укріпили четверту сторону цього чотирикутника від вершини однієї скелі до вершини іншої земляним валом... (Janicki 1885, s. 45).

Досить глянути на околиці Хотина з висоти пташиного польоту, мідерит Ромейна де Хоог (Рис. 2), щоб зрозуміти про яке місце, писав Філіп Дюпон та невідомий шляхтич. Вони описали плато розташоване в межах сучасного міста Хотина, яке оточене умовно з півночі та півдня глибокими ярами (Рис. 1. "ЯР 1"; "ЯР 2"), з північного заходу скелястим берегом Дністра, «яка служить ніби муrom міста» (Рис. 1. "C"). З трьох сторін це плато є добре укріплене самою природою, а четверта частина, яка проходить центральною частиною сучасного міста Хотина має рівнинний характер і була уфортифікована турками. Умовно західна частина плато має довжину 900-1000 м. (Рис. 1. "E") та є рівнинного характеру, східна частина має близько 2200-2500 м. та поступово починає спадати до Дністра. (Рис. 1 "F") Його найбільша ширина складає близько 1450 м.

Розміри укріпленого табору. Ф. Дюпон дає пряме повідомлення стосовно розмірів табору: «Хусейн-паша займав ту саму позицію, де перед цим 52 роки тому, тобто у 1621 року, Ходкевич славно протистояв незліченним військам султана Османа II. Укріплений табір Хусейна мав 1500 туаів довжини і 1000 туаів ширини. Табір опирався на правий берег р.Дністер і був розвернутий фронтом в бік Молдови. ... Його правий фланг захищався містом Хотин... З лівого боку, укріплений табір прикривався досить глибоким ярмом, що закінчувався над річкою» (Janicki 1885, s. 275).

Мідерити Лауро (Рис.3) та де Хоог (Рис.2) дають змогу стверджувати, що Я. К. Ходкевич у 1621 р. та Хусейн паша 1673 р. зводили фортифікації опираючись на той самий рельєф місцевості (найбільше укріплювали західну та південно-західну ділянку оборони). Повідомлення Ф. Дюпона містить і орієнтовні лінійні обміри табору: 1500 туаів довжини і 1000 туаів ширини. Але, що він мав на увазі під туазами? Будучи головним інженером артилерії при Яні Собеському він мав би послуговуватись аналогічною польською мірою, якою слугував сторопольський сажень (sażeń staropolski), який складав приблизно 1.786,5 м. (Stamm 1938, s.131). Звідси довжина табору вздовж Дністра орієнтовно складала 2670 м., ширина – 1786 м. (як покажуть подальші обміри ширина укріпленого табору та передових укріплень німецької піхоти приблизно разом складала 1650-1700 м). Звичайно, що це приблизні обрахунки, оскільки Ф. Дюпон для зручності округлював величини. Очевидним є те, що таким ж приблизно були і параметри польсько-литовського укріпленого табору.

Етапи зведення укріпленого табору. Зведення укріплень під Хотином умовно можна розділити на два етапи. I) будівництво основного табору (8 серпня – 1 вересня); II. Зведення додаткових польових укріплень (3-8 вересня).

I Eman. (Рис. 4.) Інженерські роботи з розмежування табору розпочались не пізніше 8 серпня з цією метою через Дністер переправили три полки. Очолив роботи досвідчений фортифікатор голландець Вільгельм Аппельман (Żegota 1853, s.113-114). Основний масив робіт безпосередньо з будівництва укріплень був здійснений з 17 серпня по 1 вересня 1621 року (Diariusz właściwie... ark. 4). Наявність голландського інженера засвідчує, що для будівництва фортифікацій була обрана голландська модель. Основні засади цієї моделі: будівництво головних укріплень, які оточуються по периметру додатковими фортифікаціями. Однак, до 1 вересня повністю реалізувати голландську модель не вдалося. Загальний периметр, який потрібно було більш-менш прикрити укріпленнями орієнтовно складав 4600 м. (Рис. 4. "В", "С"). У Я. К. Ходкевича банально не вистачало піхоти. Станом на 7 серпня у нього в розпорядженні було 21590 вояків з них піхотинці 6590 (Сас 2011, с. 127). Цих сил, явно було замало (1,4 вояка на 1 м. периметру), тому гетьман підганяв королевича Владислава до Хотина, який мав під своєю командою, згідно реєстру, 5400 німецьких та 1800 польських піхотинців (Żegota 1853, s.4). Незважаючи на добре захищену природою позицію було три ділянки оборони, які потребували додаткових укріплень: 1) тераса шириною до 300 м. з боку, якої яр був хоч і глибокий, але дуже вузький і не становив серйозної перешкоди (район сучасної Миколаївської церкви) (Рис. 4. "Н"); 2) відкрите поле з заходу та південно-заходу (Рис. 4. "К") (сьогодні центр м. Хотина так званий Новий план). Ця ділянка потребувала збудувати укріплення довжиною орієнтовно 800 м.; 3) долина р. Дністер (південно-східні околиці міста).

Розташування «блукуючого» табору лісовчиків. (Рис. 4. "J") 22 серпня до Я. К. Ходкевича приєдналось 1200 лісовчиків. Я. К. Ходкевич віддав наказ їм облаштувати табір над берегом Дністра, таким чином закривши долину річки від потенційних атак ворога. Реконструкції Л. Подгородецького і П. Саса розміщують їх на стику між окопами Лермунта та козацькими позиціями. Хоча жодної прямої згадки на таке розміщення у джерелах не має. Аналіз джерел показує, що більшість повідомлень, що стосуються лісовчиків можна розділити на наступні типи: 1) їхню участь у боях у якості підкріплень, що надсилаються до запорожців; 2) лісовчики згадуються як учасники нічних нападів на османів та використовуються як сторожа на чатах; 4) фіксуються як учасники герців. Жодної згадки про прямі удари турків на лісовчиків до 25 вересня не має. Це можна пояснити лише тим, що до приходу запорожців, лісовчики розмістились на пагорбі, на південно-східній ділянці литовського крила військ Речі Посполитої. Вони мали прикрити долину Дністра, яка слугувала єдиним місцем для проведення атак саме у цьому місці. З приходом запорожців, що зайняли плато (Рис 5. "G") та долину Дністра (Рис. 5. "F"), обоз лісовчиків опинився у козацькому тилу (Рис. 5 "D"). Одразу змінилось і їхнє функціональне призначення на полі бою: з передового форпосту вони перетворились на мобільний резерв, який використовувався Я. К. Ходкевичем на різних ділянках оборони. У ніч з 23 на 24 вересня запорожці знесилені від постійного вогню османської артилерії (Рис. 6 „D”), яка починає їм завдавати дошкульних втрат, покидають табір у долині Дністра і переміщують свої сили у західному напрямку (Наїма... 2016, с.77). (Рис. 6 „B”) Таким чином відкриваючи для прямих атак позиції лісовчиків (Рис. 6 „E”), що опинились відносно козаків у низині (Рис. 6 „A”) (Żegota 1853, s.98).

В цілому до 1 вересня головна лінія оборони була збудована. Периметр оборони був поділений на зони відповідальності: литовську (південну) та польську (північну).

Фортифікації. Як був реалізований проект В. Аппельмана дозволяє схематично уявити мідерит Лауро, де ми чітко спостерігаємо подвійну лінію оборони польсько-литовських військ. (Рис. 3) Вона складається з основного земляного валу (фортеці), який ніби дугою тягнеться від вершини одного яру до вершини іншого. Перед основним валом розташовано декілька укріплень, що прикривають його (про них буде описано нижче).

Закладка укріплень повністю підпорядковувалась суворим правилам, порушення яких підірвала їхню обороноздатність. У розмежуванні контурів майбутньої фортеці інженери намагались використовувати регулярні фігури, тобто правильні (квадрат, прямокутник, рівносторонній трикутник, правильний багатокутник). Якщо місцевість не дозволяла цього робити, то допускалась і нерегулярна (неправильна) фігура. Звідси фортеці ділились на регулярні та нерегулярні. (Рис. 7) Але основним правилом було те, що в основі будівництва бастионів на кутах цих фігур в основі мала бути правильна фігура (Naronowicz-Naroński 1659, s.82). Мідерит Лауро чітко вказує на те, що під Хотином Вільгельм Аппельман спорудив нерегулярну фортецю. Додатковим свідченням про спорудження повноцінної земляної фортеці слугує повідомлення з щоденника невідомого авто-

ра, у якому йдеться про те, що при будівництві валів використовувалась технологія одернування укріплень (Diariusz właściwie..., ark. 4).

У писемних джерелах маємо достатньо скупі повідомлення як могли б виглядати укріплення табору закладеного Я.К. Ходкевичем. Автори не зосереджуються на деталях, а лише використовують поняття «вал», «великий окоп», окоп.

Уточнюючі відомості можемо почерпнути у трактаті Юзефа Нароновіча-Наронського «Військове будівництво». Цей трактат з військової справи був виданий у 1659 р. Автор акумулював та проаналізував тенденції розвитку у сфері будівництва польових укріплень, укріплених таборів, фортець періоду Тридцятирічної війни. Цікавим є його повідомлення, щодо закладки військових таборів, які поділяє на подорожні, короткотривалі та ґрунтовні (довготривалі). Перший тип таборів укладався під час руху військ на ночівлю, другий, коли військо розташовувалось на короткий час у певній місцевості. І третій тип «коли військо довготривало має протистояти потужному ворогові, очікуючи від нього облоги (не маючи змоги дати йому битви в полі) і наполегливого здобуття свого обозу, як було під Хотином. Тому тут вже не польова, обозова форма, а кватерова (стаціонарна) му-суть бути поставлена або невелика фортеця, яка му-суть бути уфортифікована двома подвійними (dwoj-sowito), більшими валами і ширшими ровами, ніж польова, проста табірна фортеця, ... » (Naronowicz-Narowski 1659, s.107). Тобто при описі характеристик довготривалого табору приклад Хотина був для нього визначальним. Отже, Юзеф Наронський знав, що під Хотином була збудована повноцінна земляна фортеця, а не польове укріплення. Важливе значення тут має ужиття автором терміну «dwoj-sowito»–двома подвійними валами. Це означає, що оборона польсько-литовських військ ґрунтувалась на подвійній лінії оборони, кожна з яких у свою чергу мала також подвійну систему укріплень (земляний вал з ровом, за яким розміщується нижчий передвал з лавкою для стрільби). На мідериті можна чітко ідентифікувати равеліни, напівредути та бастей. Останні виглядають анахронізмом, оскільки не будувались голландськими фортифікаторами. Як сюди потрапили бастей можна пояснити тим, що мідерит Лауро занадто схематичний, спрощений. Що ж тоді зобразив Лауро на місці бастей? На нашу думку «бастей» – це повноцінні п'ятикутні бастіони, які Лауро спростив.

Спробуємо проаналізувати відомості Ю. Наронського щодо закладки укріплених таборів, нерегулярних фортець, сучасні обміри місцевості, де зводились основні укріплення та мідерит Лауро. На що потрібно звернути увагу: 1) довжина основної лінії оборони не мала б перевищувати 600-700 стоп (1 стопа близько 30 см), тобто від 180 до 210 м. На флангах цього валу мають бути булверки (бастіони), що забезпечують фланговий мушкетний вогонь. У випадку, якщо передбачалась оборона за допомогою артилерії довжина валу могла найбільше складати 1700 стоп (510 м.) (Naronowicz-Narowski 1659, s.82). Найбільш небезпечна ділянка оборони знаходилась на південно-му-заході між верхів'ями ярів, де була рівнина (поле). Реальна довжина між ними складала орієнтовно 800-850 м. (Рис 4. "К") Тобто В. Апшельман мав би на практиці зіткнутися з проблемою занадто великої відстані між бастіонами. Ю. Наронський рекомендує з такої ситуації виходити шляхом будівництва равелінів. Якщо проаналізувати мідерит Лауро, В. Апшельман між фланговими булверками розмістив два равеліна. При описі закладки укріплених таборів Ю. Наронський особливо вказує на необхідності зміцнення обороноздатності «рогів» укріплених таборів особливими шанцями, редутами і кронверками, на які ворог найсильніше наступає (Naronowicz-Narowski 1659, s.112). Мідерит Лауро цей принцип в повній мірі відтворює.

Ю. Наровіч-Наронський також приводить приклади параметрів профілів для закладки різних типів малих фортець (Рис. 10.) (див. табл.)

Враховуючи те, що польсько-литовські війська мали близько двох тижнів на фортифікаційні роботи та те, що їм необхідно було будувати потужні укріплення лише на ділянці близько 1000-1200 м., на нашу думку найбільш близькими до параметрів хотинських укріплень є параметри III фігури.

З цих даних можна вирахувати висоту та ширину укріплень, які потенційно могли бути збудовані під Хотином: висота (вал+надвал) близько 4,2 м., максимальна ширина 12 м. Ширина рову – 11,4 м., глибина – 2,4 м.

Також можна обрахувати площу, яке зайняло польсько-литовське військо – 2,2 км². Наявність глибочечних ярів з обох боків табору значно спрощувало проведення фортифікаційних робіт: не потрібно було рити глибокі рови та насипати оборонні вали, достатньо було лише облаштувати окопи для ведення рушничного вогню.

Таблиця профілів валів малих фортець або польових шанців.
Одиниця вимірів «стопа» (0,3 м) (Naronowicz-Naroński 1659, s.118)

Профіль шанців польових (фігури)		I	II	III
Ширина валу внизу	BA	24 (7,2 м)	32 (9,6 м)	40 (12 м)
Підпора валу від поля	AC	2 (0,6 м)	3 (0,9 м)	4 (1,2 м)
Підпора валу зовнішня	DB	4 (1,2 м)	6 (1,8 м)	8 (2,4 м)
Висота самого валу	EC FD	4 (1,2 м)	6 (1,8 м)	8(2,4 м)
Ширина самого валу вгорі	EF	18 (5,4 м)	23 (6,9 м)	(28 8,4 м)
Ширина надвалу внизу на валу	LE	8 (2,4 м)	10 (3 м)	12 (3,6 м)
Підпора надвалу від поля	IE	2 (0,6 м)	2 (0,6 м)	2 (0,6 м)
Підпора надвалу зовнішня	KL	1 (0,3 м)	1 (0,3 м)	1 (0,3 м)
Висота надвалу від поля	IG	4 (1,2 м)	4 (1,2 м)	4 (1,2 м)
Висота надвалу зовнішня	KH	6 (1,8 м)	6 (1,8 м)	6 (1,8 м)
Ширина надвалу вгорі	GH	5 (1,5 м)	7 (2,1 м)	9 (2,7 м)
Ширина лавки надвалу	LM TV	3 (0,9 м)	3 (0,9 м)	3 (0,9 м)
Висота лавки надвалу	LT MV	1,5 (0,45 м)	1,5 (0,45 м)	1,5 (0,45 м)
Ширина валу вгорі від надвалу	VF	7 (2,1 м)	10 (3 м)	13 (3,9 м)
Ширина лавки над ровом	AN	3 (0,9 м)	3 (0,9 м)	3 (0,9 м)
Ширина рову вгорі	NO	30 (9 м)	36 (10,8 м)	54 (16,2 м)
Нахил рову з обох сторін	OPQN	6 (1,8 м)	6 (1,8 м)	8 (2,4 м)
Висота (глибина) рову	PRQS	6 (1,8 м)	6 (1,8 м)	8 (2,4 м)
Ширина рову внизу	RS	18 (5,4 м)	24 (7,2 м)	38 (11, 4 м)

II Етап. З прибуттям 31 серпня військ королевича (Ковалець 2016, с.178) та 1 вересня основних сил запорожців на чолі з П. Сагайдачним (Żegota 1853, s.126), Я. К. Ходкевич отримав можливість у повній мірі реалізувати задуми з будівництва фортифікацій Вільгельма Апельмана та звести додаткові укріплення перед основним валом оборони на західній та південно-західній ділянці табору. З цього моменту кампанії основна ставка при обороні робиться на захисті саме передових форпостів. Недарма Якуб Собеський писав: «уся його [Ходкевича] бойова сила полягала в шанцях, з-понад яких він розраховував безпечно обстрілювати супротивника, а також з нерівними силами витримувати його наступи» (Михайлина 2011, с. 30):

З повідомлень учасників боїв під Хотиним можемо реконструювати порядок їх розміщення: 1) окопи Лермунта (Рис. 8 «А»), 2) шанці Денгофа (Рис. 8 «В») та Вейгера (Рис. 8 «С»), 3) шанець та окопи Жичевського – Слатковського (Рис. 8 «D»), 4) мурована грецька церква, укріплена Кохановським (Рис. 8 «Е»). Командування усією піхотою, за основним табором було доручено хельмінському воєводі Яну Вейгеру.

Хронологічно першими постали укріплення полковника Герхарда Денгофа, як наслідок бою 3 вересня (Żegota 1853, s.131). Саме цього дня османи здійснили першу пробу сил на лівому, литовському крилі військ Речі Посполитої. Бій показав одразу усю вразливість цієї ділянки, оскільки перед Литовськими воротами знаходився пагорб, звідки османи мали змогу за сприятливих умов розгорнути артилерію та піти на штурм. Тому за наказом Я. К. Ходкевича, у ніч з 3 на 4 вересня, Денгоф зі своєю піхотою зайняв пагорб перед Литовськими воротами і укріпився. Сьогодні цей пагорб можна ідентифікувати на перехресті вул. Ю. Гагаріна та Й. Кліща. 5-6 вересня скориставшись тимчасовою тишею усе військо укріплювало окопи та шанці. Очевидно, що саме десь у цей час праворуч від позицій Денгофа, споруджувались і укріплення воєводи Яна Вейгера (Михайлина 2011, с. 134). Сьогодні це територія в межах вулиці Олімпійської та міського парку Далі були побудовані шанець та окопи, де розмістилась польська піхота ротмістрів Слатковського/Жичевського (це була зона відповідальності коронного війська, укріплення цих ротмістрів прикривали Польські ворота). Причому позиції згаданих ротмістрів розташовувались дещо ближче до основного валу, ніж решта укріплень. Розмістити їх на одній лінії з позиціями Денгофа та Вейгера було неможливо, оскільки там уже починалась болотиста місцевість (Рис 8. "F") (Żegota 1853, s.18-19). Шанці та окопи Жичевського/Слатковського, станом на 7 вересня, були дуже погано укріпленні через не-

дбалість та безпечність жовнірів. Саме за це вони і поплавились, під час раптової османської атаки (Żegota 1853, s.135). 7 вересня для підсилення шанців Г.Денгофа, ліворуч від них, постали окопи Пітера Лермунта (Żegota 1853, s.135). Враховуючи, що укріплення перед основною лінією оборони зводились уже під час бойових дій та під постійним «турбуючим» вогнем османської артилерії, вони мали б бути більш простішими за своєю конструкцією та наближались до польових менших форм. Це підтверджується тим, що на основній лінії укріплень розташовувалась артилерія, яка при веденні вогню не мала б зашкодити передовим шанцям.

Під час припинення бойових дій 8 вересня згідно повідомлень усі шанці та окопи зміцнювались додатково. Будівництво шанців та окопів мали б підпорядковуватись наступним вимогам:

1) Відстань між укріпленнями не мала б перевищувати 150-200 м. Це необхідно було для створення флангових зон перехресного вогню, задля взаємної вогневої підтримки з ручної зброї;

2) Шанці будувались відкритого типу як видно на мідериті Лауро;

3) Шанці мали б розташовуватись так, щоб артилерія яка була облаштована на основному валу прострілювала простір перед ними. А у випадку захоплення шанців ворогом артилерія мала б змогу ефективно їх обстрілювати;

4) Відстань між шанцями та основним валом мала б забезпечити простір розгортання кавалерії для контрударів. Усе це разом дозволило Я.К.Ходкевичу у боях 7 та 15 вересня активно застосовувати тактику «молота» (контрудар кавалерії) та на «ковальні» (шанці), внаслідок, яких османські напади були успішно відбиті.

Окремо варто розглянути укріплений пункт де розташовувалась угорська піхота Кохановського – муровану церкву (Żegota 1853, s.131). Кохановський укріпив цю церкву, обкопавши її земляним валом. З конфігурації валу на мідериті Лауро можемо стверджувати, що це був редут. Але даний передовий пункт оборони знаходився на значній відстані від північно-західних позицій польського крила військ Речі Посполитої. Таке розташування пояснюється тим, що місцевість між церквою та яром має рівнину, де ворог міг зосереджувати війська для атак. Крім того саме на цій ділянці оборони природний яр хоч і глибокий, але є досить вузьким і не був неприступною перешкодою. Звідси могли здійснюватися турецькі штурми на основний вал польського крила військ. Тому завданням Кохановського було прикриття основних позицій на цій ділянці.

Розташування табірних воріт. Згідно повідомлень закладено було тільки двоє табірних воріт: Литовські та Польські (Diariusz właścziwie ..., ark 4). Ворота мали б вирішувати ряд тактичних військових завдань:

- Швидкий вихід військ з табору (особливо кавалерії) у випадку, коли складуться сприятливі умови дати бій у відкритому полі;
- Можливість швидкого перекидання кавалерії для підтримки піхоти, що розміщувалась у окопах та засідках перед основним валом.

На розташування воріт мав також вплинути і рельєф. Тому на нашу думку локалізувати Литовські та Польські ворота можна лише на рівнинній (західній) ділянці укріплень табору, в проміжку між вершинами ярів. (Рис. 4. "D", "E") Розташовувати їх навпроти глибоких ярів було недоцільним і потребувало б зведення міцних і потужних мостів, щоб долати ці природні перешкоди. Розміщувати їх одночасно у центрі периметру оборони також не має ніякого змісту. Тому оптимальним місцем розташуванням воріт на нашу думку мали бути фланги цієї рівнинної ділянки оборони. Таке розміщення дозволяло б оперативно доставляти резерви на будь-яку ділянку оборони. Крім того ворота мали б бути надійно прикриті фланкуючим вогнем як найслабша ділянка в периметрі табірної валу. Для цього необхідно зводити фланкові укріплення і вже між ними будувати виїзди з табору. (Рис. 9) Підказку про розташування воріт можна знайти на мідериті Лауро, де ми бачимо дві пари спарених бастіонів з польської і литовської сторони, які розташовуються саме на флангах західного фасу табору.

У підсумку зазначимо, що зведення фортифікацій у Хотинській кампанії польсько-литовськими військами відіграло вирішальне значення, оскільки дало можливість ефективно відбивати лобові фронтальні атаки османських військ. Фортифікації дозволили Я.К.Ходкевичу активно використовувати тактику «молота та наковальні», що дозволяла при значно меншій кількості військ завдавати туркам значних втрат.

Разом з тим дана тема заслуговує на подальші дослідження з обов'язковим залученням фахівців у сфері фортифікацій XVII століття, що дало б можливість більш детально реконструювати укріплений польсько-литовський табір.

ЛІТЕРАТУРА

- Ковалець, Т. 2016. Діаріуш Миколая Мархоцького – маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р. *Питання історії України: зб. наук. ст.*, 18, С.175-182.
- Михайлина, Л. П. 2011. *Хотинська війна 1621 року: документи, матеріали, дослідження*. Хотин: Держ. іст.-архит. заповідник «Хотинська фортеця».
- Наїма, М. 2016. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / Пер. османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ: Вид-во Жупанського.
- Сас, П. М. 2011. *Хотинська війна 1621 року*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Akta do panowania Zygmunta III 1615-1632*. Biblioteka Kórnicka PAN. sygn: BK01540. Kopie: Mf 6781, Nr. 29.
- Diariusz właścicielowi opisanym rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zasnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621*, Bibl. Narodowa. rkps. sign.: 6949 III.
- Janicki, J. 1885. *Pamiętniki do historyi życia i czynów Jana III Sobieskiego króla polskiego przez Filipa Dupona pełniącego przy królu obowiązki głównego inżyniera artylleryi*, VIII, Warszawa.
- Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studjum krytycznym nad życiem i pismami autora*. 1870. Kraków.
- Naronowicz-Naroński, J. 1659. *Optica lubo perspectiva to iest opisanie nauk widzenia albo przezoru w obaczeniu wszelkich rzeczy wymalowania y własney postaci wyrażenia także osobliwie architectura militaris to iest budownictwo woienne... / przez Jozepha Naronowicza Narońskiego, którego ręką rysowane y pisane A. D. 1659 Junii 3 skończono*. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie. rkps. sign.: nr. 1954.
- Podhorodecki, L. 1976. *Wojna polsko-turecka 1633-1634. Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 20, s.27-72.
- Podhorodecki, L. 2008. *Chocim 1621*. Warszawa.
- Stamm, E. 1938. *Staropolskie miary. Cz. 1, Miary długości i powierzchni*. Warszawa.
- Tretiak, J. 1921. *Historia wojny chocimskiej (1621)*. Krakow.
- Wojenno-Topograficzeskaja Karta Jewropiejskoj Rossii. Råd» XXVI List» 5*. [Kamenec» Podol'skij]. [online]. Pe-жим доступу: <https://polona.pl/item/rad-xxvi-list-5-kamenec-podol-skij,MTI4NjgxMjE3/0/#info:metadata> [Дата звернення: 15 жовтня 2021 р.].
- Żegota, P.. 1853. *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621*. Kraków.

Denys Pozniakov,

Head of the Museum and Educational Department,
State Historical and Architectural Reserve «Khotyn Fortress»

FORTIFIED POLISH-LITHUANIAN CAMP NEAR KHOTYN IN 1621: LOCATION AND FORTIFICATION

Based on iconographic and written sources, the article considers the reasons for the creation of fortifications of Polish-Lithuanian troops near Khotyn in 1621. Factors that influenced the choice of the battlefield have been identified. The influence of the relief, the number of troops on the location of the fortifications is analyzed. The stages and chronology of their construction are determined. With the help of modern GOOGLE MAPS tools, the battlefield area was reconstructed and the defense positions of the Polish-Lithuanian troops were placed on it. Physical parameters and area of fortifications were determined. The location of the military camp of Lisowczyks was localized.

The publication, with the help of Giacomo Lauro's miderite (Bellum inter Polonum et Torcam Anno domini MDCXXI / War of Poland against Turkey in 1621) and information from the Polish engineer J. Narowicz-Naronski, proved that the Dutch model was used in the construction of fortifications.

It is concluded that under the leadership of Wilhelm Appelman an irregular fortress was built, which was structurally divided into two parts: the main fortress and advanced field fortifications. On the example of analogies of the first half of the XVII century possible variants of a kind and structure of fortifications are considered. Emphasis is placed on the role and significance of fortifications, their impact on the course of the military campaign near Khotyn.

It is established that the fortifications allowed to level the numerical superiority of the Ottomans and allowed the great Lithuanian hetman J.K. Khodkevych to effectively apply the tactics of «hammer and anvil» in some combat episodes.

Keywords: Khotyn, 1621, fortification, Wilhelm Appelman, Józef Narowich-Naronskyi, Philip Dupont, trench, fortified camp.

Рис. 1. Карта околиць Хотина у 1621 р.

Рис. 2. Точний план укріплень замку Хотин на Дністрі: з фортами та ретраншиementами турецької армії, переможених 1673 р. Яном Собеським

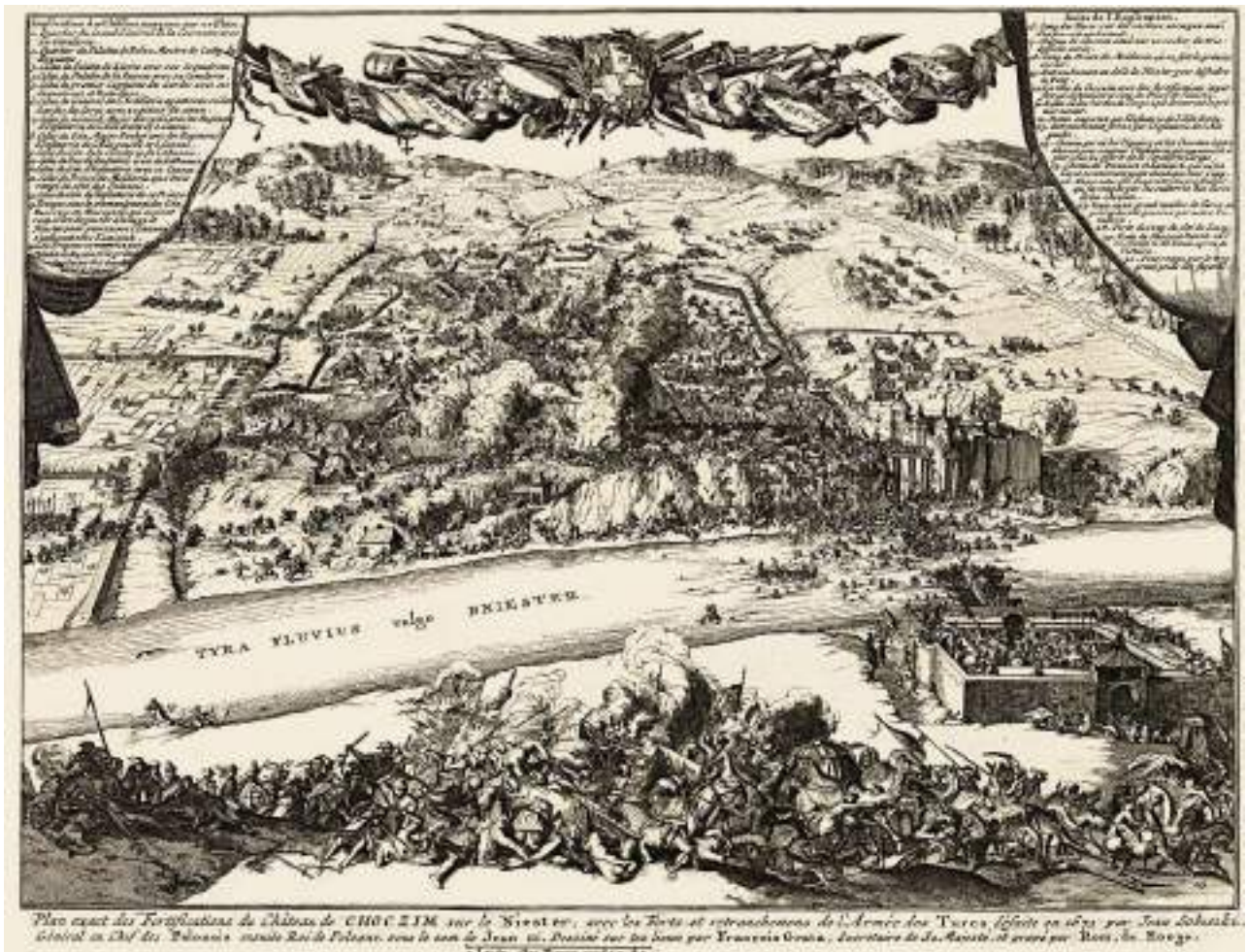

Рис. 3. Війна Польщі та Туреччини 1621 року

Рис. 4. Розташування польсько-литовських військ під Хотиним 31.08.-01.09.1621 р.:

A. Хотинський замок	D. Литовські ворота	H. Мурована церква, зайнята піхотою Кохановського
B. Лінія оборони литовських військ Я. К. Ходкевича	E. Польські ворота	I. Спалене перед боями м. Хотин
C. Лінія оборони коронних військ С. Любомирського	F. Табір королевича Владислава у с. Брага	J. Табір лісовчиків
	G. Міст Речі Посполитої та передмостовий шанець	

Рис. 5. Розташування «блукаючого табору» лісовчиків та позицій запорожців на 02.09.1621 р.

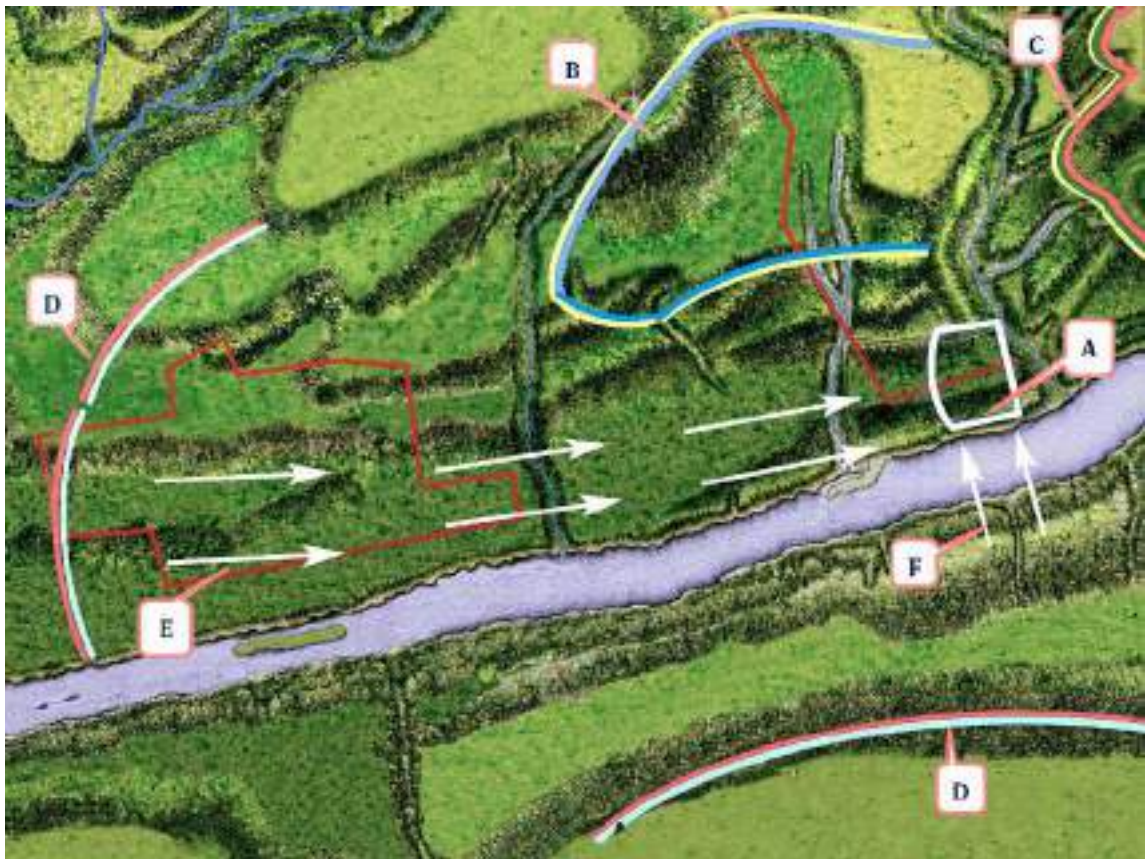

Рис. 6. Розташування запорожців та лісовчиків відносно польсько-литовських військ 24.09.1621 р.

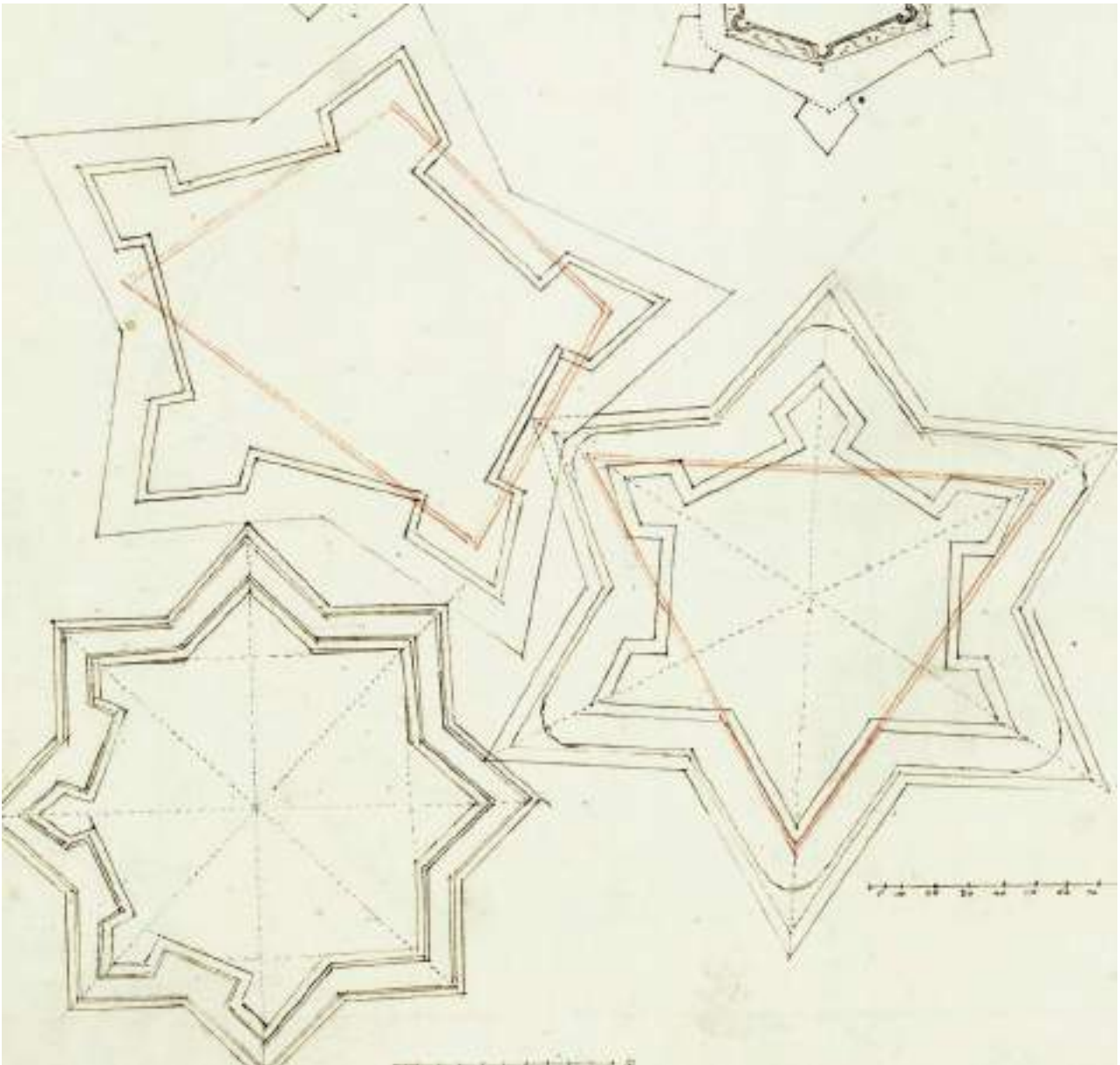

Рис. 7. Приклади компанування регулярних та нерегулярних фортець за Юзефом Наронським

Рис. 8. Розташування польсько-литовських військ під Хотином 08.09.1621 р.

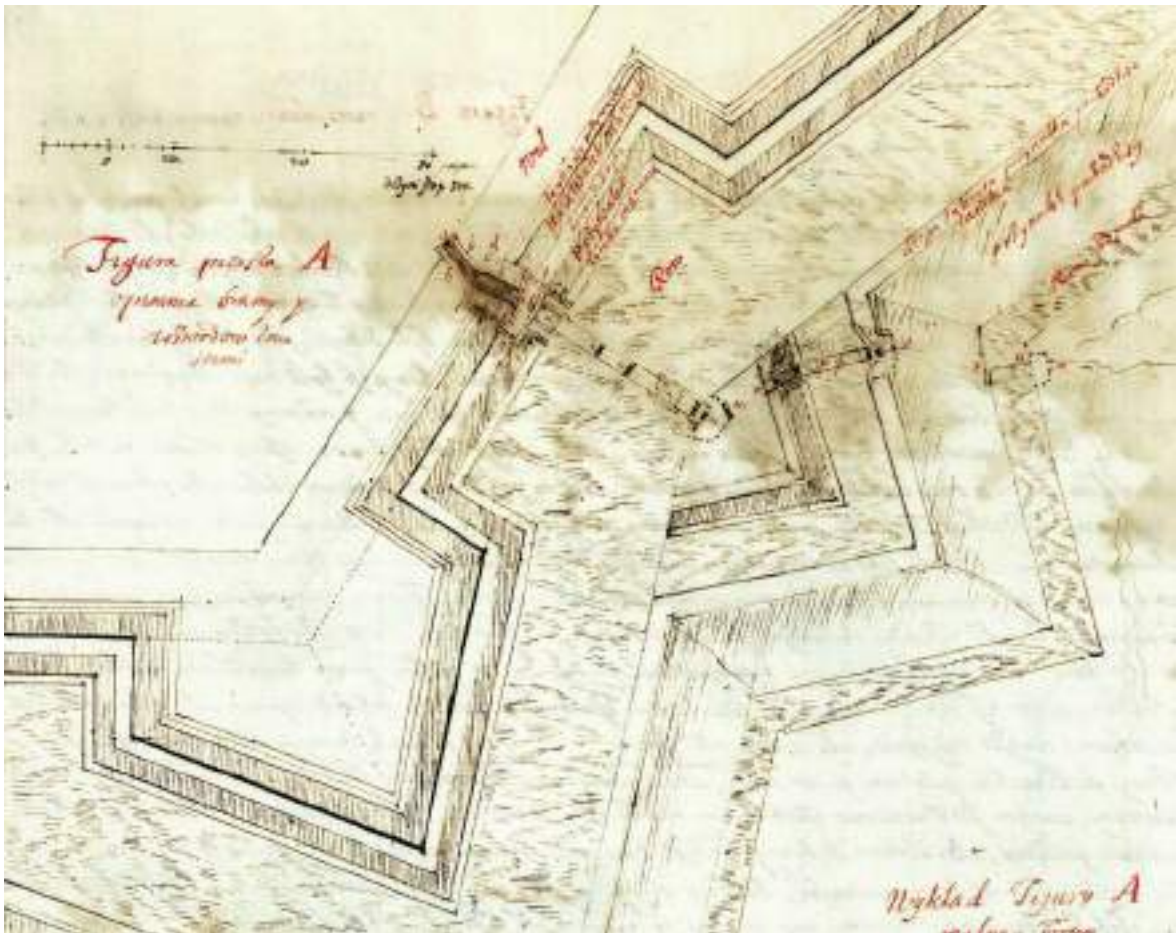

Рис. 9. Схема облаштування воріт фортеці за Ю. Нароновичем-Нароньським

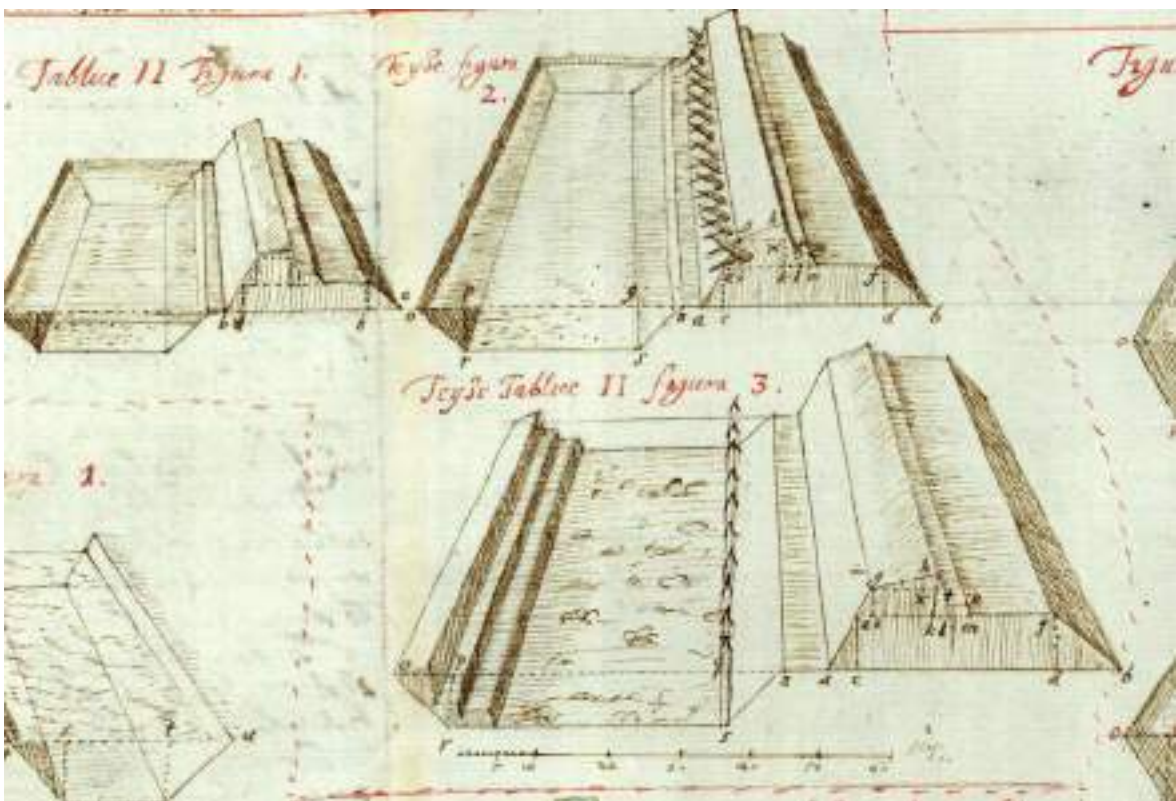

Рис. 10. Параметрів профілів для закладки різних типів малих фортець за Ю. Нароновичем-Нароньським

Віктор Дідик,
провідний науковий співробітник,
Обласного комунального закладу
“Харківський науково-методичний центр
охорони культурної спадщини”

Галина Охріменко,
завідувач відділу археології
Обласного комунального закладу
“Харківський науково-методичний центр
охорони культурної спадщини”

МІЖ ІДЕЯМИ КЕГОРНА ТА ВОБАНА: НАЦІОНАЛЬНА ІНЖЕНЕРНА СТИЛІСТИКА ВІЙСЬКОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ФОРТЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ

У статті аналізуються питання національної приналежності інженерних західноєвропейських шкіл XVII ст., за стандартами яких були спроектовані фортечні укріплення Української лінії. Аналіз архівних матеріалів, археологічне вивчення фортифікаційних укріплень та сучасні методи гіс-технологій дозволили зафіксувати у оборонній архітектурі фортець Української лінії синтез інженерно-теоретичних розробок голландської та французької фортифікаційних шкіл. Проте, через свою дешевизну голландські технології домінували в будівельній практиці зведення бастионних верків в 1731-46 рр.

Ключові слова: *бастион, рavelін, бастионна фортифікація XVIII ст., Українська лінія (1731-64рр.), національна військово-інженерна школа ранньомодерної доби.*

Вступ. Європейська бастионна фортифікація початку Нового часу впродовж всієї доби свого існування зазнавала кардинальних змін у способах зведення оборонних укріплень та розвитку інженерних парадигм, що передували проектуванню на креслярських паперах.

Перші фортифікаційні впровадження бастионних верків у оборонну практику у вигляді бастей – округлих споруд, які виступали за лінію фортечних стін, одночасно відбуваються в 20 рр. XVI ст. в італійських республіках, а також роздроблених німецьких князівствах, де ідеї застосування нових оборонних споруд виникли під впливами геніальних праць Альбрехта Дюрера (Виоллеле-Дюк 2007, с. 231; Яковлев 2000, с. 47-50).

Впродовж наступних XVII-XVIII ст. на теренах західноєвропейського континенту швидко виникли та стрімко виокремились самостійні європейські національні військово-інженерні школи (Глушок 2009, с. 19-22; Яковлев 2000, с. 47-50; Gruszecki 1962, s. 59). Теоретичні здобутки французької, голландської та італійської шкіл військової фортифікації знайшли в XVII ст. своє матеріальне втілення на бастионних верках замків, фортець та міст українських земель Речі Посполитої. З початку XVIII ст. європейські досягнення в царині фортифікації за допомогою іноземних інженерів були перенесені на територію Російської імперії (Крашенинникова 1976, с. 75-78; Муратова 2018, с. 170-174).

Завдяки всеохоплюючому технологічному домінуванню європейських військово-інженерних досягнень в фортифікаційній справі ранньої Російської імперії XVIII ст. суттєвих впливів голландської та французької фортифікаційних шкіл також повинні були зазнати проекти фортець і польових споруд Української лінії, котра споруджувалась в 1731-33 рр. У фундаментальних працях Ф. Ф. Ласковського з історії вивчення російської фортифікації XVII-XVIII ст. при описі фортець Української лінії звучить нейтральна у національному відношенні термінологія, буцімто укріплення споруджувались згідно “новоучинненному плану,” тобто за типовими, утвердженими Військовою колегією європейським проектами (Ласковский 1865, с. 71).

На відміну від поглядів визнаного дослідника російської фортифікації часів перших царів династії Романових у фаховій літературі минулого та сьогодення висловлені більш конкретні, але доволі протилежні думки стосовно національних витоків інженерних взірців, за якими було зведено 16 бастионних фортець степового межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця. Погляди істориків

XIX ст. відрізняються превалюванням тверджень стосовно французького походження розпланувальної моделі земляних фортечних верків Української лінії. Як приклад, у власній багатотомній праці, присвяченій минувшині Полтавщини, дуже переконливо про французькі уподобання сповіщає Микола Арандаренко про момент початку будівництва Іванівської фортеці: "...в том 1731 году, 23 июня, при бытности Генерала графа Богемского фон Вейсбаха, при молебном пении, пушечный пальбе, заложена первая крепость на Берестовой, выше устья речки Берестовеньки, по системе Вобана." (Арандаренко 1852, с. 260).

Дослідників Української лінії кінця XIX – початку XXI ст. не цікавили проблеми об'єктивного визначення національної приналежності інженерних проектів фортець. Вся наукова увага приділялась виключно історії будівництва (Багалеї 1887; Гукова 2009, с. 78-83; Пірко 2007; Шпитальов Г. 2013). Поки-що єдиною сучасною працею, у якій епізодично піднімалось питання етнічної атрибуції військової архітектури фортець Української лінії, є короткий розділ дисертації Ю. В. Фролової. На прикладі аналізу просторової організації полігональних прямокутних верків Єфремівської фортеці та використання природного рельєфу річки у якості частини ретраншементу дослідниця констатує залучення у будівельний проект теоретичних здобутків староголландської школи (Фролова 2021, с. 159). Таким чином, невизначеність історіографії у питанні з'ясування національної приналежності інженерних проектів фортець Української лінії змушує звернутися до комплексного аналізу археологічних, архівних та ілюстративних джерел.

Аналіз матеріалу. Фортечні споруди Української лінії за способом планування бастіонного фронту утворюють дві групи: 14 об'єктів чотири бастіонних фортець квадратних обрисів (Петрівська, Тамбовська, Слобідська, Михайлівська, Єфремівська, Парасковіївська, Орловська, Іванівська, Більовська, Козловська, Федорівська, Ряжська, Васильківська фортеці) та два (Борисоглібська, Лівенська) п'яти бастіонні укріплення пентагонної форми (Ласковский 1865, с. 72). З однієї, або з двох суміжних сторін еспланади всіх 16 фортець підсилювались земляними рavelінами (рис. 2. 1, 2).

Найближчі у географічному та часовому відношенні аналогії зазначених геометричних конфігурацій бастіонів побутували в XVII ст. на українській території Речі Посполитої: як приклад, чотири бастіонні паланки (староукраїнський термін земляної фортеці) збудовані в Золочеві та Підгірцях, а п'ятикутні фортеці зведені у міських укріпленнях Полонного та замку у Бродах (Піхурко, Кривошеева, Личко 1996, с. 88-96). З на початку XVIII ст. подібні фортеці за європейськими інженерними нормами споруджуються на землях ранньої Російської імперії.

Новочасна фахова література кількох останніх десятиліть стверджує, що подібне розташування бастіонів усередині фортечного ретраншементу відображають побутування у військово-інженерній справі українських земель XVII-XVIII ст. будівельних канонів двох потужних європейських фортифікаційних шкіл: голландської та французької (Кравцов 1993, с. 24; Липа 1996, с. 81-83). На теренах європейського континенту зазначені фортифікаційні школи самостійно сформувались у середині XVII ст. Для більш детального розуміння фундаментальних відмінностей між ними подамо їх типові ознаки.

Теоретичні та практичні витоки голландської військово-інженерної школи беруть свої витоки в 60-80pp. XVI ст. під час війни за незалежність. Однак голосно про своє існування окрема нідерландська фортифікаційна традиція заявила після оприлюднення наукових праць Ділліха в першій чверті XVII ст. завдяки появі на світ дуже популярної на тогочасних європейських обшпах практичної книги "Звіт про побудову укріплень". Справжній розквіт голландської фортифікаційної школи у другій половині XVII ст. символізувала постать відомого фортифікатора Мінно Кегорна, який власного життя залишався теоретичним та військовим супротивником Вобана. Талановитий голландський військовий інженер був творцем представницької низки голландських фортець (Мангейм, Нимвеген, Намюр, Бреда), котрі ще за життя проектанта визнані шедеврами європейської фортифікації. Головною теоретичною заслугою М. Кегорна вважається створення концепції послідовної оборони та використання низьких й заболочених ландшафтів для спорудження неприступних укріплень (Яковлев 2000, с. 94-95).

Отже, для голландської фортифікаційної школи є особливо притаманним спрощений насипний спосіб спорудження чотирикутних бастіонів, які утворені валом та мають набагато гостріші висхідні кути. До того ж, голландські фортифікатори суттєво спростили метод облаштування денної поверхні мурів, через відсутність кам'яних одерж" вони запровадили так зване плакірування, що зводилось до засадження вала швидкоростучими травами, які після визрівання скошувались, а потім знову засаджувались насінням. Ця марудна процедура тривала поспіль декілька разів, доки

поверхня валів остаточно перетворювалася на абсолютно захищену від водної ерозії та малоуразливу для ворожих ядер пластичну перепону, яка завдяки земляній масі та густому переплетінню трав'яних коренів поглинала енергію вибухів. Більшість дослідників фортифікації вбачають головну відмінність між староголландською та голландською школами у відмові першою від кам'яного облаштування бастионного фронту.

Для підсилення бастионного фронту голландські інженери винайшли передові фортифікаційні споруди: горнверки (рогаті верки) – два пів бастиони, з'єднані куртиною, та кронверки (короноподібні верки) у вигляді двох взаємополучених бастионів, прості та подвійні ластівочі хвости (теналі з тупим кутом). Окрім передових укріплень велика увага приділялась збільшенню ширини та глибини ровів. Вали понижувались і ставали більш пологими (Яковлев 2000, с. 60-62).

Таким чином, головне завдання нідерландської фортифікаційної школи зводилось до створення послідовної смуги фортифікаційних перешкод та максимального використання підручних будівельних матеріалів.

На відміну від голландських інженерів, французька військово-інженерна школа сповідувала зовсім протилежні тактичні принципи. На початкових етапах свого становлення в XVI ст. вона зазнавала відчутних впливів та запозичень італійських способів фортифікації. Однак перевірений часом фаховий авторитет укупі з південним темпераментом італійських вчителів не завадив появі на схилку XVI-XVII ст. самобутньої французької фортифікаційної школи. Про своє окремішне існування вона впевнено заявила консервативній військовій європейській спільноті загально визнаною працею "Виклад мистецтва фортифікації" (1596 р.) Ерара де Бар ле-Дюка, а потім голосно на весь європейський континент підтвердила власну самодостатність завдяки однойменним книгам "Фортифікація" Де-Вілля (1626 р.) та Пагана (1645 р. видання). Найбільш визнаним представником французької фортифікаційної школи заслужено вважається Себастьян ле Петер де Вобан, який суттєво модернізував бастионну систему попередників та розробив дієвий метод "поступової" атаки бастионних фортець (Яковлев 2000, с. 86-83).

Загалом, для французької школи типове використання суцільних насипних або барбетних бастионів паралельно з побутуванням порожнистих споруд голландського зразку. Французькі фортифікатори повсюдно застосовували передові укріплення на зразок контргардів та теналів-валів, що утворюють вхідний кут – для ефективної оборони куртини, широко використовували ретраншементи всередині бастионного фронту у вигляді кавальєра – допоміжної споруди, що височіла над рівнем бастиону для ведення ярусного вогню. Завдяки самостійним пошукам спочатку на проектних кресленнях, а вже потім на будівельних майданчиках значних вдосконалень зазнали передові валові споруди: збільшилась висота уступу та рівень нахилу гласису, розширився прикритий шлях, змінилися обриси вхідного плацдарму. Велетенський практичний обсяг в уяві французьких військових інженерів витворив власне бачення ідеальних креслень бастионного фронту, який на їхнє глибоке переконання повинен був мати форму п'яти або шестигранних багатокутників (Яковлев 2000, с. 63-65).

Отже, головним постулатом французької фортифікаційної школи на протязі значного часового відрізка залишалось максимальне створення перехресного фланкуючого вогню, як усередині, так і на зовнішній стороні бастионного фронту.

Після викладеного спробую проаналізувати фортечну архітектуру Української лінії з позицій приналежності її складових елементів до конкретної європейської військово-інженерної традиції. У першу чергу розгляну способ проектування бастионного фронту. Показовим у цьому відношенні є кут нахилу куртини до лінії фланку. На фортецях чотири бастионних обрисів він коливається між 118-125°, спираючись на план Борисоглібської фортеці за Федором Ласковським, середні кути нахилів куртин до ліній фланків цього п'яти бастионного укріплення складають 119° (рис. 1. 1-3; рис. 2. 1-3). Таким чином, визначення середніх показників дозволяє зробити беззаперечний висновок, що бастионні фронти фортець Української лінії планувались по внутрішній лінії полігонів, саме так, як вимагали в XVI-XVII ст. фортифікаційні канони італійських інженерів, а пізніше їх дотримувались майстри голландської школи. Для французького способу проектування навпаки було притаманним проектування бастионного фронту по зовнішній лінії полігону з кутами 90-95°. Першим запропонував таку манеру накреслення полігонного фронту видатний французький фортифікатор Паган. Його теоретичні розробки були активно перейняті російськими фортифікаторами початку XVIII ст. Відповідно французького способу, наприклад, окреслені бастионні фронти Санкт-Петербурзької Петропавлівської фортеці (Степанов 2000, с.44). Втім, пентагонні обриси Бо-

рисоглібської та Лівенської фортець, хоча і безпосередньо відповідали французьким традиціям фортецебудування, проте проектування їхнього бастионного фронту здійснювалось за староголландською методикою.

Самобутнім інженерним доробком староголландської інженерної школи є метричне співвідношення лінійної довжини фланків бастионів до розмірів їх фасів, стале для всіх без виключення чотири бастионних фортець Української лінії. Як засвідчують сучасні топографічні карти, супутникові дані та особисті інструментальні вимірювання середня довжина фланків на бастионах фортець першої будівельної лінії 1731 р. коливається у межах 28 м (рис. 3. 1, 2). Значно зменшені у розмірах, згідно плану Ф. Ласковського фланки Борисоглібської фортеці (рис. 3. 4), бо вони зменшені приблизно вполовину фланків довжини чотири бастионних споруд, тому середня довжина фланків пентагонного укріплення складала 7,5 сажнів або сучасні 15,97 м. Подібне співвідношення спостерігається також при аналізі метричних параметрів фасів укріплень у водозборах Берестової та Береки, де їхні середні показники варіюють у межах 32 м, а фаси бастионів Борисоглібської фортеці складала 10 сажнів або 21 м.

Таким чином, спостерігається стандартна інженерно-будівельна закономірність співвідношень довжин фланків до фасів у пропорціях 1 до 0,9, тобто на прикладі одинадцяти укріплень можна стверджувати, що їх бастионні фланки були порівняно довгими до довжини фасів. Для французької інженерної традиції XVIII ст. подібні пропорції були абсолютно неприйнятними, тому що виходили за межі фортифікаційної системи Вобана, який рекомендував витримувати масштаб розмірів фасів та фланків 3 до 1, або фланки повинні були складати третину від довжини фасів.

Зовсім протилежна ситуація спостерігається на прикладі аналізу параметрів фортечних куртин. Для пентагонних укріплень, за зразок взято графічний план Борисоглібського укріплення, середня довжина куртин складала 28 сажнів (59,64 м), тоді як для чотири бастионних споруд довжина куртин складала у середньому 102 м (рис.1. 1-3; рис.2. 1-3). Подібне суттєве варіювання куртинних довжин віддзеркалює паралельне співіснування двох будівельних стандартів при окресленні бастионного фронту. У будівельно-проектній практиці французької інженерної школи довгий час домінував оборонний постулат – чим коротша куртина, тим надійніша її оборона, саме тому для французьких фортифікаторів існував своєрідний метричний еталон довжини куртини, що дорівнював 50-70м (Степанов 2000, с. 45). Довжина куртин чотирибастионних укріплень, навпаки, чітко відповідає голландським та німецьким фортифікаційним стандартам. Отже, показник довжини куртин є поки-що непереборним з архітектурно-оборонних позицій фактором, що виразно виокремлював одночасне побутування теоретичних здобутків двох потужних європейських інженерних шкіл у будівельно-проектній практиці Української лінії.

До кола спільних фортифікаційних стандартів п'ятикутних та чотирикутних укріплень водозборів Орелі, Береки та Берестової належить кут нахилу контрескарпу, що коливається згідно архівних джерел від 62° до 70° (рис. 4. 1-7). Такий важливий фортифікаційний показник у першій чверті XVIII ст. слугував своєрідною національною візитівкою, яка мовою цифр підтверджувала етнічну приналежність військових інженерів. У шведських фортифікаторів цей кут складав 50°-60°, для італійців, голландців та німців він дорівнював 70°-80°, у класичній системі Вобана кут контрескарпу визначався в 65° (Степанов 2000, с. 45). Отже згідно архівних даних, кут ескарпу фортець Української лінії дуже близький до метричних стандартів провідної на той час французької інженерної школи. Однак первісний справжній кут нахилу ескарпів фортець через вплив природної ерозії поки-що до проведення стаціонарних археологічних розкопок ровів залишається невизначеним. Сучасні інструментальні вишукування на прикладі Петрівської фортеці (рис. 4. 8, 9) визначають змінений ерозійними процесами кут стрімкості ескарпу у межах 45-50° (Дідик та ін. 2021, с. 72, рис. 3).

На перший погляд всі ці марудні цифрові зіставлення, засвідчують надто складний характер фортифікації Української лінії, коли в деяких випадках дуже важко визначити чийми будівельними традиціями керувались проектаннти та виконробы при зведенні конкретних укріплень. Принагідно зауважу, що до 1732 р. офіційно навіть не існувало єдиного типового проекту. Всі десять фортець першої лінії спорудження 1731 р. були побудовані переважно за голландською системою із використанням окремих французьких фортифікаційних елементів: тенельони – земляні споруди у вигляді редану, розташовані між фланками бастиону та равеліну (рис. 1. 3; рис. 2. 1) (Орловська, Більовська фортеці), двосхидинний уступ (рис. 4. 2, 6) на гласисі (Олексіївська,

Петрівська, Тамбовська, Михайлівська фортеці). На шести фортецях другої лінії 1732 р., які значно поступались за об'ємами валів та глибинами ровів, виокремлюються голландська (Козловська, Федорівська, Рязська, Васильківська) та французька (Борисоглібська, Лівенська) військово-інженерні традиції. Не виключено, що спорудження пентагонних укріплень переслідувало мету підсилити доволі незначний фортечний потенціал на західному фасі Української лінії у нижній та середній течіях Орелі.

У спорудженні цих укріплень приймали участь гетьманські полки під орудою прилуцького полковника Гната Галагана. Роком раніше безпосередньо у будівництві фортець 1731 р. були задіяні слобідські, а також гетьманські полки під проводом київського полковника Григорія Танського (Симоновский 1847, с. 144-145). Безумовно, у командному штаті гетьманських полковників перебували фахівці з фортифікаційної справи, які на будівництві виконували функції виконробів та на власний розсуд добудовували в утверджені проекти окремі споруди за французькими інженерними стандартами.

Застосування класичних французьких мотивів у будівництві та облаштуванні окремих оборонних споруд як на укріпленнях за голландським зразком, так і на змішаних у стильовому відношенні п'ятикутних французо-голландських фортецях надто спокусливо пояснити французьким походженням генерала – майора від фортифікації Петра Петровича Дебрінї, провідного проектанта та інженерного куратора Української лінії (Аваков 2018, с. 109-111).

Звичайно, органічне поєднання на земляних ретраншементах конкретних укріплень Української лінії європейських фортифікаційних здобутків не могло цілковито залежати від навичок гетьманських виконробів, або від волі та майстерності окремого іноземного фахівця. Навіть висока посада Дебрінї вимагала підзвітності перед Сенатом та Військовою колегією, тому у своїх рішеннях генерал-майор від фортифікації не був самостійною фігурою, яка могла на власний розсуд визначати стилістичне оформлення земляних верків аж 16 фортець окремої оборонної лінії на стратегічно важливій ділянці державного кордону між Портою та Російською імперією. Окрім цього гарячого пограниччя російська корона вела у першій половині XVIII ст. численні прикордонні війни на північно-західних та східних околицях імперії. Така агресивна політика постійно вимагала присутності колосальних військових сил та великої кількості нових фортець на завойованих територіях. І, дійсно, їх будували у неймовірній масштабах за голландською, французькою чи італійською фортифікаційними системами. Подібне тиражування європейських інженерних здобутків на мурах та ровах імперських укріплень розмило стилістичні межі між конкретними європейськими фортифікаційними школами. Ця повсюдна уніфікація будівельних стандартів спостерігається на всіх без виключення укріпленнях, збудованих вже за часів царювання Петра I та трьох десятиліттях після його смерті. Як приклад, наведу результати досліджень санкт-петербурзької дослідниці Наталії Скріпінської, яка абсолютно переконливо довела органічне співіснування у бастионних верках історичного Ямбурга (1703-41 рр.) окрім французьких ще і окремих голландських будівельних традицій (Скрипинская 2014, с. 256-259).

Висновки.

1. Аналіз складових елементів бастионного фронту 16 фортець Української лінії демонструє беззаперечне використання староголландських методів планування та будівництва довготривалих земляних укріплень. Виразні сліди головних інженерних засад зазначеної школи спостерігаються у способах маркування геометричних обрисів укріплень по внутрішніх лініях полігонів фортечного ретраншементу. На це вказують кути нахилу бастионних фланків до лінії куртини, які складають 118-125°. Староголландські стандарти також побутували в метричних пропорціях бастионів, де лінійне співвідношення довжини фланків до фасів дорівнювало 1 до 0,9. За принципами староголландської інженерної школи також насипані порівняно невисокі фортечні вали, сьгоднішня середня висота котрих складає 3,5 м. Згідно вимог староголландських інженерних стандартів викопані неглибокі (сучасна глибина 2 м), але широкі фортечні рови (15-22 м завширшки).

Домінування інженерних здобутків староголландської фортифікаційної школи у будівельній практиці Української лінії є закономірним історичним явищем. Завдяки дешевині, залученню підручних матеріалів та швидким темпам зведення голландські методи були дуже популярними у військово-інженерній справі Речі Посполитої та Правобережної України в XVII ст. (Глушок 2009, с. 67.) Голландська система також отримала широке впровадження в фортифікаційну справу Нової Закамської (1731-36 рр.) та Царицинської (1718-25 рр.) оборонних ліній (Муратова 2018, с. 169).

2. Фактичне застосування здобутків французької військово-інженерної школи в будівельній практиці фортець Української лінії значно поступається у порівнянні із всеохоплюючою практикою використання староголландських технологій під час спорудження земляних паланок між Дніпром та Сіверським Дінцем. До числа французьких інновацій у першу чергу належать регулярні пентагонні обриси Борисоглібської та Лівенської фортець. На відміну від чотири бастіонних укріплень при спорудженні п'яти бастіонних верків використовувався французька метрична система довжини – туаз (сучасні 1,95 м). За французькими стандартами побудована коротка довжина куртини, що удвічі менша за розміри куртин чотири бастіонних паланок староголландського зразку.

Порівняно менший інженерний об'єм елементів французької школи у фортечній справі Української лінії пояснюється не загальними економіко-технічними чинниками, а має скоріше персональні та наслідково-об'єктивні причини. Логічні пояснення побічно слід шукати у французькій національній приналежності головного проєктанта лінії Петра Петровича Дебреньї разом з європейською фаховою освітою гетьманських виконробів під орудою київського полковника Григорія Танського та прилуцького полковника Гната Галагана. Гетьманські фахівці звели в 1731 р. десяток чотири бастіонних паланок з окремими французькими елементами фортифікації – це тельони Орловської та Більовської фортець, а також застосували двосходинний уступ на гласисі (Олексіївська, Петрівська, Тамбовська, Михайлівська фортеці).

3. Наявність французьких фортифікаційних елементів у чотири бастіонних паланках староголландського зразку та використання способів проєктування по внутрішній лінії полігону на п'яти бастіонних фортецях французької традиції яскраво демонструє змішаний, еkleктичний характер фортифікаційної архітектури довготривалих укріплень Української лінії.

ЛІТЕРАТУРА

- Аваков, П. А. 2018. Братья де Бриньи на службе России. Россия и Франция. *Культурный диалог в панораме веков*. Европейский дом, Санкт Петербург, с. 98-118.
- Арандаренко, Н. И. 1852. *Записки о Полтавской губернии*. Полтава, Типография губернского Правления.
- Багалея, Д. И. 1887. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. Москва.
- Виолле-ле-Дюк, Э 2007. *Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века*. Москва.
- Глушок, О. В. 2009. *Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.)*. Київ, Пульсари.
- Гукова, Е. А. 2009. Украинская линия как оборонный форпост южных границ Белгородской губернии (1710–1770). *Научные труды Московского гуманитарного университета*, 107, с. 78-83.
- Дідик, В. В. Білько, І. В., Качало, І. С., Охріменко, Г. М. Фільчаков, М. М. 2021 *Археологічні розвідки 2020р. у Балакліївській ТГ Ізюмського р-ну Харківської області*. Архів ОКЗ “ХНМЦОКС”, Харків.
- Крашенинникова, Н. П. 1976. Строительство русских крепостей XVIII в. по образцовым планам. *Архитектурное наследие*, 5, с.72-78.
- Кравцов, С. О. 1993. Сліди французької школи у фортифікації України XVIII ст. *Матеріали міжнародної конференції з питань охорони фортифікаційних пам'яток України*. Кам'янець-Подільський, с. 24.
- Ласковский, Ф. Ф. 1865. *Материалы для истории фортификационного искусства в России*. Ч.3. Санкт-Петербург.
- Липа, К. 1996. Французький трактат з фортифікації у українській книгозбірні. *Пам'ятки України*, 3-4, с. 81-83.
- Муратова, С. П. 2018. Влияние западноевропейских традиций военного зодчества на развитие идей и форм фортификации на Урале и в западной Сибири. *Вестник Томского университета*, 429, с. 168-174.
- Пірко, В. О. 2007. *Оборонні споруди у межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця*. Донецьк.
- Піхурко, І. Кривошеєва, Д. Личко, А. 1996. Замок в Бродах Львівської області. На основі матеріалів проєкту реставрації. *Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація*, 6, Львів, с. 88-96.

- Симоновский, П. И. 1847. *Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранных из различных историй иностранных*. Москва.
- Скрипинская, Н. Ю. 2014. Бастионная система крепости Ямбург. *Stratum plus*, 6, с. 249-260.
- Степанов, С. Д. 2000 *Санкт-Петербургская Петропавловская крепость. История проектирования и строительства*. Санкт-Петербург, Белое и Черное.
- Фролова, Ю. В. 2021. *Архітектурно-планувальні риси фортець півдня України кінця XVII – початку XIX ст.* Дисертація к. і. н. Одеська державна академія будівництва та архітектури.
- Шпитальов, Г. 2013. *Українська ландміліція*. Київ, режим доступу: www.cossackdom.com.
- Яковлев, В. В. 2000. *История крепостей*. Аст, Москва; Полигон, Санкт-Петербург,
- Gruszecki 1962, *Bastionowe zamki w Malopolsce*. Warszawa.

Viktor Didyk,
Leading Researcher,
Regional Communal Institution
“Kharkiv Scientific And Methodological
Center For The Protection Of Cultural Heritage”

Halyna Ohrimenko,
Head of the Department of Archaeology,
Regional Communal Institution
“Kharkiv Scientific And Methodological
Center For The Protection Of Cultural Heritage”

BETWEEN THE IDEAS OF KEGORN AND VAUBAN: THE NATIONAL ENGINEERING STYLE OF MILITARY ARCHITECTURE OF THE FORTRESSES OF THE UKRAINIAN LINE

The article analyzes the issues of national affiliation of Western European engineering schools, according to the standards of which the fortifications of the Ukrainian line were designed.

Historiographical studies outline three building traditions of the fortresses of the Ukrainian line: according to the approved European models, according to the Voban system and the Old Dutch one.

The structural elements of the Old Dutch engineering school are represented by the methods of planning the bastion front along the inner line of the landfill. This is indicated by the angles of inclination of the bastion flanks to the curtain line, which average 118-123° in all 16 fortresses. Old Dutch standards also existed in the metric proportions of bastions, where the linear ratio of the length of the flanks to the phases was 1 to 0.9. According to the principles of the Old Dutch School of Engineering, relatively low fortress shafts were also built, the current average height of which is 3.5 m. According to the requirements of Old Dutch engineering standards, shallow (modern depth 2 m) but wide fortress ditches were dug (15-22 m wide) (four bastion fortresses Petrivska, Tambovska, Slobidska, Mykhailivska, Yefremovska, Paraskoviivska, Orlovska, Ivanivska, Kozlovska, Vasylkivska).

Among the French innovations, first of all, are the regular Pentagon outlines of the Borisoglebska and Livenska fortresses. In contrast to the four bastion fortifications, the construction of the five bastion towers used the French metric system of length – tuaz (modern 1,95 m). According to French standards, a short length of the curtain was built, which is twice the size of the curtains of the four bastion fortifications of the Old Dutch model.

The presence of French fortifications in four bastion fortresses of the Old Dutch model and the use of interior design methods on the five bastion fortresses of the French tradition clearly demonstrates the mixed, eclectic nature of the fortification architecture of the long-lasting fortifications of the Ukrainian line.

Keywords: *bastion, ravelin, bastion fortification of the 18th century, Ukrainian line (1731-64), national military engineering school of the early modern period.*

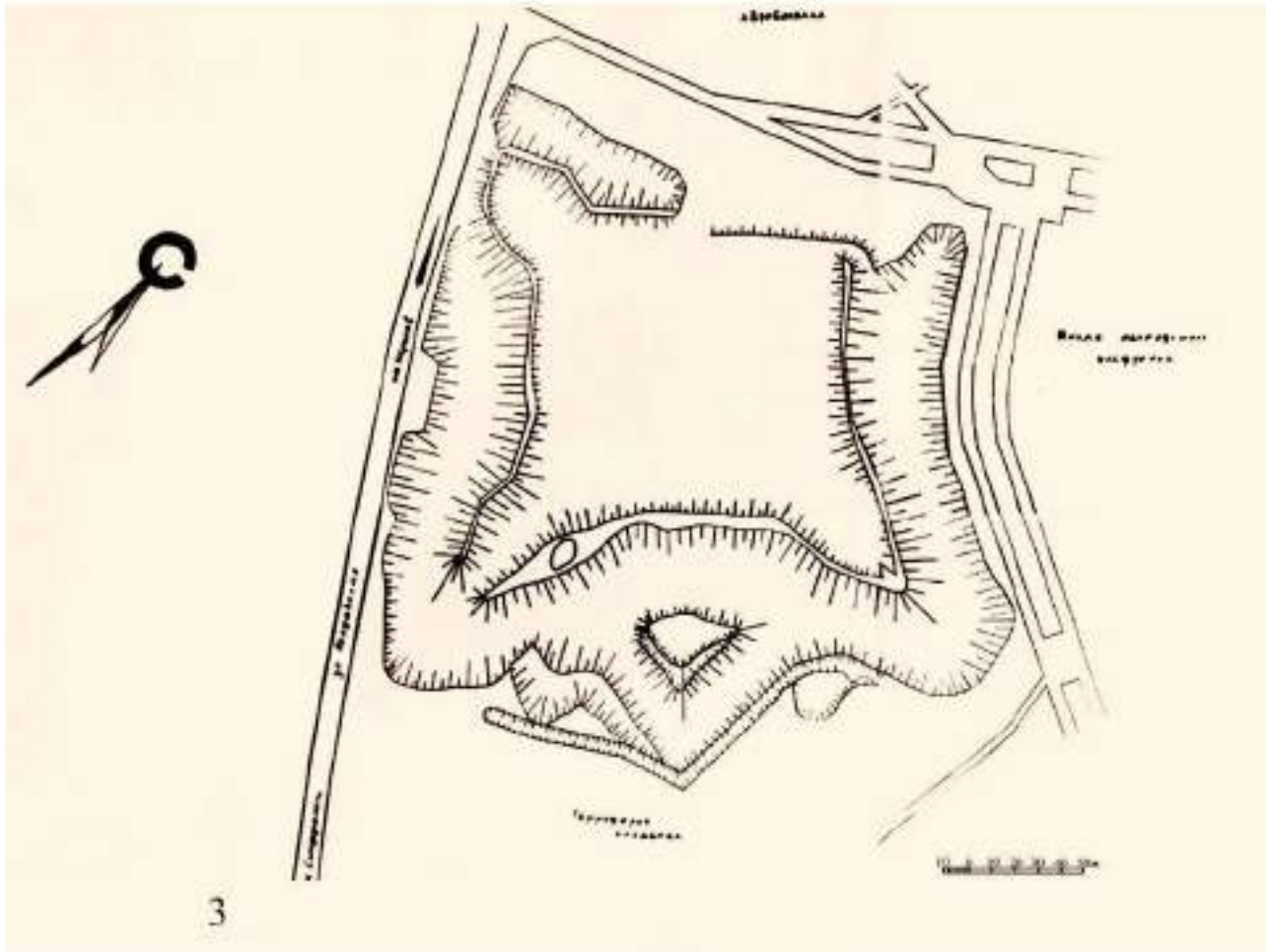
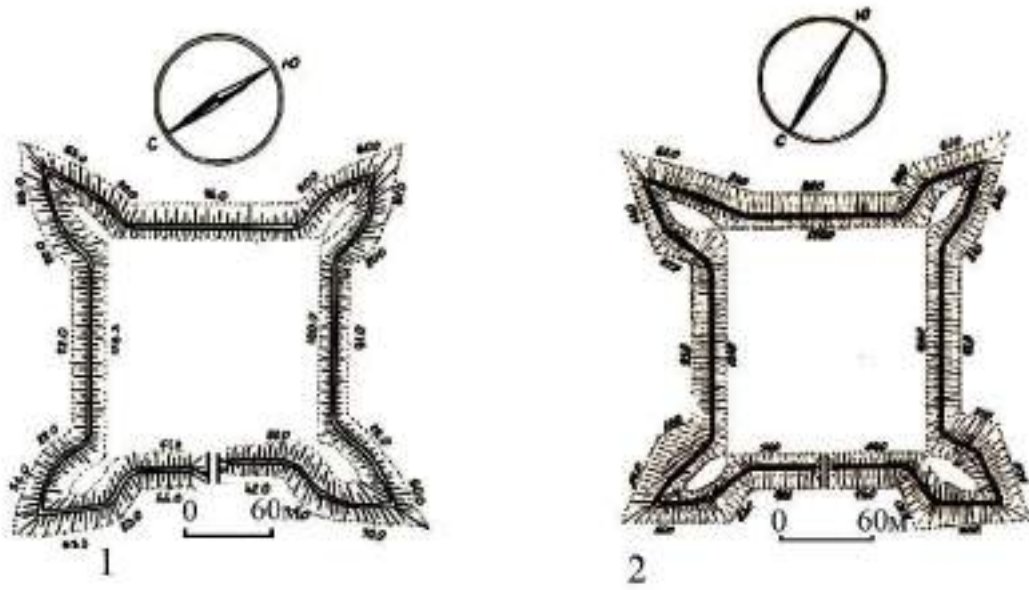
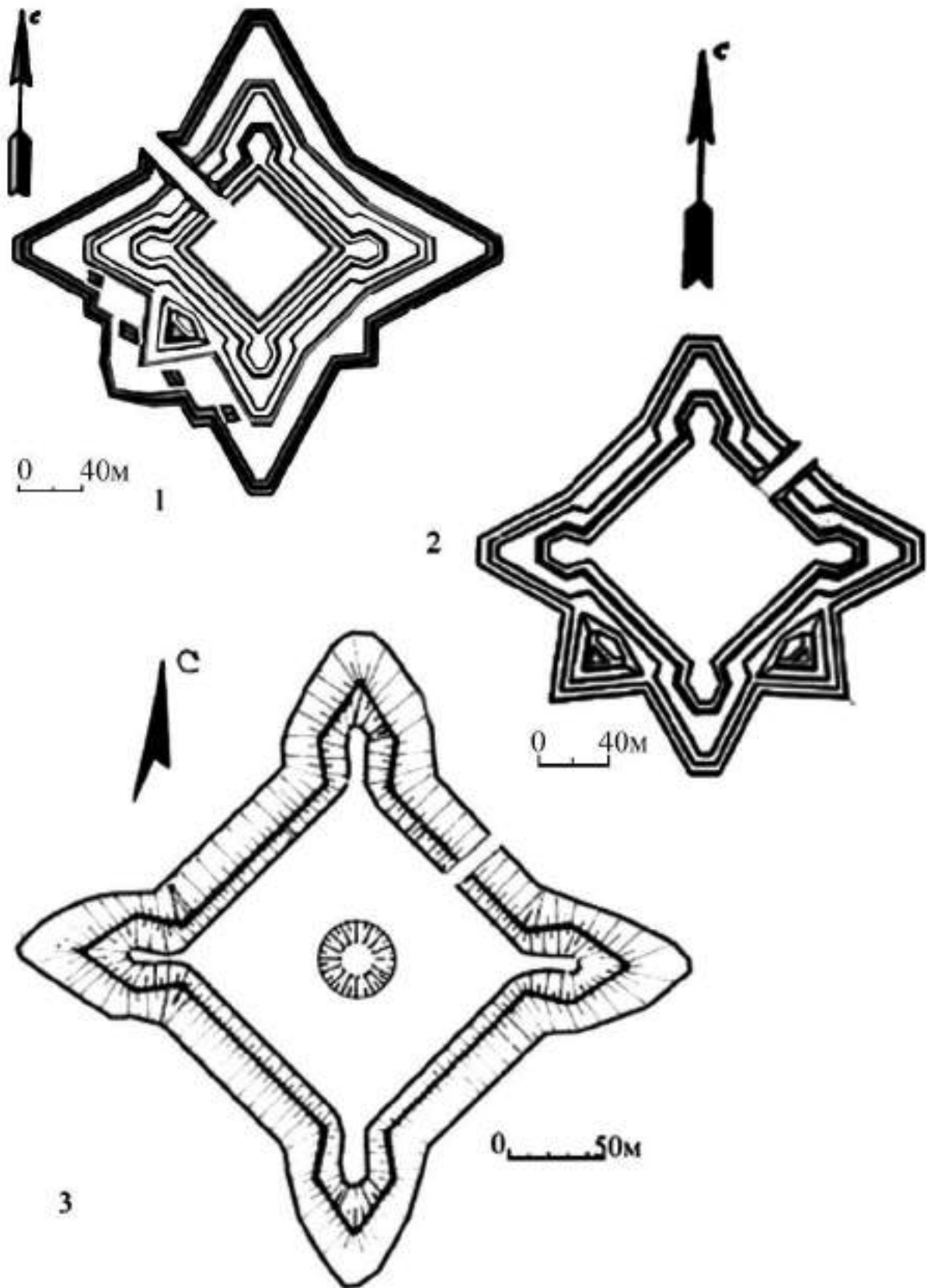
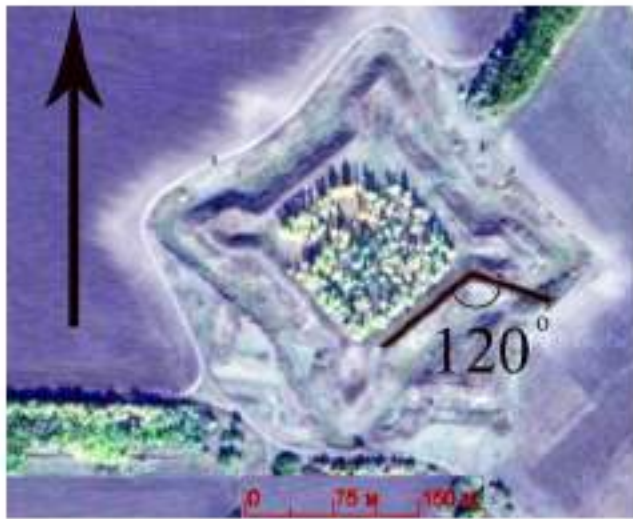

Рис. 1. Окомірні плани деяких фортець Української лінії 70-80 рр. XX ст. із архіву ОКЗ "ХНМЦОКС".

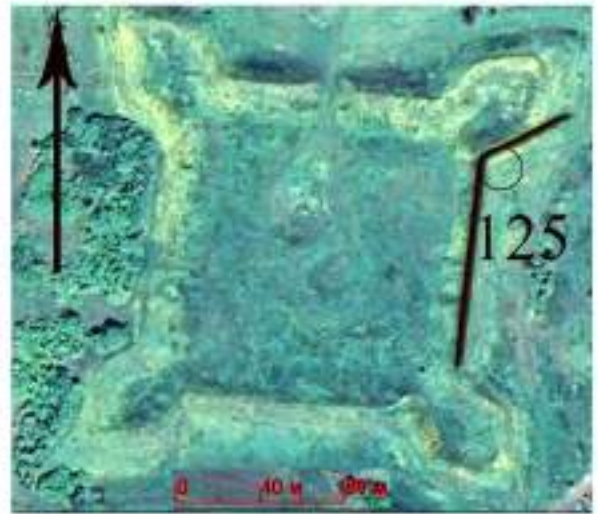
1. Олексіївська фортеця. 2. Єфремівська фортеця. 3. Більовська фортеця.

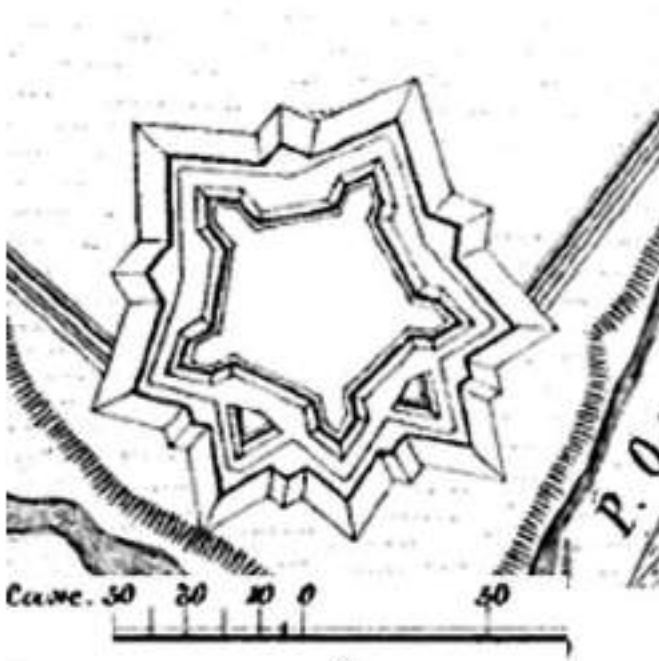
*Рис. 2. Околірні плани деяких фортець Української лінії 70-80 рр. XX ст. із архіву ОКЗ "ХНМЦОКС".
1. Орловська фортеця. 2. Парасковіївська фортеця. 3. Слобідська фортеця.*

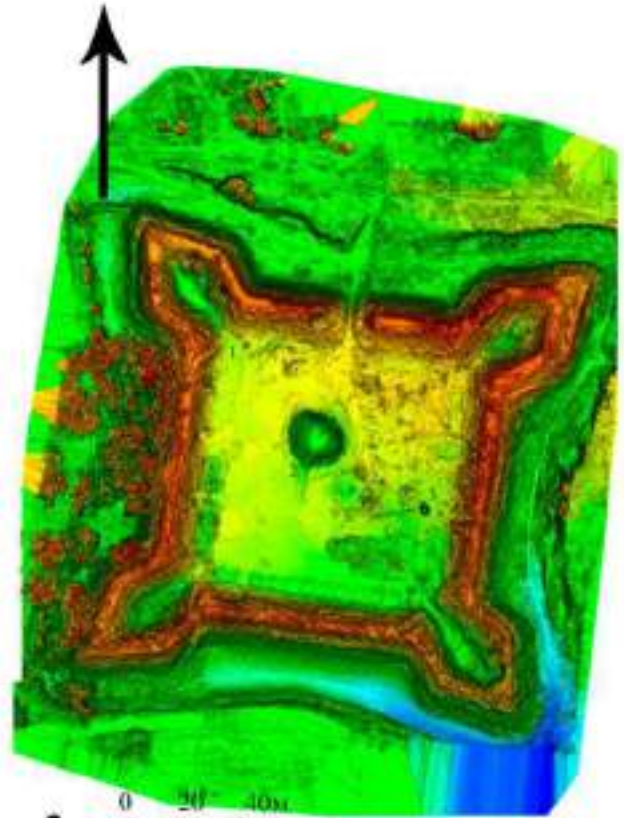
2

1

4

3

Рис. 3. Супутникові та інструментальні плани фортець Української лінії.
 1. Супутниковий план Параскєєвської фортеці з кутом фланку бастиону до лінії куртини.
 2. Супутниковий план Петрівської фортеці з кутом фланку бастиону до лінії куртини.
 3. Ортофотоплан Петрівської фортеці, за зйомкою І. В. Білько 2020 р.
 4. План Борисоглїбської фортеці за Ф. Ф. Ласковським

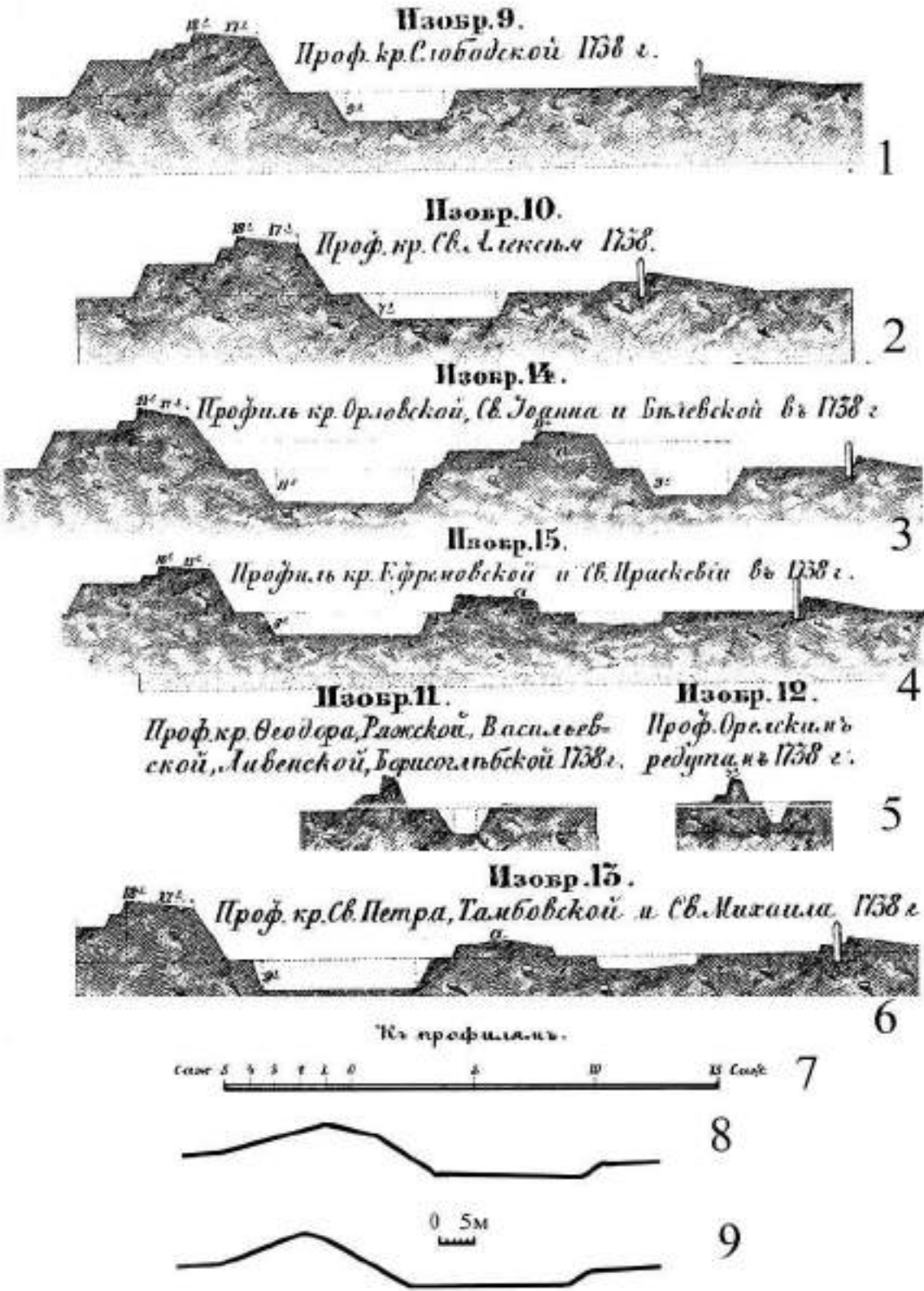

Рис. 4. Профілі укріплень земляних паланок Української лінії:

1. Слобідська фортеця 1738 р.
2. Олексіївська фортеця 1738 р.
3. Орловська, Іванівська, Білівська фортеці 1738 р.
4. Ефремівська, Парасковіївська фортеці 1738 р.
5. Федорівська, Рязьська, Василівська, Лівенська, Борисоглібська фортеці та Орільський редут 1738 р.
6. Петрівська, Тамбовська, Михайлівська фортеці 1738 р.
7. Масштаб до профілів, 1-7 за малюнками Ф. Ф. Ласковського.
8. Профіль північної куртини Петрівської фортеці.
9. Профіль східної куртини Петрівської фортеці. 8-9 за даними інструментальних вимірювань 2020 р. авторів

ФОРТЕЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ

Українська оборонна лінія представляла собою систему оборонних споруд на південних кордонах Російської імперії. Лінія була створена в 1731-1739 роках між річками Дніпро і Сіверський Донець для захисту від кримських татар. Складалася з 16 фортець. Між фортецями знаходилися багатокутні укріплення – редути. На початку 21-го століття з'явилася ще одна можливість для дослідження Української лінії – це картографічні інтернет сервіси зі супутникових з'йомок Землі.

Ключові слова: Українська оборонна лінія, оборонні споруди, бастионні фортеці, редут, редан, захист південних кордонів, ландміліція, колишні козацькі полки.

Українській лінії у дорадянській історіографії чи не найбільше приділено уваги в працях А.О. Скальковського, Ф.Ф. Ласковського та Д.І. Багалія. Якщо в працях А.О. Скальковського наявна загальна оцінка лінії як системи оборонних споруд, призначених для захисту південних рубежів Росії від нападів кримських татар, указується на її роль у подальшому заселенні й освоєнні краю, то в багатотомній праці Ф. Ласковського приводиться найдокладніша характеристика етапів її зведення, дається оцінка всіх споруд з погляду військово-інженерного мистецтва та оборонних можливостей.

Варто відмітити, що Ф. Ласковським використано великий фактичний матеріал, взятий не тільки з публікацій джерел, але й архівних документів, у тому числі малодоступних іншим дослідникам картографічних матеріалів (мапи, схеми). Це і визначило значення його праці, що не втратила своєї наукової цінності до сьогодні. Більше за всіх у дорадянській українській історіографії на неї спирався Д.І. Багалій, який запозичив не тільки фактичний матеріал, але й оцінку Української лінії як не цілком завершеної військово-інженерної споруди. Фортеці Української оборонної лінії досліджували: Д.І. Багалій, О.А. Гукова, Ф.Ф. Ласковський, А.О. Скальковський, А. Слюсарський, В.О. Пірко, І.В. Чесноков.

Мета статті – описати умови, в яких будувалася Українська оборонна лінія, дослідити типи оборонних споруд.

Як стверджує І.В. Чесноков (2016, с.5), у 1713 році була сформована ландміліція (земське ополчення) в складі Українського ландміліційного корпусу із 5 полків. Основою ландміліції стали реорганізовані козацькі (слобідські) полки, сформовані із однодворців – нащадків городових козаків Белгородських, Орловських, Тульських, Курських, Тамбовських, Воронежських земель, поселенців колишніх Белгородської та Ізюмських рис.

У 1729 році поселене військо посилене до 4 регулярних і 16 іррегулярних полків Російської армії. Це Рильський, Курський, Севський, Білогородський, Брянський, Старооскольський, Лівенський, Елецький, Воронежський, Козловський, Тамбовський, Ефремовський, Путивльський, Новооскольський, Валуйський, Рязький, Борисоглібський, Астраханський драгунський полк, Бельовський і Орловський.

Ландміліція була більш дешевим видом збройних сил, ніж польові полки. Регулярний кінний ландміліційний полк обходився уряду, за початковими розрахунками, які були зроблені в 1731 р., в 1790 р., тобто в 3,6 рази дешевше драгунського регулярного полку (за штатом 1720 р.), і в 1,7 рази – драгунського гарнізонного. Служба в значній мірі забезпечувалася земельною платнею, аналогічно раніше помісному, які служили ще й додатковим стимулом до освоєння нових територій: землі під поселення нових ландміліційних полків планувалося виділити по споруджаній Українській лінії, на кордоні з Диким полем. Ландміліційні полки також в значному ступені забезпечувалися всім необхідним за рахунок однодворчеського населення, з якого вони рекрутувалися. Другий мотив: збереження дореформених по суті службових формувань дозволило замінити ними частини регулярної армії, які в іншому випадку довелось б створювати, а, отже, зменшити за рахунок цього рекрутські набори з населення маєтків, дещо послабити рекрутську повинність.

За указом Військової Колегії від 25 травня 1730 року, при імператриці Анні Іоановні, стали будувати нову оборонну лінію, названу «Українською». Згідно з указом необхідність її будівництва була обумовлена назриваючою новою російсько-турецькою війною в союзі з Австрією (так званою Священною Римською Імперією). На цей раз основною військовою метою був вихід Росії до Чорного моря. До кінця 1730-х рр. по кордонах Української лінії були зосереджені 54 гарнізонних і 24 ландміліційних полків загальною чисельністю 94 525 чоловік. Автор проекту: граф фон Вейсбах. Відповідальний за будівництво Лінії: Генерал – Майор де Беріні. Початок будівництва: 23 червня 1731 р. Об'єкти на території фортець: казарми, пороховий погреб, збройний склад, продовольчий магазин. Площа фортець: 1-1, га. Висота кріпосного валу: 3-10 м. Глибина рову: 2-4 м.

Українська лінія – це оборонна споруда протяжністю 300 км, збудовано з 1731 по 1733 рік на кордоні Сіверський Донець вздовж р. Орелі, Берестової та Береки (Рис.1). Складалася з 16 фортець, з'єднаних між собою однодворцями. У 1764 р. на території Лінії було вже 23 однодворських слободи і мешкало 13 тис. людей, у 1736 році була опорним пунктом Російської армії в Російсько-турецькій війни 1735-1739 рр.

Протяжність Української лінії:

1. 268 верст або 285 км – Полунін, Щекатов, Ласковський, Багалеї, Апанович, Галкович, Пірко. До цієї ж групи можна віднести і протяжність 280 км за даними Гукової.

2. 400 верст (426, 72 мм) або 400 км – Манштейн (100 л'є), Падалка, Альбовський, Гербель. Сюди ж віднесено дані Слюсарського (близько 400 км), Гукової (більш ніж 400 км) і 385 верст (410, 72 км) Скальковського.

3. 3 1000 верст (1066,8 км) – «Історія русів», Головинський.

На початку 21-го ст. з'явилася ще одна можливість для дослідження Української лінії – це картографічні інтернет сервіси зі супутникових з'йомок Землі, такі як ArcGis Onlin, Bing Maps, Google Мапи, Яндекс мапи, мапи Here.

Фортецю обносили земляним валом (висота до 10 метрів) і широким ровом. Там, де поряд були водойми, вал заповнювався водою. В кутах фортеці розташовувалися прямокутні бастіони з гарматами. Південна сторона звичайно підсилювалася трикутними рavelінами. Внутрі фортеці розташовувалися казарми, арсенал, продовольчі склади, колодязь. Іноді за територію виносили сигнальні маяки і будки з охороною. Між фортецями знаходилися багатокутні укріплення – редуту. Найбільшим серед них був Тамбовський редут, св. Петра, Єфремовський, Борисоглібський, Донський, Більовський і св. Федора.

Як зазначає І.В. Чесноков (2016, с.10) центральною фортецею лінії був призначений м. Більов (зараз Красноград). Вона була закладена 11 серпня 1731 року генералом Таракановим. Названа по аналогії з тульським містом Бельовим, де був сформований один із ландміліційних полків. Бельовська фортеця мала вигляд чотирьохкутника, кожна сторона якого дорівнювала 100 метрів. По кутах фортеці були збудовані бастіони. З кожної сторони фортеці відразу за ровом розташовувався передовий редут. В середині фортеці були збудовані казарми, цейхгауз, пороховий льох, казна та колодязь. Пізніше з фортеці до ставка і слобідки побудували підземні ходи. Лінія підземних ходів поступово розгалужувалася по місту.

Часом активних робіт на Лінії прийнято вважати період з весни 1731 року до жовтня 1742 року, особливо 1734 рік, коли війна з Туреччиною стала очевидною. За 1731 рік було збудовано 10 фортець, 24 редута з 480 реданами, загальною протяжністю 120 верст, враховуючи по прямому напрямку. Збудовано було 16 фортець Української оборонної лінії: 1. Борисоглібська фортеця, розташовувалася в с. Рудка (Царичанський район, не добудована), 2. Лівенська фортеця, Лівенське, не добудована), 3. Василівська фортеця, Нехороща (Новосанжарський район), 1731-1736 рр, 4. Рясська фортеця, (Ряске, не добудована), 5. Козлівська фортеця (до 1738 Крутоярська) Залінійне (околиця) у Скалонівка, 1731р., 6. Фортеця святого Феодора (до 1738 Дрієцька фортеця або Нова фортеця), Залінійне, 1731 р. 7. Більовська фортеця (Пархомів Буйрак, до 1738 Десята фортеця), м. Красноград, 1731-1742 рр., 8. Фортеця святого Іоанна (Іоанівська фортеця), Рис.2, Жовтневе (Красноградський район), 1731-1742 рр., 9. Орлівська фортеця (до 1738 називалася Дев'ята фортеця), Дячківка, 1731-1742 рр., 10. Фортеця святої Параскеви (Парасківська фортеця) Парасковія, Нововодолазький район, 1731-1742 рр., 11. Єфремівська фортеця (до 1738 Троїцька фортеця, або Трончатська фортеця, Трончатський Буйрак), Єфремівка (Первомайський район), 1731-1742 рр., 12. Фортеця святого Олексія (до 1738 називалася за річкою Берецька фортеця), Олексіївка (Первомайський район),

1731-1742 рр., 13. Фортеця святого Михайла (до 1738 називалася Кисельна фортеця), Михайлівка (Первомайський район), 1731-1742 рр., 14. Слобідська фортеця (до 1738 називалася Лозова фортеця), Павлівка Друга (Лозівський район), 1731 р., 15. Тамбовська фортеця (до 1738 називалася Бузова фортеця), село Мар'ївка (Барвінківський район), 1731 р., 16. Фортеця святого Петра (до 1738 називалася Донецька фортеця), село Петрівське (Балаклійський район), 1731 р.

Фортеці Української лінії розташовувалися на відстані 15-30 кілометрів один від одного і мали між собою налагоджені комунікації. У плані вони представляли собою квадрат зі стороною 110-140 метрів. Фортеці оточували земляним валом (висота до 10 метрів) і широким ровом. Там, де поряд були водойми, вал заповнювали водою. У кутах фортеці розташовувалися прямокутні бастіони з гарматами. Південна сторона зазвичай посилювалася трикутними рavelінами. Всередині фортеці розташовувалися казарми, арсенал, продовольчі склади і колодязь, іноді за територію виносили сигнальні маяки і будки з охороною.

У 1732 р. Військова колегія приймає рішення довести до завершення всі початі раніше роботи і намітити місця під будівництво ще 6 фортець: Нова (Дриецька), при гирлі р. Берестової; Крутояцька на р. Орелі, Нехворощська при р. Орелі і Маячковська поблизу містечка Маячка; П'ята, поблизу Цариченки; Шоста, при гирлі р. Очепи. Зведення лінії здійснювалося нарядом мешканців із сусідніх губерній, малоросійських козаків і особистого складу ландміліційних полків із Воронежської і Білогородських губерній. На 1742 рік лінія вже мала повністю завершеними 18 фортець, пов'язані 140 редутами, які складали практично єдину систему укріплених споруд по південному кордону Росії і належали до 2 округу (Департаменту фортець Росії. Начальником округу був призначений генерал-лейтенант Корнило Бороздін, а його помічником генерал-майор Баннер і Мартинов).

Як говорить Ф.Ф. Ласковський (1865, с.68) будівництво Української лінії велося в умовах загострення російсько-турецьких взаємовідносин, постійної загрози татарських набігів, підготовки Росії до війни з Туреччиною та в період самої війни. З іншого, розпорошувало сили і засоби (особливо під час війни), що в підсумку негативно позначилося не тільки на якості лінійних робіт, але й на народних масах, які не тільки були зайняті на будівництві лінії, але й на своїх плечах несли тягар військових витрат, зокрема утримання розташованої в районі армії для охорони лінії та людей, що її зводили та ремонтували.

Як стверджує В. Пірко (2007, с.69), що вже за первісним планом лінія повинна була закрити весь простір між Дніпром і Луганню та стати головною перешкодою на шляхах татарських вторгнень у межі України й Росії, зокрема по Муравській, Ізюмській та Кальміуській сакмах. Цим і пояснюються наявні в літературі розбіжності щодо протяжності Української лінії. Оскільки від Луганя на правобережжі Сіверського Дінця знаходилися Бахмутська, Торська та Ізюмська фортеці, залишки Торської укріпленої лінії, то основна увага при будівництві лінії була зосереджена на межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця.

Бельовська фортеця до перейменування у 1738 році мала назву Десятої (Рис.3). При ній знаходився Другий батальйон Бельовського полка. Розташована в м. Красноград (Константиноград) Харківська обл. Свою назву фортеця отримала від Бельовського ландміліційного полку. Фортеця була закладена 11 серпня 1731 року генералом Таракановим, а закінчено будівництво було 20 жовтня того ж року. С 1736 по 1764 рік в Бельовській фортеці розташовувалася канцелярія Українського ландміліцького корпусу, Ландміліційна комісія і Генеральний ландміліційний суд. Поступово навкруги Бельовської фортеці утворювалося містечко, до 1784 року воно вже складалося вже із 130 дворів, в яких проживало 617 людей, також в ньому було 3 кузні, приблизно 20 магазинів, декілька шинків, кожен рік проводилось 3 ярмарки. В 1784 році за наказом імператриці Катерини II Бельовська фортеця була переменована на місто Костянтинград (ім'я дано було на честь онука імператриці Костянтина).

Зміни в південних кордонах після невдалого Прутського походу змушували російський уряд вживати заходи, спрямовані на підвищення надійності прикордонної служби й захисту південних рубежів. Згідно з указом (1830, т. IV, № 2643) від 2 лютого (за старим стилем) 1713 р. пропонувалося «для захисту від ворога» набрати в Київській і Азовській губерніях у кожній по 3500 чоловік ландміліції (територіальних військ) з драгунів, солдатів, стрільців, козаків, пушкарів і відставних чинів у віці від 15 до 30 років.

Як стверджує Гукова О.А. (2009), якщо в інтересах історичної науки Більовській фортеці та в цілому Українській лінії приділяється хоч якась увага, то з позиції розвитку туризму та

екскурсійної справи цей ресурс аж ніяк не використовується. Першим кроком, спрямованим на зміну ситуації, що склалася, можна розглядати внесення Постановою Кабінету Міністрів України (2009) Більовської фортеці та інших фортець цієї оборонної споруди, розташованої в Харківській області, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Це, безумовно, важливий крок, спрямований на захист поступово зникаючих об'єктів культурної спадщини національного значення.

У загальному підсумку Українська лінія мала наступний вигляд: неперервний реданний вал (кутовидного польового укріплення, що дозволяло вести обстріл наліво і направо) в залежності від умов місцевості (річок, струмків, вибоїн і ярів), на окремих ділянках вал був зигзагоподібним (впадини змінювалися виступами за загальний контур лінії); редани в місцях, де цього вимагали умови, замінювалися малими бастіонами (п'ятикутними укріпленнями) чи люнетами, причому деякі з цих виступаючих частин лінії змикалися бруствером (земляним валом) з боку горжі, утворюючи таким чином, окремі замкнуті опорні пункти (можливо, що тільки ці з горжі забезпечені частини і призначалися переважно для оборони, або в них на випадок нападу відступали окремі пости і вартові, розставлені вздовж лінії). Незалежно від реданів лінія була посилена редутами, в яких були поміщені форпости. У середині фортець містилися: казарми, пороховий льох, провіантський магазин (склад), лазарет і колодязь. Всього на лінії було споруджено 17 фортець і 49 редутів. Після поселення при лінії ландміліційних полків фортеці були перейменовані, за винятком двох (Парасковії та Іоанна). Більшість одержали назви поселених біля них полків.

Набіги орд кримського хана й ногайських мурз, що почастишали після невдалого Прутського походу і до початку російсько-турецької війни 1735-1739 рр. спонукали російський уряд розпочати спорудження Української лінії між Дніпром і Сіверським Дінцем. Спочатку передбачалося будівництво лінії вздовж Орелі, Берестової і на правому боці Сіверського Дінця аж до річки Лугані. Однак удалося здійснити лише частину цього плану. побудувати від Дніпра (на правому березі Орелі, Берестової, лівому – Береки) до Сіверського Дінця суцільний земляний вал з ровом, 17 фортець, 49 редутів й інші оборонні споруди. Основна частина робіт на будівництві лінії була виконана козаками українських полків (гетьманських і слобідських) і селян, також однодвірців Белгородської і Воронежської провінцій у 1731-1736 р.

Таким чином, українська лінія тривалий час була за давній вітчизняний кордон між Гетьманщиною, Слобідською Україною й Запорізькою Січчю. Біля фортець, що стояли на шляхах до Запоріжжя й Криму були розміщені російські форпости й митниці (зокрема при Більовській і Васильківських фортецях). Російські залоги й команди пильнували перехід і переїзд через лінію, справляли мито з чумацьких валок і купецьких обозів, перехоплювали втікачів на Запоріжжя. Після того як Кримське ханство було завойовано й приєднано до Російської імперії (1783 р.) і встановлено нові кордони з Туреччиною, Українська лінія остаточно втратила своє військове значення і 1784 р. її ліквідували. Війська та озброєння перемістили до фортець нової Дніпровської лінії, збудованою на півдні України між Дніпром і Азовським морем. Українська лінія, попри її застарілість і військово-стратегічні вади, все ж таки певною мірою захищала Запоріжжя, а також Південну Україну, сприяла заселенню цих земель.

На лінії служили відомі російські воєначальники: П. Румянцев-Задунайський і М. Голенищев-Кутузов. У казематах її фортець побували Максим Залізняк, Омелян Пугачов. Рештки укріплень Української лінії є зараз пам'ятками вітчизняної фортифікації.

ЛІТЕРАТУРА

- Багалея, Д. И. 1987. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. Москва: Изд-во общества истории и Древностей России про Московском университете.
- Бантыш-Каменский, Д. 1842. *История Малой России*, 3. Москва: тип. С.Селивановскаго.
- Галкович, В. Картографічні матеріали та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. *Український історичний журнал*, 9, с.138-145.
- Гукова, Е. А. 2009. Украинская линия и украинский ландмилицкий корпус в трудах военных историков. *Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение»*, 6. [online]. Режим доступа: UPL: <http://www.zpu-journal.ru/> c-zpu 2009.6. Gukova. [Дата звернення: 23 серпня 2021].

- Кісь, О. П., Капустян, А. С. Напрями підвищення ефективності туристичного потенціалу Харківської області на прикладі Білівської фортеці. *Науково-технічний збірник*, 102, с.504-508.
- Ласковский, Ф. 1858. *Материалы для отечественной истории*, 1, Москва: изд-во Судьенко.
- Ленченко, В. 2006. Українська лінія. *Число. Військово-історичний альманах*, 2, с.97-103.
- Масловский, Д. Ф. 1883. *Строевая и полевая служба русских войск времен императора Петра Великого и императрицы Елизаветы*. Москва: Типография окружного штаба.
- Полное собрание законов Российской империи*. 1830. СПб, т.4-19.
- Пірко, В. 2007. Оборонні споруди в межриччї Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII-XVIII ст.) історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII-XVIII. Донецьк: Український культурологічний центр НТШ, Східний видавничий дім.
- Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Постанова Кабінету Міністрів України. № 928 від 03.09.2009 р. [online]. Режим доступу: UPL: [http:// www. rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua) [Дата звернення: 23 серпня 2021].
- Скальковский, А. 1853. *Опыт статистического описания Новороссийского края*, 3. Одесса: типография Л. Нитче.
- Слюсарский, А., 1964. *Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII веков*. Харьков: Харьковское книжное издательство.
- Чесноков, И. В. Украинская линия XVIII века. *Берегиня*. 777. *Сова*, 2(29), с.6-24.

Oleksandr Pavlova,
Senior Research Fellow
NHAM "Kyiv Fortress"

FORTRESSES OF THE UKRAINIAN DEFENSE LINE

The Ukrainian defense line was a system of fortification on the southern borders of Russian Empire. The line created in 1731-1733 between the rivers Dnieper and Seversky Donets to protect against Crimean tatars. The construction of the Ukrainian line was carried out in the conditions of aggravation of Russian-Turkish relations, constant reat of tatar raids, preparation of Russia for war with Turkey and during the war. All fortresses of the Ukrainian line were located at a distance of 15-30 kilometers from each other and had well-established communications between them. It was built in 16 fortrets. In plan, they were a square with a side of 110-140 meters. The fortresses were surrounded by an earthen rampart (up to 10 meters high) and a wide moat. Where there were reservoirs nearby, the shaft was filled with water. Rectangular bastions with cannons were located in the corners of the fortress. Between the fortresses were polygonal fortification – redoubts. The city of Bilov (now Krasnograd) was appointed the central fortress of the line. In general, the Ukrainian line had the following form: the line itself consisted of a continuous rowed shaft (angular field fortification, which allowed the shelling to the left and right depending on local conditions (rivers, streams, potholes and ravines), in some areas the shaft was zigzag (depressions were replaced by protrusions along the general contour of the line); redans in places where conditions required it were replaced by small bastions (pentagonal fortifications) or lunettes (3-4 – sided field fortification of open character). After the Crimean Khanate was conquered and annexed to the Russian Empire (1783) and new borders with Turkey were established, the Ukrainian line finally lost its military significance and in 1784 it was liquidated. On the cob 21 st Art. There is one more opportunity for the advancement of the Ukrainian line – a complete catalog of Internet services for the fellow travelers of the Earth, such as ArcGis Onlin, Bing Maps, Google Maps, Yandex Maps, Maps Here.

Keywords: Ukrainian defense line, defensive structures, bastion fortresses, redan, redoubt, protection, land militia, former cossack regiments.

Рис. 1. Українська лінія, протяжність 300 км, збудована з 1731 по 1733 рік на кордоні Сіверський Донець вздовж р. Орелі, Берестової та Береки

Рис. 2. Фортиця святого Іоанна (Іоаннівська фортеця), збудована 1731 р.

Рис. 3. Бельовська фортеця, збудована 1731 р.

Дмитро Філімонов,
аспірант Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара

ОДНЕ З ТИМЧАСОВИХ ПОЛЬОВИХ УКРІПЛЕНЬ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1735–1739 РОКІВ: ШАНЕЦЬ КІЛЬЧЕНЬ (КІЛЬЧЕНСЬКИЙ)

У статті розглядається комплекс інженерних оборонних споруд, відомий під загальною назвою як шанець Кільчень (Кільченський), що існував на берегах р. Кільчень протягом російсько-турецької війни 1735–1739 років. Визначено причини будівництва у квітні 1736 року та призначення цієї фортифікаційної споруди. З'ясовано особливості фортифікації та здійснено спробу локалізувати місце розташування кільченського укріплення. Показано його стратегічне значення на шляху, що поєднував Царичанський ретраншемент та Українську лінію з нижньосамарськими форпостами.

Ключові слова: російсько-турецька війна, Дніпровська армія, кримський похід, шлях, фортифікаційна споруда, подвійний редут, р. Кільчень, шанець.

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на теренах Лівобережжя Дніпра від нижньої течії р. Оріль до Перекопу було побудовано десятки тимчасових земляних укріплень. Не стала винятком і прикордонна територія межиріччя Орелі та Самари. Попри певний прогрес у вивченні цих форпостів, що спостерігається в останні десятиліття, все ще залишається багато невирішених питань стосовно різних аспектів, пов'язаних з їх локалізацією, історією функціонування та особливостями інженерного влаштування. Дану статтю присвячено одній з таких польових фортифікаційних споруд, що розташовувалася на берегах р. Кільчень, притоки р. Самара.

Питання, пов'язані з існуванням укріпленого форпосту біля р. Кільчень, не отримали в історіографії окремої уваги та не стали предметом досліджень. Єдиним винятком є праця Ф. Ф. Ласковського, присвячена історії інженерного мистецтва в Росії, у якій коротко згадуються фортифікації на р. Кільчень, побудовані в кампанію 1736 року. Вказаний автор не надає відомостей, здатних пролити світло на локалізацію та історію функціонування цього укріпленого форпосту. Проте в його творі міститься опис інженерного влаштування, а в альбомі-додатку ілюстрацій – докладне креслення кільченських укріплень.

Джерельною базою дослідження стали опубліковані письмові та архівні картографічні документи другої половини 1730-х років. Вперше вводиться до наукового обігу план укріплень на р. Кільчень 1736 року, віднайдений у фондах Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА).

Виникнення військово-інженерної споруди на р. Кільчень пов'язано з подіями середини – другої половини 1730-х рр., коли уряд імператриці Анни Іоаннівни взяв рішучий курс на відновлення південної політики Петра I, яка полягала у відвоюванні Російською державою в Османській імперії виходу до Чорного та Азовського морів. Військові дії між Росією та Кримським ханством, підвладному Порті, розпочалися восени 1735 року (Байов 1906, с. 170, 171). Для ведення кампанії наступного 1736 р. було сформовано дві армії: перша – на Дону для облоги Азова, друга – на Дніпрі для походу на Крим. Командувачем 85-тисячної Дніпровської армії призначено генерал-фельдмаршала графа Б. Х. фон Мініха, а її головною базою зосередження стало містечко Полтавського полку Царичанка, розташоване у нижній течії р. Оріль поблизу від Української лінії. За наказом Мініха для прикриття Царичанки, що знаходилася на правому березі Орелі, а також для накопичення військ і розміщення магазинів (складів) з продовольчими запасами та військовим спорядженням на протилежному лівому березі річки спорудили великий Царичанський ретраншемент. Поспішаючи розпочати наступ, головнокомандувач вирішив вести армію до р. Самара п'ятьма колонами. Війська вирушали у похід в міру готовності та прибуття полків до Царичанки (Байов 1906, с. 231–233; Ласковський 1865, с. 343, 344).

Забезпечення Дніпровської армії під час походу всім необхідним, насамперед провіантом і фуражем, а також підтримання безперервного сполучення з Царичанським ретраншементом та Українською лінією мало відбуватися за допомогою укріплених форпостів, споруджених вздовж усього шляху до Криму. Для цього в них влаштовувалися провіантські магазини – склади, присто-

совані для зберігання запасів продовольства і фуражу. Забезпечення їх відбувалося з центральних українських магазинів. Укріплення, що захищали магазини, за своїми типами поділялися на редути, шанці та ретраншементи. Ці фортифікаційні споруди зазвичай будувалися на стратегічно важливих ділянках шляху, по якому рухалися війська, а саме на переправах, розвилках і перехрестях доріг тощо. Розташовувалися такі укріплення на відстані близько 20–25 верст одне від одного, що відповідає денному переходу армійських колон (Байов 1906, с. 205, 206; Всепопданейшие донесения... 1897, с. 8–10; Манштейн 1875, с. 100; Приказы... 1904, с. 1). Відповідно до класифікації, застосованої ще Ф. Ф. Ласковським (1865, с. 341–346), всі ці укріплення належали до споруд тимчасової польової фортифікації. За визначенням І. Тванева до останніх відносилися «всякого роду укріплення устраиваемыя на полѣ, изъ подручныхъ матеріаловъ, на время только одной войны» (1845, с. 4, 5).

Перший значний перехід Дніпровської армії на шляху від Царичанки до Криму мав пролягати межиріччям Орелі та Самари, по якому на той час проходив кордон між Російською та Османською імперіями (Байов 1906, с. 233–235; Ласковский 1865, с. 343–345; Філімонов 2020, с. 6). Для маршруту зазначеною територією полків Дніпровської армії Мініх обрав вододільний шлях, котрий пролягав другою надзаплатною терасою р. Дніпро (Філімонов 2016, с. 139). На цій дорозі, що вела від Орелі до Самари, найбільшими водними перепонами були дві невеликі степові річки: Чаплинка (Цаплинка), ліва притока давнього орільського річища р. Протовча (Протооча, Протооч) та Кільчень (Кельшин, Кельшина, Кильченька, Килченка), права притока р. Самара.

11 квітня 1736 р. від Царичанки у похід вирушила авангардна колона Дніпровської армії під командуванням генерала фон Шпигеля (Спигеля) (Всепопданейшие донесения... 1897, с. 74). Цим регулярним та іррегулярним полком російської армії наказувалося «выступить къ Чаплинкѣ и дѣлать онымъ на пути при Чаплинкѣ и къ Килченкѣ редуты, потомъ следовать к Самарѣ» (Приказы... 1904, с. 5). На відрізку шляху від р. Оріль до р. Кільчень було споруджено декілька редутів як одинарних квадратної форми, так і подвійних. Завдяки письмовим і картографічним джерелам, а також вивченню аерознімку початку 1940-х рр. та сучасних супутникових фото інтернет-додатку Google Maps нам вдалося виявити залишки двох таких подвійних редутів, побудованих вояками Дніпровської армії (Філімонов 2016, с. 133–138).

За розпорядженням Мініха спорудження редутів поблизу річок Чаплинки та Кільчені велося цілодобово в три зміни. В міру прибуття до місць проведення будівництва наступних армійських колон вояки, залучені на земляних роботах, мінялися (Приказы... 1904, с. 6, 7). Керівникам робіт наказувалося: «Работы при редутахъ исправлять со всякимъ прилежаніемъ, пока редуты съ ихъ коммуникаціями въ готовность приведены будутъ и смѣнятъ людей при работахъ какъ по утрамъ, такъ и по вечерамъ, которымъ при отпускѣ съ работъ какъ утромъ, такъ и вечеромъ по чаркѣ вина выдавать...» (Приказы... 1904, с. 7).

Біля переправи Дніпровської армії через р. Кільчень, у її заплаві, на обох берегах річки були споруджені більш потужні земляні укріплення. У письмових джерелах ці фортифікації згадуються як шанець Кільчень, Кільченський або Кильченька. Згідно з зображенням на карті військових дій 1736 р. (Карта предпринятых... 1736) з зібрання Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА), шанець біля р. Кільчень розташовувався у середній течії цієї самарської притоки (рис. 1). На плані 1736 р. (Редути та ретраншамент... 1736), виявленого в фондосховищах РДВІА вказано, що воно знаходилося на відстані 60 верст від Царичанки (рис. 2). За матеріалами експедиції мічмана І. Нелединського, здійсненої у серпні 1736 р., відстань від гирла р. Кільчень вверх за її течією до шанця Кільчень, який він називає просто редутом, становила 16 верст (Векленко 2016, с. 11). Відповідно до наявних джерел, укріплення знаходилося на території сучасного с. Спаське Дніпропетровської області. Найбільш ймовірним місцем локалізації правобережної (найбільшої) споруди є ділянка по вул. Набережна, розташована на північ від автомобільного мосту і перехрестя з вулицями Чехова та Світлани Горі. У результаті проведеного візуального обстеження берегів р. Кільчень в межах визначеної території, залишків будь-якої земляної оборонної споруди XVIII ст. поки що виявити не вдалося. Це може пояснюватися тим, що ймовірне місце розташування шанцю Кільчень впродовж XIX–XX ст. зазнало значного господарського впливу і на сьогодні залишки укріплення втратили наземні ознаки, або перебувають під забудовою присадибних ділянок мешканців с. Спаське.

У шанці розміщувався доволі численний гарнізон. Так, у квітні 1736 р. згідно з наказами Мініха в кільченському укріпленні мало перебувати під командуванням капітана 150 драгунів Пермсько-

го полку, 100 ландміліціонерів та 150 гетьманських козаків, всього 400 осіб (Приказы... 1904, с. 11–14). Артилерійське озброєння споруди складалося з однієї польової гармати малого калібру (Приказы... 1904, с. 8).

Основним джерелом для з'ясування інженерного влаштування шанцю Кільчень є план фортифікацій на р. Кільчень 1736 року (рис. 2). Документ складено німецькою мовою та затверджено особистим підписом Мініха. Крім цього креслення, детальний план фортифікацій, споруджених на обох берегах р. Кільчень, міститься в альбомі-додатку до третього тому праці Ф. Ф. Ласковського (1866, арк. 46.14). План створено на основі оригіналу першої половини XVIII ст. (рис. 3), ймовірно, того самого, що походить з фондів РДВІА. На це можуть вказувати написи з перекладом на російську мову, зроблені олівцем безпосередньо на кресленні, можливо, самим дослідником або його помічником (рис. 2).

Згідно з вказаними архівними кресленнями, на правому березі річки знаходилася споруда складної форми, фронт якої звернуто у напрямку на північ. Загальні розміри укріплення по напільному краю рову наступні: довжина – 150 саж. (близько 320 м), ширина – 60 саж. (128 м). Споруда являла собою так званий подвійний редут, але більших розмірів за стандартні редуту такого типу (Ласковский 1865, с. 372, 373). Подвійний редут складалася з двох невеликих редутів квадратної форми, довжина кожної зі сторін яких дорівнювала 15 саж. (близько 32 м). Розташовувалися вони на західному та східному краях споруди. Лицьовий бік західного (лівофлангового) редуту було звернуто до північного сходу. Вхід до редуту, що, ймовірно, закривався за допомогою рогаток, розташовувався у протилежному південно-західному боці споруди. Лицева сторона східного (правофлангового) редуту також була спрямована до північного сходу, вхід розташовувався у південно-західній частині укріплення. Кути обох редутів були зорієнтовані за сторонами світу. Проміжок між двома редутами з напільного боку прикривався ретраншементом у вигляді тупого вихідного кута, що фактично перетворювало цю центральну частину укріплення на редан великого розміру. Горжу (тильну сторону) центральної частини подвійного редуту було прикрито бруствером та траншейним ходом сполучення у вигляді прямої лінії завдовжки від 30 до 40 сажнів. Ця лінія у східному та західному боках не поєднувалася з редутами, в результаті чого утворювалися два входи, що також, як і в редутах, зачинялися рогатками. Усередині утвореного простору між двома фланговими редутами, захищеного ретраншементом та траншейним ходом, розміщувалися магазини. На протилежному – лівому березі р. Кільчень, споруджено окремий редут квадратної форми, сторони якого були завдовжки по 15 саж. кожна. Його лицьовий бік спрямовано до північного сходу. Вхід до редуту містився у його південно-західному боці. Кути споруди – зорієнтовані за сторонами світу (рис. 2, 3).

Слід зазначити, що в письмових та картографічних джерелах укріплення, розташоване на правому березі р. Кільчень, зветься як редутом та шанцем, так і ретраншементом (Ласковский 1865, с. 952; Приказы... 1904, с. 11, 12, 14). Імовірно, причина такої різноманітності, яка існує в документах стосовно позначення виду цієї оборонної споруди полягає у вигляді та розмірах її укріплень. Оскільки в основу споруди покладена форма подвійного редуту, то вона й може зватися просто редутом. Назва «ретраншемент», вочевидь, вказує на загальну приналежність укріплення до об'єктів тимчасової земляної фортифікації, а не позначає її як споруду певного інженерного типу. На нашу думку, досліджуваний витвір військово-інженерного мистецтва слід визначати саме як шанець – споруду, що за своїми параметрами була більшою за стандартні подвійні редуту, але меншою за розмірами та простішою за конфігурацією укріплень, ніж великі ретраншементи того часу. При цьому назва «шанець» застосовувалася як для всього комплексу укріплень, влаштованого на обох берегах р. Кільчень, так і окремо лише для правобережного подвійного редуту.

На жаль, наявні у нашому розпорядженні плани не містять зображень профілів земляних укріплень шанцю Кільчень. Тому, розглядаючи основні фортифікаційні елементи цієї інженерної споруди, слід спиратися на загальні норми та принципи тогочасної фортифікації, які застосовувалися при влаштуванні тимчасових опорних пунктів. Основу всіх оборонних споруд на р. Кільчень, як інших подібних земляних укріплень, становили сухий рів та земляний вал, що насипався паралельно рову. Рів зазвичай мав трапецієподібну форму. Для спорудження валу використовувався ґрунт, що вибирався при влаштуванні рову. Вал складався з двох елементів – бруствера та банкета. Бруствер шанцю Кільчень, як і більшої польових укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., з огляду на те, що татарське військо в основному складалося з кінноти, був протикавалерійським. Згідно з нормами польової тимчасової фортифікації XVIII – першої поло-

вини XIX ст. такий бруствер мав бути заввишки не менше 8 футів (близько 2,5 м), тому що він повинен «прикривать пѣхоту и кавалерію отъ выстрѣловъ непріятельскихъ кавалеристовъ (иногда дѣйствующихъ при атакахъ укрѣпленій), потому-что высота человекъ, сидящаго на лошади, составляетъ 8 фут.» (Теляковский 1848, с. 11). З урахуванням того, що татари, проти яких було спрямовано укріплення на р. Кільчень, не мали на озброєнні артилерії, ширина брустверу не перевищувала 4–6 футів (Теляковский 1848, с. 13).

На південь від укріплень по обох берегах річки проходила «Большая дорога» – шлях, яким здійснювала марш Дніпровська армія. Також на кресленнях показано чотири мости, наведені для переправи військ (рис. 2, 3). Отже, описані укріплення, споруджені на берегах р. Кільчень, становили єдиний оборонний комплекс, утворений для захисту стратегічно важливої річкової переправи на шляху проходження Дніпровської армії під час кримського походу 1736 року.

На сьогодні у наявних письмових джерелах не вдалося виявити згадки про існування шанцю Кільчень після 1736 року. Проте, можна думати, що це укріплення, котре розташовувалося на одному з двох комунікаційних шляхів в західній (придніпровській) частині межиріччя Орелі та Самари, продовжувало існувати до закінчення війни у 1739 році. Друга дорога, якою можна було дістатися від пониззя р. Оріль до пониззя р. Самара та у зворотному напрямі, пролягала заплавою р. Дніпро (Байов 1906, с. 232; Приказы... 1904, с. 4; Філімонов 2020, с. 20, 21). Стратегічне значення кільченського укріплення як опорного пункту на важливому військовому шляху обумовлювалося тим, що після походу 1736 року Дніпровської армії на Крим передовим прикордонним рубежем Російської імперії на Лівобережжі Дніпра стала територія нижньої течії р. Самара з розташованими там ретраншементами та редутами (Байов 1906, с. 303–305; Всеподданнейшие донесения... 1897, с. 176). Тому підтримання безпечного сполучення нижньосамарських форпостів з Царичанським ретраншементом та Українською лінією було важливим завданням для російського командування. Одним з найпотужніших укріплень, розташованих на шляхах у межиріччі Орелі та Самари, яке контролювало річкову переправу, був шанець Кільчень.

Таким чином, шанець Кільчень, споруджений у квітні 1736 р. не тільки захищав стратегічно важливу переправу через однойменну річку, від якої він отримав свою назву, а й виконував функції однієї з проміжних баз постачання та пункту сполучення Дніпровської армії з її головною базою в Нижньому Приорілі ретраншементом Царичанським та з Українською лінією. В 1737–1739 рр. ця інженерна споруда, ймовірно, продовжувала використовуватися як укріплений пункт на комунікаційному шляху, що поєднував приорільські бази російської армії з передовими прикордонними форпостами, влаштованими у пониззі р. Самара. Завдяки наявним архівним кресленням вдалося з'ясувати загальний вигляд кільченських укріплень та особливості їх фортифікації. На жаль, сучасний стан картографічної джерельної бази не дає змоги провести точну локалізацію на місцевості цих земляних фортифікацій, що виникли на берегах р. Кільчень в 1736 р. Тому на даному етапі дослідження слід продовжувати роботу з архівного пошуку як письмових, так і картографічних документів, пов'язаних з існуванням шанцю Кільчень. Також є необхідним проведення повноцінної археологічної розвідки у місцях ймовірного розташування залишків цієї військової споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років.

ЛІТЕРАТУРА

- Байов, А. К. 1906. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. *Война с Турцией в 1736–1739 годов. Первые три года войны*. В 2 т. Т. 1. СПб: Николаевская академия генерального штаба.
- Векленко, В. 2016. Самарський монастир серед легенд і міфів. *Січеславащина. Краєзнавчий альманах*. Дніпро: ДОУНБ, с. 3–27.
- Всеподданнейшие донесения графа Миниха. Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 1: Донесения 1736 и 1737 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича. / Под ред. Генерального штаба полковника А. З. Мышлаевского. 1897. *Сборник военно-исторических материалов*. СПб: Издание Главного Штаба, X.
- Карта предпринятых в 1736 году от Армии Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках*. Російський державний архів давніх актів. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 12. Ч. 2. Арк. 1.

- Ласковский, Ф. Ф. 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II*. Ч. III. СПб: типография Императорской Академии Наук.
- Ласковский, Ф. Ф. 1866. *Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России*. СПб: типография Императорской Академии Наук.
- Манштейн, Х. Г. 1875. *Записки Манштейна о России 1727–1744. Приложение к «Русской старине»*. СПб.: Типография В. С. Балашева.
- Полевая фортификация* / Составил Гвардии Инженер-Поручик Половцев 2-й. 1832. СПб: Типография Главного Штаба ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА по Военному Поселению.
- Приказы графа Миниха за 1736–1738 гг. / Под редакцией Генерального Штаба полковника А. Байова. 1904. *Сборник военно-исторических материалов*. СПб: Электро-Типография Н. Я. Стойковой, XIV.
- Редуты та ретраншамент по річках Кельшина на 60 верст та Цаплінка на 30 верст від Цареїченка, за профілями Самарських редутів*. Російський державний військово-історичний архів. Ф. 349. Оп. 37. Д. 127-а. Арк. 1.
- Тванев, И. 1845. *Общее введение в фортификацию*. СПб.
- Теляковский, А. З. 1848. *Фортификация. Часть первая. Полевая фортификация. Учебные руководства для военно-учебных заведений*. 2-е изд., испр. и доп. СПб: Тип. И.И. Глазунова и КО.
- Філімонов, Д. Г. 2016. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. *Вісник Дніпропетровського національного університету*. Серія: *Історія та археологія*. Дніпро, 24, с. 129–141.
- Філімонов, Д. Г. 2020. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць*. Житомир: Вид. О. О. Євенок, с. 5–72.

Dmytro Filimonov,
Graduate Student of Oles Honchar
Dnipro National University

ONE OF THE TEMPORARY FIELD FORTIFICATIONS FROM THE RUSSIAN-TURKISH WAR OF 1735–1739: SCONCE KILCHEN (KILCHENSKYI)

At the initial stage of the Russo-Turkish war of 1735–1739, dozens of temporary earth fortifications were built on the Left Bank of the Dnieper from the lower reaches of the Oryol River to Perekop. The border area between the Orel and Samara rivers is no exception. This article is devoted to one of these field fortifications, located on the banks of a small steppe river Kilchen, a tributary of the Samara River.

The origin of the studied engineering structure is connected with the events of the mid-second half of the 1730s, when the government of Empress Anna Ioannovna took a decisive course to restore the southern policy of Peter I, which was to win back the Russian state in the Ottoman Empire to the Black and Azov Seas. The Kilchen sconce, built in April 1736, not only protected the strategically important crossing of the river of the same name from which it got its name, but also served as one of the intermediate supply bases and connecting points of the Dnieper army with its main base in the Lower Priory, with the Ukrainian line. In 1737–1739, this engineering structure continued to be used as a fortified point on the communication route that connected the Russian army's priory bases with the advanced border outposts located in the lower reaches of the Samara River.

The article identifies the reasons for the construction in April 1736 and the purpose of the sconce Kilchen. The peculiarities of the fortification were clarified and the location of this fortification was located. Its strategic importance is shown on the road that connected the Tsarychansky retrenchment and the Ukrainian line with the lower Samara outposts.

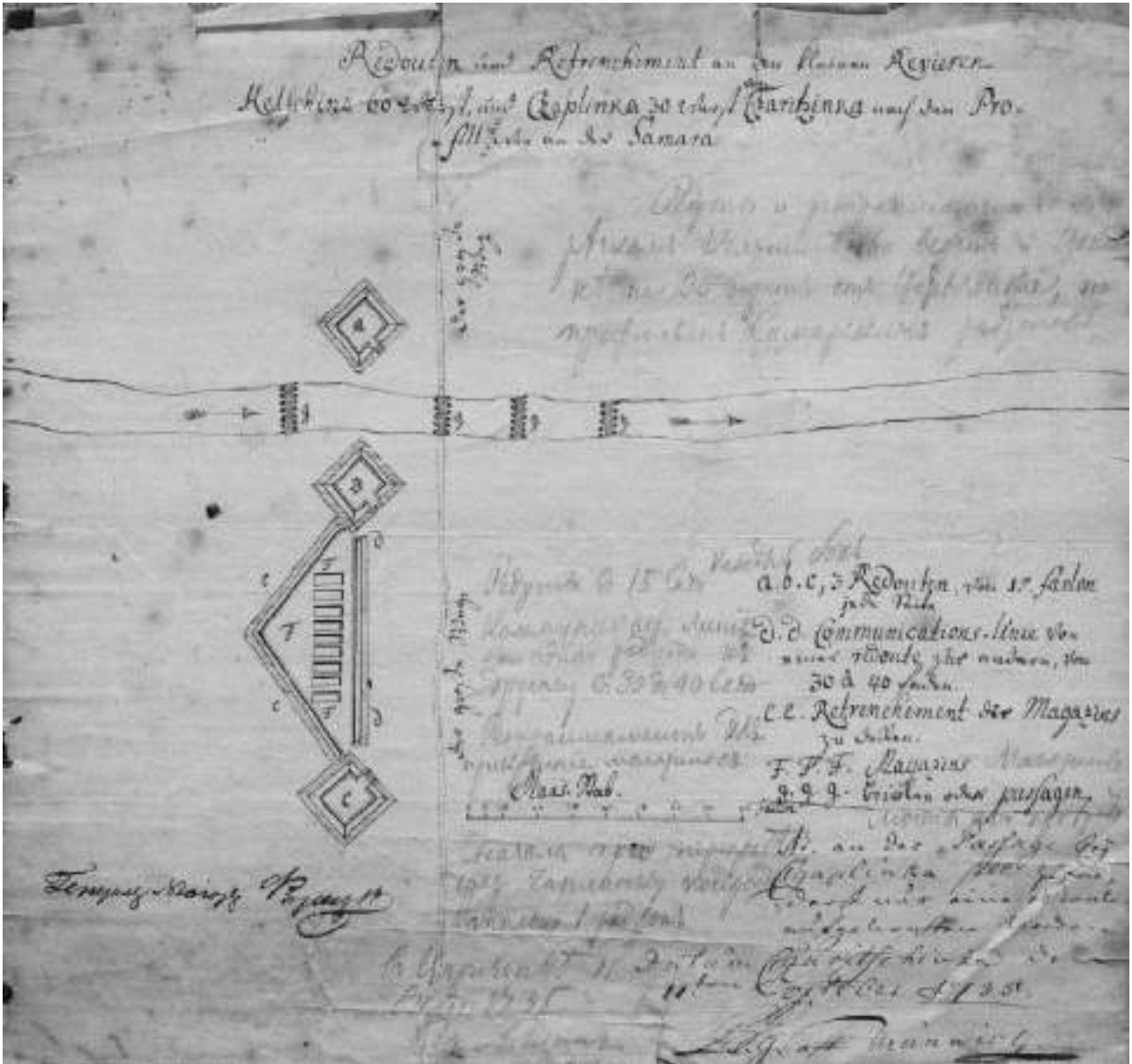
The source base of the study was published written and archival cartographic documents of the second half of the 1730s. For the first time, a plan of fortifications on the Kilchen River in 1736, found in the funds of the Russian State Military Historical Archive, was introduced into scientific circulation.

Keywords: *Russian-Turkish war, Dnieper army, Crimean campaign, way, fortifications, double redoubt, Kilchen River, sconce.*

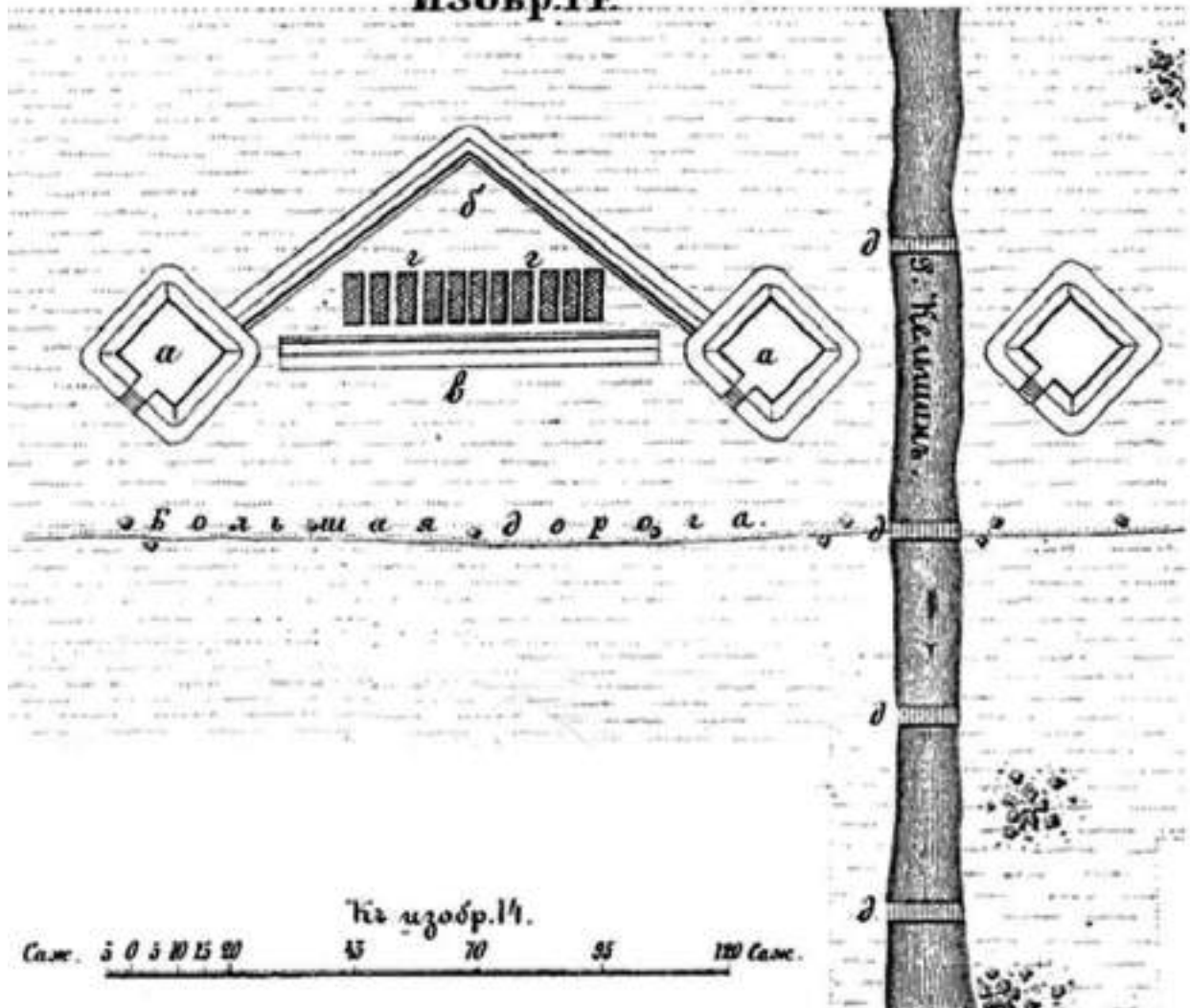

Рис. 1. Фрагмент карти військових дій 1736 року з позначенням фортифікаційних споруд на берегах р. Кільчень (РДАДА, 1736)

Рис. 2. План «Редуту та ретраншамент по річкам Кельшина на 60 верст та Цаплінка на 30 верст від Цареіченка, за профілями Самарських редутів»: а, в, с. – 3 редуту в 15 сажнів кожен бік; d. d. – комунікаційна лінія від одного редуту до іншого від 30 до 40 сажнів; e. e. – ретраншамент для прикриття магазинів; F. F. F. – магазини; g. g. g. – мости або проїзди. (РДВІА, 1736 р.)

Ретраншаментъ при рѣкѣ Кельшинѣ,
въ кампанію 1736 года.
Изобр. 14.

Изобр. 14 (ориг.)⁵.
 Укрѣпленіе, причисленное къ разряду двойныхъ редутовъ;
 б. ретраншаментъ, примыкавшійся оконечностями своими къ
 редутамъ а и служившій для прикрытія магазиновъ з, з.;
 в. линія сообщенія, смыкавшая горжу, которая могла быть
 также приспособлена къ оборонѣ;
 д, д. мосты, наведенные при переходѣ русскихъ войскъ.

Рис. 3. Укріплення на переправі через р. Кільчень, споруджені в 1736 р.
(за Ф. Ф. Ласковським)

Олександр Прядко,
кандидат історичних наук
завідувач науково-дослідного сектору
«Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав»

ЛІПЛЯВСЬКА ФОРТЕЦЯ НА р. ЦИБЛЯ

Публікуються маловідомі рукописні плани Ліпльавської фортеці датовані 1741-46 рр., авторства Василя Петруліна та Данила де Боскета. Фортеця XVII – XVIII ст. розташовувалася на території с. Ліпльаве (Черкаського району, Черкаської області) при броді через р. Цибля. За допомогою рукописного плану Ліпльавського мікрорегіону датованим 1746 р. локалізовано місцезнаходження давньоруського городища на березі р. Кривої.

Ключові слова: фортеця, різночасові пам'ятки, р. Цибля, Ліпльаве, рукописний план, уроч. Городище.

Село Ліпльаве – розташоване на лівому березі Дніпра (навпроти правобережного Канева) Черкаського району Черкаської області. Засноване на початку XVII ст. на березі річки Цибля. Ця невелика річка витікала з-під Переяслава і впадала в Дніпро в районі сучасного с. Келеберда, Черкаського району, Черкаської області (Опис...1989, с. 87).

Археологічних пам'яток на території села та поблизу виявлено досить багато (Козюба, Петрашенко 1999, с. 270-275). Серед них виділяються три різночасові городища: 1) «Долудаєв городок» – між селами Ліпльаве та Озерище датоване VI – V ст. до н.е. (Роздобудько, Костюк 1998, с. 140-141), 2) давньоруське на березі стариці Дніпра річки Кривої (Макаренко, 1917, с. 6; Петрашенко, Козюба 1999, с. 273-274), 3) городище XVII–XVIII ст. на р. Цибля.

Серед них лише «Долудаєв городок» частково досліджений археологічно та добре локалізувався на місцевості (Роздобудько, Костюк 1998, с. 140-141). Давньоруське городище частково знищене під час будівництва насипу залізниці залишалося найбільш проблематичним для визначення точного місця розташування. Найбільш інформативним що до нього, є короткий опис опублікований М.О. Макаренком: «Городок в 1версту (1 км 60 м – О.П.) від хутора Красний Кут по напрямку до м. Канева. Довжина – 80 кроків, форма кругла, поверхня з невеликим пониженням, розорюється, на високому місці, на березі озера Городище. Вал відрізаний течією води. Вхід із сходу. Довжина по колу 240 кроків» (Макаренко 1917, с. 6). В. П. Петрашенко та В. К. Козюба за відсутності точної прив'язки локалізували це городище у південній частині схилу берега від насипу залізниці (Петрашенко, Козюба 1999, с. 268, рис. 94, №123). За наявності детального рукописного плану датованого 1746 р. містечка Ліпльаве та його найближчої округи давньоруське городище позначене у вигляді панівного округлого підвищення (рис. 2, А-В). На сьогодні його можливо локалізувати за 185 м на північ від розвилки насипу залізниці, на схилі берега стариці Дніпра річки (заболоченої нині) Кривої (рис. 1, 2). Візуальним обстеженням місцевості підтверджено знищення верхньої частини городища, та розташування на поверхні невідомих нам закинутих споруд, ймовірно промислового призначення.

Третє городище XVII – XVIII ст. в центрі с. Ліпльаве залишалося не локалізованим і маловідомим для дослідників. Короткий його опис опублікував В. Вечерський (Вечерський 1996, с. 74). Пам'ятка розташовується на правому березі р. Цибля за 300 м на південний захід від будівлі Ліпльавського старостату. Центральним маркером виступає будівля церкви Святого Миколи (рис. 3, 1-2). Точної дати будівництва фортеці ми не маємо, але можемо припустити, що це відбулося після Андрусівського перемир'я 1667 р. Оскільки саме після цієї угоди Лівобережну прикордонну територію підсилили новими фортецями: Козинці, Ліпльаве, Прохорівка, Богусева Слобідка, Чехівка, Лялинці та інші, а вже існуючі «модернізували»: Бубнів, Піщане, Гельмязів, Домонтове, Золотоноша, Кропивна, Іркліїв, Вереміївка, Жовнино, Чигирин-Діброва, Власівка та інші (Ласковский 1865, с. 37). Вже на 20 січня 1672 р. фортеця існувала, оскільки саме цією датою фіксується лист до Переяславського воеводи Андрія Опухтіна, в якому сповіщалося про прибуття баришівського козака Івана Данилова, до переяславського полковника, що в цей час знаходився на заставі в містечку Ліпльаві (АЮЗР 1877, с. 628). Для кращого розуміння планової структури укріплень, варто залучити наявні картографічні джерела. Вони зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві (далі – РДВІА).

«Примерный план местечку Лепляеву. Подписал кондуктор Василий Петрулин, мая 14 дня 1741 г.» (РДВИА, 1741, ф. 349, оп. 19, д. 161).

Підписано об'єкти: «река Цыбля», «подворки», «пещаная гора», «озеро Солонець», «дорога киевская», «сажень», «къ профиль» (рис. 4).

Нанесено вали та рови фортеці, три брами, заболочену заплаву та ставок на р. Цибля, озеро Солонець, піщані пасма. Позначено забудову в середині укріплень, церкву Святого Миколая, двори села, дороги, рельєф місцевості, гатку через р. Цибля.

«План малороссийского переяславского полку пограничному сотенному местечку Лепляеву с проектом черными линиями значат как ныне состоят а желтые линии значать какь надлежит укреплять. Сочинен 1746 году» (РДВИА, 1746, ф. 846, оп. 16, д. 22121).

Експлікація: «Надпись» (рис. 5).

А – церковь, В – ворота, С – выходь, Д – новие проектированные реданы, Е – домь поблизости крепости состоят, F – двory на которые ляжет проектированные оные реданы казаков посполитых, G – знатные дома. От фортификации подполковник Д. де Боскет. Разсматривал №2 Генерал майор Фирац[ы?]. Глухов 22 августа 1752 году.

Підписано об'єкти: «гать для гребли».

«План План малороссийского переяславского полку пограничному сотенному местечку Лепляеву со влежащей вокруг на три версты ситуацией. Сочинен 1746 году» (РДВИА, 1746, ф. 349, оп. 19, д.162-164).

Експлікація: «Надпись» (рис. 2).

А – церковь, В – ворота, С – выходь, Д – внутринее жилье, Е – форштадт и передместье. От фортификации подполковник Д. де Боскет. А оное местечко Лепляевь от границы расстоянием 4 версты.

Підписано об'єкти: «река Днепр», «деревня Решетки», «караул», «бугры пещанные с борь», «дорога к Келеберде», «дорога к каневскому редуту», «дорога к местечку Гельмязова», «дорога к Переяславу», «река Цыбель», «лесь опасно гурел? сосновой повероста? кирасирских полковь», «масштаб к плану», «№1 Генерал майор Фирац[ы?]

Нанесено розташування укріплень фортеці в містечку Ліпляеве на правому березі р. Цибля. Позначено рельєф місцевості, піщані (еолові) підвищення, дюни, пасма, заліснені та заболочені ділянки, основні дороги, вигин русла Дніпра, село Решітки та форпост поблизу нього з написом «караул». З півночі на південь село розділяє річка Цибля. На схилі берега давньої стариці Дніпра зображено раніше вказане округле давньоруське городище.

Ліплявська фортеця XVII – XVIII ст. за нашими підрахунками мала розміри: довжина – 108 сажень (230,4 м), ширина – 45 сажень (96,0 м). Збудована на правому березі у місці броду через р. Цибля (рис. 6). Прямокутної форми. Центральною домінуючою виступала церква Святого Миколая, яку збудували поруч з брамою, що виходила до гатки та комплексу будівель Ліплявського сотника. Укріплення на 1741-46 рр. складались із земляного валу та рову. Проектом реконструкції передбачалось встановлення частоколу на вершині валу та рогаток перед ровом. Кожна із сторін фортеці, окрім південної доповнені проїзними дерев'яними брамами чотирикутної форми. Назви брам нам не відомі, але судячи з усталеної практики вони називалися відповідно до напрямків шляхів, які вони прикривали.

Уведені до наукового обігу маловідомі рукописні плани Ліплявської фортеці датовані 1741-46 рр. мають цінну інформацію для дослідників фортифікації Дніпровського Лівобережжя. Крім цього, вказані плани детально передають розміри та форму укріплень, які були знівельовані активною забудовою села у XVIII – серед. ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Акты относящиеся к истории Южной и Западной России.* 1877. IX. Санкт-Петербург: Тип. М. Эгтингера.
- Вечерський, В. 1996. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування. *Пам'ятки України. Історія та культура.* 2., с. 66-77.
- Ласковский, Ф. 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России.* Часть III. Санкт-Петербург: типогр. Императорской Академии Наук.
- Макаренко, Н. 1917. *Городища и курганы Полтавской губернии.* Полтава. Изд. Полтав. Ученой архив. комиссии.
- Описи Киевского наместничества 70-80 років XVIII ст.* 1989. К.: Наукова думка.

Петрашенко, В.О., Козюба, В.К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)*. Київ: Інститут археології.

Примерный план местечку Лепляеву. 1741. РГВИА., ф. 349, оп. 19, д. 161

План малороссийского Переяславского полку пограничного сотенного местечка Лепляеву с проектом. 1746. РГВИА., ф. 846, оп. 16, д. 22121.

План малороссийского Переяславского полку пограничного сотенного местечка Лепляеву с лежащей вокруг на три версты ситуацией. 1746. РГВИА., ф. 349, оп. 19, д. 162-164.

Родобудько, М.В., Костюк, О.В. 1998. Дослідження городища доби раннього заліза на Лівобережжі середнього Подніпров'я. *Археологічні відкриття в Україні 1997-1998*. Київ: Інститут археології.

Список скорочень

РГВИА – Російський державний військово-історичний архів

Oleksandr Priadko,
PhD, Head of the Research Sector
“Archaeological Expedition” NHER “Pereiaslav”

LIPLIAVE FORTRESS ON THE TSYBLIA RIVER

Many archeological sites were found in the village of Lipliave and near its area. There are three hillforts of different times among them. Lipliave hillfort dated the XVII – XVIII centuries is only one which has not been localized and still little-known for researchers. Site is located on the right bank of the Tsyblia River, 300 meters away to southwest from the Lipliave Starosta's building. The building of the Church of St. Nicholas is the central point. Its exact date of erection is unknown. It can be supposed it happened after the Truce of Andrusovo in 1667. Little-known manuscript plans of the Lipliava Fortress are published. They were written by Vasyl Petruhin and Daniel de Bosket in 1741-46. Location of the ancient Rus' hillfort on the bank of the Kryva River was found due to these manuscript plans. The little-known manuscript plans of the Lipliave Fortress, dated 1741-46, introduced into scientific circulation, have valuable information for researchers of the fortifications of the Dnipro Left-bank. Besides, these plans described the size and shape of the fortifications in details, which were destroyed by the active village development in the XVIII – middle of the XX centuries.

Keywords: fortress, sites of different times, Tsyblia River, Lipliave village, manuscript plan, Horodyshe tract.

Рис. 1. Супутниковий знімок Ліпльавського мікрорегіону:
1 – «Долудаєв городок»,
2 – давньоруське городище,
3 – городище XVII–XVIII ст.

Рис. 2. Рукописний план округи містечка Ліпляви на 3 версти 1746 р.

Автор Данило де Боскет:

А, В – розташування на плані давньоруського городища,

С, D – розташування Ліпльавської фортеці XVII–XVIII ст.,

Е, F – розташування села Решітки та однойменного форпосту підписаного «Караул»

Рис. 3. Супутниковий знімок Ліпльавської фортеці на:
1 – церква Святого Миколая 2 – контури фортеці, 3 – давнє русло р. Циблі

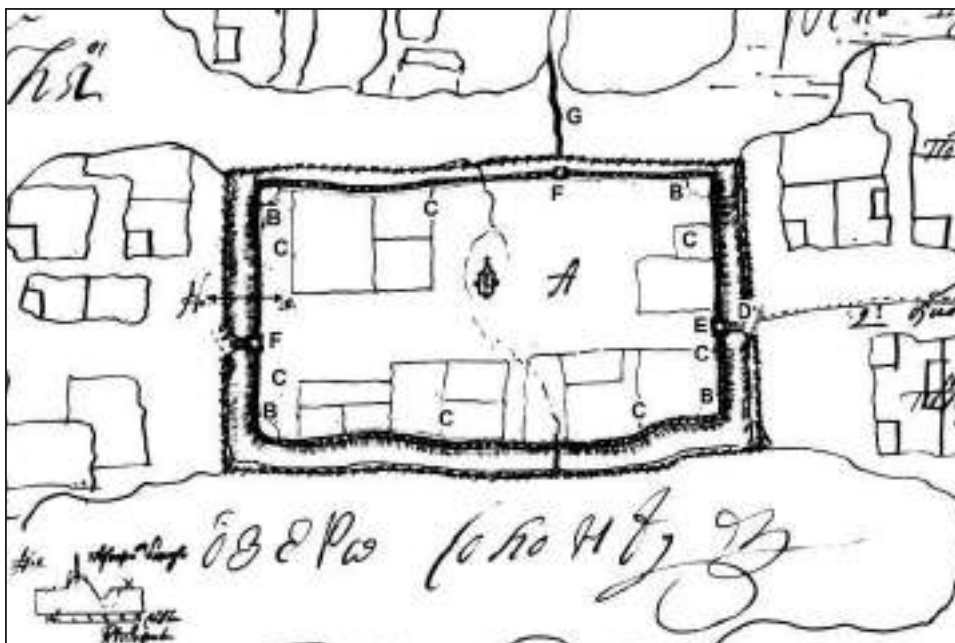

Рис. 4. Фрагмент рукописного плану Ліпльавської фортеці 1741 р. Автор Василь Петрулін

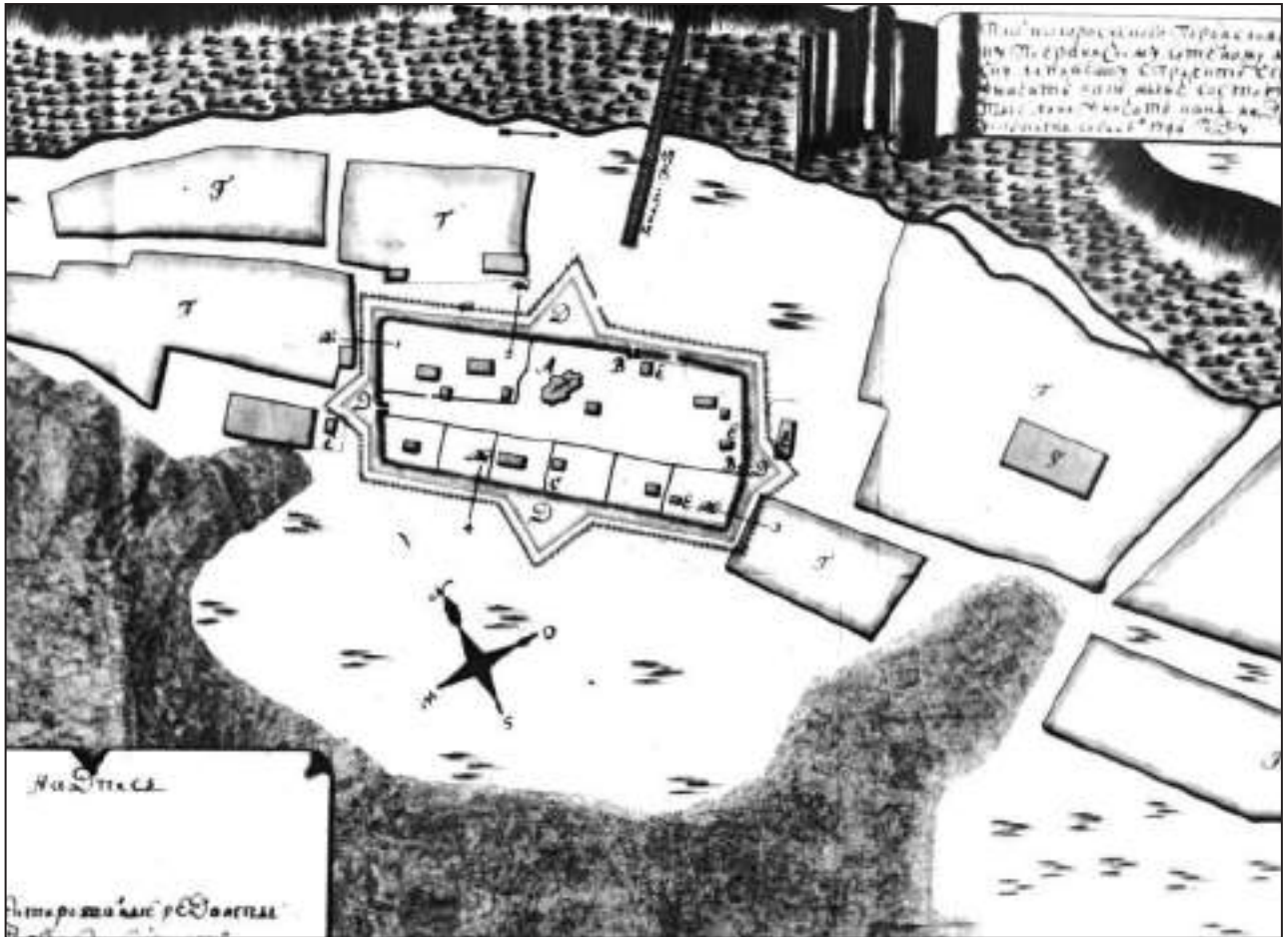

Рис. 5. Фрагмент рукописного плану Ліпльвської фортеці 1746 р. Автор Данило де Боскет

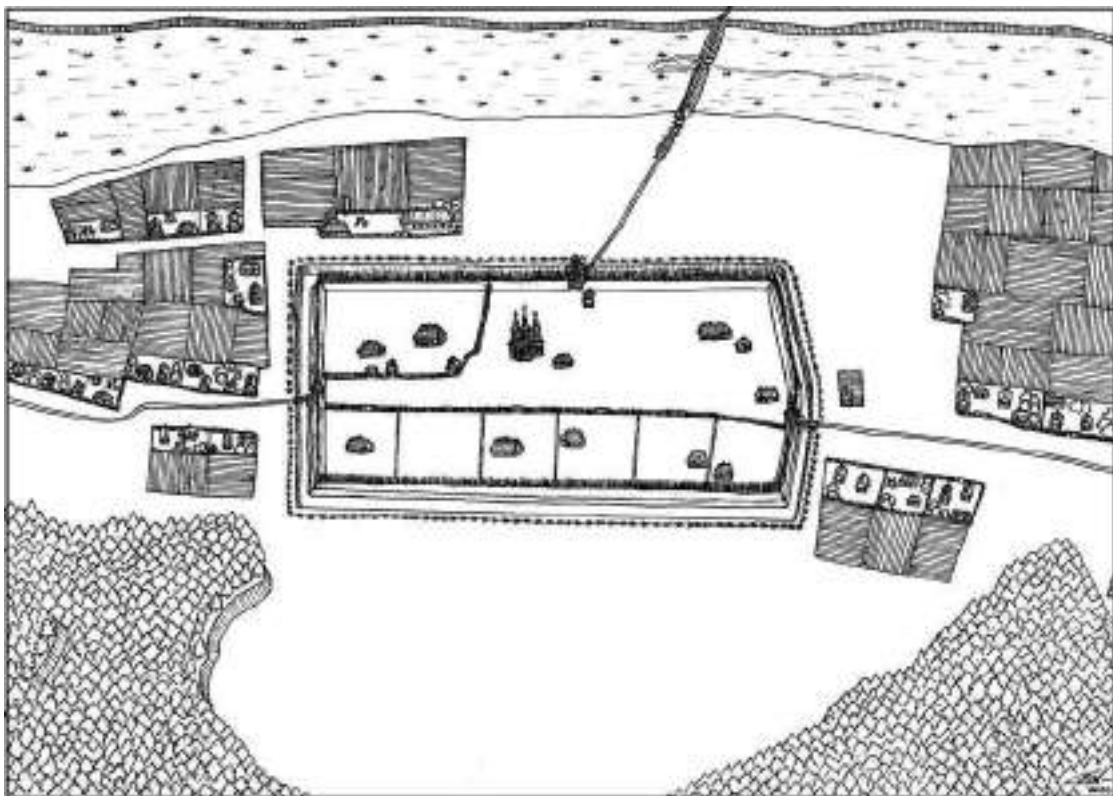

Рис. 6. Варіант реконструкції Ліпльвської фортеці. Малюнок автора

Ігор Западєнко,
заступник директора
ДІКЗ «Межибіж» з наукової роботи

ІНВЕНТАРІ МЕДЖИБОЖА 1752–1753 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ДОСЛІДЖЕНЬ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ

До обігу вітчизняних дослідників вводить авторський переклад з польської мови опису Меджибізького замку, який міститься в інвентарях Меджибізького ключа 1752 та 1753 р. Наводиться детальний опис під'їзного шляху, призамкових споруд та укріплень, розташування об'єктів на замковому дідинці. Описується розпланування та функціональне призначення окремих приміщень, їхній стан на момент складання інвентаря. Переклад супроводжується тлумаченням специфічних та застарілих термінів.

Ключові слова: Меджибіж, замок, XVIII століття, інвентарі, опис замку, архітектура, фортифікація.

Інвентарі Меджибожа, які склалися у період володіння містом родиною Чарторійських, є надзвичайно інформативним архівним джерелом. Окрім списків мешканців міщан та євреїв із зазначенням належних кожному сум сплати чиншу і тягла (*transportu*, – польськ.), вони містять описи належних власникам споруд, починаючи з опису замку Меджибізького. З нього, як з головного об'єкту міста, починається текст кожного інвентаря.

До останнього часу широкому колу україномовних дослідників був доступний лише опис Меджибізького замку з інвентаря 1717 р. (Крикун 2009, с. 29), який є дуже лаконічним, і без порівняння з іншими річними інвентарями залишає багато запитань щодо ідентифікації існуючих та локалізації тих об'єктів замку, які в подальшому припинили існування. Стилість опису замку тут зрозуміла, оскільки головною метою складання інвентарів є не детальний опис споруд, а облік панської нерухомості та податкових надходжень від населення міста.

Формат опису замку в інвентарях змінюється на розлогий та детальний, коли маєтності згаслого роду Сенявських в якості посагу за останньою з роду Марією Зофією Сенявською, вдовою Денгофф, через шлюб з Августом Олександром Чарторійським об'єднуються з не менш численними його власними маєтностями. Для управління цим статком, одним з найбільших у Європі, Чарторійські запроваджують розгалужену систему менеджменту та звітності. Завдяки діяльності цієї приватновласницької бюрократії, яка не тільки продукувала, а й копіювала та зберігала документи, нині у фонді рукописів Бібліотеки князів Чарторійських зберігається понад 40 (!) річних інвентарів Меджибожа та Меджибізького ключа, які охоплюють період майже усього XVIII ст. (Inwentarz 2016).

До уваги читача пропонується авторський переклад з польської опису Меджибізького замку з інвентарів 1752 та 1753 рр. з такими передніми заувагами перекладача.

1. Тексти інвентарів 1752 та 1753 р. у частині опису Меджибізького замку написані одним почерком і є майже ідентичними, з окремими відмінностями. Текст перекладу наведено за інвентарем 1752 р. (Klucz ... 1752, karta 1 zw. – 5 zw.), відмінності інвентаря 1753 р. (Klucz ... 1753, karta 1 zw. – 4 zw.) наведено у посторінкових зносках, а при потребі виділено квадратними дужками.

2. Знаки пунктуації, розбивка тексту на речення у рукописах або відсутні, або вживаються доволіно, при тому відрізняються в інвентарях 1752 та 1753 р. Розбивка на абзаци відсутня. Текст перекладу розділено на речення за наявними знаками пунктуації та логікою побудови, а також розбито на абзаци для зручності читача.

3. Деякі іменники, які не є особовими, в рукопису написано з великої літери. У перекладі їх подано відповідно до сучасної норми правопису.

4. Архаїчні, діалектні або характерні слова у перекладі збережено, виділено курсивом та супроводжено поясненнями у зносках. Так само виділено і супроводжено поясненнями у зносках слова, які не мають однозначного перекладу або допускають кілька трактувань.

5. У квадратних дужках додано слова для кращого розуміння тексту, які відсутні в рукопису.

6. Зважаючи на потребу у застосуванні архівних джерел у археологічних дослідженнях та проектно-реставраційних роботах, до тексту застосовано редакційний підхід Р. Несторова: «З огляду на характер цієї праці, прийнято рішення відійти від прийнятої на загал для цього типу джерел

практики оминання мало істотних, дрібних деталей, як то описи завісів, клямок, колодок та ін., розуміючи, що вони можуть бути корисні для тих, хто користуватиметься цією працею» (Nestorow 2018, s. 20).

7. В сучасній повсякденній українській мові знівельовано значення деяких термінів. Так, наприклад, спільним словом «скоба» зараз передають терміни «скоба», «антаба», «куна», які мають відмінне між собою та цілком конкретне значення. Так само словом «клямка» узагальнюють окремі терміни «клямка», «закрутка», «защіпка», «ретязь» та ін. У перекладі вживаються автентичні терміни, які за потреби супроводжено поясненнями.

Опис замку Меджибізького

Той [замок] стоїть на самому місці між річками двома, що сходяться, Бугом і Бужком. У трикутник вимурований з двома баштами мурованими, а треті *terepety*¹. До того замку в'їзд від міста, перед яким шлагбаумів два, і штахети *alias*² рогатки звичайні перед Фортецею *in parte*³ обведені, деякі повиверталися, а деякі є перед палісадом дубовим густо перед замком посадженим, зверху загостреним. Між тим самим палісадом, що веде до того замку, ґрат двоє дубових старих замість воріт, що на обидві сторони відчиняються, при двох стовпах вправлені, від верху дві куні⁴ залізних.

По праву руку від входу у ті ґрати [є] будинок⁵ на дві кімнати одна навпроти другої, з *алькерями*⁶, з ганком перед сіньми, з дерева дубового тесаного побудованим, на кроквах гонтами побитим. В тому будинку так з ганку до сіней, як і з сіней до кімнати, рівно як і з кімнат до алькерів двері на завісах залізних, з клямками і гачками залізними, стеля і долівка так у кімнатах, алькерах і алькерчиках, як і на ганку, з дощок дубових. Навколо того будинку паркан у стовпи з дубових дилів⁷ побудований і платвами⁸ дубовими зверху на стовпах обкладений. На розі того будинку стайня у стовпи дубові з дилів побудована, на кроквах гонтами побита. У паркані того ж будинку, що йде над узвозом до млинів, хвіртка з дверима на бігуні з засувкою дерев'яною. Від тієї хвіртки місток на стовпах дубових тесаних перев'язаних⁹ з поручнями по обох сторонах, тесаними ділями викладений, що тягнеться через узвіз до хвіртки мурованої костельної. У тому ж будинку вікна так у кімнатах, алькерах, як і в алькерчиках, з тафелек скла чистого у штапики¹⁰ [дерев'яні оправленого], з завісами і штабами залізними, і віконницями окованими, як і у сінях зі скла простого. П'єц з кахлів зелених, в обидвох кімнатах того будинку з камінами гончарськими гарно виставленими. У сінях при обох грубах комини¹¹ муровані над дах виведені, а при тих комини кухня для приготування їжі. Через сіни дверей двоє одні навпроти других.

1 *Terepety* – від слова «парапети», в сучасних публікаціях про Меджибізьку фортецю часто помилково іменуються «бастіоном».

2 *Alias* (лат.) – інакше званий.

3 *In parte* (лат.) – частково.

4 Скоби для замикання. Походить від *kuna* (старопольськ.) – залізний обруч, прикріплений до стовпа або муру, який накладався на шию злочинцеві. – SS, T. 3, s. 461.

5 В інвентарі 1775 р. та деяких інших цей будинок з прибудинковими спорудами іменується Губернія, тобто резиденція «губернатора», плєніпотента (представника) власників, керуючого волостю.

6 *Alkierz, alkierzyk* (польськ., від нім. *erker*) – маленька бічна кімнатка, кабінетик. – BD, S. 5. Термін не є повністю ідентичним ані українському *еркер*, ані *альков*.

7 *Dyl* (польськ.) – *диль*, товста дошка. «З дилів робилося головне: підлоги, перекриття, стіни в будинках нежитлових, огорожі і різні помости», – BD, S. 379.

8 *Płatwa, płatew* (польськ.) – балка, яка підпирає крокви на даху.

9 Тобто, побудований з дерев'яних брусів способом «у перев'язь». *Wiązanie* (польськ.) – конструкція з дерев'яних балок, що підсилює будівлю, підпора з балок.

10 У тексті *laski* (мн.). *Laska* (старопольськ.) – стержень, кий та ін. – SS, T. 4, s. 6.

11 У польській мові *комин* як димохід і *камін* як опалювальний пристрій позначаються одним словом *komín* або *kominek*. За своєю суттю камін і є комином, який влаштовано для розпалювання вогню без грубки. Тому конкретне значення слова визначається контекстом і розумінням влаштування опалення у тогочасних будівлях. Зустрічається, зокрема, розміщення грубки (п'єца) і каміна одночасно в одному приміщенні, очевидно із спільною системою виведення диму в один комин (детальніше див. BD, S. 109-113). У перекладі *камін* наводиться лише у тих небагатьох випадках, де більш-менш зрозуміло, що йдеться про опалювальний пристрій, а не про димовивід. Там, де з контексту визначеності немає, вжито слово *комин*. Влаштування ж опалювальних приладів у Меджибізькому замку потребує додаткового дослідження.

При самому мості за палями шлагбаум третій дубовий новий підйомний, при обох сторонах штахети *alias* рогатки.

За тим шлагбаумом міст новий на перев'язях дубових через фосу¹² до брами мурованої замкової простягається, на якому дилі дубові тесані гладко вкладені і поручні по обох сторонах. У тому мості при самій брамі звід на двох ланцюгах залізних з валом на шипах залізних, чотирма втулками окованим. З нього сходячи, брама в мурі замковому з *баладром*¹³ для гармати на стовпах дубових поставленим, без даху. При тій брамі ворота, що надвоє відкриваються, з дощок дубових на бігунах¹⁴ дерев'яних з шипами і кунами зверху залізними і у споду, одна половина бляхою залізною біля верху від стовпа скріплена, при якій брус¹⁵ з ланцюгом і куною з двома скобами з колодкою великою та міцною для замикання. При тій самій брамі по ліву руку, входячи до замку, від башти хвіртка в мурі, до якої двері на завісах залізних з брусом до засування, з двома скобами і колодкою малою до замикання. При тій же брамі перед хвірткою вартівня¹⁶ для вартового¹⁷ з дощок гонтами побитих. Там же сходи дубові на стовпах у перев'язь, [з тих другі сходи з поруччям на стовпах у перев'язь]¹⁸, з тих другі сходи з поруччям на *баладру* з того ж боку брами.

Башта мурована [не]велика¹⁹ на початку тих офіцин²⁰, під якою ганочок без дашка і сходи новозбудовані. З ганочка до башти двері на середній поверх одиночні [широкі]²¹ на завісах залізних з ретязем²², скобами двома і колодкою до замикання. У тому *факторі*²³ засіків дубових на збіжжя, у стовпи в заміт з дилів споруджених – шість. З того поверху другі сходи з поручнем на поверх під самий верх башти з дилів на стовпах у перев'язь, на якому також може бути всіляке складування. На тому поверсі стрільниці на мурі самому з дилів під дашками гонтовими²⁴ збудовані – три. З того ж поверху сходів двоє до куполу самого, на верху башти з дерева на перев'язях виставленого *ad instar*²⁵ ліхтаря. На тієї ж башти верху весь дах на перев'язях гонтами сосновими залізними цвяхами побитий, [але зараз ремонту потребує, бо від брами подертий]²⁶. На тій самій башті потрібен поміст під гармати при стрільницях в мурі зроблених.

Друга башта [має] сходи з дідинця без сходинок. До тієї ж башти двері одинарні на завісах залізних з ретязем і скобами. На тому ж поверсі поміст з дилів на стовпах, зі споду перев'язаних, на якому засіків на збіжжя в заміт збудованих – шість. З того ж поверху двоє сходів до стрільниць, що зроблені в мурі по обох сторонах. Під тією ж баштою підвал, до якого двері на бігунах з двома скобами, ретязем залізним і колодкою до замикання.

Офіцини на фундаменті кам'яному з цегли робленої муровані при самому мурі давньому старому замковому, які тягнуться до рогу великої башти вище описаної. На початку тих офіцин приміщення від башти на розі і друге приміщення *ex opposito*²⁷ склепінчасті, між ними сіни з дверима на завісах залізних, у тих же сінях комірчина з дощок перегороджена, з комином на

12 *Фосса* від *fossa* (старопольськ.), *fosa* (польськ.) – рів, перекоп, довгий видолинок, – SJP. Т. 1, S. 152.

13 В оригіналі *Baladro* – найімовірніше, викривлене слово *белюард*, різновид невеликого бастиону.

14 *Бігуни* – дерев'яні, а іноді й залізні, вертикальні шипи у дверей та воріт, що обертаються у скобах і замінюють собою залізні завіси. – BD, S. 18.

15 В оригіналі *drag* (польськ.) – довгий і товстий брус.

16 В оригіналі *szulerauz* (нім., також *szylterhauz*) – будка для вартового.

17 В оригіналі *szylwach* (нім. *szylwach*) – вартовий.

18 В інвентарі 1753 р. цієї частини речення немає; вірогідно, повторення помилкове.

19 Помилка писаря. Далі у тексті цю ж башту названо великою, якою вона фактично є.

20 *Officyna* (старопольськ.) – службовий будинок.

21 Доповнення в інвентарі 1753 р.

22 *Wrzeciqz* (польськ.) – початково ланцюг для замикання дверей, пізніше клямка для замикання дверей на замок-колодку.

23 Вірогідно, йдеться про склад для збіжжя, яке призначалося для продажу, оскільки *Faktor* (старопольськ.) – член двірської челяді, який займається продажем виробів двірського господарства. – SP16 Т. 7, S. 4.

24 В інвентарі 1753 р.: «гонтами дубовими побитими».

25 *Ad instar* (лат.) – на кшталт.

26 В інвентарі 1753 р.: «наново», тобто протягом року відбувся ремонт.

27 *Ex opposito* (лат.) – навпроти.

дах виведеним [мурованим]²⁸, з дверима на бігунах, ретязем і скобами. [До приміщень двері одні навпроти других на завісах залізних з клямками, ретязем, гачечками, антабами і скобами, в них п'єци білі кахельні з коминками округлими і п'єциком пекарняним, з боку того приміщення в другому комин прутом залізним підпертий і двома залізними бляхами. В тому ж приміщенні комірчина з дощок тесаних відгороджена з дверима на бігуні, з ретязем і скобами.]²⁹ В тих приміщеннях вікна у передній кутовій з тафель великих у дерево оправлених [а в другій з шибок також у дерево оправлених]³⁰ подвійні на дідинець у чотири кватери³¹. Посередині тих офіцин продовольча комора³² під склепінням, до неї двері з дідинця на завісах залізних з ретязем, скобами залізними та вікном з шибок простих у дерево оправлених, з ґратами дубовими на дідинець. Під тією ж продовольчою коморою пивниця невелика мурована. До неї двері з продовольчої комори на завісах залізних, з віконцем малим, віконце на дідинець з ґратами залізними.

В тих же офіцинах кухня, до якої двері з завісами залізними і ретязем. В ній вогнище муроване велике, над яким комин великий на чотирьох колонах мурованих над дах виведений з двома прутами залізними товстими. Вікно від дідинця одне з шибок простих у дерево оправлених у рамах окованих. [Шибки повибивані були, [а] зараз *de nova*³³ вбудовані у всіх вікнах кухонних.]³⁴ У другій стіні від фосси ринва вмурована для виливання помиїв. Стола жодного нема, тільки *магель*³⁵ один стоїть.

Ліворуч приміщення, до котрого вхідні двері з двома кам'яними сходишками, на завісах залізних з клямкою, антабою³⁶ і гачками, вікон з дідинця по чотири кватери з шибок простих і з тафель у дерево оправлених два, стеля на балках з дощок. Комірчина з дощок тесаних відгороджена з дверима на завісах залізних, п'єц білий кахельний з комином у шафоподібним³⁷ мурованим над дах виведеним. З того приміщення двері до продовольчої комори на завісах залізних з ретязем на скобах і гачком.

Праворуч приміщення пекарське, до якого двері на завісах залізних з клямкою, антабою і заціпкою на скобах, два вікна у рамах у шість кватер з шибок простих у дерево оправлених побиті. П'єців пекарських мурованих два, третій кахельний з комином мурованим над дах виведеним. Шафа в мурі велика, до неї двері столярської роботи на завісах залізних з заціпкою, чотирма скобами і гачком. Столів пекарських на підніжках два, стеля на десяти балках підперта стовпами, потребує ремонту. У тих усіх офіцинах долівка у кожному приміщенні з цегли, дахом спільним прикриті, гонтами і цвяхами залізними прибиті.

При кінці тих [офіцин] башта вищеописана, на якій дах дуже поганий, ремонту потребує. Під тією ж баштою цейхгауз, до якого ворота одиночні на бігунах з ретязем, скобами двома і колодкою. Там є криниця від верху диллями дубовими цебрована, на споді від половини мурована. Глибина тієї криниці є у сажнях чотирнадцять³⁸. Потрібно виливати з неї часто воду, щоб була чиста, до її [води] витягання є корба і відра, [до яких потрібно линви і ланцюга]³⁹.

На сході того цейхгаузу склеп або ж скарбниця недавно вимурована, до неї одиночні двері з бляхи залізної на трьох завісах штабових з трема ретязями, з скобами і колодками до замикання. До того склепу вікна від дідинця виведені зсередини на верх з ґратами залізними грубими, при ньому віконниця залізна на двох завісах з двома ретязями. В тому склепі знаходиться амуніція та, яку

28 В інвентарі 1753 р.: «в мурі».

29 В інвентарі 1752 р. відсутнє.

30 В інвентарі 1752 р. відсутнє.

31 У тексті *kwatera* (старопольськ.) – чотирикутна частина вікна, – SP16, Т. 9, S. 613. Звідси ж українське «кватирка».

32 У тексті *szpizarnia* (старопольськ.)

33 *De nova* (лат.) – наново.

34 В інвентарі 1753 р. відсутнє.

35 У тексті *Magiel* (польськ.) – вальківниця, пристрій для прасування випраної білизни, SJPKN, Т. 2, S. 844.

36 *Antaba* (польськ.) – металева ручка, клямка, вухо, – SJP, Т. 1, S. 9

37 У тексті *szafiastym*.

38 *Sążeń* (польськ.) – неметрична, антропометрична одиниця довжини. Старопольський (1764-1819 рр.) сажень становив 1,786 м. Відтак, глибина криниці становить близько 25 м.

39 В інвентарі 1753 р. не згадується.

особливим реєстром при коменді описано. При тій же башті до муру прибудовано невелике приміщення і друге при ньому, обидва спустошені без п'єців та вікон, над одним комин вимурований, дверима поруйнованими закриті.

Вилазка на пригородок або підзамче, до котрої двері на бігуні з ретязем, двома скобами, засувкою, коловоротом і линвою, від річки палісадом обставлена.

Біля тієї вилазки під муром комора з дерева до муру у стовпи прибудована, що тягнеться до покоїв мурованих, до тієї комори троє дверей від дідинця на бігунах з ретязями, скобами, колодками до замикання. Перед одними дверима місток добрий, перед другими ремонту потребує і третіми. У тій коморі три відділення, з однієї частини до другої і третьої, з дверима на бігунах, ретязем і скобами, у тих відділеннях для зсипання збіжжя в одному [з] засіків п'ять, в другому чотири, у третьому вісім. У середній частині сходи на горище з дверцятами у стелі, підлога на всю комору і стеля на балках з дощок дубових вкладена, на стелі відділень з дощок два у середині від сходів, і від покоїв з дверима на бігуні дерев'яному і закрутками.

У кінці комори від покоїв сходи великі дубові наверх, і мури, до яких з дідинця ворота, що надвоє відчиняються на бігунах дерев'яних, зверху з кунками залізними двома, а третя посередині воріт, на двох скобах колодкою замкнені.

За коморою наверху паркан на перев'язях з дилів дубових в заміт побудований, що тягнеться до покоїв по муру до башти, до якої двері на бігуні з брусом для засування, де складено кахлі різноманітні.

Над тією коморою, вилазкою і хвірткою дах суцільний, зверху до половини даху через руйнування від бурі побитий від середини, до низу подертий, місцями ремонту потребує.

У середині тієї комори стаєнка спустошена, також при покоях прибудована. Будинок з двох кімнаток, між тими й кухонька у сінцях з комином вимурованим над дах, в якому перед тим мешкав писар комірний. Зараз той будинок *funditus*⁴⁰ спустошений цілком, падає.

Покої верхні від комори великі два з кабінетом, при ньому потрібним покоєм⁴¹ у кінці від комори з вікнами малими двома. У тих покоях долівка з дощок укладена, залізними братналями⁴² прибита, стеля на балках з дощок фугованих, у шахівницю вкладена.

Двері до першого великого покою одинарні столярської роботи з клямкою і ретязем на скобах двох з того до другого покою двері, що надвоє відчиняються столярської роботи [на завісах слюсарських]⁴³ з клямкою і засувкою, до кабінетику в кінці двері одиночні липові на завісах з клямкою і ретязем.

У тих самих покоях вікна великі від Ставниці⁴⁴ чотири на воду, а від дідинця одне, у чотири кватери у рамах окутих з антабками і закрутками, з тафель великих у дерево оправлених, з віконницями липовими столярської роботи, що надвоє відчиняються *Intus*⁴⁵ на завісах і гаках з гачечками до замикання. П'єц порцеляновий⁴⁶ кахлями такими ж навколо засклеплений, при якому комин мурований округлий на дах виведений.

Перед тими ж покоями сіни зверху з мурованим склепінням, з підлогою з дощок укладеною. З тих сіней двері на ганок на завісах залізних з клямкою і заціпкою на двох скобах. У тих же сінях вікно одне від Ставниці на воду у чотири кватери з тафель у дерево оправлених, що відчиняється на завісах залізних. Там само двері на завісах двох залізних з ретязем і скобами на *терепети*, де гармати ставлять. Над тими *терепетами* витесаний⁴⁷ дах, де гармати стоять, наново гонтами побитий на стовпах дубових у перев'язь.

40 *Funditus* (лат.) – радикально.

41 «Потрібний покій» – евфемізм туалету.

42 *Bratnal* (старопольськ.) – великий цвях, – SP16, Т. 2, S. 425.

43 В інвентарі 1753 р.

44 Ставниця – передмістя Меджибожа за річкою Бужок.

45 *Intus* (лат.) – всередині, всередину.

46 У тексті *farfurowy* – однак матеріал згаданих кахлів не є порцеляною, а лише нагадує її білим кольором поливи.

47 Тут відмінність у текстах. В інвентарі 1752 р. написано *wymurowany*, що не узгоджується з подальшим описом згаданого даху. Натомість, в Інвентарі 1753 р. написано *wyrzewany* – вірогідно, слово є похідним від *wyrznięć* (пол.) у значенні «вирізати, витесати, вистругати з дерева», – SJKPN, Т. VII, S. 1018.

При вході на *терепети* сходи кам'яні наверх до невеликого приміщення з *судками*⁴⁸ мурованими, до якого двері на завісах залізних з клямкою і заціпкою. П'єц кахельний зелений з комином над дах виведеним, вікон малих два на воду від Требухівців⁴⁹ з ґратами залізними.

До того невеликого приміщення нагору сходи кам'яні під дашком новим гонтами сосновими покритим, [гонтами⁵⁰ залізними прибитий]⁵¹, до альтанки круглої під дахом гонтами покритим, в якій вікон навколо десять, до котрих є рам дубових неокутих сім. З тієї альтанки є лавки з помостами для переходу на дахи на покоях до коминів, котрі дахи зараз гонтами сосновими новими і цвяхами залізними прибиті, між якими ринви усі нові позатягувані, між усіма дахами і над *терепетами*, тільки на покоях від Ставниці дахи старими гонтами побиті.

Ex opposito описаних вище покоїв, з сіней двері до покою великого столового одинарні липові на завісах залізних з ретязями двома і скобами до замикання, антабою і колодкою. В тому покої на чотири кватери на *терепети* вікон великих чотири в рамах дубових окованих, що на завісах залізних відчиняються, з тафель великих. Долівка і стеля з дощок на балках в шахівницю [укладених], п'єц з кахлів порцелянових з округлим склепінням, при якому комин шафоподібний мурований над дах виведений. З того покою до круглого [покою] двері, що на троє відчиняються, липові столярської роботи на завісах залізних з заціпкою, клямкою, скобами і колодкою для замикання. В тому покої вікно одне округле велике від дідинця на ганок у чотири кватери у рамах окутих, що наполовину відчиняється, внизу полотном рідким на рамах цвяшками обшите, затулене. З того покою до скарбця, де є архів, двері дубові з дощок на завісах з ретязем, скобами і колодкою для замикання. У цьому скарбці вікно мале одне від води на пригородок. У тому ж покої долівка з дощок укладена, братналями залізними прибита, вгорі муроване склепіння. Той покій, з якого двері другі, що надвоє відчиняються, до кабінетику, ті є липові столярської роботи на завісах залізних з заціпкою на двох скобах, у ньому ж вікно мале одне, округле, з дідинця на ганок з тафель у дерево оправлених, долівка цегляна, зверху із склепінням. П'єц в ньому малий з кахлів простих з комином маленьким, з того ж кабінетику двері, що надвоє відчиняються, столярської роботи на завісах залізних з клямкою, заціпкою і двома скобами, до покою, в якому стеля на [шістнадцяти]⁵² балках з дощок у шахівницю укладена, долівка цегляна. П'єц порцеляновий, [при якому комин шафоподібний над дах у стіні виведений у мурі]⁵³, вікон два великих у чотири кватери в рамах дубових окутих, що на завісах залізних відчиняються, з засувками залізними, столярської роботи, з тафель у дерево оправлених. З того ж покою до бічного [покою] двері, що надвоє відчиняються, столярської роботи на завісах залізних слюсарських [шурупамі] пригвинчених, з замком слюсарським, заціпкою і двома скобами, [всередині також з заціпкою, двома скобами]⁵⁴ також і гачком. У тому ж покої бічному стеля на шістнадцяти балках з дощок у шахівницю укладена, долівка також з дощок укладена [ї] залізними братналями прибита. Вікон два у рамах дубових окутих столярської роботи, що відчиняються, у чотири кватери, на завісах залізних, з засувками з тафель у штапики оправлених, з віконницями *intus* столярської роботи на завісах залізних вісьмох, що на четверо відчиняються, з двома гачками на чотирьох скобах, у кожному вікні чотири закрутки залізних. П'єц порцеляновий, при якому комин шафоподібний в мурі над дах виведений. З того ж покою бічного двері, що на троє відчиняються, до покою також бічного другого. Двері столярської роботи, на завісах залізних [шурупамі] пригвинчених, з засувкою вгорі і заціпкою, на двох скобах, з клямкою внутрішньою слюсарської роботи. В тому ж покої малому стеля на десяти балках з дощок у шахівницю укладених, долівка з дощок гладко укладена, братналями залізними прибита. Вікно одне велике у чотири кватери у рамах дубових окутих на завісах залізних, що відчиняється, з засувками трьома залізними вгорі, внизу і у середині, з закрутками, з тафель у штапики дерев'яні оправлених, з віконницею, що на четверо відчиняється, з дощок гладкої роботи з двома листвами. Посередині

48 *Sutki, sutki* (польськ.) – тісний перехід між будівлями, шия, тісний та вузький закапелок, – SJPKN, T. VI, S. 521.

49 Требухівці – передмістя меджибожа за річкою Південний Буг.

50 Помилка писаря.

51 Ця частина речення в інвентарі 1753 р. відсутня.

52 Уточнення з інвентаря 1753 р.

53 Цю частина речення наведено за інвентарем 1753 р., де є додаткова характеристика димовідводу. У Інвентарі 1752 р. вона записана так: *przy którym piec szafiasty z kominem nad dach wywiedzionym*, й містить очевидну помилку писаря.

54 В інвентарі 1753 р.

п'єц невеликий з кахлів порцелянових, при якому камін в кутку округлий мурований, у стіні над дах виведений. Там само в стіні шафка, двері до неї столярської роботи на двох завісах слюсарської роботи з замком внутрішнім, защіпкою, з двома [колодками і скобами]⁵⁵. Там же у другому кінці малі двері столярської роботи на завісах слюсарської роботи з защіпкою одиночні колишні до туалету⁵⁶, який обвалився на землю, коли відірвався від стіни на пригородок, і ті дверцята замуровані.

З того ж покою двері одиночні столярської роботи на завісах залізних з клямкою і защіпкою на двох скобах до покою другого, такого ж у всьому, як і той описаний вище.

З того покою двері столярської роботи з клямкою і гачком для замикання зсередини, вони на завісах, до покою середнього, до якого вхід сходами на ганок від дідинця, в якому стеля також на балках дванадцяти у шахівницю укладена, і долівка з дощок дубових також укладена. П'єц з кахлів зелених старий, при якому комин шафоподібний, вікон два також у чотири кватери в рамках дубових окутих з тафель, у дерев'яні штапики оправленних, у тому ж покої.

При другому покої комірчина *ad instar* кімнатки, з дощок відділена в кутку, до якої двері малі на завісах залізних з защіпкою і антабкою. З того ж покою переднього до покою кутового від дідинця і з нього до другого, також від дідинця і з другого до сіней на ганок, як і з сіней *ex opposito* дверей п'ятеро столярської роботи, усі надвоє відчиняються на завісах слюсарської роботи [шурупами] пригвинчених, з клямками, засувками, защіпками і гачками залізними на скобах. Долівка з дощок братналями залізними пририта, тільки в сінях цегляна⁵⁷. П'єц в кутовому покої з кахлів зелених, а в другому з порцелянових з округлим склепінням, вікон у кутовому покої три, а в другому два, в сінях одне, всі у рамках дубових окутих слюсарської роботи на завісах, що відчиняються, з засувками і закрутками залізними, і віконницями столярської роботи, ті вікна з тафель у чотири кватери, що відчиняються. У тих же покоях при п'єцах комини шафоподібні, у сінях виведені у мурі над дах.

Перед тими всіма покоями від дідинця ганок великий від землі на стовпах дубових у перев'язь. У того ганку підлога на стовпах дубових і балках з дощок дубових укладена. Навколо тієї підлоги поруччя на баясах столярської роботи через весь ганок, між стовпами дубовими, що стоять на ганку в'язаними вгорі бантинами до платв, між котрі балки впущені кінцями, а другими кінцями в мур, карнизом обкладені, на котрих балках стеля з дощок дубових. Дах гонтами сосновими, цвяхами залізними побитий, над усім ганком, з котрого сходи великі на дідинець. В кінці того ж ганку другі сходи менші, якими якщо увійти на ганок, є вхід⁵⁸ мурований до дверей переднього покою. В тому вході йдучи, праворуч двері до покою одиночні гладкі простої роботи на завісах залізних, з клямкою і гачком на скобах для замикання колодкою, знадвору з защіпкою на двох скобах. В тому покої стеля на десяти балках у шахівницю укладена, підлога з дощок [недавно укладена]⁵⁹, п'єц з кахлів зелених, при якому камін округлий при стіні вимурований з комином над дах виведеним. Вікон два в рамках дубових у чотири кватери, що відчиняються, з засувками і закрутками залізними, у штапики оправленних, з віконницями гладкими роботи столярської на завісах залізних з гачками залізними.

До другого покою двері столярської роботи на завісах подвійні, в котрому стеля така ж сама, долівка цегляна, п'єц такий самий, вікна такі ж, як і в першому.

З того покою кабінет *alias* гардеропа⁶⁰, до якої двері одиночні липові столярської роботи на завісах залізних, що *intus* відчиняються, поличка в мурі і стеля з дощок. З тої ж гардеропки двері до кабинету секретного⁶¹ липові на завісах залізних з гачком і скобами двома. Над тими покоями дах новий гонтами сосновими і цвяхами залізними побитий.

Від тих покоїв на розі ганку є сходи з поруччям, що на мури тягнуться аж до стайні мурованої. На котрім то мурі паркан новий, як і прибудова⁶² *alias* шопа збудована, під якою стаенок дві, до

55 В інвентарі 1753 р. «з двома скобами і колодкою до замикання», що більш точно.

56 У тексті *do wychodu* (старопольськ.) – до латрини, туалету без каналізації, який кріпився зовні будівлі.

57 В Інвентарі 1752 р. помилково *zelazna*, виправлено за інвентарем 1753 р.

58 У тексті *ulica* (старопольськ.) – двері зовнішні, брама, ворота. – SS, T. IX, S. 375.

59 В інвентарі 1753 р. ці слова відсутні.

60 *Гардеропа, гардероб* у XVIII ст. може бути як фактичним гардеробом для зберігання одягу, так і евфемізмом туалету. Гардероби у той час часто розміщували біля туалетів, щоб міазми знищували комах-шкідників (*див., напр., Мирова история туалета с древнейших времен до XVIII века*, 2013. с. 7, 382-384. – ISBN 978-966-621-553-9).

61 Евфемізм туалету.

62 У тексті *wystawa* (старопольськ.) – частина будинку, висунута наперед, фасад, ганок, веранда.

котрих ворота подвійні на бігунах дерев'яних. Над тією шопою і над стайнями дах новий, гонтами дубовими та кілочками побитий.

При сходах під ганком склеп в землі різаний. В ньому дверей троє на завісах залізних з ретязем, скобами і колодкою одною для замикання, до нього шия мурована.

Кухня біля тієї пивниці під тими ж покоями мурована з комином виведеним наверх, до неї двері на бігуні дерев'яному. В тій кухні вікно з шибок простих в дерево оправлених, стіл великий простої роботи. В тій кухні приміщення, до нього двері на завісах залізних з ретязем, в тому приміщенні п'єц з кахлів білих з п'єциком пекарським, вікно одне з шиб простих в дерево оправлених, столів великих простої роботи два.

Під тими ж покоями пивниця мурована, в котрій знаходяться три відділення *alias* перемуровання. В тій пивниці дверей троє на завісах залізних з ретязями і скоблями.

Пивниця навпроти костела⁶³ в землі різана з шиєю обмурованою, до неї двері на завісах залізних, одні з ретязем, скобою і колодкою до замикання.

Над тією пивницею будинок під гонтами, до сіней двері з дощок простої роботи на бігуні дерев'яному. Праворуч кімната, до неї двері на завісах залізних з клямкою і гачком, п'єц з кахлів білих, з комином мурованим, вікон два з шибок простих в дерево оправлених, з віконницями з двору, стіл невеликий [столярської роботи]⁶⁴ на підніжжі, лав під п'єцом малих дві і під вікном одна. З тієї кімнати *алькер*, до нього двері на завісах залізних з гачком для заціпання, вікно одне у дерево оправлене.

З того *алькера* кімнатка друга, до неї двері на бігуні дерев'яному від сіней, а від *алькера* на завісах залізних. В тій же кімнаті п'єц з кахлів білих з п'єциком і комином мурованим.

Стайня в заміт закладена, снопками пошита, до неї двері прості одинарні. Той будинок з трьох сторін частоколом обставлений.

Дім скарбовий перед замком в заміт у стовпи закладений, гонтами побитий, з підганком, воріт двоє навиліт подвійних. Праворуч кімната, до неї двері на завісах залізних з клямкою і гачком, вікон чотири з шибок простих в дерево оправлених, п'єц з кахлів білих з каміном мурованим, лав дві під вікнами, стіл на підніжжі простий. З тої кімнати комора, до неї двері простої роботи на бігуні дерев'яному з ретязем і скобами двома залізними. Навпроти неї друга кімната, до неї двері на завісах залізних з клямкою і гачком, п'єц з кахлів білих з каміном мурованим, вікон чотири, що потребують ремонту.

Пивниця в землі різана, до неї двері простої роботи на бігуні дерев'яному.

Ратуша посеред міста в зруб збудована, гонтами побита навколо з підганком. До сіней воріт двоє, праворуч кімната, до неї двері на завісах з клямкою, п'єц з кахлів білих з п'єциком пекарським, вікон три простих у дерево оправлених, лав під стінами дві, стіл простої роботи на підніжжі, перед столом ослін. В тій кімнаті *алькер*, до нього двері на завісах залізних з ретязем і скобами. Пивниця у сінях в землі різана, до неї двері на бігуні дерев'яному з ретязем і скобами двома.

Кам'яниця в ринку під гонтами, до неї двері навиліт двоє подвійних, у сінях кімнати по обох сторонах. Праворуч кімната [...] ⁶⁵ за завісах залізних з клямкою і ретязем залізними. Вікон три з шибок простих у дерево оправлених, п'єц з кахлів білих з п'єциком пекарським, лав під вікнами дві, і ослін перед столом один. З тієї кімнати комора, до неї двері на завісах залізних з ретязем, п'єц з кахлів білих з комином ліпленим, вікон два з шибок простих в дерево оправлених, столик малий один, лав дві.

ЛІТЕРАТУРА

- Криқун, М. 2009. *Інвентар Меджибізької волості 1717 року*. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка.
 Arct, M. 1929. *Słownik ilustrowany języka polskiego [Т. I-III]*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
 Głogier, Z. 1907. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*. Warszawa.
Inwentarz rękopisów Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie. Sygn. 6000-13522. 2016. Kraków.
 Karłowicz, J., Kryński, A., Niedwedzki, W. (red.). 1898-1927. *Słownik języka polskiego [Т. I-VIII]*. Warszawa.

⁶³ Замкової каплиці.

⁶⁴ Доповнення в інвентарі 1753 р.

⁶⁵ В обох інвентарях 1752 і 1753 рр. писарем пропущено одне або кілька слів.

- Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1752. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8197 (Dawna sygn. 4111).
- Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków*. 1753. Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Rkps 8198 (Dawna sygn. 4114).
- Linde, S. B. 1807-1814. *Słownik języka polskiego [T. I-IV]*. Warszawa: Drukarnia XX. Piarów.
- Nestorow, R. 2018. *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł archiwalnych*. Kraków: Attyka.
- Słownik polszczyzny XVI wieku [T. I-XXXVII]*. 1966-2016. Warszawa: PAN.
- Urbańczyk, S. (red.). 1953-2002. *Słownik staropolski [T. I-XI]*. Warszawa: PAN.

Список скорочень

- BD - Głogier Z. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce.
- SJJP - Słownik ilustrowany języka polskiego
- SJPKN - Słownik języka polskiego red. Kryński A., Niedźwiedzki W.
- SP16 - Słownik Polszczyzny XVII wieku
- SS - Słownik Staropolski

Ihor Zapadenko,
Deputy Director for Research,
State Historical and Cultural Reserve "Mezhybizh"

INVENTORIES OF MEDZHYBIZH OF 1752-1753 AS A SOURCE FOR THE RESEARCH OF MEDZHYBIZH CASTLE

Medzhybizh inventories of the 18th century, when the city was owned by the Czartoryski family, are a valuable archival source that contains a lot of information. The inventories contain lists of Christian and Jewish residents, indicating the personal amount of taxes for each, as well as descriptions of Medzhybizh Castle and other buildings which belonged to the owners of the city. The text of each inventory begins with a description of the castle as the main object of the city.

Until recently a wide range of Ukrainian-speaking researchers had the opportunity to use only a description of Medzhybizh Castle from the inventory of 1717, when the Sieniawski family was the owner of Medzhybizh. This description is very short, it does not have many details and does not provide unambiguous answers to identify existing and locate lost castle objects. The brevity of this description of the castle is understandable, because the main purpose of compiling the Inventories is the accounting of lordly property and taxes, rather than a detailed description of the buildings.

The style of describing of the castle in the inventory changes to expansive and detailed, when the Sieniawski family fades away and the last member of the family, Maria Sophia Senyavska (Dengoff's widow), passes her estates as a dowry to her new husband, August Alexander Czartoryski. As a result of combining her estates with no less numerous estates of her husband, one of the largest private property in Europe was formed. To manage it, the Czartoryskis are implementing a developed management and reporting system. Thanks to the activities of this privately owned bureaucracy, now more than 40 annual inventories of Medzhybizh and Medzhybizh outskirts are kept in the manuscript fund of the Princes Czartoryski Library in Kraków (Poland), which cover the period of almost the entire 18th century.

The author of the article offers readers his own translation of the description of Medzhybizh Castle from the inventories of 1752 and 1753, which had not been published before. The translation is accompanied by comments and explanations from the translator. The text of the inventory of 1753 is almost identical to the text of the inventory of 1752, but it has some differences. Therefore, only the text of 1752 is given in full, and these differences are noted in the explanations.

Keywords: Medzhybizh, castle, 18th century, inventory, castle's description, architecture, fortification

Ілля Литвинчук,
магістр архітектури,
аспірант кафедри архітектури та реставрації
НУ «Львівська Політехніка»

ВІДОБРАЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «ІДЕАЛЬНОГО» УФОРТИФІКОВАНОГО МІСТА НА НЕВІДОМОМУ ПЛАНІ ЛАДИЖИНА 1769 р.

У місті Ладижині відсутні пам'ятки культурної спадщини національного значення, що унеможливує потрапляння міста до переліку історичних міст України, затвердженому у 2001 р. Натомість, на території міста збережені залишки унікальних міських укріплень а також урбаністичні релікти, які репрезентують Ладижин як місто, закладене за новими принципами містобудування. Віднайдений у РДВІА план міста 1769 р. підтверджує цю гіпотезу.

Ключові слова: Ладижин, ідеальне місто, ренесанс, Збаразькі, Поділля, бастионові фортифікації.

Ідеальне місто – це утопічна доктрина розвитку міста як бездоганно упорядкованого простору для життя з точки зору соціального устрою, архітектурного та містобудівного вирішення, оборони та безпеки. На території України було кілька спроб побудувати ідеальні міста у XVI–XVII ст. на засадах ренесансової урбаністики. Найбільш відомі з них – Жовква, Бережани, Броди, Станіславів (Івано-Франківськ), Богородчани, Полонне, також сюди можна зарахувати менш відомі Маріампіль, Калуш, Пробіжну, Скалат. Внесок автора полягає у відкритті ще двох ідеальних міст на Поділлі – Рашкова (Литвинчук, Бевз, Рибчинський 2019) та Ямполья (Литвинчук 2019). Риси ренесансового планування виявлені в Немирові (Литвинчук, Нагнибіда 2021). Деякі дослідники вважали, що ідеальним містом мав би бути Шаргород, як головна резиденція канцлера Яна Замойського на українських землях, натомість, фахові історико-урбаністичні дослідження цю версію спростували (Трегубова, 1995). Помилково, на думку автора (Литвинчук, Рибчинський 2021), до ідеальних міст відносять і Бар (Пламеницька 2018). У наведеному вище контексті місто Ладижин Вінницької області абсолютно невідомо дослідникам.

Постановка проблеми: місто Ладижин досі не вивчався фахівцями з історії архітектури та містобудування, через що його урбаністична спадщина є невідомою як в академічних колах, так і в широких масах. Введена у науковий обіг на сьогодні історична картографія міста XIX–XX ст. не відображає його стан до перепланування міста як військового поселення. Ця необізнаність спричиняє відсутність правових механізмів збереження архітектурно-містобудівної спадщини цього унікального для Поділля та України міста.

Мета статті: охарактеризувати містобудівну структуру міста Ладижина та його фортифікацій станом на XVIII ст., відображених на плані 1769 р. та визначити її сучасний стан збереження.

Аналіз попередніх досліджень:

Єдиною спробою привернути увагу у професійному архітектурно-реставраційну середовищі до містобудівної спадщини Ладижина є стаття П. Ричкова (2016), в якій, у тому числі, звертається увага на укріплення. Підкреслює історичну цінність планувальної структури Ладижина О. Рибчинський (2015). Пам'ятки культурної спадщини Ладижина з точки зору археології розглядає О. Дідик (2017). Потрапляє Ладижин в поле зору дослідниці історії грецького купецтва на території України В. Волониць (2017), адже через Ладижин у XVII ст. проходив торгівельний шлях зі Стамбула та Молдавії до Москви. Завдяки вигідному стратегічному положенню та міцним укріпленням Ладижин відіграв велику роль під час козацьких війн II пол. XVII ст., що відбилось у багатьох синхронних джерелах, які присвячені взяттю Ладижина турецькими військами. Аналізом цих джерел та спробою реконструкції тих подій займався М. Крикун (2006, с.370-376)

Виклад основного матеріалу:

Підтверджених даних про існування міста до поч. XVII ст. не виявлено. Під час натурних досліджень залишків архаїчних містобудівних структур, притаманних спонтанним українським міс-

там XIII-XVI ст. не виявлено, також, невідомі археологічні знахідки, які б говорили про наявність на місці Ладижина сталого попереднього поселення міського типу у часовому проміжку XIV-XVII ст. Спроба ототожнити Ладижин з літописним Колодяжином не витримує жодної критики (Орловський 1863, с. 659), також навряд чи можна взяти на віру повідомлення про нібито існуючий привілей Великого Князя Вітовта на «Лоцижин» Григорію Короткому, який згорів у Вінницькому замку у 1580 р. (Крикун, Піддубняк, Купчинський 2008, с. 267-268).

Перша згадка Ладижина, як селища (села) зустрічається нам у 1595 р. (Крикун, Піддубняк, Купчинський 2008, с. 621), після чого зникає зі сторінок відомих письмових джерел аж до початку національно-визвольної війни та Руїни. Тоді, у сер. XVII ст. Ладижин беруть штурмом турки за три дні (Луняк 2013 с.103-104). Потужність міста-фортеці яскраво описав Евлія Челебі:

[...] Зовнішній вигляд фортеці Ладижин. Вона стоїть у рівному степу на березі річки Аксу. Козаки називають цю річку Вода Буг. Беручи початок у горах, що знаходяться в польській країні, вона підходить до трьохсот десяти міст і фортець і протікає під стінами цієї фортеці Ладижин. Щодо самої фортеці, то вона стоїть на її березі, на схилі пагорба. Фортеця оточена земляним валом, і цей міцний насип укріплений корінням трави, очерету і проса. У польській країні немає більш надійного зміцнення. Якби Аллах вручив цю фортецю османам, то це убезпечило б землі причорноморські та акерманські. Висота її земляного валу складає сорок аршин, а ширина сягає двадцяти аршин. Це — потужне укріплення, в якому є бастіони, арсенал, півторага гармат, десять тисяч війська, що знаходиться в бойовій готовності. [Фортеці підпорядковані] сто сімдесят тисяч підданих [...]» (Челеби 1961, с. 160-161)

Перша згадка про існування Ладижина як міста датована 1612 р. (Anusik, 2009, s. 40); Проміжок локації між 1595 та 1612 роками дає підстави вважати, що місто, яке було закладене в це час, мусило бути розплановано за сучасними на той момент тенденціями у містобудуванні. Згадаємо також про одну немаловажну деталь, яка пов'язана з синами Януша Збараського – Кшистофа та Єжи, а саме, той факт, що вони вчилися у Західній Європі (Падуанський університет) у проміжку між 1595 та 1600 роками і мали можливість спілкування з видатними військовими архітекторами свого часу – Скамоцци та Андреа Дель Аква. За браком інформації на теперішній момент можемо лише припускати, що уфортифікуванням Ладижина, яке відбувалось одночасно з проектуванням замку в Збаражі, займалися безпосередньо князі Збараські – Христофор та Юрій.

Особливістю Ладижина, яка ускладнює вивчення його історичної планувальної структури, стало часткове перепланування міста під військове поселення у сер. XIX ст. Передумовою цього рішення стала конфіскація Ладижина у попереднього власника Героніма Собанського за його участь у польському повстанні 1830-х рр. на користь російської казни (Сецинский 1901, с. 330). Введені у науковий обіг історичні плани Ладижина, датовані 1843-1848 рр. (Ричков 2016) відображають стан міста після перепланування (план 1843 є проектним (Ричков 2016, с.61)), отже не дають можливості визначити масштаби реконструкції міста та викоремити планувальну структуру часів Збараських. Тим визначається виняткова цінність плану 1769 р., віднайденого у фондах РДВІА (Ярузин 1769, арк.1-1зв), складеному під час перебування російських військ на території Речі Посполитої під час російсько-турецької війни та одночасної війни з барськими конфедератами. План був знятий в окомірний спосіб, через що спостерігається значна спотвореність у порівнянні з існуючим станом. Подано перетини замку, міського валу та каньйону річки Сільниці. На звороті карти присутній текст:

«Показанное местечко Ладыжинъ лежит на покатомъ къ реке Буг месте. [нерозбірливо] реке Буге а въ оную впадають справою стороны всредине самага местечка Ладыжина река силница; а [нерозбірливо]; жители доволствуютца изъ реки бугъ доволную водою и рыбою, въ околичности онаго земля и в пашне и луга доволныя и потому жъ и лесъ вблизи строеной и дровеной; платежныхъ избъ [хатъ] двести девеноста семь, о числе дворовъ вовекдашнее время доложитъ неможно потому что прибываетъ и убываетъ;

а когда оное местечко ладыжинъ построено, о томъ сведения отъ обывателей узнать неможно; такожъ замокъ для чего: построень; и вокругъ всего местечка валъ: которой ныне совсемъ обвалилса основательно по обстоятельствамъ отъ набеговъ гайдамаковъ.»

За цим планом, місто оточувалось валом, один кінець якого примикав до берега Південного Бугу, а інший – до урвища, у бік річки Сільниці. На валу показано 5 невеликих бастіонів та два розриви валу у місцях брам. План фіксує погану збереженість бастіонів, контури їхні роз-

пливчасті, бастіонова конфігурація відчитується чіткіше у обрисі рову. У меандрі річці Сільниці розташовано замок прямокутної форми з чотирма бастіонами на кутах, оточений валом з частоколом та брамою з мостом. В середині замку 3 споруди, ймовірно, житловий будинок, конюшня та офіцина.

Співставляючи план з іншими, широко відомими джерелами, помітимо, що у II пол. XIX автор краєзнавчого нарису про Ладижин згадує дві брами (Орловський, 1863) – Брацлавську, у валах та Бершадську, до мосту через річку Сільницю. Посилається автор на оповідання старожилів, які ці брами ніби то застали. Ця інформація тиражується до сьогодення, у тому числі, вважається, що мова йде про брами замку, а не міста (Ричков, 2016). Плутанина виникла завдяки своєрідній інтерпретації Гульдмана (1901, с. 133), тоді як у первісному тексті Орловського йдеться все ж про міські укріплення. Повертаючись до плану 1769 р., звернемо увагу, що в замку була одна брама, а у міських валах позначено два розриви, хоча самих брам вже не було. Немає їх і на планах 1840-х рр. Отже, можемо говорити про ще більш давні перекази які передавались ще з XVII ст., коли оборонні укріплення ще працювали за первісним призначенням. За розташуванням місця розривів співпадають з напрямками на міста, за якими брами отримали свої назви – дійсно, на захід, від ринку, дорога вела на Брацлав, а на південь, по мосту через р. Сільницю – на Бершадь.

Що стосується планувальної структури міста, то тут привертає увагу садибний характер забудови у явно міській, регулярній мережі вулиць. Ймовірно, зміна характеру забудови виникла у тривалий час воєн XVII ст., коли місто було під контролем козаків, або ж первісно мало цю особливість. На плані ми бачимо квадратну ринкову площу з розташованим на ній серед-ринковим кварталом. У північно-західному наріжнику ринка розташована ділянка сакральної споруди – церкви св. Успіння. Зображена на плані церква була збудована у 1721 р., як греко-католицька (Сецинский, ред., 1901, с. 331). Знесена у 1854 р., нова церква збудована поруч зі старою. Церква орієнтована апсидою на північ, що не є властиво для українських православних та греко-католицьких церков. Ділянка церкви повернута під кутом до сторін ринкової площі. У приринкових кварталах відчитується поділ на чотири парцелі між якими був проїзди. Посередині західного приринкового кварталу проходила дорога на Брацлав, південного – на Бершадь. Забудова південної частини середмістя на плані показана дуже умовно, ймовірні великі втрати містобудівної структури станом на 1769 р. Перед замком припускаємо розміщення еспланади у вигляді вільної від забудови території. В цілому, містобудівна структура на плані виглядає як суміщення двох ортогональних сіток вулиць – одна частина орієнтована по сторонам ринку, інша – вздовж дороги на Брацлав. Лінія їхнього зіткнення знаходиться у південно-західному наріжнику ринкової площі.

Щодо співставлення з сучасної підосною, яка взята з генерального плану Ладижина (Ладижинська міська Рада, 2021), то можна визначити збережені вулиці первісного планування. Так, збережена вулиця з дорогою на Брацлав (вул. Наконечного), ринкова площа у первісних червоних лініях, обмежена улицями Набережною, К. Маркса, Поштовою (хіба що крім західного кварталу, але він був порушений вже у 1769 р. зсуванням на поверхню ринку кварталів, паралельних вул. Поштової). Регуляція міста 1840-х років майже не зачепила середмістя у валах, отже ми маємо чудовий приклад збереженого ренесансового міста, чи не єдиного на Вінничині.

Висновки

Підводячи підсумки, можна впевнено стверджувати дві найважливіші тези. По-перше, план 1769 р. доводить існування регулярної планувальної структури міста до втручання урбаністів, які планували військове поселення у сер. XIX ст. У купі з бастіоновими міськими укріпленнями та аналогічним їм замком вони утворюють концепцію «ідеального» ренесансового міста. По-друге, планувальна структура цього періоду досить добре збережена, що робить Ладижин унікальним містом у ряді інших історичних міст на Поділлі. Натомість, відсутність офіційного статусу історичного міста, в умовах спроможність до економічного розвитку завдяки Ладижинський ГРЕС та підприємствам харчової промисловості можуть спричинити втрату цієї цінної урбаністичної пам'ятки, що ставить перед пам'яткоохоронцями нові виклики у справі збереження таких об'єктів.

ЛІТЕРАТУРА

- Anusik, Z. 2009. Latyfundia książąt Zbaraskich w XVI i XVII wieku. *Przegląd Nauk Historycznych*, Tom 8, Numer 1, s.17-78
- Волониць, В. С. 2017. Сухопутні тракти у торговельній діяльності ніжинського грецького купецтва другої половини XVII–XVIII ст. *Україна у світовому історичному просторі : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 21 квіт. 2017 р.* Маріуполь : МДУ, с. 46–48.
- Гульдман, В. К. 1901. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский.
- Дідик, О. 2017. Археологічні пам'ятки Ладижина: Спроба укладення карти-каталогу. *Феномен Європи: від традиційного до сучасного. Збірник матеріалів студентсько-аспірантської наукової конференції (Львівський університет імені Івана Франка, 10–11 листопада 2017 р.)*. Львів, с. 50-52
- Крикун, М. 2006. *Між війною і радістю: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII-на початку XVIII століття : статті і матеріали*. Київ: Критика.
- Крикун, М., Піддубняк, О. 2008. *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*. Львів: Наукове Товариство імені Шевченка.
- Ладижинська міська Рада. 2021. План зонування території міста Ладижин [online]. Ладижин: Відділ містобудування та архітектури. Режим доступу: <https://ladrada.gov.ua/zhytlovo-komunalna-sfera/viddil-mistobuduvannya-ta-arhitektury/mistobudivna-dokumentatsiia/528-plan-zonuвання-території-міста-ладижин.html> [Дата звернення 29 жовтня 2021].
- Литвинчук, І. 2019. Ямпіль – ренесансне місто-фортеця на Дністрі у світлі маловідомого картографічного джерела 1810 р. У: Заремба, О., ред. *Збірник матеріалів «Археологія & Фортифікація України»*, 9, Кам'янець-Подільський, с. 152-157.
- Литвинчук, І. В., Бевз, М. В., Рибчинський, О. В. 2019. Реконструкція етапів містобудівного розвитку містечка Рашків. *Проблеми теорії та історії архітектури України*, 19. Одеса, с. 156-170.
- Литвинчук, І. В., Рибчинський, О. В. 2021. Урбаністичний оборонний комплекс міста Бар (Рів) у XV–XVIII ст. спроба гіпотетичної реконструкції на підставі невідомого плану 1821 року. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 188-196
- Литвинчук, І., Нагнибіда, Р. 2021. Оборонні укріплення міста немирова як складова історико-містобудівної спадщини Східного Поділля. В: Лукашевич, О. М. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції «Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України»*, 14 квітня 2021 року, с. 83-95.
- Луняк, Є. М. 2013. *Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія*. Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя.
- Орловский, М. 1863. М. Ладыжин Гайсинского уезда. У: *Подольские епархиальные ведомости*, 17, с. 659–671.
- Пламеницкая, О. 2018. Бар в Подолии – «citta ideale»: хронология эволюции города-крепости. *Arta*, XXVII, nr. 1. Chişinău: Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul Studiul Artelor, с. 14-23
- Рибчинський, О. В. 2015. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного міста. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Архітектура : збірник наукових праць, 816. Львів, с. 204–212.
- Ричков, П. 2016. Картографічні джерела до історії містобудування Східного Поділля (XVIII–XIX ст.) *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. Матеріали наукової конференції 24-25 вересня 2015 р.* Вінниця, с. 48-85.
- Сецинский, Е., 1901. *Приходы и церкви Подольской епархии Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*, 9. Каменец-Подольский.
- Трегубова, Т. О. 1995. Стародавнє місто Шаргород. *Теорія та історія архітектури*. Київ, с. 57–71.
- Челеби, Э. 1961. *Книга путешествия. Вып. 1 Земли Молдавии и Украины*. Москва: Наука.
- Ярузин, И. 1769. *План и профили местечка польского Ладыжин в каком оной ныне состоянии находится. Составил инженер подполковник Иван Ярузин*. РДВІА, Ф. 349, оп. 19, стр. 15.

Illia Lytvynchuk,
 MA in Architecture,
 Graduate student of the Department
 of Architecture and Restoration of the
 National University "Lviv Polytechnic"

REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF THE "IDEAL" FORTIFIED CITY ON AN UNKNOWN 1769 PLAN OF LADYZHYN

In this article, the author analyzes the current condition of the studies of the town of Ladyzhyn according to historical sources and draw attention to the lack of known cartography of the town of the 17th-18th centuries. The historic plan was found in the funds of the Russian State Historical Military Archive in Moscow, which is dated by 1769 year and fills this gap. This makes it possible to explore the original idea of the architect, the evolution that took place in the city during the 18th-19th centuries and determine the state of preservation of the unique urban structure. The town has no cultural heritage sites of national importance, which makes it impossible to include the city in the list of historic towns of Ukraine, approved in 2001. Instead, the city retains the remains of unique urban fortifications and urban relics, representing Ladyzhyn as city principles of urban planning. The city plan of 1769 found in the RDVIA confirms this hypothesis.

The city plan is accompanied by a short text description, which notes the poor condition of the city fortifications. The plan was shot partly in a rough, partly in an instrumental way. The profiles of the city – the intersection of the canyon, the castle and the city wall – are made quite carefully, their size is given in feet. In the building of the city we can read the square market square, which is still preserved. The nature of the building is manorial, the building is presented on the outskirts conditionally. Two churches with a northern orientation of the apse have been recorded, one of them in the corner of the market square, the other on the left bank of the Silnytsia. The urban structure has suffered minor losses and transformations. Despite the transfer of Ladyzhyn after confiscation to state ownership and the establishment of a military settlement on its basis, this did not destroy its original structure, which still exists today, but needs the attention of monument guards due to Ladyzhyn's unprotected legal status.

Keywords: Ladyzhyn, ideal city, the Renaissance, the Zbarazhki, Podillia, bastion fortifications.

Рис. 1. План Ладжижина, 1769 р.

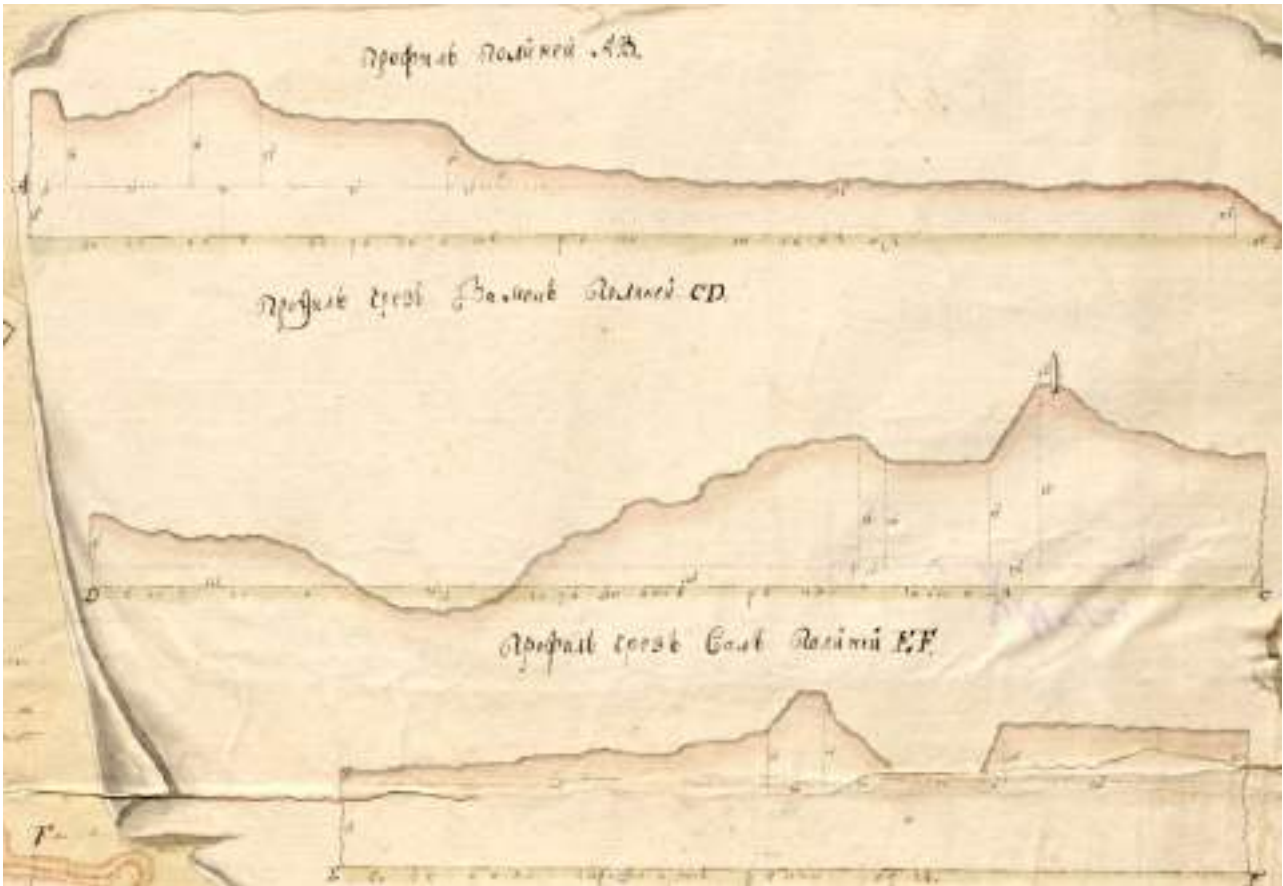

Рис. 2. Профілі канйону річки Сільниці, замку та міських укріплень

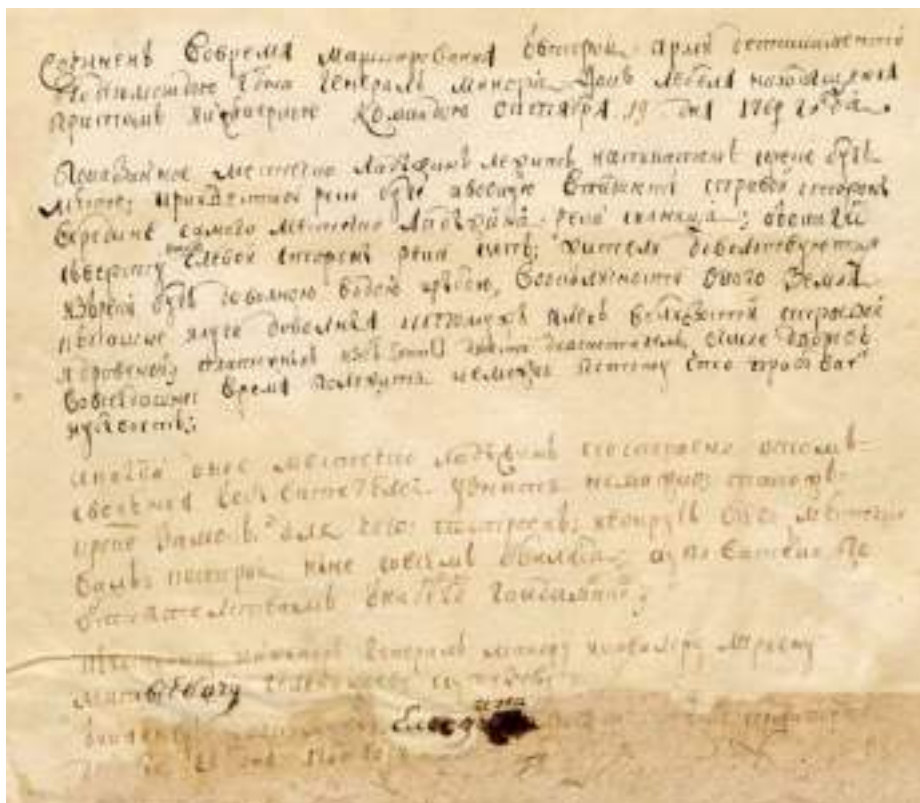

Рис. 3. Текстовий опис Ладижина на звороті листа з планом

Валентин Пагор,
к. і. н., науковий співробітник
Національного історико-архітектурного
заповідника «Кам'янець»

Анна Кулішова,
завідувач відділу реставрації
та реабілітації пам'яток
Національного історико-архітектурного
заповідника «Кам'янець»

ІНВЕНТАР ЦЕЙХГАУЗУ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО 1789 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ФОРТИФІКАЦІЙ РУСЬКОЇ БРАМИ

У статті розкрито цінність «Інвентаря цейхгаузу Кам'янецького 1789 р.» як важливого джерела з вивчення особливостей збереження, планування та використання оборонних споруд Руської брами з баштами та укріпленнями. Подано відомості про особливості системи обороноздатності комплексу: казематної куртини, оборонних галерей мурів, рову, башт, бійниць, воріт, дверей.

Ключові слова: архітектура, джерела, Кам'янець-Подільський, пам'ятка, Руська брама, фортифікації, цейхгауз.

Серед десятків маловивчених документів присвячених історії Кам'янця-Подільського є один, який детально описує артилерійське забезпечення, укомплектування гарнізону і стан фортифікацій в останні роки перебування міста під владою Польщі. Назва цього рукопису «Інвентар цейхгаузу Кам'янецького (1789 р.)» (Inwentaryz Sekauzu Kamienieckiego (1789 р.).

В другій половині XVIII ст. Польща мала два великі арсенали, які володіли достатніми засобами, щоб забезпечити польські війська гарматами, амуніцією та допоміжним артилерійським спорядженням. Один з них знаходився у Варшаві, а другий в Кам'янці-Подільському. Те, що вони стали найважливішими цейхгаузами польської держави ілюструє опублікований в 1932 р. Антонієм Гнівкою інвентар кам'янецького цейхгаузу 1789 р., а також виданий Северином Скринським інвентар варшавського цейхгаузу 1784 р. (Hmińko 1932, s. 104-118).

У 1780-х рр. відповідав за артилерійське забезпечення Кам'янця комендант фортеці, полковник артилерії Ян де Вітте. Він доклав чимало зусиль для того щоб відбулося відродження коронної артилерії і кам'янецького арсеналу. Активна діяльність над формуванням артилерійського забезпечення припала на початок правління короля Станіслава Августа Понятовського (Krzyżanowski 1869).

У 1765 р. кам'янецький арсенал зберігав 38% артилерійського парку армії Речі Посполитої і 45% куль та бомб різного калібру. В 1775 р. генерал А. Ф. Брюель детально оглянув Кам'янець. Він описав порядок гарнізонної служби, якого чітко дотримувався суровий комендант Ян де Вітте. Зауважив, що комендантом була поставлена надійна охорона цієї прикордонної фортеці, а солдати добре навчені і дисципліновані. На валах знаходилося 234 гармати.

У цейхгаузі Кам'янця несли службу полковник Ян де Вітте, підполковник Теодор Потоцький, майор Бартоломій Вітте, капітан Юзеф Вітте, поручник Ігнатій Яцковський, штикюнкер Ігнатій Напіорковський, 2 сержанти, 5 капралів, фельдшер, 2 пушкарі. Окрім них працювало ще 35 осіб обслуговуючого персоналу.

Інвентар цейхгаузу Кам'янецького важливий тим, що описує технічний стан фортифікаційних споруд Руської брами. Подано відомості про особливості системи обороноздатності комплексу та його планування, зокрема конструкції перекриття башти, казематної куртини, оборонних галерей мурів, воріт, дверей, бійниць. На відмінно від описів замку, яких збереглося чимало, детальні описи Польської та Руської брам майже не проводилися (Михайлівський 2008, с. 98-116; Мошак 2012, с. 117-125; Пламеницька 1985, с. 68-69; Осетрова 1987, с. 57-59; Крикун 1993, с. 193-262). Важливість цього історичного джерела для вивчення оборонних укріплень Русь-

кої брами розкривається вперше. Текст перекладено українською мовою в сучасній стилістичній інтерпретації. Цитати виділяються лапками, міри довжини подано у сажнях та футах (згідно оригіналу). Для візуальної прив'язки використано план міста 1800 р. (Лл.1-3), який співпадає з описом.

* * *

Inwentaryz Sekauzu Kamienieckiego... (1789 r.)

Зійшовши вниз до Руської брами (Е), біля якої вал перероблено та збільшено. Перед ним [валом] розширено захисний рів. Зовні і всередині оточений деревом та одернований. Розташований він від річки на відповідній відстані.

У зв'язку з тим, що кутова башта майже на пів ліктя у воді нахилена, тепер її стіна підпирає, але якщо б її прийшлося захищати, вона від віддачі гарматних стволів, напевно би завалилася. До цієї стіни почали будувати передукріплення, підмуровуючи вали, адже вода змиває одернування до такого стану, що недавно побудований захист головним комендантом вже зруйновано. В цьому передукріпленні знаходиться в'їзд через водяний рів та міст, а за ним ворота із герсою, бійницями направленими в бік в'їзду до яких прибудована слабка дерев'яна площадка під гармати.

В Казематній куртині бійниці для пушок і ручної стрільби реконструйовані, адже там нікуди діватися диму, який виникає після стрільби з гармат. Тому артилеристи та піхотинці, що знаходяться в приміщенні, не зможуть встояти. Двері старого входу замуровані, а замість нього другий вхід побудований головним комендантом з дверима окутими металевими листами з гаками і петлями. В цих казематах склепіння розійшлося на декілька сантиметрів.

Ідучи далі між скалою і стіною від перших воріт брами до куртини є другі ворота з новозбудованим склепінням на якому знаходиться приміщення для артилеристів накрите черепицею. В цих воротах стулки закриваються і наявна решітка, яка опускається завдяки машинному механізму. Далі, пройшовши дорогою, по ліву руку знаходяться двері до підземної галереї, через які влаштовано прохід в приміщення артилеристів, яке знаходиться над брамою. З права знаходиться давня кордегардія, замість якої необхідно побудувати нову. Від башти, яка знаходиться при куртині, тягнеться стара стіна з бійницями для гармат і ручної зброї в кінці якої під кутом стіна поперечно річці Смотрич. В ній також є гарматні бійниці. До неї примикає навис, типу сараю, для зберігання пушок з тилу прикритий корзинами, які непридатні для стримування ядер ворога і не заважають обстрілювати нападникам стіни. Тому там потрібно збудувати земляне, основне укриття, а вся Руська брама загалом потребує капітального ремонту.

Дана стіна, подібно як і в Польській брамі, через р. Смотрич примикає до скелі. Через вузькість річки і через паводок була повністю зруйнована за одну ніч разом з гарматами.

При Руській брамі в Кам'янець-Подільській фортеці знаходяться кам'яні двоюрусні каземати. На верхньому поверсі дерев'яна підлога пошкоджена, бійниць для важкої зброї 5, для малої 2. На багатьох ділянках є вивали каменю. По праву сторону знаходиться мале відділення для піднімання воріт та невеликі металеві двері. Зліва розташовано приміщення з амбразурами і склепінням, дерев'яними сходами. Інше приміщення, в якому склепіння та стіни примикають до башти, сильно пошкоджене. Одна частина склепіння обвалилася, а інша в тріщинах та обвисла. Тут знаходяться 2 бійниці та прохід на нижній поверх з пошкодженими кам'яними сходами.

На нижньому поверсі каземату знаходиться приміщення з амбразурами. В одному з приміщень кам'яне склепіння потребує ремонту. З правої сторони цього поверху Руська брама закінчується. З однієї сторони приміщення закривається дерев'яними дверима, а з другої металевими. Довжина 10 сажнів і 6 футів, ширина 3 сажні і ½ фута, висота 3 сажні та 6 футів.

Каземат позначений на генеральному плані під літерою «Т», а на окремо збільшеному листі «ХІ».

Наприкінці казематів над річкою Смотрич знаходиться кам'яна, кругла, чотирирусна башта. Нижній її ярус з аварійним склепінням. У відповідних графах до генплану вказано: «Дісталася від польського володіння. Не використовується. У відомстві коменданта».

На цьому поверсі три однакових амбразури, приміщення без підлоги і перекриттів. Над ними гонтовий дах в незадовільному стані. Стіни в багатьох місцях потріскали, а в одному місці від верху

до низу майже повністю поперек розкололися. Довжина 3 сажні, ширина 3 сажні, висота 6 сажнів і 4 фути.

Ще одна башта позначена на генеральному плані листом «VII» під літерою «I», а на збільшеному листі «XI». Між казематом і пороховим погребом розташовані кам'яна брама яка має назву «Руська» і кам'яне склепіння. Напис такий: «Дісталася від польського володіння. У відомстві коменданта». Брама міцна. Вхід закривається дерев'яною решіткою, яка опускається. На верхньому поверсі знаходиться приміщення, яке буде описане при пороховому погребі, що біля цих воріт.

Перед Руською брамою знаходиться кам'яна стіна: «Дісталася від польського володіння. У відомстві коменданта». Як видно на плані під нею ще другі ворота, над якими влаштована на дерев'яних брусках підлога при стіні з гонтовим накриттям, який в незадовільному стані. Вздовж стіни є хід до каземату у вище згадані металеві двері. Прохід обнесений дерев'яною блясиною. Є амбразури. З другої сторони цієї дерев'яної прибудови знаходяться зруйновані двомаршеві сходи. Вся ця прибудова аварійна, довжиною 2 сажні і 5 футів, в ширину 1 сажень і 5 футів, у висоту 2 сажні та 1 фут. При цій же стіні до самої скелі збудована напівкругла чотириярусна башта, яка без підлоги, між'ярусних перекриттів і даху. Стіни її зовсім аварійні і камінь з них до використання не придатний.

Пороховий погріб. Кам'яний погріб при Руській брамі має два приміщення, в яких кам'яні склепіння ще придатні для використання хоча почали втрачати свою міцність. Землі над ними дуже мало, притому, що водовідведення відсутнє. В одному приміщенні знаходиться три амбразури, кладка яких осипається. Мощення підлоги відсутнє. Наступне приміщення з склепінням та амбразурами аварійне. По ліву сторону влаштовані кам'яні сходи в одне з приміщень, яке розташоване над брамою. В ньому дах дерев'яний. Стара піч розколена, вікна без рам. Раніше стіни тут були потиньковані та пофарбовані, а над приміщенням дах з черепиці, який також пошкоджений. Розміри першої камери погребу складають: довжина – 4 сажні і 2 фути, ширина 2 сажні, висота – 1 сажень і 4 фути. Друга камера довжиною 2 сажні і 6 футів, ширина 1 сажень і 2 фути, висота 1 сажень і 3 фути. Кімната довжиною 2 сажні і 1 фут, шириною 2 сажні і 1 фут, висота 1 сажень і 4 футів.

Цей погріб позначений на генеральному плані під літерою «С», а також в додатках до генплану на збільшеному аркуші показано його профіль.

(ЦДВІА РФ. Ф.341. Спр.61. Арк. 17зв.-19зв. Копія НІАЗ «Кам'янець»)

ЛІТЕРАТУРА

- Hmiilko, A. 1932. Inwentarz cekhauzu kamienieckiego z r.1789. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, T.V. s. 104-118.
- Krzyżanowski, S. 1869. *Listy Jana de Witte, generała majora wojsk koronnych, pułkownika artylerii koronnej, komendanta fortecy kamienieckiej z 1777-1779*. Kraków.
- Михайловський, В. 2008. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, Том 18, с. 98-116.
- Мошак, М. 2012. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський, с. 117-125.
- Пламеницька, О. А. 1985. Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. як джерело до вивчення середньовічної забудови міста. *VI Подільська історико-краєзнавча конференція*. Кам'янець-Подільський, с. 68-69.
- Осетрова, Г. О. 1987. Опис Кам'янця-Подільського 1789 р. як джерело вивчення забудови міста. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція*. Кам'янець-Подільський, с. 57-59.
- Крикун, М. Г. 1993. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р.: до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст. *Український археографічний щорічник*. Київ, Т. 2. с. 193-262.

Valentyn Pahor,
PhD, Researcher,
National Historical and
Architectural Reserve "Kamianets"

Anna Kulishova,
Head of the Department of Restoration and
Rehabilitation of Monuments,
National Historical and
Architectural Reserve "Kamianets"

THE INVENTORY OF KAMIANETS ZEUGHHAUS OF 1789 AS A SOURCE FOR STUDYING THE FORTIFICATIONS OF THE RUS'KA GATE

The article reveals the value of the «Inventory of the Kamianets-Podilskyi zeichhaus in 1789 as an important source for studying the features of preservation, planning and use of defensive structures of the Rus'ka Gate with towers and fortifications. Information on the features of the defense system of the complex: casemate curtain, defensive galleries of walls, moat, towers, loopholes, gates, doors.

Keywords: architecture, springs, Kamianets-Podilskyi, monument, Rus'ka Gate, fortifications, teichhaus.

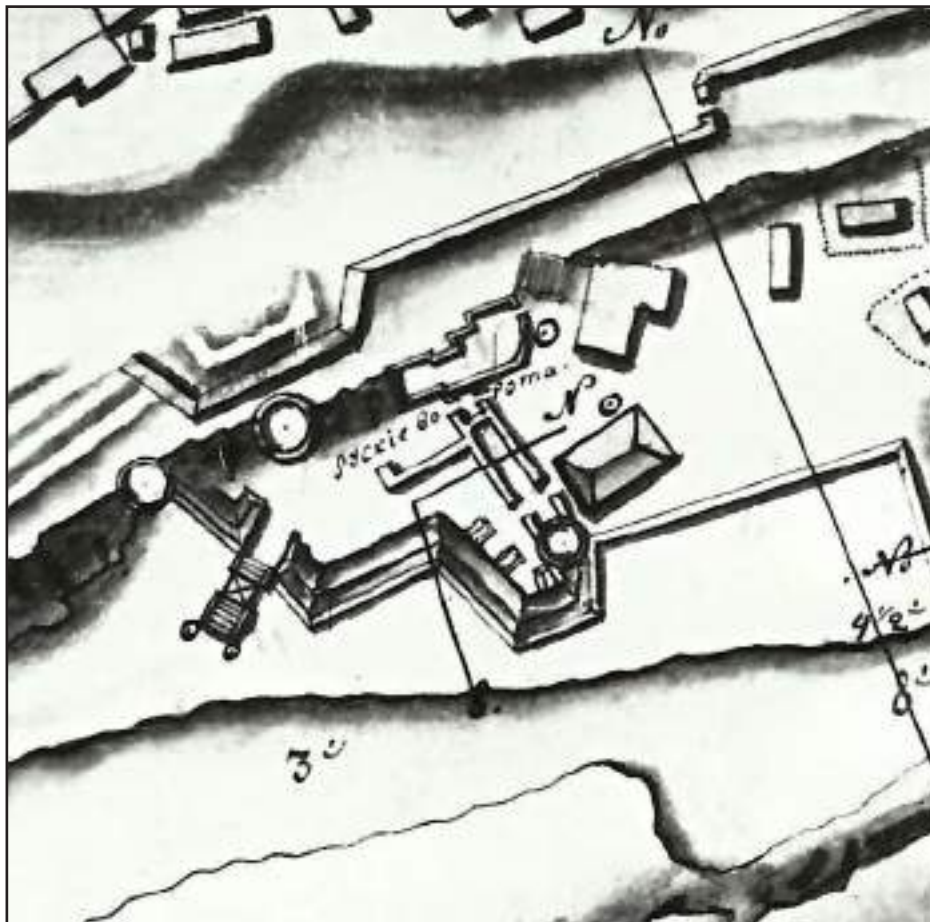

Рис. 1. Руська брама (фрагмент плану міста 1800 р.)

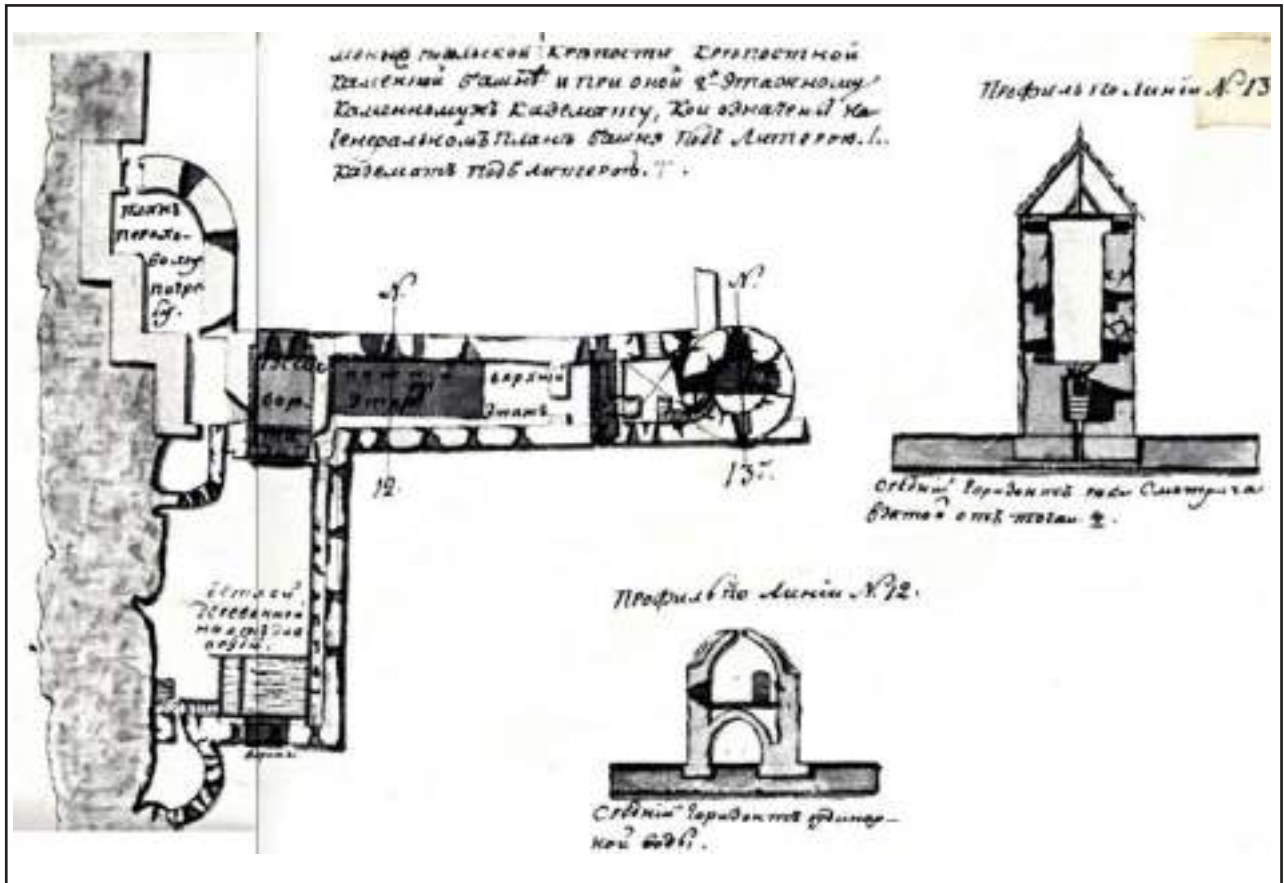

Рис. 2. Кресленик споруд Руської брами на додатках до плану Кам'яця 1800 р.

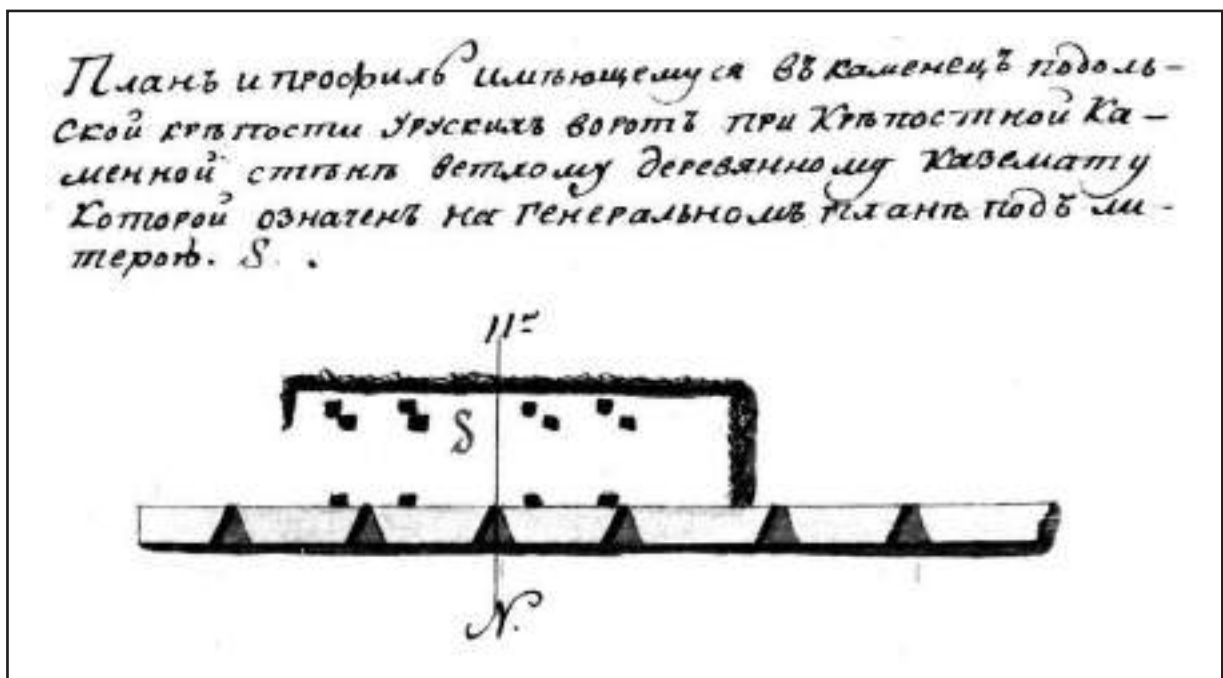

Рис. 3. Кресленик кам'яної стіни при Руській брамі (1800 р.)

Еволюція фортифікації ХІХ-ХХ ст.

УДК 94(477.86-21Галич)«1854/1914»

Максим Ющенко,
ГО «КИУР»ПЕРЕДМОСТОВЕ УКРІПЛЕННЯ ГАЛИЧ 1854–1914 рр.
(BRÜCKENKOPF HALICZ)

Стаття присвячена укріпленням, побудованим біля м. Галич в період перебування Галичини в складі Австро-Угорщини під назвою «Королівство Галичина і Лодомерія». Розглянуто історію появи перших австрійських укріплень біля міста в 1854 році та поступовий розвиток до 1914 року включно. Описано стан укріплень та, розглянуто їх роль в бойових діях періоду Першої світової війни, Українсько-польської та наступних війн, а також їх долю в повоєнні роки. Стаття продовжує цикл публікацій автора про австрійські укріплення Галичини.

Ключові слова: Галичина, маневровий простір, Східна війна, Дністровський сектор Галицької лінії укріплень, передмостове укріплення Галич, гарнізон, тет-де-пон, редут, батарея, опорний пункт, польові позиції, Балканська криза, Перша світова війна, Українсько-польська війна, Радянсько-польська війна.

Постановка проблеми. Австрійські фортифікаційні споруди ХІХ - початку ХХ століття та часів Першої Світової війни, яких на території України було збудовано чимало, до наших часів збереглися лише частково. Основу системи Галицької лінії укріплень утворювали передмостові укріплення, призначені для захисту переправ через р. Дністер. Фактичне їх створення розпочалося в роки Східної війни 1853-1856 рр., деякі з них отримали подальший розвиток наприкінці ХІХ століття та напередодні Першої світової війни. Всі ці укріплення були в більшому чи меншому ступені задіяні в боях Першої світової війни 1914-1918 рр., Українсько-польської 1918-1919 рр., Радянсько-польської війни 1919-1920 рр. та в боях Другої світової війни 1941-1945 рр. В цих боях укріплення зазнали часткової руйнації, але найбільші втрати вони понесли в роки активного господарського освоєння земель в другій половині ХХ століття. До наших днів залишилася відносно мала частина з великої кількості фортифікаційних споруд. Зокрема, ця проблема чи не найбільше торкнулася комплексу передмостових укріплень м. Галича, які фактично повністю зникли протягом другої половини ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В сучасних публікаціях добре представлені описи лише середньовічного замку в м. Галич (Федунків 2013; Федунків 2020). Австрійські передмостові укріплення біля м. Галич детально описувалися в спеціальній літературі лише в кінці ХІХ - на початку ХХ століття (секретні на той час описи російської розвідки та обмежено доступні військово-географічні описи Галичини) (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, дело 3902; Военно-географическое описание Галиции 1904, с. 12-13, 61-63). Короткий опис укріплень у відкритих джерелах був зроблений перед Першою світовою війною у 7 томі «Военная энциклопедия» видавництва Ситіна, але стаття про укріплення Галича містила частково недостовірну інформацію (Военная энциклопедия 1912, с.154-155). У виданні «Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание», виданій у 1915 році під грифом «Не подлежит оглашению», подавалися вкрай лаконічно старі відомості про укріплення Галича, без згадки про укріплення побудови 1913-1914 років, попри той факт, що Галич майже рік знаходився в руках росіян (Австро-Венгрия 1915, с. 128-129). В брошурі військового інженера Моїсеєва «Австрийская заблаговременно укрепленная позиция под г. Галич», виданій в 1917 році, старі укріплення лише згадувалися, сам же опис був присвячений новим укріпленням, побудованим в 1916-1917 роках. Найбільш повні публічні дані були опубліковані в 1933 році в польській «Encyklopedia wojskowa» (Encyklopedia wojskowa 1933, s. 265-267). Наскільки відомо автору, це були єдині публікації, де описувалися австрійські укріплення Галича, хоча і без

серйозної деталізації. В інших публікаціях передмостове укріплення лише згадувалося в контексті опису бойових дій. За останні декілька років ці укріплення також лише згадувалися в публікаціях (в тому числі автора) в контексті переліку решти укріплених австрійцями пунктів на території Галичини.

Мета статті. Метою статті є введення в науковий обіг досі маловідомої архівної інформації про австрійські передмостові укріплення в м. Галич (нім. *brückenkopf*). Подається не тільки хронологія будівництва, але і опис комплексу укріплень та типів фортифікаційних споруд, що були зведені біля м. Галич. Інформація подається на підставі даних російської розвідки, зіставлених з іншими історичними джерелами, а також сучасними даними супутникової зйомки.

Виклад основного матеріалу. В 1772 році, коли територія Галичини перейшла під владу Австрійської імперії та отримала назву «Королівство Галичина та Лодомерія», в м. Галич придатних до оборони укріплень не було. Замок, що височів на горі над містом та переправою, був поруйнований та закинутий, залишки мурів та веж розбиралися на будівельні матеріали. В 90-х роках XVIII століття австрійськими інженерами було описано стан замку та створено його план, вочевидь з метою оцінити його оборонний потенціал (Федунків 2020, с. 193, 199). Але помітних реконструкцій не відбулося. В період «Наполеонівських війн», коли австрійці воювали в Галичині з поляками та росіянами під час кампанії 1809 року, бойові дії оминули м. Галич. В наступні роки нові укріплення в Галичині австрійською владою також не будувалися, як з політичних (дружні стосунки з Російською імперією) та економічних причин, так і внаслідок негативної оцінки фельдмаршалом Радецьким стратегічного положення та природних перешкод краю, зробленої ним в 1828 році (Дедик 2013, с. 21-23).

Але вже в 1830-1831 роках в сусідньому з Галичиною Царстві Польському, що належало Росії, відбулося велике повстання, яке примусило переглянути питання фортифікаційного забезпечення території Галичини. Так, в 1835 році були розроблені проекти побудови «укріплених таборів» та «передмостових укріплень» біля м. Стрий та с. Розвадів на р. Дністер, але вони не були реалізовані (*Österreichisches Staatsarchiv, 117 Umgebung von Mikolajow mit dem festen Lager bei Rozwadow, 1835*). Серія повстань 1846-1849 рр. змусили австрійську владу побудувати Цитаделі в Кракові (1846-1850 рр.) та Львові (1850-1855 рр.). Також змінилися й погляди на Галичину, як імовірний район бойових дій. «Центральна фортифікаційна комісія» генерал-квартирмейстера барона Гесса, яка в 1850 році оглянула територію провінції, визначила Галичину як «маневровий простір» для дій армії, яка захищатиме як сам край, так і шляхи в Угорщину та власне Австрію. Для забезпечення цього «маневрового простору», насамперед прикриття переправ на головних річках краю та захисту підходів до Карпат, було вирішено посилити фортецю в Кракові на р. Вісла в Західній Галичині, побудувати фортецю Перемишль на р. Сан на межі Західної та Східної Галичини, побудувати фортецю Заліщики на р. Дністер біля кордону Східної Галичини, Буковини та Поділля, а також укріпити столицю провінції Львів для перетворення її в «укріплений табір». Карпатські хребти відігравали роль природного рубежу в тилу цих фортець (*Von Steinitz 1937/2007, s. 9; Піняжко 2008, с. 33-42; Дедик 2013, с. 25-27*).

В 1853 році розпочалася Східна війна між Російською та Османською імперіями. Австрійська імперія тримала нейтралітет, але провела мобілізацію армії і тримала війська в Галичині. Саме в цей період починається масоване будівництво укріплень в багатьох пунктах, але не передбачене довоєнним проектом капітальне, а поспішне, засобами тимчасової земляної фортифікації. В Перемишлі, Львові, Розвадові, Мартинові та Заліщиках будувалися редути та люнети з дерев'яними бліндажами. Так вперше оформився оборонний рубіж в Галичині, зокрема і по р. Дністер. Біля м. Галич, де була лише поромна переправа, в 1854-1855 роках побудували три артилерійські батареї на правому березі Дністра. Точної інформації про розташування всіх батарей поки що нема, відомо що перша (західна) розташовувалась на північній околиці присілку Залуква, поблизу караїмського цвинтаря, на крутому березі р. Дністер в 1100 м на захід від поромної переправи (*Second military survey 1861-64*). Друга батарея імовірно була розташована на північному краї оборонної стіни старого замку (реданний виступ), в 500 м південніше поромної переправи. Третя батарея імовірно знаходилась на березі р. Дністер біля східної околиці м. Галич, в 1 км східніше переправи. Гармати батарей могли тримати переправу та підходи до неї по лівому березі під перехресним вогнем. Будівельні роботи на батареях розпочалися в 1854 році і зупинилися восени 1855 року, вела їх група саперів та 300 піхотинців під командуванням оберлейтенета Ейхінгера (*oberlieutenant Eichinger*) (Дедик 2013, с. 33, *Brinner 1881, с.476*). При цьому додаткову мостову переправу почали

споруджувати влітку 1854 року не біля м. Галич, а біля с. Нижнів в 30 км нижче по течії р. Дністер. Командував будівництвом обер-лейтенант Леонгард (oberlieutenant Leonhardt) (Brinner 1881, с. 480, 496, 499).

В наступні 40 років ніяких фортифікаційних робіт біля м. Галич не відбувалося попри те, що лінії р. Дністер в планах австрійських військових і надалі надавалося значення стратегічно важливого рубежу. Відомо про розробку в 1868 році проектів побудови передмостових укріплень в кількох пунктах на р. Дністер – Нижнів, Маріямпіль, Єзупіль, Галич, Сивка, які не були реалізовані. Також подібні проекти розроблялися і в 70-80-х роках ХІХ століття (відомо про такі щодо с. Розвадів), але жоден з них не був втілений. (Österreichisches Staatsarchiv, AT-OeStA/KA KPS LB K VII h, 92 Halicz, Brückenkopf, 1868/ 97 Jezupol, Brückenkopf, 1868/ 116 Mariampol, Brückenkopf, 1868/ 122 Nizniow, Brückenkopf, 1868/ 131 Siwka. Brückenkopf, 1868).

Поява та розвиток в другій половині ХІХ століття в Галичині залізних доріг, величезне значення яких для військової стратегії показали війни 1860-1870-х років, помітно підвищила стратегічну важливість Дністровського рубежу. В результаті, в першій половині 1890-х років австрійське військо командування нарешті приймає план розбудови системи передмостових укріплень (нім. brückenkopfes), які мали прикривати всі існуючі на р. Дністер мостові шосейні та залізничні переправи. Однією з таких переправ було визначено і шосейний міст в м. Галич. Вдруге після Східної війни оформлюється Галицька лінія укріплень і її Дністровський сектор.

За даними російської розвідки, будівництво укріплень біля м. Галич розпочалося в серпні 1895 року силами 4-х рот 11-го піонерного батальйону з м. Перемишль та 200 вільнонайманих робітників. Основний обсяг робіт було виконано до грудня 1895 року, будівництво ще трьох укріплень мало закінчитися навесні 1896 року. В російському державному військово-історичному архіві (РГВИА) збереглося декілька описів укріплень, створених на підставі агентурних донесень, починаючи з кінця 1895 року і до 1914 року включно. Перший звіт представляв собою опис двох нещодавно побудованих «фортів», які розвідник бачив особисто, але в деяких подробицях він плутався (особливо по «форту №2»), що змусило офіцера – укладача опису, зазначити наступне: «Покази свої він давав дуже невпевнено, з огляду на це особливої віри надавати їм не варто» (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000082).

Звіти за наступні роки описували вже весь комплекс укріплень, в тому числі подавалися картосхеми розташування укріплень, плани і профілі окремих батарей та піхотних редутів. Так, опис укріплень, створений в квітні 1896 року, подавав відомості не лише про кількість укріплень та їх розташування, але і про м. Галич, р. Дністер біля міста та оточуючу район укріплень територію, шляхи та телеграф. Також подавалися дані про можливу кількість гарнізону та артилерійських гармат в укріпленнях. Картосхема з цього звіту показує 29 укріплень (16 піхотних редутів, 12 артилерійських батарей, 1 піхотно-артилерійське укріплення) (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000097-00000107).

Додатковий звіт, датований вереснем 1897 року, в описі та на доданій картосхемі укріплень показує лише 9 піхотних редутів та 4 артилерійські батареї. Але в тексті прямо вказано, що описано та позначено лише ті укріплення, які розвідник бачив особисто, а відвідав він не всі ділянки місцевості, де показано укріплення на картосхемі 1896 року. Окремо зазначено, що розвідник був на місці укріплення №27 (біля руїн замку) і його не бачив (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000089-00000096).

В 1898–1900 роках російська розвідка продовжувала отримувати інформацію про подальше активне будівництво нових укріплень біля м. Галич, причому мова вже йшла про створення нового, зовнішнього пасу укріплень з «фортами», та загалом про перетворення Галича в «...укріплений табір сучасного типу». Але оскільки інформація надходила з різних джерел, то в 1900 році були отримані і протилежні відомості – насправді ніякого будівництва нових укріплень не відбувалося, існують лише укріплення, побудовані в 1895-1896 рр. Оскільки нова інформація суперечила попередній, російською розвідкою було проведено ретельну перевірку реального стану справ на укріпленнях біля м. Галич, яка підтвердила факт надання недостовірної інформації про нове будівництво після 1896 року. Очевидно, що неправдиві дані про нові укріплення російській розвідці надавав або недобросовісний агент, або він був розкритий австрійською контррозвідкою, яка скористалася можливістю заплутати росіян дезінформацією.

Результати перевірки були перетворені в новий опис, складений полковником Генерального штабу Хрестіані, який описав передмостове укріплення біля м. Галич станом на 20 трав-

ня 1902 року (за старим стилем). При цьому в описі і на картосхемі (див. карта 1) фігурують також укріплення та спостережні пункти, які мали бути зведені лише по мобілізації, а також вказано обсяги робіт під час приведення передмостового укріплення в повну бойову готовність. Також використано наскрізну нумерацію для споруд, як побудованих, так і запланованих по мобілізації. Це означає, що російська агентура змогла ознайомитися з австрійською документацією та мобілізаційним планом для укріплень Галича (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000108-00000114).

Укріплення біля Галича російський Генеральний штаб класифікував як «подвійний тет-де-понт», тобто передмостові укріплення розташовувалися на обох берегах річки і захищали переправу з усіх сторін. Терміни «передмостове укріплення», «tete-de-pont» та «brückenkopf» є синонімами, хоча буквальный переклад французького та німецького варіантів (голова мосту) відрізняється від російського. Призначення укріплень було визначено так: «Забезпечення переправи через Дністер від атаки її засобами польової армії». Розташування укріплень було нерівномірне, чотирма розділеними секторами, що було зумовлене специфікою місцевості. Чітко виділяються північний, східний, південний та західний сектори укріплень. Північний та східний розташовані на північному, лівому березі р. Дністер, на пласкій та місцями заболоченій місцевості, порізаний старицями Дністра та руслами його приток Гнила липа та Бебелка. Висота місцевості становила 220-230 м над рівнем моря, рівень р. Дністер проходив на рівні 215 м. Південний сектор укріплень займав високі горби (висоти 296, 291 та 270 м на австрійській карті), західний займав висоти 291 та 280 м.

Північний сектор укріплень охоплював ділянку місцевості від р. Дністер до р. Гнила липа, перекриваючи підходи до станції Галич з північного заходу та півночі, перерізаючи залізницю Львів-Станіслав, її відгалуження Галич-Підвисоке, та шосе Бурштин-Галич. Відстань до мосту через р. Дністер становила від 1,6 до 2 км. В склад сектору входили укріплення №№5, 6, та групи №7, разом 4 піхотні редути та 2 артилерійські батареї. Редут №5 (тут і надалі використано нумерацію укріплень, подану на картосхемі Генерального штабу з опису 1902 року) розташовувався північніше хутору Верби, на березі стариці р. Дністер, контролюючи вогнем прохід по заплавах луках. Редут №6 розташовувався на березі тої ж стариці, майже примикаючи до узбіччя шосе, блокуючи прохід по ньому та по луках південніше шосе. Група укріплень №7 складалася з двох піхотних редутих та двох артилерійських батарей. Піхотний редут №7а розташовувався між двома гілками залізниці, контролюючи їх насипи та підходи по заболочених луках між залізницями. Батареї №7с та №7d на 4 гармати кожна, розташовувалися східніше насипу залізниці на Підвисоке, починаючись відразу за ним. Фактично, це була одна велика батарея з двох частин, дещо розвернутих одна відносно другої, для охоплення ширшого сектору ведення стрільби. Редут №7b розташовувався неподалік правого флангу батареї №7d і прикривав підходи до неї та до станції з півночі, по заболочених луках заплави р. Гнила липа. Це був найбільший піхотний редут серед решти укріплень, розрахований на $\frac{3}{4}$ піхотної роти, а не $\frac{1}{2}$ як решта. Між укріпленнями та станцією розташовувались будинки поселення Лука. Східну групу від північної відділяла заболочена заплава р. Гнила липа, через яку між укріпленнями був проміжок в 1300 м.

Східний сектор укріплень утворювали групи №№8, 9, 10 та 11 в складі 6 піхотних редутих та 4 артилерійських батарей. Сектор охоплював місцевість між рр. Гнила липа, Бебелка та Дністер. Відстань до мосту через р. Дністер становила від 2 до 3 км. Редут №8а та батарея №8b на 4 гармати розташовувалися на північній околиці села Хоростків на східному березі р. Гнила липа, прикривали підходи луками та полями з півночі. Піхотні редути №9а та 9b прикривали з флангів батарею №9с на 6 гармат, розташовуючись на північній околиці с. Хоростків та с. Тустань. Разом вони контролювали підходи з півночі та північного сходу. Між редутами №9b та редутами №10а проходила дорога в с. Медуха. Піхотні редути №10а та 10b прикривали з флангів батарею №10с на 6 гармат, розташовуючись між с. Тустань та с. Семиківці. Контролювали підходи зі сходу, від с. Межигірці та долини р. Бебелка. Батарея №11b на 4 гармати розташовувалась на західній околиці с. Семиківці, в тил від редуту №10b. Редут №11а розташовувався на заплавному луці між залізничним насипом та старицею р. Дністер, прикриваючи підходи луками вздовж залізниці з південно-східного напрямку.

По мобілізації було передбачене зведення чотирьох піхотних редутих безпосередньо вздовж північного берегу р. Дністер, які мали прикривати собою міст. Редут №1 мав бути розташований на краю заплавного луку, прикриваючи підходи до мосту вздовж берега. Редут №2 мав бути побудований безпосередньо біля дороги, що вела до мосту. Редут №3 мав бути побудований на краю

присілку Заріччя, а редут №4 ще далі на березі р. Дністер, прикриваючи підходи до мосту між залізницею та берегом.

Південний сектор укріплень розташовувався на висотах між рр. Дністер та Луквиця, фронт його був звернутий на південь. В долині ручая перед висотами були розкидані будинки присілку Лазарівка, по схилах висот розташовувався присілок Губін. Відстань до мосту через р. Дністер становила від 1,2 до 2,8 км. В склад сектору входили укріплення №№12, 13, та групи 14, 15, 16 та 17, в складі 7 піхотних редутів (3 мали бути зведені по мобілізації) та 3 артилерійських батарей. По мобілізації також мали бути споруджені 2 спостережні пункти. Редут №12 розташовувався на південному схилі висоти 270, прикриваючи підходи з півдня та південного заходу. Під його прикриттям була батарея №13 на 4 гармати, розташована на північному схилі висоти. Ця батарея була звернута фронтом на схід, її гармати мали обстрілювати через р. Дністер залізницю та дорогу в Мар'ямпіль, а також поля та висоти за залізницею. Батарея №14b на 2 гармати була розташована на гребні між висотами 270 та 296, напрямком вогню з нею був звернутий на південь-південний захід. Біля цієї батареї по мобілізації мав бути зведений спостережний пункт. З фронту її мали прикривати два піхотні редути, передбачені по мобілізації - №№14a та 15a. На південному схилі висоти 296 було розташовано батарею №16b на 8 гармат, з напрямком стрільби на південь, вздовж шосе на Станіслав (сучасний Івано-Франківськ). З фронту цю батарею мали прикривати редут №15b, побудований на південній околиці присілку Губін, та передбачений по мобілізації редут №16a біля вулиці присілку. Шосе контролював своїм вогнем редут №17a, а підходи з боку долини р. Луквиця прикривав редут №17b, розташовані на висоті 291. Обидва вони були звернуті фронтом на південь. Ще один спостережний пункт мав бути зведений на руїнах замку, звідки повністю проглядалися переправа, північний та східний сектори укріплень.

Західний сектор розташовувався за присілком Залуква, на зайнятих полями схилах висот 291 та 280, між рр. Луква, Ломниця та Дністер. Відстань до мосту через р. Дністер становила від 2 до 3,6 км. До складу сектору входили укріплення №№18, 21, групи 19 та 20, в складі 6 піхотних редутів (4 мали зводитися по мобілізації), 2 артилерійських батарей та одного спостережного пункту. Піхотний редут №18 мав бути зведений по мобілізації на західній околиці Залукви, біля роздоріжжя польових доріг. Редуті №№19a та 19b мали бути побудовані на узвишсях над дорогою, що вела на переправу через р. Ломниця та далі на захід. Також над цією дорогою мав бути зведений і редут №20a. Висоту 291 займали побудовані редуті №№20b та 20c, між якими розташовувалась артилерійська батарея №20d на 4 гармати. Редуті прикривали батарею з обох флангів, та тримали під обстрілом дорогу, міст через Ломницю та підходи по полях з півдня та від р. Ломниця. В тилу цієї позиції був монастир «святого Станіслава» з оточуючою його житловою забудовою, які могли бути використані як додаткова позиція для оборони. Вочевидь на монастирському костелі по мобілізації мав бути розташований спостережний пункт. На виступі висоти 280, розташованому над місцем впадіння р. Ломниця в Дністер, було розташовано артилерійську батарею №21 на 4 гармати. Вона була звернута фронтом на північ та тримала під обстрілом підходи до північного сектору укріплень.

При приведенні укріплень в повну бойову готовність по мобілізації, зводились передбачені проектом піхотні редуті, вказані вище в тексті. Також додатково зводилось два мости, таким чином через Дністер мало бути три переправи. Крім вказаних мобілізаційних редутів №№1-4, які прикривали б ці переправи з півночі, на південному березі біля кожної переправи також передбачалося зведення піхотного укріплення. Але на схемі вони не вказані і номерів не отримали. Ділянки лісу, окремі дерева, чагарники, сараї та частина житлової забудови, що затуляли сектори обстрілу, по мобілізації вирубалися та зносилися. Будівля станції Галич приводилась до оборони (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000108-00000114).

Таким чином, передмостові укріплення Галича склалися з 27 укріплень (16 піхотних редутів та 11 артилерійських батарей), збудованих в 1895-1896 рр. Піхотна залога для зайняття укріплень оцінювалася у 8 $\frac{1}{4}$ роти (округлено 2 200 вояків), для озброєння 11 артилерійських батарей призначалося 50 гармат (8 12-см гармат зразка 1880 року, 42 9-см гармати зразка 1875 року) з відповідною кількістю обслуги (400-500 чоловік) (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000110-00000113). За іншими даними, для озброєння батарей передбачалося 53 гармати тих же калібрів, (9-см на 3 одиниці більше) (РГВИА, фонд №2067, дело 3902, с. 00000185-00000186). Також було збудовано артилерійське депо біля Станіславського шосе неподалік батареї №16b, в якому зберігалися гармати, снаряди та 2 100 000 набоїв до гвинтівок. Інженерне депо знаходилось неподалік станції Галич, в ньому

зберігалися будівельні матеріали, необхідні для приведення укріплень в бойову готовність при оголошенні мобілізації, колючий дріт та інструменти (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000113-00000114).

З передбаченими по мобілізації сумарна кількість укріплень мала скласти 41 (38 номерних редутив та батарей, 3 редути без номерів) та 3 спостережні пункти. Додатково між редутами, за потреби та можливості зводилися піхотні стрілецькі окопи та батареї для польової артилерії (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000108-00000114).

Споруди відносились до типових проектів, передбачених фортифікаційними настановами 1880-1890 років. Піхотні редути типу «Infanterie schanz» мали форму трапеції з заокругленими сти-ками фасів та фланків (майже еліпс). Розміри зазвичай вписувалися в параметри 80 на 50 метрів. Рів глибиною 2 м та шириною до 3 м, повністю оточував редут. Вал висотою до 2,5 м, мав солідну товщину на напольних фасах (до 5 м), потоншуючись на тільних фасах. Біля входу в редут влаштовувався виступ-бастея, для фланкування рову та обстрілу підходів з тилу. В середині редуту облаштувалася надійно захищена потужним траверсом від артобстрілу бліндована казарма для залого (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000093, 00000100-00000102).

Артилерійські батареї загалом відповідали типовому проекту – товстий прямий бруствер з ровом перед ним, за бруствером на насипних або заглиблених платформах розташовувались гармати. Були побудовані в двох варіантах – з поперечними траверсами, що розділяли гармати, та без них (РГВИА, фонд №2067, дело 3688, с. 00000089-00000090, 00000102-00000103).

Загальним недоліком укріплень біля Галича було те, що північний та східний сектори були розташовані в низині заплави р. Дністер і повністю проглядалися з висот біля сіл Більшівці, Медуха та Межигірці. Ці висоти перевищували район укріплень на 100-130 м, від мосту через р. Дністер в Галичі їх відділяло 5 км, що дозволяло обстрілювати артилерійським вогнем згори всі укріплення. Зайняти ж ці висоти смугою укріплень в 1895 році було неможливо через надто великий периметр оборони та необхідну для цього кількість укріплень. Південний та західний сектори укріплень були позбавлені цього недоліку, але дуже зручними їх рубежі оборони теж назвати не можна.

Оскільки залізничний міст через р. Дністер був в 8,5 км від Галича, він не був прикритий укріпленнями. Наприкінці XIX та на початку XX століття біля Нижніва, Єзуполя, Жидачівка, Розвадова та Коноюшки-Семенівської (сучасне с. Хлопчиці на притоці Дністра р. Стрвях), біля м. Стрий а також в Західній Галичині біля більшості залізничних мостів будуються по 1-2 оборонні блокгаузи, розраховані на 25-30 вояків кожен. Подібні блокгаузи будуються також біля тунелів залізних доріг в Карпатах. Біля Єзупольського мосту побудували два оборонні блокгаузи (Военно-географическое описание Галиции 1904, с. 41; Suchoń 2019, s.104).

Восени 1912 року через Балканську кризу та загрозу початку війни з Росією, в Галичі було сформовано гарнізон в складі 3 артилерійських рот, кадру трьох батальйонів ландштурму, кількох допоміжних підрозділів а також утворено фортечний лазарет на 500 місць (РГВИА, фонд №2067, дело 3902, с. 00000185). Новий етап посилення укріплень біля Галича відбувся в 1913-1914 роках. На лівому (північному) березі р. Дністер в 3-6 км перед лінією укріплень 1890-х років, будують 3 нові опорні пункти типу «Stutzpunkt», розрахованих на розташування в них залого в 1/2 чи 1 роту піхоти (125-256 вояків). Опорні пункти мали цегляно-бетонні укриття та спостережні пункти, але захисні товщі цих споруд могли протидіяти снарядам лише польовій артилерії і давали захист гарнізонам лише від куль, шрапнелі та осколків снарядів. Достовірної інформації, чи були передбачені в цих опорних пунктах позиції для гармат, нема, але в одному джерелі вказано, що позиції гармат були (Pawlik 1932, s. 64). Наприклад, в побудованих в той же час опорних пунктах довкола Львову позиції для гармат були, а біля Миколаєва – ні (Malachowicz 1988, s. 243-253; М.В. 2009, с. 50-55; Волков 2012, с. 190-197; Ющенко 2014, с. 53-55).

Опорні пункти займали три висоти та називалися по місцевих назвах цих горбів. На висоті 326 м між селами Більшівці та Медуха було побудовано опорний пункт «Винна гора» на однойменній горі. Він прикривав підходи до північного сектору старих укріплень з півночі. На висоті 352 м біля села Медуха було побудовано опорний пункт «Лиса гора», який прикривав підходи полями з північного сходу до східного сектору старих укріплень. На висоті 356 м біля с. Водники було побудовано опорний пункт «Гора Магса», який прикривав підходи до укріплень Галича зі сходу, одночасно прикриваючи з півночі залізничний міст біля Єзуполя. Опорні пункти були розділені великими дистанціями (4,4 км між Винною горою та Лисою горою, 6,7 км між Лисою горою та горою Магса), візуально контакт мали лише опорні пункти на Винній та Лисій горі. Вогневого контакту між со-

бою ці укріплення не мали, а дистанції від старих батарей біля Галича були такі, що проводити ефективний артобстріл підходів до опорних пунктів по цілевказуванню з них, було практично неможливо. Фактично, це були великі дозорні пости, здатні лише затримати просування ворога та на кілька годин відстрочити його вихід на тактично зручні висоти перед пасом укріплень Галича. Таким чином, напередодні початку війни в 1914 році передмові укріплення Галича представляли собою комплекс земляних споруд побудови 1895-1896 рр. та опорних пунктів нового типу, побудованих в 1913-1914 рр. (див. карта 2) (Encyklopedja wojskowa 1933, s. 265-267; Österreichisches Staatsarchiv, OeStA_KA MBeh GGI Nr. 630 res, s. 26).

В роки Першої світової війни передмові укріплення Галича були задіяні в бойових діях чи не найбільше за будь-який з інших укріплених пунктів на р. Дністер. Але роль, яку відіграли укріплення, була вочевидь меншою, ніж очікувалося. В перших битвах в другій половині серпня 1914 року на р. Золота липа та Гнила липа передмові укріплення Галича прикривали важливу переправу на стику австрійських армій, забезпечуючи оперування військ на обох берегах р. Дністер. Старі редути та батареї були приведені в бойовий стан, але через зміни в принципах побудови укріплень, замість передбачених проектом 1895 року редутів, що будуються по мобілізації, були збудовані скоріш за все простіші піхотні позиції. Гарнізон передмові укріплень Галича складався з 2 ½ батальйонів піхоти, 2 рот охорони мостів, 3 рот саперів, 2 рот фортечної артилерії та 9 батарей 9см гармат (всього 44 гармати), а також польових військ, що надавалися для посилення гарнізону. (Pawlik 1932, s. 63). Але програш австрійців в серії боїв призвів до їх відступу до Львова, внаслідок чого лінія фронту розтягнулася вздовж р. Дністер, передмові укріплення на якій продовжували утримувати австрійці. Перекидання в Прикарпаття резервів, знятих з сербського фронту (2 армія), йшло повільно і згрупувати достатньо потужне угруповання військ для удару від Дністра на північ у фланг та тили російських військ, які вже підходили до Львова, не встигали. Проти Галича мав діяти XXIV-й корпус 8-ї російської армії, який просувався вздовж Дністра, забезпечуючи прикриття його від імовірних спроб австрійців переправитися і нанести удар в тил 8 армії. Галич та район біля нього прикривався двома австрійськими дивізіями – 38 піхотною гонведою і 43 піхотною ландверу. Безпосередньо укріплення Галича були зайняті 6 батальйонами 12 маршевої бригади. Але вже 28 серпня вони були майже повністю виведені з укріплень, залишивши їх під обороною місцевої нечисельної залози та підрозділів 103 бригади ландштурму, перекинутими зі Станіслава. Також в ці дні до Галича стягують 38 та 43 дивізії, з метою зібрати «комбінований корпус» для наступу на фланг росіян на північ (Белой 1929, с. 161-198; Pawlik 1932, s. 256-272). Лише один раз силами цих двох дивізій від Галича 28-31 серпня було проведено невдалий наступ на фланг 8-ї армії росіян (VIII корпус) в ході битви на р. Гнила Липа (Цихович 1922, с. 166, 168; Зайончковський 1938, с. 161, 162; Pawlik 1932, s.276, 293). Після цього «комбінований корпус», який відступив в Галич, виводять на захід, залишаючи в укріпленнях 103 бригаду ландштурму (Белой 1929, с. 200; Pawlik 1932, s.307). В цей же час з боку м. Хотин в Буковину вторгся «Дністровський загін» росіян, що невеликими силами піхоти і кавалерії (склад загону постійно змінювався) діяв в смузі від Дністра до Карпат. Цей загін швидко увійшов на Буковину, але хоча і був спочатку відбитий, потім просунувся далі в Прикарпаття і постійно тиснув у фланг австро-угорських військ, створюючи загрозу тилам та шляхам сполучень, що вели через Карпати (Цихович 1922, с. 162, 168, 169, 177, 210). Внаслідок такої невдалої ситуації, як розгром в битві на рр. Золота та Гнила липа і величезного розтягнення фронту, австрійці з метою уникнення оточення своїх військ в Прикарпатті та для згрупування їх між Львовом (залишений в ніч на 3 вересня) та Перемишлем, почали послідовно залишати передмові укріплення (знищуючи мости), виводячи розташовані на їх укріпленнях війська на захід, як тільки до цих пунктів виходили підрозділи російської армії. Укріплення Східної Галичини по р. Дністер були залишені австрійськими військами без бою. Навіть тет-де-пони в Галичі та Миколаєві, які росіяни вважали сильно укріпленими, були залишені практично без бою. Хоча росіяни в обох випадках, вийшовши до зовнішніх пасів укріплень, не атакували з ходу, а зупинялися до наступного ранку, щоб підтягнути важку польову артилерію. Але в обох випадках на ранок виявлялося, що австро-угорці вночі залишили укріплення і перейшли за р. Дністер, підірвавши мости. Галич австрійські війська залишили в ніч на 2 вересня, Миколаїв – 6-го (Белой 1929, с. 208; Цихович, с. 180, 193, Pawlik 1932, s. 317). За іншими даними, укріплення №5, групи №7 та №8 піддавалися 3-денному артобстрілу, але утримувалися австрійськими гарнізонами, які прикривали відступ решти військ через міст на південь до початку штурму цих укріплень росіянами (Encyklopedja wojskowa 1933, s. 267).

Навесні та влітку 1915-го року в ході спільного наступу австро-угорських та німецьких військ, територія Галичини поступово звільнялася від росіян. Причому в Буковині австрійці вперше вийшли до Дністра ще наприкінці березня, роблячи спроби переправитися та загрожуючи тилам російській армії, що діяли в Карпатах та під Перемишлем (Незнамов 1922, с. 7-8). Але російська армія відступала з боями, затримуючись на кожній зручній для оборони позиції, в тому числі використовуючи і колишні австрійські передмові укріплення. Ще з зими 1914/1915 років росіяни почали готувати тиллові смуги оборони на випадок повернення фронту на територію Галичини, в які включалися також укріплення Львову та передмові укріплення на р. Дністер. Біля Галича планувалося насамперед посилити старі австрійські укріплення на південному березі р. Дністер (південний та західний сектори), побудувавши додаткові піхотні позиції в проміжку між австрійськими редурами та батареями, а також перед ними. Плани ці датовані березнем 1915 року, наскільки їх встигли реалізувати – невідомо (РГВИА, фонд №2067, опись №1, дело №2742, Схема план Галицької позиції).

Вдруге бої за м. Галич відбулися в червні 1915 року, коли австро-угорські війська вийшли до міста з південно-західного напрямку. Росіяни тримали оборону на новозбудованому передовому пасі укріплень по лінії р. Лимниця - села Сокіл-Кринос-Єзупіль, який утримували певний час, поки не почали відступ за Дністер, не обороняючись на укріпленнях західного та південного секторів. В цих боях брав участь і Легіон українських січових стрільців (УСС), який увійшов в Галич 28 червня та переправився на північний берег, з боєм захопивши укріплення північного та східного секторів. В наступні два дні на цих укріпленнях вони відбили контратаки росіян, після чого фронт просунувся далі на схід ще на 50 км, де і стабілізувався майже на рік (Думін 1936/2016, с. 151-152).

В ході великого російського наступу влітку 1916 року (Брусилівський прорив), фронт наблизився до Галича і в ході боїв в середині вересня російські війська захопили три передові опорні пункти «Гора Магса», «Гора Лиса», «Винна гора», а також 16 вересня повністю зайняли старі укріплення східного сектору в присілках Семиківці, Тустань та Хоростків і на деякий час укріплення північного сектору (відступили з них під контратаками австрійців). Лінія фронту стабілізувалася на р. Дністер та Гнила Липа ((Енциклопедія wojskowa 1933, s. 267; Клембовський 1925, с. 96, 98). Старі укріплення, що прилягали до передових австрійських позицій, були пристосовані до оборони, зокрема них побудували бетонні укриття, більш віддалені редути та батареї південного та західного секторів були закинуті і зовсім не використовувалися. Очевидно, що і росіяни пристосували ті укріплення, що опинилися в їх руках. Внаслідок нового російського літнього наступу 1917 року австрійські позиції біля Станіслава (Івано-Франківська) були прорвані, росіяни вийшли на р. Ломниця, внаслідок чого Галич опинився під загрозою оточення і його укріплення були залишені австрійцями без бою. Вже за кілька днів великий німецько-австрійський контр-наступ примусив росіян не лише відступити на вихідні позиції, але і незабаром взагалі залишити територію Галичини. Тим не менше, за кілька днів поки Галич був в руках росіян, їх військові інженери встигли оглянути захоплені старі та новозбудовані австрійські позиції і скласти їх опис (Моисеев 1917, с. 1-6, схеми).

В бойових діях Українсько-польської війни 1918-1919 рр. та Радянсько-польської 1920 року, укріплення біля Галича знову мали певне застосування, але прямих згадок саме про укріплення автору не зустрілося. В 1919 році спочатку в ході відступу в кінці травня українські війська деякий час тримали оборону стації Галич з боку села Більшівці, імовірно скориставшись укріпленнями північного сектору (Дедик 2010, с. 28-31). В червні, в ході Чортківської наступальної операції українські війська III-го Галицького корпусу генерала А.Кравса зайняли спочатку опорні пункти на горах Магса, Лисій та Виногорській та густу мережу колишніх російських окопів 1916-1917 рр., а потім вибили поляків і з решти укріплень східного та північного секторів (Дедик 2015, с. 37, 73, 79, 92). В серпні 1920 року, під час великого наступу більшовицької армії на Львів та Варшаву, на передмові укріплення Галича відступив лівий фланг Дієвої армії УНР, але не маючи достатньо сил, відступив за Дністер, підірвавши переправу. На початку вересня українські війська форсували Дністер та разом з поляками погнали більшовиків на схід (Руккас 2013, с. 86, 91-93).

В бойових діях 1941 та 1944 років залишки старих укріплень вже не знайшли помітного застосування. За період після 1945 року і до наших днів, рештки старих укріплень були повністю знесені через активне розорювання земель для ведення сільського господарства. До нашого часу видимих слідів австрійських укріплень майже не залишилося, за виключенням окремих фрагментів на крутих схилах та неугіддях.

Висновки. Описані в статті укріплення в наш час вже неможливо побачити та дослідити на місцевості – бурхлива людська господарська діяльність була безжальна до них. Але завдяки архівним матеріалам вдалося зробити їх опис ретроспективно. Це є прикладом того, що при належному пошуку джерел, за сприятливих умов буває можливість повернути з «небуття» вже втрачені історичні об'єкти. Також ця ситуація, продемонстрована на прикладі втрачених австрійських укріплень Галича, є застереженням для тих місць в Україні, де ще збереглися залишки (або цілі) фортифікаційні споруди австрійської доби. Насамперед це стосується м. Миколаїв Львівської області, де з 2019 року триває справжня «війна» між істориками та власниками кар'єрів за гори, на яких збереглися старі укріплення, і на які водночас «поклали око» промисловці через корисні копалини в їх надрах.

ЛІТЕРАТУРА

- Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание.* 1915. Часть I. Восточно-Галицийский район. Петроград, Военная Типография Императрицы Екатерины Великой.
- Белой, А. 1929. *Галицийская битва.* Москва.
- Военно-географическое описание Галиции.* 1904. Киев. Типография Окружного Штаба.
- Военная энциклопедия.* 1912. Том 7. Санкт-Петербург, Книгоиздательское товарищество И.Д. Сытина.
- Волков, О. 2012. Розвиток системи земляних і довготривалих укріплень Львова перед Першою світовою війною. Травінський, В. та ін. (ред.). *Археологія і Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 190-197.
- Дедик, О. 2010. Гонитва за мостами: боротьба за переправи через Дністер під час українсько-польської війни 1918-1919 років. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах.* Ч.2(4), с. 25-35.
- Дедик, О. 2013. Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації, фортифікації. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах.* Ч.1(9), с. 20-36.
- Дедик, О. 2015. *Чортківська офензива.* Частина II. Львів: Видавництво «Астролябія».
- Думін, О. 1936/ 2016. Історія Легіону українських січових стрільців. 1914-1918. Львів: Червона калина. Передрук: Дрогобич: Коло.
- Зайончковский, А. 1938. *Мировая война 1914-1918 гг.* Том 1. Москва: Государственное военное издательство наркомата обороны Союза ССР.
- Клембовский, В. Н. 1920. *Стратегический очерк войны 1914-1918 гг.* Ч. 5. Москва.
- М.В. 2009. Форт у Брюховичах. *Цитаделя: Львівський мілітарний альманах.* Ч.1, с. 50-55.
- Моисеев 1917. *Австрийская заблаговременно укрепленная позиция под г. Галич.* Типо-Литография Управления начальника инженеров VII армии.
- Незнамов, А. 1922. *Стратегический очерк войны 1914-1918 гг.* Ч. 4. Высший военный редакционный совет, Москва.
- Піняжко, Т.О. 2008. *Львівська Цитадель.* Львів: ПП «Кварт».
- Руккас, А.О. 2013. «Разом з польським військом»: *Армія Української Народної Республіки 1920 р.* Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.
- Федунків, З. 2013. *Галицький замок.* Івано-Франківськ: «Нова Зоря».
- Федунків, З. 2020. *Оборонна архітектура Галича над Дністром.* Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
- Цихович, Я. К. 1922. *Стратегический очерк войны 1914-1918 гг.* Ч. 1. Москва: Высший военный редакционный совет.
- Ющенко, М.В. 2014. Укріплення Львова австрійської доби: еволюція, бойове застосування, сучасний стан. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія,* 3(121), с. 53-55.
- Brinner, W. 1881. *Geschichte des k.k. Pionnier-Regimentes.* II Theil I Band. Wien.
- Encyklopedia wojskowa.* 1933. Pod redakcją Ottona Laskowskiego. Warszawa: Wydawnictwo towarzystwa wiedzy wojskowej i wojskowego institute naukowo-wydawniczego.
- Malachowicz, E. 1988. *Oboz i obszar warowny Lwow. Teka Komosji Urbanistyki I Architektury.* t. XXII. Krakow: PAN.

Second military survey of the Habsburg Empire (1861–1864)-Galicia and Bucovina (B IX a 387). [online]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-galicia> [Дата звернення: 12 жовтня 2021].

Suchoń, F., Olesiak, J. 2019. Zespół ufortyfikowanych strażnic kolejowych w Kamionce Wielkiej. *Malopolska. XXI*, Krakow, p. 89-108.

Steinitz, E. Von, Brosch, T. 2007. Fortyfikacje Austro-Wegier w czasach Conrada von Hotzendorf. *Klasyka architektura militaris*. T 5. Pultusk: Wydawnictwo „Forteca“.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Österreichisches Staatsarchiv. AT-OeStA/KA KPS LB K VII h, 117 Umgebung von Mikolajow mit dem festen Lager bei Rozwadow, 1835.

Österreichisches Staatsarchiv, AT-OeStA/KA KPS LB K VII h, 92 Halicz, Brückenkopf, 1868.

Österreichisches Staatsarchiv. OeStA_KA MBeh GGI Nr. 630 res. (Рапорт генерального інженерного інспектора воєнному міністру про результати інспекції передмостових укріплень на Дністрі, в т.ч. Галича. 20 червня 1914 року, Відень.)

РГВИА, фонд №2067, Штаб главнокомандуючого арміями Юго-Западного фронту, опись №1, Управление генерал-квартирмейстера, номер дела 3688. «Сведения об укреплении г. Галича, добытые разведчиком», без даты (по контексту – кінець 1895 року), сс. 00000071-00000088; «Тет-де-пон у Галича», 1896 р., сс.00000097-00000107; «Галич», вересень 1897 р., сс. 00000089-00000096; «Галич», датовано 20 травня 1902 р., сс.00000108-00000114. [online]. Режим доступу: <https://gwar.mil.ru/documents/view/70017131/?parent=70349184&obraz=70661835> [Дата звернення: 12 жовтня 2021].

РГВИА, фонд №2067, Штаб главнокомандуючого арміями Юго-Западного фронту, опись №1, Управление генерал-квартирмейстера, Дело №3902, К руководству: инструкции для военно-разведывательной службы. Ведомость расквартирования частей войск управлений и учреждений в районе Перемышльской крепости. «Укрепления Галиции. Линия реки Днестра. VI. Галич. По агентурным сведениям, имеющимся в Штабе Киевского военного округа к 1 января 1914 года». Сс. 00000180-00000186, 00000192. [online]. Режим доступу: <https://gwar.mil.ru/documents/view/70019412/?parent=70393814&obraz=70740000> [Дата звернення: 12 жовтня 2021].

РГВИА, фонд №2067, Штаб главнокомандуючого арміями Юго-Западного фронту, опись №1, Управление генерал-квартирмейстера, Дело №2742, Схема план Галицкой позиции. [online] Режим доступу: <https://gwar.mil.ru/documents/view/106004153/?parent=106505276&obraz=71064356> [Дата звернення: 12 жовтня 2021].

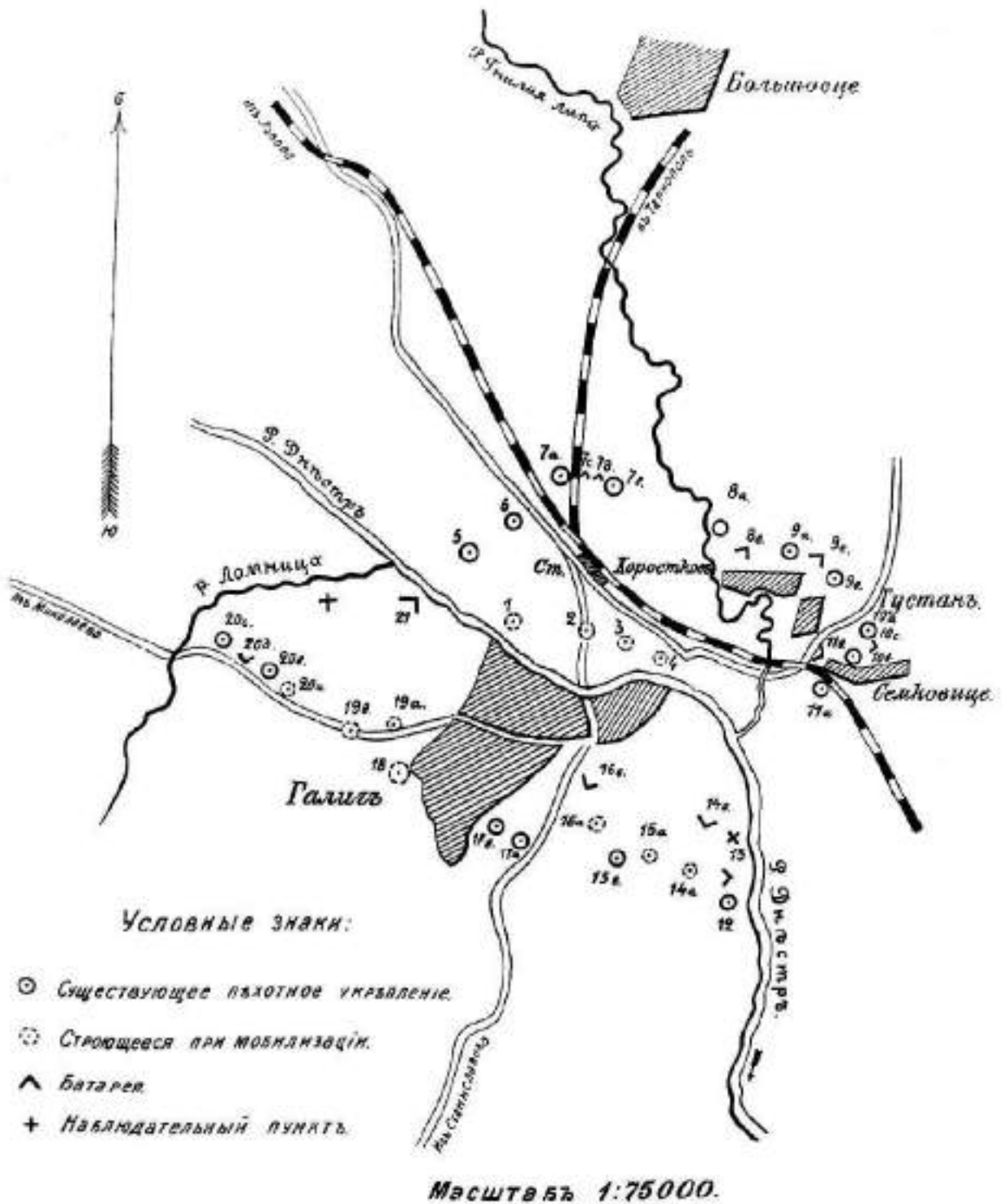
Maksym Yushchenko,
Public organization “KYUR”

1854–1914 BRIDGE FORTIFICATION OF HALICH (BRÜCKENKOPF HALICZ)

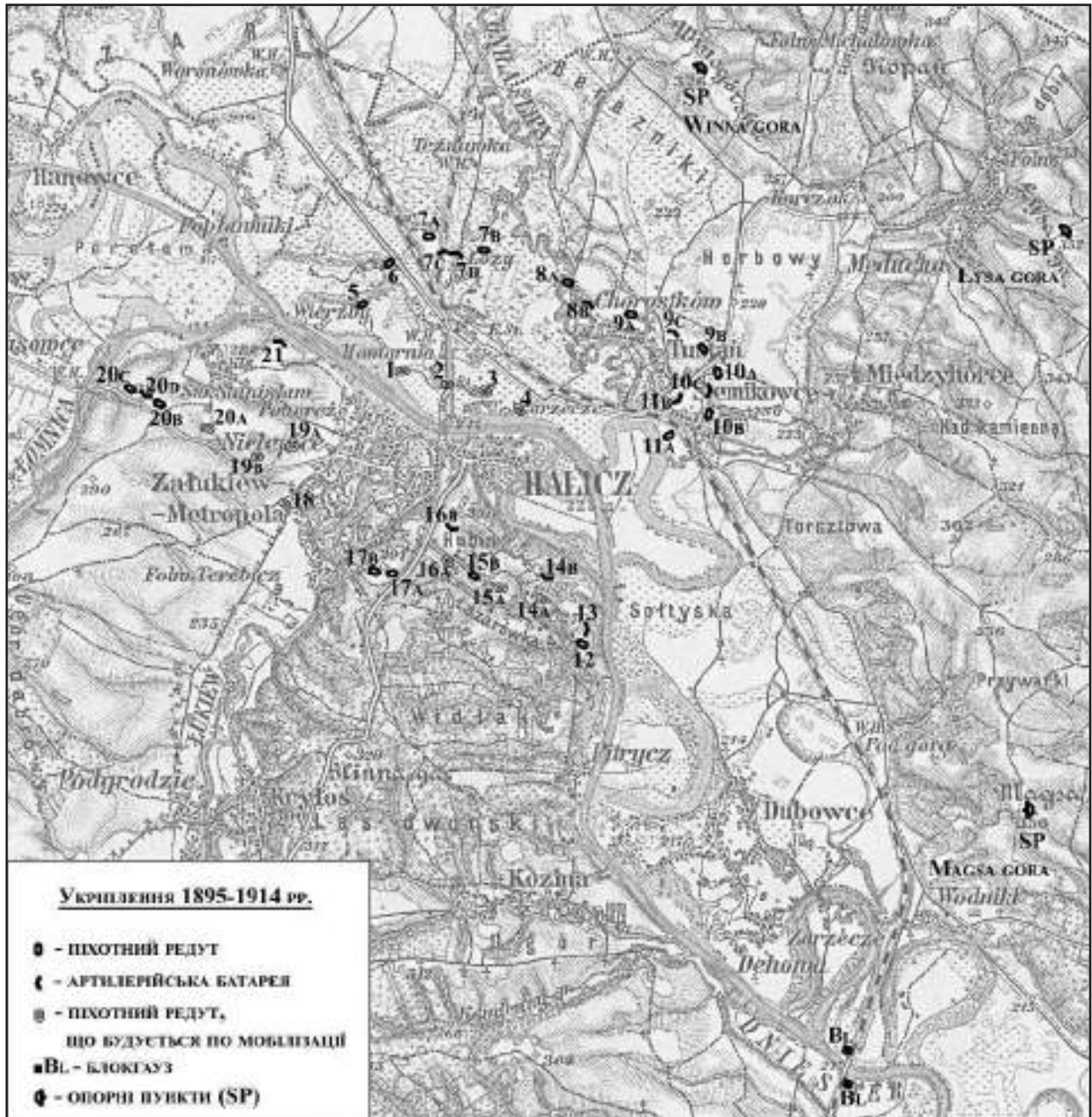
The article is devoted to the fortifications built near Halych during the stay of Galicia as part of Austria-Hungary under the name «Kingdom of Galicia and Lodomeria». The history of the appearance of the first Austrian fortifications near the city in 1854 and the gradual development up to 1914 inclusive are considered. The state of the fortifications is described and their role in the fighting of the First World War, the Ukrainian-Polish and subsequent wars, as well as their fate in the postwar years are considered. The article continues the author's series of publications on the Austrian fortifications of Galicia.

Keywords: Galicia, shunting space, Eastern War, Dniester sector of the Galician line of fortifications, Halych fortification bridgehead, garrison, tet-de-pon, redoubt, battery, stronghold, field positions, Balkan crisis, World War I, Ukrainian-Polish War, Soviet –Polish War.

Двойной тетъ-де-понъ у Галича.

Карта 1. Оригінальна картосхема з книги «Военно-географическое описание Галиции» 1904 року, що є репродукцією картосхеми з опису полковника Хрїстіані 1902 року

Карта 2. Передмістове укріплення Галич в 1914 році

Олена Дацюк,
завідувачка науково-дослідного
відділу «Історія фортифікації»
Національного історико-архітектурного
музею «Київська фортеця»

КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ НА КАРТАХ ТА ПЛАНАХ КІНЦЯ ХІХ-ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню позначення укріплень Київської фортеці на топографічних та туристичних картах, планах, схемах Києва від 1897 р. до 1991 р., та причини її відсутності на певних картах імперського та радянського періодів.

Ключові слова: Київська фортеця, карта, картографія, план, путівник.

Проблематика дослідження викликана питанням відсутності на деяких топографічних та туристичних картах, планах та схемах міста протягом ХХ століття Київської фортеці попри те, що в цей час вона вже втратила своє оборонне значення. Та навіть після того, як оборонні споруди отримали статус пам'яток містобудування й архітектури їх також позначали не на всіх картах.

Для написання статті був опрацьований науковий матеріал який характеризує розвиток Києва ХІХ та ХХ ст. – картографічні видання, що зберігаються в картографічному фонді Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Проаналізовано книжкові видання відомих дослідників та фахівців з історії Києва Ф. Ернста, К. Широцького, М. Кальницького, С. Вакулишина, С. Петрова та інших. Також опрацьовано збірники наукових праць Київського національного університету Т. Г. Шевченка «Часопис картографії», «Історико-географічні дослідження в Україні» інституту історії України Національної академії наук України.

Статей які розглядають питання позначення укріплень Київської фортеці на мапах та планах Києва ХХ століття не виявлено, знайдено лише публікації Р. Сосса в яких викладена історія картографування в Україні.

Протягом ХІХ ст. Київська фортеця також позначалась не на всіх картах. На плані околиць міста Києва за 1842 р. складеним головним штабом чинної армії на місці новозбудованих укріплень лише білі плями, а показані тільки укріплення старого міста та ретраншемент. А на мапі за 1843 р. генерального штабу полковника фон-Руге, військово-топографічного депо, зображено укріплення двох фортець. Наступний план м. Києва 1846 р. також з білими плямами на місці нових укріплень. План м. Києва 1860 р. без укріплень, біла пляма з контурами та двома люнетами – Цитадель, на місці Звіринецького укріплення знову біля пляма. План околиць м. Києва складений топографами при військовому штабі Київського військового округу за 1865 р. – без укріплень.

Відсутність зображення київської твердині можна пояснити тим, що вона мала величезне значення для оборони країни і тому ця інформація була секретною.

В 1886 р. фортеця отримала статус 3-го класу, але вже в 1879 р. Київ був поділений на 8 поліцейних дільниць, однією з яких була Печерська дільниця з усіма укріпленнями Нової фортеці. На плані Києва 1886 р. приватного картографічного видавництва І. Ільїна показані всі 8 дільниць міста, на Печерській частині зображена будівля Військового госпітально та Північна напівбашта в якій розміщувалась Фельдшерська школа. Залишки Звіринецького укріплення відсутні, на його території позначений лише пороховий льох. З Васильківського укріплення накреслені лише башти № 2 та № 3. З окремо розміщених оборонних споруд – Казарма кантоністів (Юнкерське училище). На місцевості де мав би бути Лисогірський форт позначений хутір Лиса гора. Хоча в довіднику виданого ще до зміни статусу фортеці в 1882 р. типографією І. та О. Давиденко можна дізнатись адреси оборонних споруд. По вулиці Московській знаходились: казарма юнкерського училища № 37, Миколаївські ворота № 2, Арсенальні майстерні № 4, Башта № 6 – № 6, Жандармські казарми № 39, № 40, артилерійський двір № 48. Вулиця Рибальська: Башта № 5 – № 5. Німецька вулиця: Башта № 4 – № 31, Башта № 2 – № 2, Редут № 1 – № 1. Арсенальний провулок: Башта Прозорівського (Башта № 3) – № 1, Військовий госпіталь та Косий капонір також під № 1. «По новій дорозі» зна-

читься Фельдшерська школа (Північна напівбашта) – № 3. Набережна р. Дніпра: Подільські ворота (Верк) – № 1. Окремо виділена київська цитадель під номером 26, а далі через двокрапку – пороховий льох № 25, 2-й пороховий льох № 30 (Давиденко 1882).

На ще одному плані Києва приватного картографічного видавництва І. Ільїна за 1895 р. інформація стосовно укріплень та ж сама, але територія Лисогірського форту відсутня.

Наступна карта надрукована 1915 р. за даними 1896 р. Київської та Чернігівської губернії (XXX-30-Б), Військово-топографічного відділу Петербургу на якій є всі укріплення Нової фортеці, що існували в той час, окрім Лисогірського форту. Скоріш всього він показаний на іншому листі карти який відсутній.

На схематичному плані з правилами утримання еспланади затвердженому комендантом фортеці у 26.06.1896 р. показані кам'яні оборонні споруди, земляні укріплення відсутні. Це можна пояснити тим, що із земляних верків фортеці ще не було зняте озброєння.

В 1897 р. фортецю перейменували в фортецю-склад, кошти на її утримання вже не виділяли, бо вона втратила будь-яке військово-призначення. Землі фортеці які належали військовому відомству здавали в оренду, але зводити капітальні споруди на цих територіях урядом не дозволялось. Розв'язав це питання Павло Скоропадський який з 29 квітня по 14 грудня 1918 р. був Гетьманом Української Держави. Він наказав Лізогубу, що був головою Ради міністрів, розібрати питання про ліквідацію Київської фортеці. Це було зроблено для того, щоб можна було скласти новий план міста для забудови. Рада міністрів швидко пішла назустріч, і першочергові роботи були доручені інженеру Чубинському. Справа ця за час Гетьманства посувалася дуже швидко (Скоропадський 1925).

Також за часів гетьманства П. Скоропадського була створена Українська академія наук на чолі з всесвітньовідомим академіком В. Вернадським. Окремо було організовано відділ картографічних досліджень та землемірних робіт (Вечерський 2012, с. 62).

В липні 1918 р., під час правління Гетьманату, була складена карта Києва за дослідженнями та аерофотозйомкою 16 відділу армійської групи генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна, головнокомандувача німецькими військами в Україні 1918 р. (Буравченков 2004). На цій карті в масштабі 1:20 000 чудова деталізація всіх вулиць, а особливо укріплень фортеці. Це і зрозуміло, оскільки для нової влади необхідна була повна інформація про підконтрольне місто.

Та на далі в Києві була ще не одна зміна влади та врешті решт на 70 років Україна стала соціалістичною, тому розглянемо за яких умов випускались плани міст України.

Після встановлення радянської влади з 1920 по 1930 роки проходила політика українізації в ході якої відбувалось становлення новітньої української географічної науки. Був відкритий Український науково-дослідний інститут географії та картографії у м. Харкові в 1927 р. очолюваний С. Рудницьким. Цінність тогочасних картографічних джерел території України – у їх змістовному наповненні та у свідченні функціонування вітчизняних наукових установ в умовах жорсткого ідеологічного тиску та політичної цензури. Карти виготовлялись за вказівками Народного комісаріату освіти (Наркомосу) УРСР (Осталецька 2018, с. 122-125).

Державний нагляд за відомчими геодезичними, топографічними, аерофотозйомками та картографічними роботами в системі Головного управління державної картографії СРСР здійснювали організовані територіальні інспекції Державного геодезичного нагляду. Вони видавали дозволи на провадження геодезичних та картографічних робіт, топографічних зйомок та контролюють їх виконання. В рамках територіальних інспекцій Державного геодезичного нагляду була організована постійна служба з ведення чергової довідкової карти масштабу 1:100 000 для систематичного обліку змін, що відбуваються в адміністративно-територіальному розподілі. Регулярними джерелами інформації були як офіційні джерела, наприклад довідники, так і дані, отримані від організацій, – карти, схеми, плани й т. д. Всі дані, що наносяться на чергову карту пересилаються в Центральний картографо-геодезичний фонд, де їх фіксують на зведеній карті (Халугина 1988, с. 37).

Перший план Києва випущений за радянської влади який вдалось знайти випущений в 1923 р. Київським ГУБКОММУН відділом. На цьому плані схематично показані всі вулиці та укріплення.

Після того, як в 1934 р. столицю Радянської України перенесли з Харкова до Києва, було прийнято рішення перетворити Київ на зразкове соціалістичне місто. Ухвалено рішення про будівництво в історичній частині міста Урядового центру, у зв'язку з чим було знесено багато унікальних історико-культурних пам'яток (Вечерський 2021, с. 20). Але разом з тим, оборонні споруди Печер-

ська, як пам'ятник царизму, залишили поза увагою використовуючи під суто господарські чи виробничі потреби.

4 квітня 1937 р. в ЦВК УРСР була затверджена постанова, за якою у Києві утворилось вісім районів та всі вони мали нові радянські назви: Ленінський, Сталінський, Молотовський, Кагановичський, Кіровський, Жовтневий, Петрівський і Дарницький. Територія Печерська стала належати до Кіровського району. На карті адміністративно-територіального поділу Києва 1937-1938 рр. фортеця не показана, лише назви вулиць та номери будинків.

Наступна карта яка заслуговує на увагу – Німецький план Києва 1:25 К. Німецький план Києва. Mil. Geo. Plan von Kiew. Масштаб 1:25 000. Зроблено на основі плану Києва в масштабі 1:20 000 з уточненнями на основі плану 1935 р., опублікованого в книзі Guide a Travers l Union Sovietique, виданим А. Rado. Спеціальне видання IV.1941 р. Й на ній позначені всі радянські військові частини, штаб Київського військового округу, склади боєприпасів, військові та цивільні аеродроми, мости, електростанції, заводи та ін. Також показані всі укріплення фортеці. Цікаво, що військові казарми розташовувались в 3-х бастіонах цитаделі та біля одного з люнетів, що біля Госпітального укріплення, Миколаївських воріт та казарми Жандармського полку.

Попереду було захоплення Києва німецькими військами 19 вересня 1941 р., а його повернення радянській владі відбулось 6 листопада 1943 р. Відбудовувати місто розпочали в 1944 р. Реконструкцією Хрещатика керував головний архітектор Києва Анатолій Добровольський, яка завершилась у 1955 р. За роки війни кам'яні споруди Печерської фортеці практично не постраждали – була пошкоджена будівля Арсеналу, що навпроти Лаври, на території самої Лаври був підірваний Успенський собор. Постраждали дахи деяких споруд фортеці. Це видно на німецькій аерофотозйомці 1: 16К 1943 р. Колаж складений головним чином на основі знімків, які перебувають в архівах США (U.S. National Archives and the U.S. Library of Congress). Приблизний масштаб оригіналів фотографій 1:16 000-1:7 000. Після ремонту їх продовжили активно використовувати для розміщення військових частин, а також використовувати в господарських та виробничих цілях.

Наступна серія карт яка буде розглянута – туристичні. Туристичні карти призначені для туристів і відповідають запитам туризму. На географічній основі показані різноманітні об'єкти, що можуть зацікавити увагу туриста – турбази, кемпінги, архітектурні та історичні пам'ятки, цікаві об'єкти природи й т.п. (Халугина 1988, с. 37).

В 1959 р. був випущений план міста англійською мовою, А. Жуковського, на якому є лише абриси укріплень фортеці. Тобто, в цей час об'єкти Київської фортеці ще не були пам'ятками архітектури. Тільки 24 серпня 1963 р. вийшла постанова Ради Міністрів Української РСР про затвердження списку пам'яток містобудування та архітектури УРСР. До цього списку увійшли укріплення І. Мазепи – мури та башти (Малярна, Онуфрїївська, Годинникова, Південна) ХVІІІ ст., пороховий льох 1751 р., Арсенал 1784 р., Васильківська та Московська брами фортеці ХVІІІ ст. При цьому зазначено, що лише мури ХVІІІ ст. не можна використовувати для практичних цілей. Всі інші споруди фортеці, що потрапили до списку пам'яток, можна було використовувати для культурних або господарських цілей і передавати в орендне використання установам та організаціям (Рада міністрів УРСР, постанова від 24 серпня 1963 р. № 970).

Наступна постанова про доповнення списку пам'яток містобудування та архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави від 6 вересня 1979 р. До списку були включені земляні укріплення цитаделі з бастіонами ХVІІІ ст., тунель у валах фортеці ХVІІІ ст., оборонна стіна навколо Дальніх і Ближніх печер 1841-1848 рр., вали й рови Васильківського укріплення 1832-1839 рр., Башта № 1 (редюїт) 1831-1837 рр., Башта № 2 1833-1844 рр., Башта № 3 1838-1839 рр., Госпітального укріплення вали і рови 1842-1849 рр., Північна напівбашта 1839-1842 рр., Північні ворота з капоніром 1843-1844 рр., Військовий госпіталь з лазнею 1836-1844 рр., Косий капонір 1844-1846 рр., Капонір І-го полігону 1843-1844 рр., Капонір ІІ-го полігону 1843-1844 рр., Капонір ІІІ-го полігону 1844 рр., Виробничі майстерні 1850-1851 рр., Башта № 6 1846-1851 рр., Казарма жандармського полку 1844-1847 рр., Казарма військових кантоністів 1835-1839 рр., Башта № 4 і стіни 1838-1839 рр., Верхня напівкругла підпірна стіна 1853-1855 рр., Нижня напівкругла підпірна стіна 1856 р., Башта № 5 1833-1846 рр., Миколаївська брама 1846-1850 рр. З них для практичних цілей не можна використовувати лише земляні укріплення та Верхню й Нижню напівкруглі підпірні стіни.

Але весь цей час укріплення Київської фортеці не входили до списку туристичних маршрутів та не позначались на мапах. Лише в 1971 р., після відновлення історико-революційної пам'ятки

«Косий капонір», він єдиний з усіх колишніх оборонних споруд фортеці з'являється на туристичній схемі 1972 р.

Карта центру Києва видання ЦРУ. Street Map of Central Kiev. CIA, 1978. Масштаб 1: 15,000. Умовна координатна сітка. У додатку – перелік вулиць центральної частини Києва. Без жодних згадок про фортецю та музей «Косий капонір».

На схемі міського транспорту Києва 1985 р., яка складена й підготовлена до друку науково-редакційним підприємством зі складання карт ГУДК СРСР в 1985 р. (редактор Г. П. Руденко), показаний лише музей «Косий капонір».

На туристичній схемі «Київ», виданій у 1989 р. ГУДК СРСР, позначені контури цитаделі, Васильківського і Госпітального укріплень й позначені умовними знаками з номерами окремо розташовані оборонні споруди. З 137 по 164 номери включно.

Підсумовуючи результати дослідження можна зробити висновок, що через відсутність Київської фортеці як на схемах міського транспорту, так і більшості туристичних планів міста протягом майже всього ХХ століття вона є невідомою навіть місцевим жителям. Наступною причиною звичайно також є і те, що її укріплення та оборонні споруди розосереджені на великій відстані один від одного між якими щільна громадська забудова, і тому вона просто непомітна.

ЛІТЕРАТУРА

- Буравченков, А. О. 2004. Гетьманський переворот 1918 [online]. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д. Київ: В-во «Наукова думка», 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Getmansky_perevorot_1918 [Дата звернення: 14.08.2021]
- Історико-містобудівні дослідження Києва 2012.* / за ред. В. Вечерського; М-во культури України, НДІ пам'яткоохорон. дослідж. Київ: Фенікс.
- Осталецька, О. І. 2018. Маловідомі імена Української картографічної науки: твори картографа Т.А. Скрипника у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. В: Молочко, А. М. та ін. (ред.). *Часопис картографії: Збірник наукових праць*. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 19, с. 122-130.
- Рада Міністрів Української РСР. 1963. *Постанова від 24 серпня 1963 р. № 970.* [online]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text> [Дата звернення: 16.08.2021].
- Рада Міністрів Української РСР. 1979. *Постанова від 6 вересня 1979 р. № 442* [online]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text> [Дата звернення: 16.08.2021].
- Сосса, Р. І., Руденко, С. І., Калацюк, Ю. Я. 2014. *Карти і долі. Історія «Картографії»*. Київ: Картографія.
- Справочник по картографу*. 1988. Головний Ред. Е. Халугина. Москва «Недра». с. 37 с. 335-336
- Тарановский, Н. 1882. І-е прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности» улицы, домовладельцы и номера их домов во всех восьми частях города Киева с его предместьями: (по сведениям, собранным Киевскою Городскою Полициею). Киев: Тип. И. и А. Давиденко.
- Широцкий, К. В. 1917. «Кієвъ». *Путеводитель по Киеву с планом г. Киева и 58 иллюстрациями*. Киев: Издание В. С. Кульженко.

Olena Datsiuk,
Head of Scientific and Research
Department "History of Fortification"
National Historical and Architectural
Museum «Kyiv Fortress»

KYIV FORTRESS ON MAPS AND PLANS OF THE END OF THE 19th- 20th CENTURIES

The article is devoted to the designation of defenses of Kyiv fortress on topographic maps and tourist maps, plans, schemes of Kiev from 1897 to 1991. And explained the reasons for its absence on certain maps of the Soviet and tsarist periods.

In 1897 the Kyiv fortress lost defensive position, but its structures were not applied to the map. And even after the fortifications were given the status of monuments of urban planning and architecture, they were also not marked on all maps.

For writing was used scientific material about the development of Kyiv by XIX-XX centuries.

In 1886 the fortress received the status of the 3rd class and the plan of Kyiv by 1886 of I. Ilyin's private cartographic publishing house shows all 8 sections of the city, the Pechersk part shows the building of the Military Hospital and the North Half-Tower in which the Paramedic School was located. The remains of the Zvirynets fortification are absent, only a powder cellar is marked on its territory. From the Vasylkiv Fortification shown only Towers № 2 and № 3. In the area of Lysogirsky Fort marked only hamlet Lysa Hora.

In 1897 the fortress was renamed on the fortress-warehouse, because it lost military purpose.

After the establishment of Soviet authorities in 1920 state supervision over departmental geodetic, topographic, aerial photography and cartographic works in the system of the Main Department of State Cartography was carried out by organized territorial inspections of the State Geodetic Supervision. They issued permits for geodetic and cartographic works, topographic surveys and supervised their implementation.

During the Second World War, the stone buildings of the Pechersk Fortress were almost not damaged. It can be seen in the German aerial photograph 1:16K 1943.

After the renovation of the building, the fortresses were actively used for accommodation of military units, as well as for industrial purposes.

In 1979 the fortifications of the fortress became architectural monuments. But notwithstanding on it, only a few Soviet tourist plans depict the fortification of the Kyiv fortress. And due to the absence of the Kyiv Fortress on the city transport schemes and most of the city's tourist plans for almost the entire 20th century, it is unknown even to the locals.

Keywords: *Kyiv fortress, map, cartography, plan, guide map.*

Олександр Кузяк,
Старший науковий співробітник
Національного історико-архітектурного
музею «Київська фортеця»

ЗАЛІЗОБЕТОННІ УКРИТТЯ ДЛЯ ПІХОТИ РСЧА

У статті розповідається про залізобетонні укриття для піхотних підрозділів Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА), які були зведені перед початком Другої світової війни. Також в статті розказано про ті типи укриттів, які планувалися до зведення згідно з підручниками по фортифікації та передвоєнному пораднику для інженерних військ.

Ключові слова: довгочасна фортифікація, польова фортифікація, укриття, укріплений район.

Тема залізобетонних укриттів для польових підрозділів Червоної Армії не достатньо освітлена в публікаціях. Основний акцент в опублікованих роботах робиться на вогневих спорудах, що цілком природно, бо на них лягла основна вага боротьби з противником, що наступає. Проте, про такі укриття писалося в ряді книг і статей. У статті В. Камінського та О. Кузяка «Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины» (збірник «Крепость Россия» № 2, Владивосток, Дальнаука, 2005) описаний ряд укриттів різного призначення. Однак в ній не описані укриття, які були обстежені пізніше. Крім того, згідно з німецьким виданням «Denkschrift uber die Russische Landesbefestigungen» (Berlin, 1942), в ньому описані як вузли зв'язку два типи укриттів, які за повідомленням колег, які вивчають Тираспольський УР, є за архівними документами все ж кулеметними укриттями. Цілком можливо, що при приведенні укріпрайону в бойову готовність вони отримали інше призначення. Тим більше, що подібні укриття мали кілька вводів для кабелів зв'язку.

Також кулеметне укриття на 2 кулемети одного з найбільш поширених типів описано в книзі А. Кайнарана, О. Крещанова, О. Кузяка, М. Ющенко «Киевский укрепленный район. 1928-1941» (Волинь, Житомир, 2011).

Креслення кулеметного укриття для 2-х станкових кулеметів (абсолютно аналогічного зведеним в Київському УРі) наведено в статті С. Вороб'єва, А. Стехова, Ю. Іванова, Ю. Королева, В. Калініна «Противодесантные долговременные фортификационные сооружения береговой обороны Владивостока» (збірник «Крепость Россия» №1, Владивосток, Дальнаука, 2003). Укриття цього типу, а також укриття для взводу піхоти згадані в статті В. Калініна, С. Вороб'єва «Сталь и бетон против Микадо» (збірник «Фортеця Росія» № 2, Владивосток, Дальнаука, 2005).

У всіх перерахованих роботах, природно, не вказані ті укриття, що були досліджені вже після появи публікацій. А також в них описані тільки ті укриття, що зводилися в конкретному укріпленому районі, котрий був описаний в книзі або статті. Також за рамками досліджень залишилися ті залізобетонні укриття для піхоти РСЧА, які пропонувалося зводити згідно з навчальними посібниками та порадами для інженерних військ. Нинішня публікація має на меті розширити знання про подібні укриття.

У великій програмі з фортифікаційного облаштування кордонів СРСР, реалізованої в 1928-1933 рр, основна увага була приділена зведенню в укріплених районах (УРах) вогневих точок - кулеметних і артилерійських, а також спостережних пунктів. Але в ній також знайшлося місце і для зведення укриттів, призначених для укриття розрахунків станкових кулеметів і для укриття піхотних підрозділів. Завданням цих укриттів був захист бійців піхотних підрозділів, кулеметних розрахунків і їх озброєння під час артилерійського обстрілу противником, а також захист їх від впливу хімічної зброї.

Найбільшого поширення набули укриття для кулеметних розрахунків, які зводилися для укриття в них 2 або 3 розрахунків з кулеметами й значним запасом набоїв. Такі укриття зводилися з різним типом захисту від ураження артилерійськими снарядами та з різним внутрішнім плануванням.

Найпростішими по плануванню були укриття для 2 кулеметних розрахунків (рис. 1), які мали тип захисту або МЗ (від влучень 75-мм снарядів гармати або 122-мм снарядів гаубиці), або М2 (від

влучень снарядів 152-мм гармати з дистанції 6 км). Таке укриття являло собою невелике приміщення, в якому розташовувалося 6 відкидних нар, стелаж для кулеметів, фільтро-вентиляційна установка, телефон, відкидні сидіння, вводи електро- і телефонних кабелів. Під нарами й стелажем, а також поруч зі стелажем, розміщувалися ящики з патронами. Вхід в це приміщення прикривався тупиком з газовідвідною щілиною. У цьому тупику також розташовувалася водорозбірна колонка колодязя Нортон. Вхід в приміщення укриття закривався дерев'яними важкими герметичними дверима, а вхід в спорудження металевими ґратчастими дверима. Цей вхід обстрілювався з рушничної бійниці, влаштованої в стіні, що відділяла приміщення укриття від вхідного тупика. Вогневі позиції обладнувалися у вигляді кулеметних окопів, з'єднаних з укриттям ходами сполучення. Подібні укриття були зведені в Київському, Летичівському, Могилів-Ямпільському, а також в далекосхідних УРах. При цьому розташовувалися такі укриття в основному в глибині оборони укріпленого району. У документації іменуються і як укриття типу М2, М3, а також як кулеметні укриття, і як ПЛУС.

У придністровських укріпрайонах кулеметні укриття зводилися як такі, що було описане вище, так і такі, що мають інше планування. У Могилів-Ямпільському УРі зводилися укриття і для 3 станкових кулеметів, що мали тип захисту М2 і Б. Укриття типу М2 в цьому укріпрайоні відрізнялися великим розміром приміщення для укриття в ньому бійців і кулеметів, а також обладнанням входу в споруду. Вхід був виконаний у вигляді колінчастого сквозника, до якого був прибудований бетонний критий дворик. У перекритті дворика був влаштований лаз, обладнаний скоб-трапом. Проходи колінчастого сквозника обстрілювали з рушничних амбразур, влаштованих в стіні, яка відділяє приміщення укриття від колінчастого сквозника. Як вхід в це приміщення, так і рушничні бійниці були герметизовані, а всередині приміщення планувалася змонтувати фільтро-вентиляційну установку. Необхідно відзначити, що спочатку в цих двох типах укриттів фільтри повинні були розташовуватися зовні споруди, в бетонних прямокутних ямах. Але зі створенням фільтрів, що мали менші габарити, з'явилася можливість розмістити їх усередині укриття, що, звичайно ж, сприяло їхньому кращому збереженню від впливу природних факторів та запобігало їх пошкодженню під час обстрілу. Подібні укриття розташовувалися в глибині оборони УРа.

На передньому краї цього укріпленого району було зведено укриття для 3 кулеметних розрахунків типу Б. Така споруда мала здібність витримати влучення снаряда 203-мм гаубиці або 152-мм гармати з дистанції 4 км. Внутрішнє планування вмщало в себе приміщення для відпочинку кулеметних розрахунків, а також ще 7 допоміжних приміщень. Таке планування дозволяло забезпечити більш комфортні умови для бійців. У приміщенні для відпочинку можна було встановити постійні нари, кулемети розмістити в іншому приміщенні, для боєприпасів також знайти місце за межами житлового приміщення. Також можна було розмістити фільтро-вентиляційне обладнання та туалет в окремих приміщеннях. Вхід був забезпечений газошільними тамбурами, що дозволяло проводити дегазацію бійців, що входили в укриття зовні при застосуванні противником хімічної зброї. Вхід всередину укриття був прикритий колінчастим сквозником, вхідні отвори якого прострілювалися зсередини укриття через рушничні бійниці. До тильної частини укриття прибудований критий бетонний дворик з лазом в його покритті, обладнаний скоб-трапом. Такого ж типу укриття зведено і в Коростеньському УРі.

У Тираспольському укріпленому районі, за повідомленнями колег, були зведені кулеметні укриття іншого типу, які показані в німецькому меморандумі про радянські укріплення (Denkschrift 1942, с. 234, 235). Причому, якщо за архівними даними, наявними у дослідників фортифікації, вони зазначені як кулеметні укриття, то у німців вказано абсолютно інше їх призначення. Це може свідчити про те, що частина таких споруд була використана для інших цілей.

Найбільш поширеними були укриття типу М3, які показані в німецькому меморандумі на рис. 190 (рис. 2 статті). Правда у німців це укриття позначено як вузол зв'язку. Це теж дуже проста по плануванню споруда, яка має всього 1 приміщення для розміщення в ньому кулеметних розрахунків з кулеметами. Вхід в приміщення прикритий тупиком з газовідвідною щілиною. До тильної стіни укриття прибудований бетонний критий дворик з лазом в його перекритті, обладнаний скоб-трапом.

Укриття, показане у німців на рис. 191 (рис. 3 статті), і позначене у них як командний пункт полку, за даними колег також є кулеметним укриттям. Така ж по плануванню, але така що має тип захисту М1, споруда зачиться в архівних документах кулеметним укриттям. Вона має всередині приміщення для відпочинку бійців з трьохярусними нарами. Також тут розміщувалася фільтро-

вентиляційна установка. Було окреме велике приміщення, де могли розміщуватися кулемети й запас патронів до них. Для туалету також було виділено окреме приміщення. Вхід був обладнаний двома газозіщільними тамбурами, що дозволяли проводити дегазацію зараженого отруйними речовинами обмундирування бійців. Вхід всередину споруди був прикритий колінчатим тупиком з газовідвідною щілиною. Вхід в тупик прострілювався зсередини укриття через рушничну бійницю, влаштовану в стіні приміщення для відпочинку бійців. З тильного боку укриття був прибудований критий бетонний дворик, обладнаний лазом на його покриття.

У Тираспольському УРі такі укриття в тих місцях, де за умовами місцевості атака вважалася менш вірогідною, розташовувалися на передньому краю оборони, але в Рибницькому УРі кулеметні укриття були розташовані в глибині оборони.

Дуже рідкісним явищем були укриття для польових гармат. На сьогодні відомо 2 таких укриття. У Летичівському УРі було побудовано 1 укриття для польової протитанкової гармати (рис. 4). У ньому є 2 приміщення – приміщення для відпочинку розрахунку, обладнане нарами, і приміщення для боеприпасів. Укриття має широкий вигнутий вхідний коридор, в якому і розміщувалася протитанкова гармата. Вхід в цей коридор прострілювався з рушничної бійниці, влаштованої в стіні приміщення для гарматної обслуги. У складі північної «міни» в районі сел. Гульськ Новоград-Волинського УР'у один з її входів обладнаний укриттям для польової протитанкової гармати (рис. 5). Позиція гармати знаходиться недалеко від укриття, і з неї обстрілюється фланговим вогнем залізничний міст через річку Случ, а також велика ділянка залізничного полотна за мостом. Насип в цьому місці досить високий і бронетехніка противника не мала б можливості з неї з'їхати, щоб сховатися від обстрілу.

Перевагою таких укриттів для кулеметів і польових гармат була велика гнучкість використання прихованого в них озброєння при зміні обстановки на полі бою. Також такі укриття, як правило, було важко виявити противнику, що істотно підвищувало можливість використовувати укриття в них озброєння в потрібний момент бою і в несподіваному для атакуючого місці.

Цікавою особливістю Рибницького укріпрайону були печерні укриття саме для піхотних підрозділів. Зведені «мінним способом», тобто підземною проходкою з наступним бетонуванням отриманих галерей, вони були рідкісним винятком серед інших УРів в європейській частині СРСР. Такі укриття для піхоти показані в передвоєнних настановах і підручниках по фортифікації, але зводилися вкрай рідко. Вони забезпечували добрий захист бійцям піхотних підрозділів як від артилерійських обстрілів, так і від авіаційного бомбардування. Обладнання входів в них герметичними дверима і тамбурами, а також фільтро-вентиляційними установками забезпечувало надійний захист бійцям при хімічній атаці. У таких спорудах також передбачалася установка власних бензоелектричних установок, що дозволяло організувати електричне освітлення і привід вентилятора від електродвигуна.

Дуже цікавим було укриття підземного типу, що було зведено в Київському укріпрайоні в районі с. Петрівське. Товщина земляного покриву над стелею вхідного коридору споруди становила близько 3 м. У ньому було 4 окремих приміщення, уздовж яких йшов вхідний коридор. У всіх приміщеннях до того ж були проходи для сполучення між собою. Вхідний коридор мав у зовнішній стіні вхідний отвір, який на момент обстеження його радянськими військовими інженерами після звільнення Києва, був засипаний землею. У торцях коридору розташовувалися вертикальні шахти зі скоб-трапами для виходу на поверхню. Їх висота від підлоги становила трохи понад 6 м. З одного боку коридору ця шахта була відокремлена тамбуром. Друга шахта бетонного тамбура не мала, але, мабуть, могла, в разі необхідності, бути відгороджена дерев'яною герметичною перегородкою. З вхідного коридору в три приміщення були обладнані проходи. Виміряна товщина зовнішньої та внутрішньої стін коридору становила 50 см. Стіни, що відокремлювали приміщення, мали товщину 26 см. Висота приміщень становила 177 см, а вхідного коридору 200 см. З внутрішнього обладнання комісія, яка обстежила укриття, відзначила наявність важких дерев'яних герметичних дверей, внутрішніх дверей, фільтрів ФПУ-50, вентилятора КП-4А, електросилової установки АЛ-6/2, електричної та вентиляційних розводок, колодязя Нортон, чавунних печей і одних нар. Зараз важко точно сказати яким було призначення цього укриття, цілком можливо, що воно використовувалося як командний пункт або вузол зв'язку. В архівній документації воно позначене як укриття М2.

Можна відзначити, що укриття для піхотного гарнізону укріпрайонів планувалися до зведення, але в більшості випадків до реалізації цих намірів справа так і не доходила. У ряді випадків як

укриття для піхоти могли використовуватися потерни т.зв. «мін», тобто бойових споруд, що мали систему підземних комунікацій. Такі потерни могли забезпечити піхотному підрозділу захист на час артилерійського обстрілу. Як приклад можна привести 179 та 401 «міни» Київського УР, що мали розгалужену систему потерн.

У виданому в 1937 р. Військово-інженерною академією РСЧА курсі С.А. Хмелькова «Бетонные и железобетонные сухопутные фортификационные сооружения» зазначено як призначення укриттів для піхоти, так і вимоги до них щодо їх стійкості, внутрішнього планування й оснащення обладнанням.

Згідно ст. 226 польового статуту РСЧА (ПУ-36) при розвитку оборонної смуги потрібно забезпечити бійців спорудами, що захищають їх від кулеметного та артилерійського вогню противника, а також від впливу хімічної зброї. Ці завдання й повинні були виконувати укриття для піхоти. Такі укриття повинні були влаштовуватися для піхотних частин, які займали головну смугу оборони і бути розрахованими максимум на один взвод.

Як зазначалося в книзі, в Першу світову війну саме укриття для чергових частин, на відміну від залізобетонних казарм фортів і укріплених груп, внаслідок їх малих розмірів і хорошого маскуванню не були знищені, попри велику кількість снарядів, витрачених противником для руйнування фортів і укріплень на їх проміжках.

Також в книзі зазначалося, що «обладнання укриттів має бути настільки досконалим, щоб люди в них не терпіли ніяких поневірянь і були завжди готові до бою». Далі перераховуються приміщення, які з точки зору автора повинні бути в такому укритті. Цікавим є і те, що при цьому наводяться норми за площею приміщень і вимоги до обладнання приміщень. Згідно з цією книгою (Хмельков 1937, с.123,124) в укритті для піхоти повинні бути такі приміщення:

1. Приміщення для відпочинку людей. При цьому зазначено, що в приміщення розміром 10×3×2,4 м на двоярусних нарах може розміститися 25 осіб. На кожного з них відводиться по 1 кв. метру підлоги. Командирам бажано було обладнати окреме приміщення, в якому на кожного командира необхідно розмістити ліжко і столик. Це потребує 2 кв. метрів на людину. У приміщенні для бійців крім нар розміщуються стійки для гвинтівок, вішалки для шинелей, полки для спорядження, а також відкидні столики й табурети.

2. Вузол зв'язку, який розміщується в окремому приміщенні. Розміри його залежать від числа апаратів. При цьому на одного зв'язківця потрібна площа 1,5-2 кв. метра.

3. Комора для зброї, в якій зберігаються кулемети взводу, й боєприпаси. Також бажано було мати в ній набір інструментів для дрібного ремонту зброї й запчастини до нього. Площа такого приміщення 4-6 кв. метрів.

4. Приміщення для електроагрегата. Основним джерелом електроживлення повинні були бути електростанції секторів або ділянок укріпрайону. Однак в разі перерви в подачі електроенергії, живлення електромотора фільтро-вентиляційної установки, ламп освітлення та опалення повинно було здійснюватися від власного електроагрегата. Для цих цілей рекомендований бензоелектричний агрегат АЛ12/2.

5. Тамбури для дегазації бійців, що входять в укриття в разі хімічної атаки. Для дегазації при обробці однієї людини була потрібна площа в тамбурі не менше 3 кв. метрів.

6. Кухня й комора з припасами. У цьому приміщенні встановлювалися котли для варіння їжі місткістю 50-200 л, кип'ятильники для безперервної подачі води продуктивністю 30-40 л/год, електричні плити поверхнею до 2000 кв. сантиметрів. Витрати електроенергії для приготування їжі і окропу на одного бійця становив 0,6-0,7 кВт/год. При кухні повинна була бути комора, в якій зберігався запас продуктів мінімум на 2-3 дні. Площа кухні з коморою для приготування їжі для 50 бійців визначалася в 9-12 кв. метрів.

7. Вбиральня й умивальня. Розрахунок їх площі базувався на нормі, що одне очко туалету та один кран умивальника припадають на 15 осіб. Тому площа цього приміщення в укритті на 50 осіб становила 6-9 кв. метрів.

8. Сквозники й тупики, які прикривають входи в укриття. Входи в них повинні обстрілюватися зсередини укриття через бійниці, обладнані броньованими заслінками. Ширина тупика або сквозника повинна бути не менше 0,8 м. Також обов'язковим була наявність не менше двох входів в укриття.

Як приклад показаний план піхотного укриття на взвод піхоти (50 осіб), стійкий до влучення одного фугасного 203-мм снаряду (рис. 6). Необхідно відзначити, що в книзі зазначено, що

в укритті необхідно мати окреме приміщення для невідкладних перев'язок на 1-2 ліжка і стіл з перев'язувальним матеріалом і медикаментами. Таке приміщення і показано на цьому плані. Крім того, на ньому показано окреме приміщення для розміщення фільтро-вентиляційного обладнання.

Цікавим видається зазначена в книзі вартість 1 погонного метра потерни, забезпеченої від влучення 152-мм снаряда – 1000 рублів. Така вартість значно обмежувала застосування потерн.

Однак, як уже згадувалося вище, спеціально зведені укриття для піхоти були вкрай рідкісним винятком серед довгочасних фортифікаційних споруд укріплених районів.

З 1938 р. в Радянському Союзі починається другий етап зведення довгочасних оборонних рубежів. Для цього етапу були характерні споруди, зведені за абсолютно новими проектами, при проектуванні яких сильний акцент був зроблений на розробку споруд фланкуючої дії. Сама організація довгочасного рубежу також була кардинально змінена. Відтепер смуга оборони нових УРів складалася з вузлів оборони, розміщених на місцевості з інтервалом (Протокол №7, 1938). Самі вузли оборони також повинні були складатися з окремих опорних пунктів, рознесених на місцевості, при цьому як вузли оборони, так і їх опорні пункти, повинні бути пристосовані до кругової оборони.

Згідно з протоколом № 7 засідання Головної військової ради РСЧА від 21 травня 1938 року в нових УРах, в залежності від важливості напрямку, що захищався, планувалося зведення вузлів оборони 3 типів. Залежно від типу вузла оборони в них планувалося зведення наступної кількості укриттів для піхоти:

- в 1 типі – підземних укриттів для військ вузла оборони й польових військ – не більше 4, загальною місткістю на чотири роти;

- у 2 типі – підземних сховищ для військ вузла оборони й польових військ – не більше 3, загальною місткістю на три роти;

- в 3 типі – підземних сховищ для військ вузла оборони й польових військ – 2, загальною місткістю на дві роти;

У кожному опорному пункті передбачалося мати по 1 підземному укриттю для піхоти розміром від взводу до роти кожне. Згідно з протоколом:

- укриття для польових військ зводяться в глибині вузлів оборони та повинні мати опірність від одного влучення 203-мм бетонобійного снаряду й надійний захист від отруйних речовин. Ці споруди повинні будуватися, як правило, на зворотних схилах або на підйомі в гору, під навісом скель й ін.

Також наголошувалося на необхідності при розробці різних типів нових споруд розробити укриття та їх внутрішнє обладнання. При цьому обумовлювалося, що в цих укриттях необхідно мати приміщення для медичної допомоги та для відпочинку гарнізону. Для вже збудованих укріпрайонів планувалося збільшити кількість командних та спостережних пунктів, а також забезпечити гарнізони укриттями.

Реалізація програм будівництва довгочасних споруд 1938-1939 рр. зосередилася на зведенні вогневих точок й спостережних пунктів. Восени 1939 р. у зв'язку зі зміною державного кордону в європейській частині країни ситуація кардинально змінилася. Зведення споруд в нових УРах і посилення новими довгочасними спорудами вже існуючих укріпрайонів було зупинено. До зведення піхотних укриттів справа не дійшла. Всі зусилля були перенесені на зміцнення нового кордону.

Для зведення цих укріплень були розроблені численні проекти типових споруд. У тому числі й одно- та двоповерхові укриття для артилерійських взводів. Ці укриття повинні були зводитися в складі казематованих батарей для польових гармат калібром 122-152-мм.

Крім залізобетонних споруд, призначених для зведення в укріплених районах, були розроблені також проекти бетонних й залізобетонних споруд, що повинні були зводитися для польових військ. Такі споруди відрізнялися простішим внутрішнім обладнанням та озброєнням, в якості якого використовувалося штатне озброєння піхотних частин. Згідно «Наставление для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения (ПФ-39)» по стійкості до поразки вогневыми засобами супротивника польові споруди поділялися на наступні типи:

- легкі – забезпечували захист від куль й осколків;

- посилені – стійкі до прямого влучення снарядів 75-мм гармати або 125-мм гаубиці;
- важкі – забезпечують захист від прямого влучення снарядів 105-мм гармати і 155-мм гаубиці, а також від 50-кг авіабомби;
- потужні – забезпечують захист від дії снарядів калібру більше 155-мм і авіабомб вагою понад 100 кг.

Захисні товщі таких споруд при можливості прямого попадання були наступними:

Покриття – у легких споруд 0,25 м; у посилених 0,9 м; у важких 1,25 м; у потужних 1,5 м.

Напільна стіна – у легких споруд 0,4 м; у посилених 1,3 м; у важких 1,75 м; у потужних 2 м.

Тильна стіна – у легких 0,4 м; у посилених 0,8 м; у важких 0,8 м; у потужних 1 м.

Суцільний фундамент – у легких споруд немає; у посилених 0,6 м; у важких 0,7 м; у потужних 0,8 м.

Серед різних типів польових залізобетонних споруд були розроблені також і укриття для піхотних підрозділів. Вимоги до них викладені в ПФ-39, там же наведені й проекти таких споруд.

Згідно ПФ-39 укриття в смузі оборони влаштовувалися місткістю від відділення до взводу, а в глибині оборони могли влаштовуватися підземні укриття місткістю від роти до батальйону. У них повинні були бути передбачені (Наставление 1941, с. 57, 58):

Один або два входи, прикриті стінами й покриттям, що забезпечують захист від прямого влучення снаряда.

Один або два тамбура, що забезпечують захист укриття від проникнення всередину отруйних речовин через входи.

3. Приміщення для перебування і відпочинку людей.
4. Приміщення для фільтрів-вентиляційної установки.
5. Приміщення для вбиральні.

Там же зазначені й деякі особливості внутрішнього облаштування укриттів:

- Тамбури входів мали відділятися від інших внутрішніх приміщень дерев'яними герметичними стінами з легкими герметичними дверима.

- Приміщення для фільтрів і виносної вбиральні, розташовані в тамбурах входів, також мали відділятися герметичними дерев'яними перегородками з легкими герметичними дверима.

- Вхід в укриття повинен був закриватися зовнішніми важкими герметичними дверима, що мало захистити внутрішню частину укриття від впливу ударної хвилі й поразки уламками.

Внутрішнє обладнання укриття повинно було містити:

- Спеціальне обладнання тамбурів.
- Фільтро-вентиляційну установку з ручним або електричним приводом.
- Ярусні нари за кількістю людей.
- Освітлювальні прилади.
- Опалювальні прилади (піч).
- Піраміди для гвинтівок, встановлені біля виходів з приміщень призначених для відпочинку людей.

- Табуреток або лавок.
- Баків для води.
- Виносної вбиральні.

Подібні укриття планувалося зводити як з монолітного бетону, так і з використанням збірних бетонних конструкцій (Наставление 1941, с. 70-78). Укриття зі збірних елементів, представлені в пораднику є спорудами змішаної конструкції – приміщення для людей і розміщення обладнання зібрані із залізобетонних рам склепінчастої конструкції, а входи виконані з дерев'яних стойчатих рам. Залізобетонна рама є стінами й стелею укриття. Підлога була з плоскої залізобетонної балки. Товщина залізобетонних елементів становила 20 см. Торці укриттів виготовлялись з дерев'яних брусів, встановлених вертикально.

Посилене укриття зі збірних залізобетонних елементів на одне стрілецьке відділення влаштовувалося в котловані з таким розрахунком, що зверху воно засипалося шаром землі товщиною 1 м, поверх нього влаштовувався захисний шар з бутового мурування на цементному розчині товщиною 40 см, який засипався розподільчим піщаним шаром товщиною 50 см. Укриття обладналося двома входами, але тільки один з них мав тамбури. Перший тамбур влаштовувався у вхідному коридорі, зібраному зі стойчатих рам, другий влаштовувався вже в залізобетонному приміщенні

укриття. В цьому тамбурі встановлювалася фільтро-вентиляційна установка, відокремлена від іншої його частини дерев'яною перегородкою. У приміщенні для відпочинку людей встановлювалися двоярусні постійні нари на 10 осіб і грубка.

Важке укриття для двох стрілецьких відділень (рис. 7) відрізнялося від посиленого укриття на одне відділення довжиною залізобетонної частини укриття, влаштуванням тамбурів і розташуванням входів зі стойчатих рам під кутом 120 градусів до поздовжньої осі укриття (в попередньому проекті входи розташовувалися під прямим кутом до укриття). У цьому проекті тамбури влаштувалися біля обох входів. При цьому вони розташовувалися всередині залізобетонного укриття. В одному з тамбурів, де розташовувався запасний вихід, за дощаною герметичною перегородкою розташовувалася вбиральня. Біля іншого входу (основного) тамбурів було два. У другому з них встановлювалася за герметичною дощаною перегородкою фільтро-вентиляційна установка. Приміщення для відпочинку обладнувалось постійними двоярусними нарами на 20 осіб і грубою. Котлован під укриття відривався з таким розрахунком, щоб шар землі над ним становив 1,5 м, товщина кам'яної кладки на цементному розчині над шаром землі становила 60 см, товщина розподільчого шару землі над кам'яним шаром становила 50 см.

Для захисту піхотних кулеметних розрахунків на передньому краї також було розроблено підбрустверне посилене залізобетонне укриття для одного або двох кулеметів (рис. 8). Укриття не обладнане фільтро-вентиляційною установкою й розраховане на укриття від артилерійського обстрілу та захист від хімічної атаки в основному з використанням індивідуальних засобів захисту. Усередині укриття встановлювалися стелажі для кулеметів й лави для бійців. Для спостереження за обстановкою укриття обладнувалось перископом. Вхід в укриття прикривався прямим залізобетонним сквотником. З вогневими позиціями кулеметів укриття поєднувалося ходами сплучення.

Монолітні залізобетонні піхотні укриття представлені проектами посиленого укриття для одного стрілецького відділення, важкими укриттями на два стрілецьких відділення і на стрілецький взвод.

Посилене залізобетонне укриття для одного стрілецького відділення мало приміщення для відпочинку людей, один вхід, прикритий зовні прямим залізобетонним сквотником і наповнену піском залізобетонну шахту з лазом аварійного виходу. Вхід мав тамбур, який відокремлювався від приміщення для відпочинку бетонною стіною. Всередині приміщення для відпочинку розміщувалися постійні двоярусні нари на 10 осіб, фільтро-вентиляційна установка і піч.

Важке залізобетонне укриття на 2 стрілецьких відділення (рис. 9) складалося з приміщення для відпочинку людей, двох входів і допоміжних приміщень. Для відпочинку бійців укриття обладнувалось постійними двоярусними нарами на 20 осіб. Усередині цього приміщення також встановлювалася піч. Входи прикривалися тупиками з газовідвідними щілинами. Обидва входи мали тамбури, розділені на дві частини дерев'яними герметичними перегородками. Від приміщення для відпочинку тамбури відділялися залізобетонними стінами. В одному з тамбурів розташовувалася за вигородкою фільтро-вентиляційна установка, а в другій частині тамбура – перископ. У тамбурі другого входу розміщувалося майно для дегазації бійців, а за перегородкою – вбиральня. Для обстрілу входів в укриття тамбури обладнувались рушничними бійницями.

Важке залізобетонне укриття на стрілецький взвод (рис. 10) відрізнялося від попереднього укриття в основному розмірами приміщення для відпочинку людей. Це приміщення додатково поділялося дерев'яною герметичною перегородкою на дві частини, кожна на 2 стрілецьких відділення.

Найбільшим укриттям, представленим в poradнику, є підземне сховище на стрілецьку роту (Наставление 1941, с. 81, 82). Воно влаштовується шляхом гірської проходки (рис. 11) і в разі необхідності отримані підземні виробки бетонувались. У ньому є казармові приміщення для 4-х взводів, причому на кожен взвод відводилося по 2 приміщення (кожне на 2 стрілецьких відділення). Для командного складу передбачено окреме приміщення, яке влаштовано в окремій виробці з канцелярією і вузлом зв'язку. Для харчування бійців передбачена велике приміщення їдальні з кухнею при ньому. Споруда має кілька входів, кожен з яких обладнаний подвійним герметичним тамбуром. При цьому два основні входи обладнані для проведення дегазації бійців. Крім цих входів є ще і шахта аварійного виходу. Для фільтро-вентиляційної установки і електроагрегату передбачені окремі приміщення. Для запасу продуктів передбачено велике приміщення для комори. За винятком приміщень для бійців взводів й їдальнею всі інші приміщення відділені герметичними дерев'яними перегородками.

Однак при зведенні укріплених районів в 1938-1939 роках будівництво укриттів для піхоти планувалося після закінчення робіт зі зведення вогневих точок і спостережних пунктів, але зміна кордонів призвела до закінчення цих робіт на старих рубежах. На лінії нового кордону природно в першу чергу почали зводити вогневі точки, спостережні та командні пункти. Початок війни зупинив і ці роботи. В ході бойових дій для укриття піхоти використовувалися дерево-земляні бліндажі й землянки, а також пристосовані для цих цілей підвали житлових і господарських будівель. У тих випадках, де це було можливо, влаштовувалися підземні укриття, але із застосуванням дерев'яних стойчатих рам. Також знаходили застосування вже наявні підземні виробки.

Автор висловлює свою вдячність Андрію В'яльцю, Олександрю Крещанову, Андрію Кайнарину, Олексію Русанову, Станіславу Воробьову за надану за результатами архівних і польових досліджень інформацію, що стосується укриттів пробудованих в 30-х та на початку 40-х років 20 століття.

ЛІТЕРАТУРА

Наставление для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения (ПФ-39). 1941 Москва-Ленинград: Военное издательство МО СССР.

Протокол № 7 заседания ГВС РККА «О развитии существующих и строительстве новых укрепленных районов». 1938. [online]. Режим доступу: https://zwiahel.ucoz.ru/novograd/vojna/protokol_10-07_11.html [Дата звернення: 12.09.2021].

Хмельков, С. А. 1937. *Бетонные и железобетонные сухопутные фортификационные сооружения*. Москва: Военно-инженерная академия РККА, 1937

Denkschrift uber die Russische Landesbefestigungen. 1942. Berlin

Oleksandr Kuziak,
Senior Researcher,
National Historical and Architectural
Museum «Kyiv Fortress»

REINFORCED CONCRETE SHELTERS FOR RED ARMY'S INFANTRY

An extensive program for the construction of permanent structures on the borders of the Soviet Union also included the construction of concrete shelters for the infantry units of the Red Army. However, in practice, in most of the erected fortified areas, such shelters are not widespread. The most common types were shelters, designed to hide in them during the shelling of two or three heavy machine guns with crews. Such shelters were erected both in the European part of the Soviet Union and in the Far East. Shelters were also occasionally erected to shelter an anti-tank gun with a crew. Shelters, specifically designed to accommodate a platoon or company for infantry units, were extremely rare. The author is aware of the construction of such individual shelters in the Far East and in the Rybnitsky fortified region. A theoretical model of a shelter for an infantry platoon is given in S. Khmelkov's training manual for military engineering schools.

This shelter, intended for infantry units of fortified areas, has a complete set of internal equipment that provides good living conditions for the infantry located in it. In addition to shelters intended for construction in defense zones, consisting of long-term fortifications, the projects of concrete shelters, developed for infantry units based in field defensive lines, were developed in the Soviet Union. Such shelters, designed to accommodate units from squad to platoon, were given in the manual for field fortifications. The projects involved the construction of shelters from both prefabricated elements and from monolithic concrete. In addition, for the placement of the company, a project of an underground shelter was given, which was carried out by driving tunnels in the ground.

During the hostilities of the outbreak of war, for the shelter of the infantry, mainly wood-earthen dugouts and dugouts, as well as adapted basements of residential and utility buildings, were used. In those cases, underground shelters were arranged where it was possible, but with the use of wooden rack frames (stanchions). The existing underground workings were also used.

Keywords: long-term fortification, field fortification, shelter, a fortified district or fortified region.

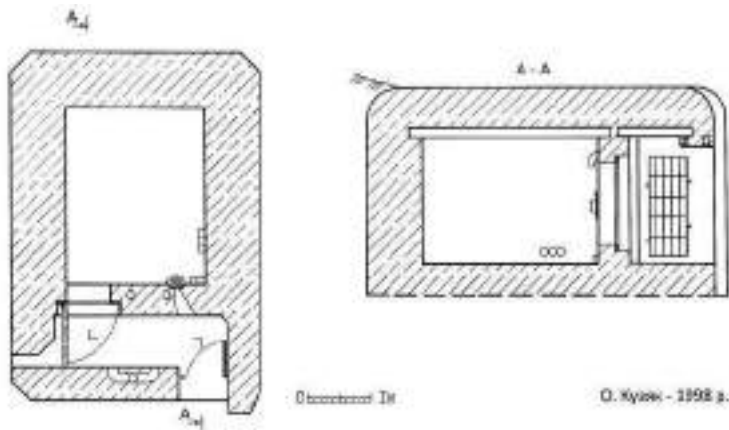

Рис. 1. Укриття № 513
Київського УР
для 2-х станкових кулеметів
з розрахунками.
Рисунок О. Кузяка

m. Unterbringungsräume

Bild 190: Befehlsunterstand mit Fernsprechzentrale.
Lage: bei Tiraspol am Unterlauf des Dnjestr.

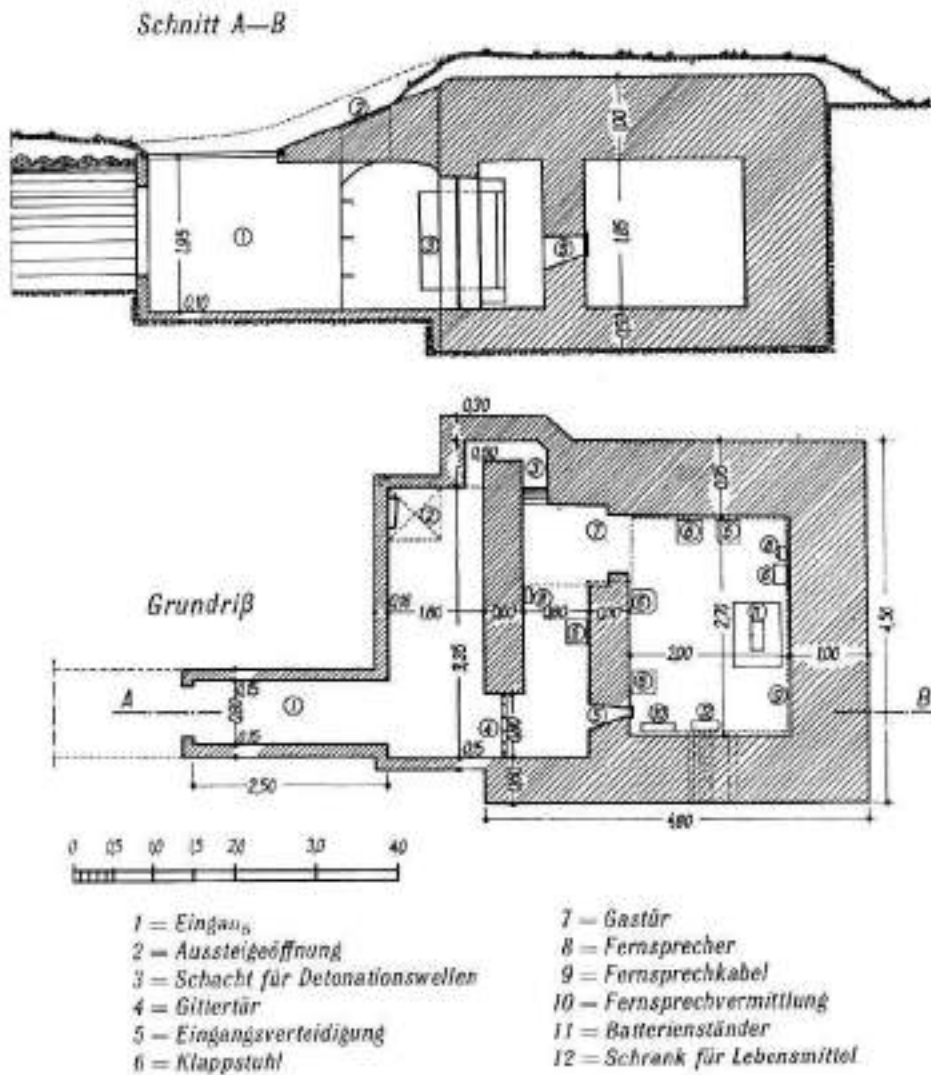
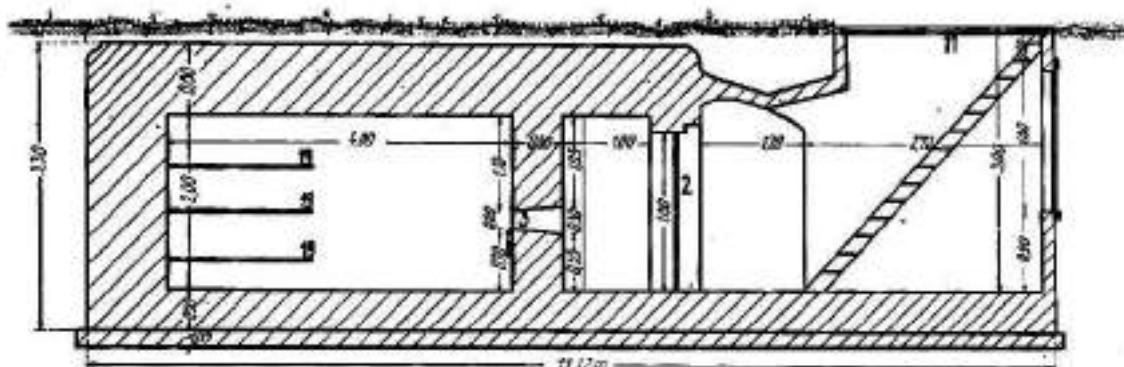

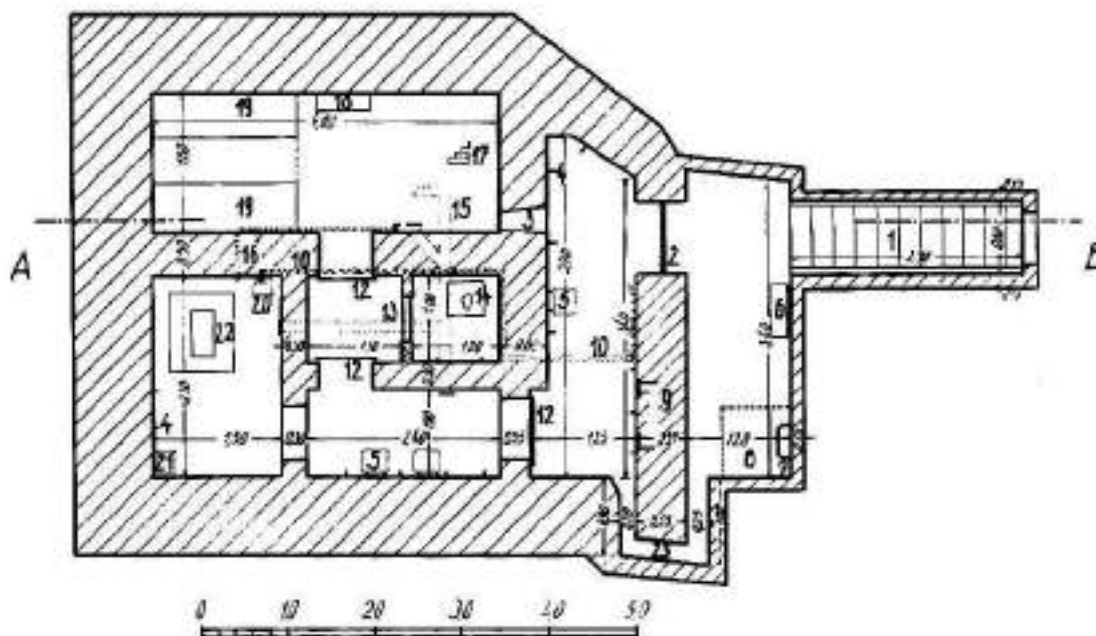
Рис. 2. Згідно з даними колег кулеметне укриття типу М2 в Тирасполському УРі.
У німців воно позначене як вузол зв'язку.
Рисунок з "Denkschrift über die Russische Landesbefestigung", Berlin, 1942

Bild 191: Regiments-Befehlsstand.

Lage: am Dnjeſtr, 12 km ſüdſtwärts Duboſari.

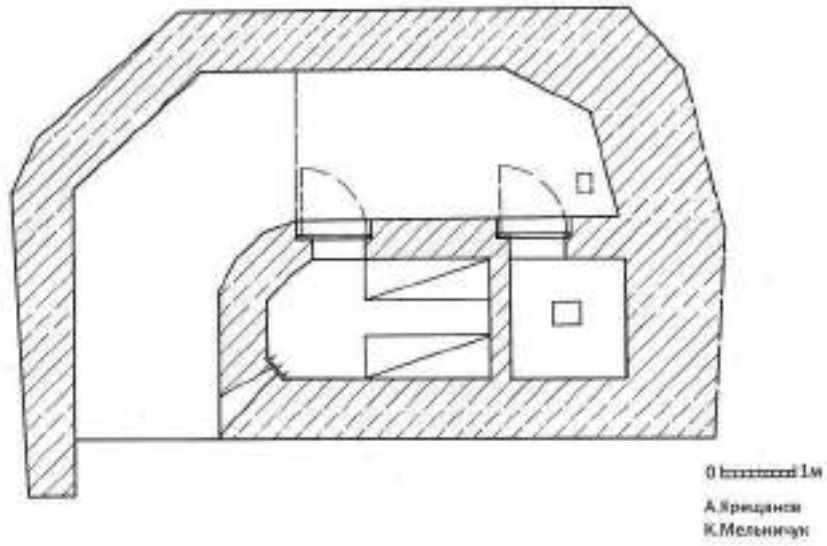

Schnitt A—B

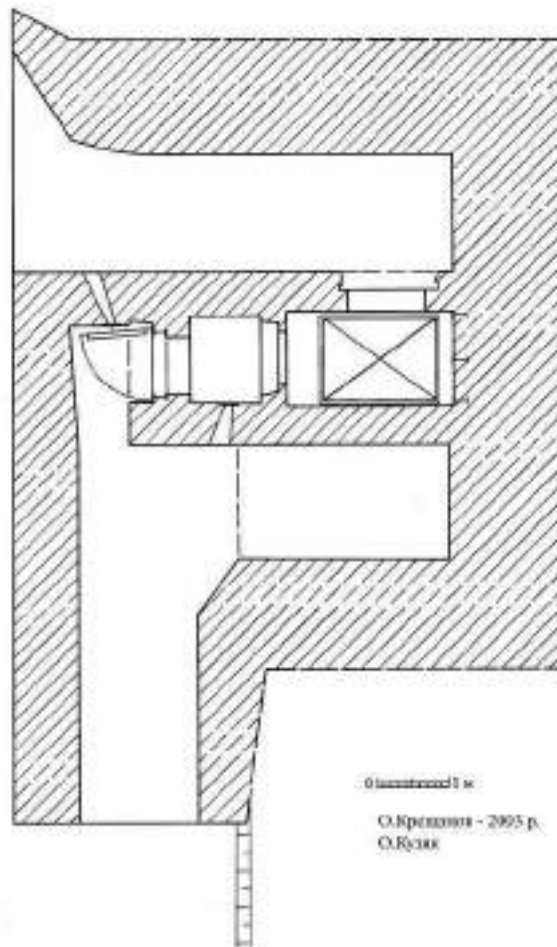

1 = Eingang	13 = Einfache Holztür
2 = Gittertür	14 = Abort
3 = Eingangsverteidigung	15 = Belüftungsrohr
4 = Haken für Kleider und Ausrüstung	16 = Sprachrohr
5 = Klappstuhl	17 = Belüfter
6 = Schrank	18 = Wasserbehälter
7 = Steigeisen (ϕ 20 mm)	19 = Betten für 6 Mann
8 = Notausgang	20 = Fernsprecher
9 = Entlüftungsrohr	21 = Funkanlage
10 = Fernsprechkabel	22 = Gestell für Akkumulatoren
11 = Abdeckung des Einganges	23 = Schacht für Detonationswellen
12 = Gastür	

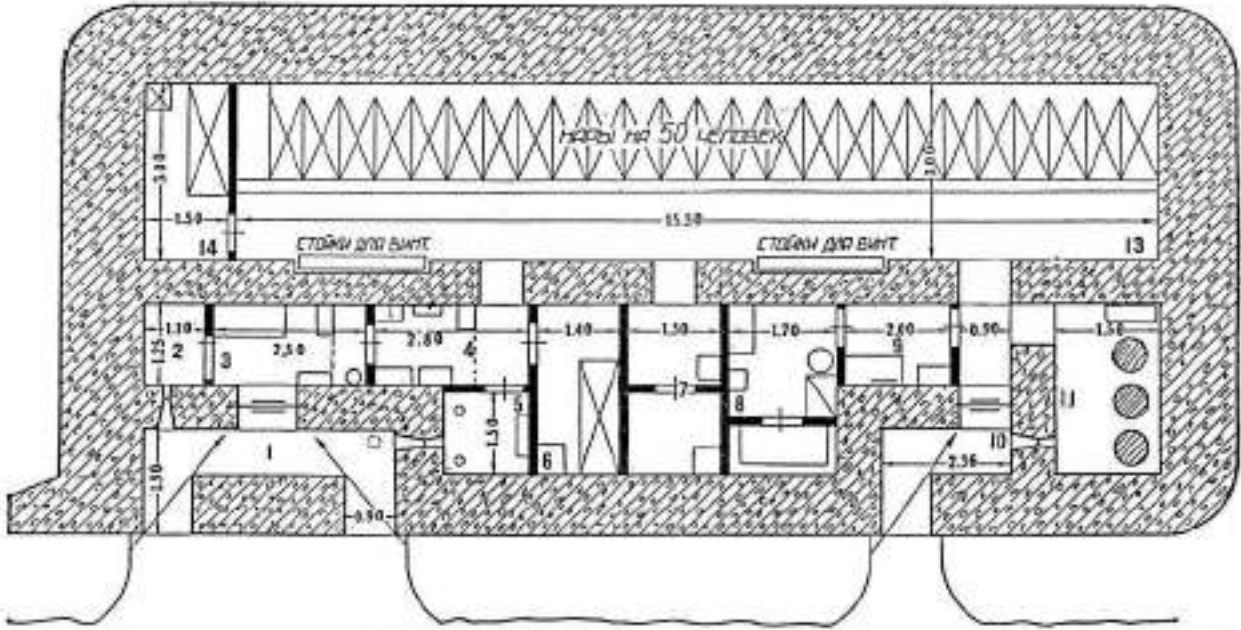
Рис. 3. Згідно з даними колеґ теж саме планування має кулеметне укриття в Тирасполському УРі, але воно має тип захисту М1.
Рисунок з "Denkschrift über die Russische Landesbefestigung", Berlin, 1942.

*Рис. 4. Притулок для польової протитанкової гармати з розрахунком, Лещичівський УР.
 Рисунок О. Крещанова, К. Мельничука.*

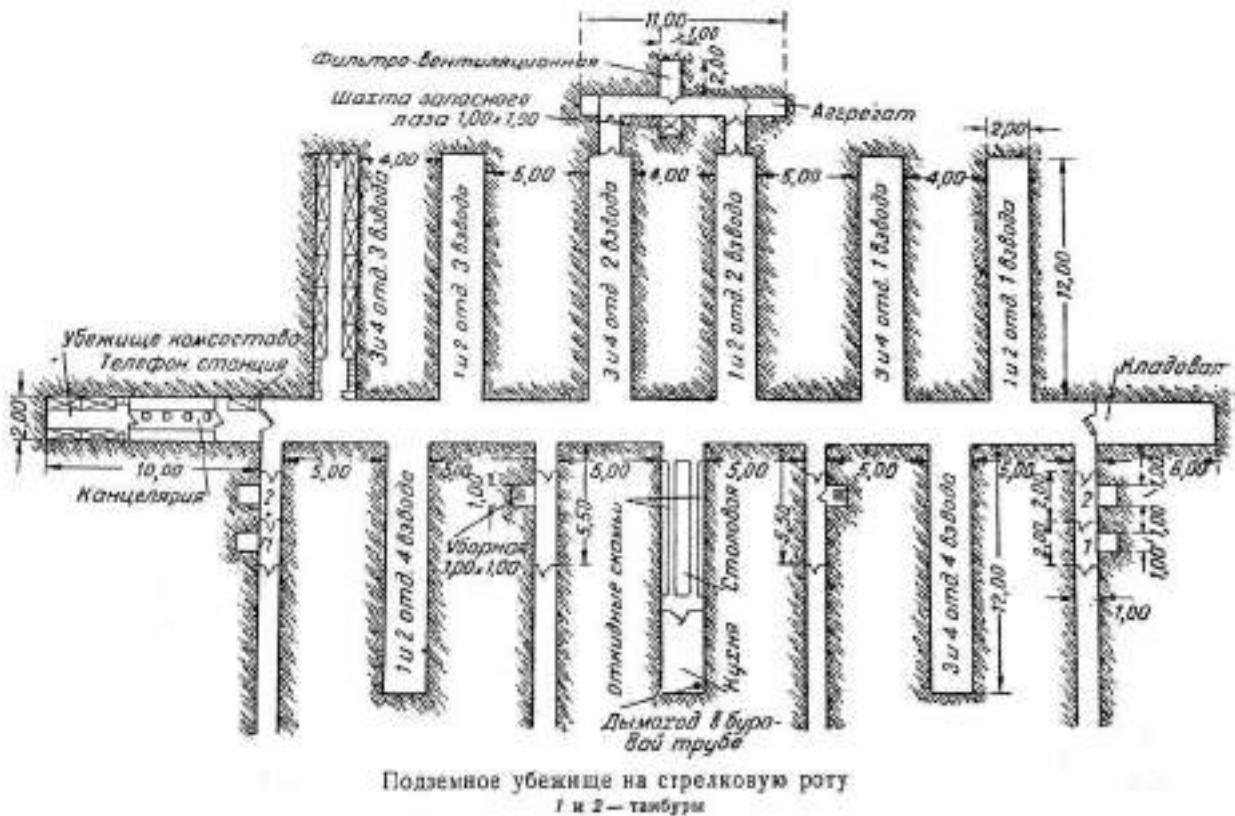
*Рис. 5. Вхідний блок північної Гульської «міни» з укриттям для протитанкової гармати.
 Рисунок О. Крещанов, О. Кузяка.*

Убежище на взвод пехоты (около 50 чел.). 1—сквозняк; 2—кладовая с химическим имуществом; 3—первый тамбур; 4—второй тамбур; 5—уборная; 6—перевозочная; 7—станции связи; 8—кухня и кладовая; 9—машинное отделение; 10—тупик; 11—фильтры и вентиляторы; 13—жилая каземат; 14—командный состав.

Рис. 6. Укриття на взвод піхоти.

За Хмельков С.А. «Бетонные и железобетонные сухопутные фортификационные сооружения»

Подземное убежище на стрелковую роту
1 и 2 — тамбуры

Рис. 7. Важке укриття зі збірних залізобетонних елементів на два стрілецьких відділення.

Рисунок з «Наставление для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения (ПФ-39)»

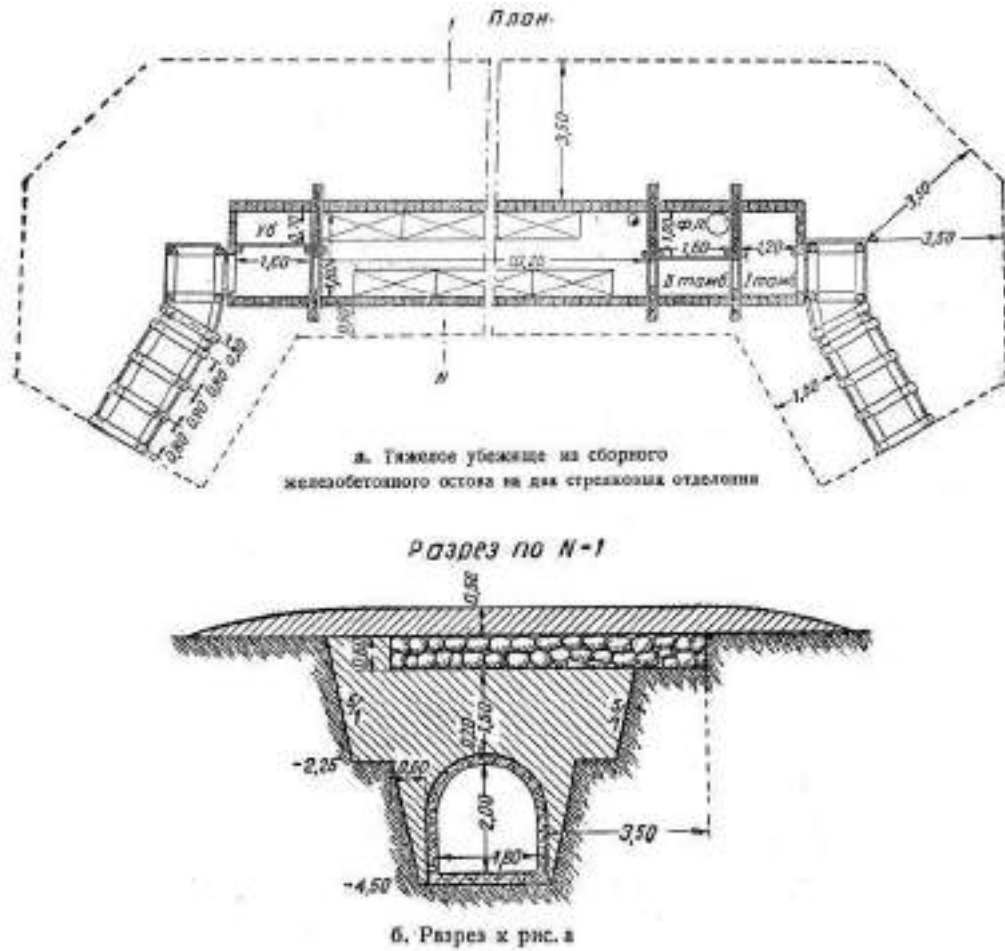

Рис. 8. Посилене залізобетонне укриття для одного-двох кулеметів з розрахунками.
Рисунок з «Наставление для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения (ПФ-39)»

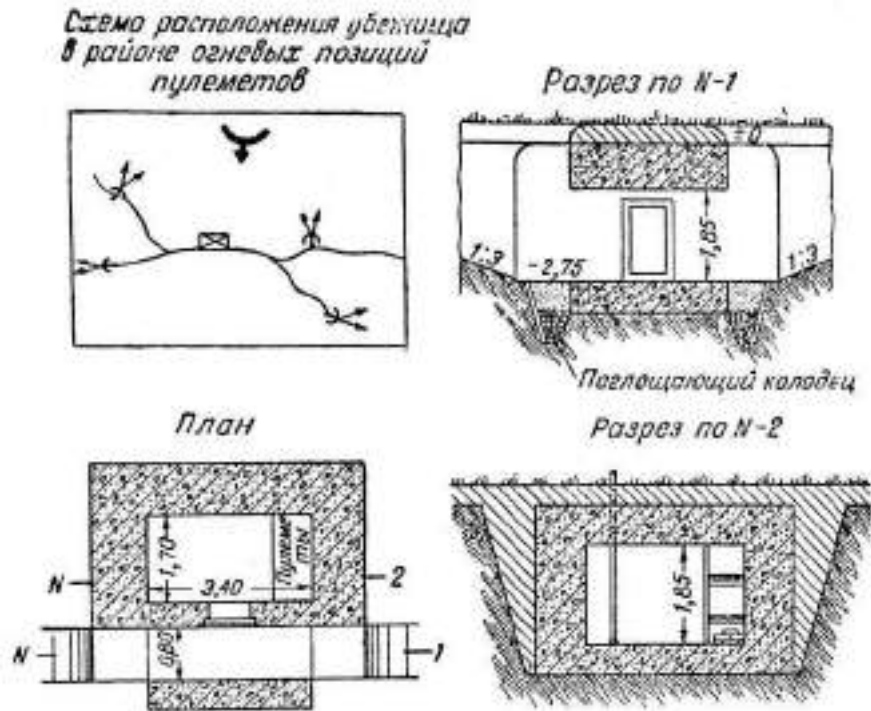

Рис. 9. Важке залізобетонне укриття на два стрілецьких відділення.
Рисунок з «Наставление для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения (ПФ-39)»

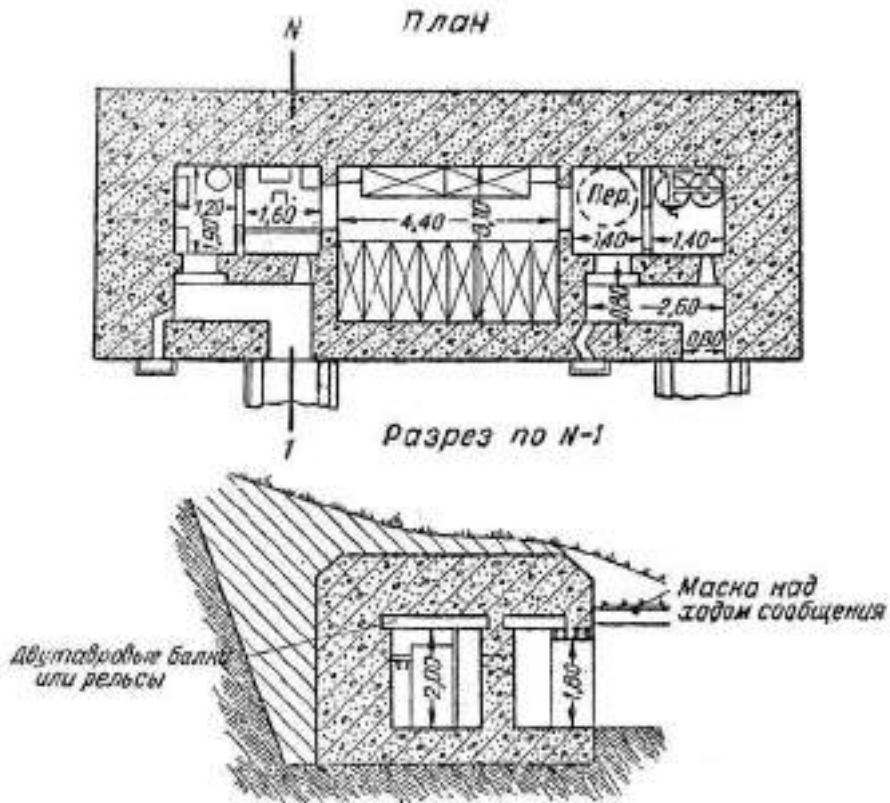

Рис. 10. Важке залізобетонне укриття на стрілецький взвод.
Рисунок з «Наставление для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения (ПФ-39)»

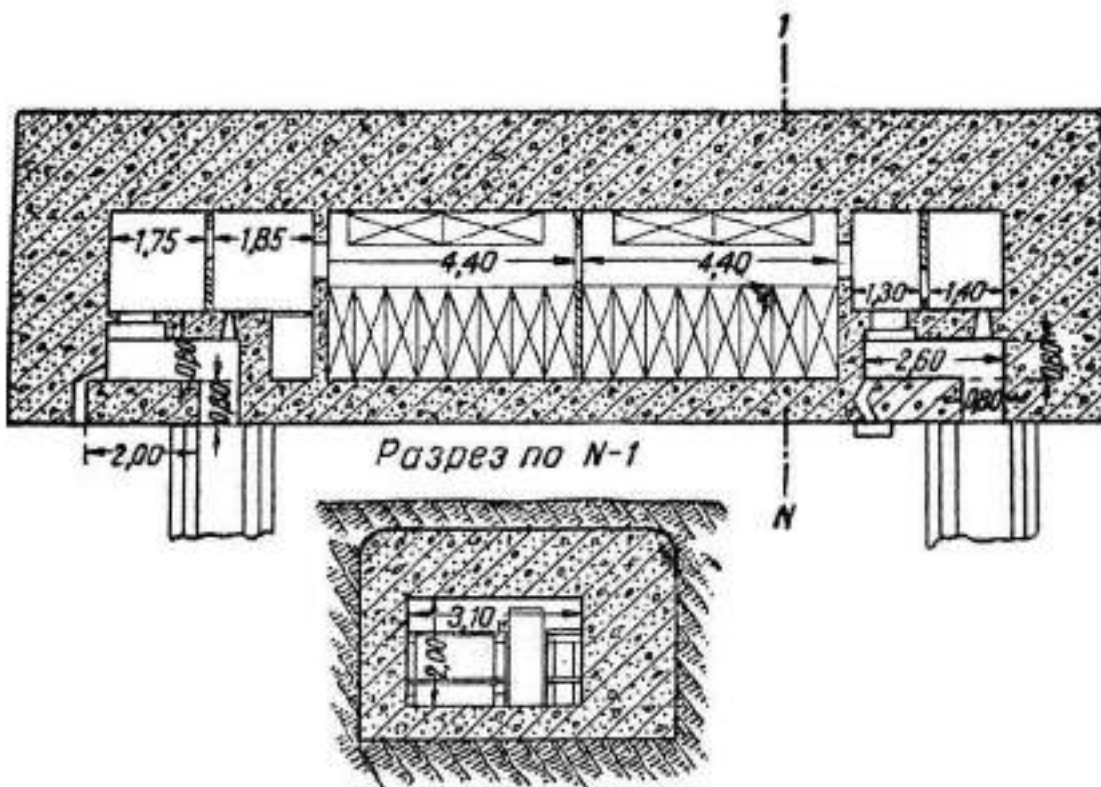

Рис. 11. Підземне укриття на стрілецьку роту. Рисунок з «Наставление для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения (ПФ-39)»

Валентина Тимошенко,
старший науковий співробітник
Національного історико-архітектурного
музею «Київська фортеця»

ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У цій статті на основі публікацій та архівних джерел показано як деякі об'єкти Київської фортеці були використані у роки Другої світової війни. Надається перелік об'єктів та їх роль у військових діях.

Ключові слова: Друга світова війна, Київська фортеця, Стара Печерська фортеця, Госпітальне укріплення, Васильківське укріплення, Лисогірський форт, Київський укріплений район (КиУР), завод «Арсенал».

Постановка проблеми: дослідники вважали, що об'єкти Київської фортеці не використовувалися у роки Другої світової війни. Дана стаття це спростовує, оскільки деякі оборонні споруди Київської фортеці все-таки використовувалися в роки Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: потрібно враховувати те, що всі дані по використанню військових оборонних споруд у роки Другої світової війни було засекречено. У книзі «Історія заводу «Арсенал» П.Т. Тронько, В.П. Горшков, Г.Г. Денисенко, Є.М. Скляренко зосереджують увагу на діяльності заводу «Арсенал», випуску зброї з перших днів Другої світової війни та післявоєнні роки. М.П. Бойчак у Книзі III «Історія Київського військового госпіталю» описує Північну напіввежу, яка входила до складу Госпітального укріплення Київської фортеці, а також Київський військовий госпіталь. Як ці об'єкти були використані у перші дні Німецько-радянської війни та про перебування німецьких загарбників у Київському військовому госпіталі у період окупації. О. Голованов досліджував історію Лисогірського форту від початку його будівництва та функціонування до 1920 року.

Формування мети: на основі публікацій та архівних джерел показати як деякі об'єкти Київської фортеці використовувалися в роки Другої світової війни.

Опрацьовуючи матеріали на дану тему в Державному архіві Київської області міста Києва (ДАКО) було знайдено маловідомі документи на німецькій мові, серед яких було два списки. У списку об'єктів №1 «Der Objekte des Militärarnstes zum 19. September 1941», що у перекладі «Об'єкти військового відомства станом на 19 вересня 1941 року». У списку об'єктів №2 «Der Objekte, die in der Rutzinierung des Militärarnstes waren oder zu seiner Versorgung nutzen zum 6. Juli 1942», що у перекладі «Об'єкти, які використовувалися військовим відомством, або використовували для його утримання станом на 6 липня 1942 року». А також: наказ Київської міської комендатури про заборону відвідування Києво-Печерської Лаври датований 1941 роком та перепустки на її відвідування. У цих документах, списках об'єктів №1 та №2, частково є інформація про використання німецькими військами деяких оборонних споруд Київської фортеці, місця їх розташування, до яких відомств відносилися дані об'єкти і як вони використовувалися на початку Другої світової війни і в роки радянсько-німецької війни. Дані оборонні споруди німецькі окупанти використовували для своїх потреб як склади, казарми, гаражі, стайні, а також як житлові будинки тощо. Відповідно до наказу Київської міської комендатури в роки окупації міста Києва заборонялося відвідування Києво-Печерської Лаври, а вхід на територію дозволявся тільки за перепустками. Про те, що німецькі окупанти були на території Києво-Печерської Лаври свідчать світлини з фотоальбому «Київ 1941-1943 років» на яких німецькі солдати сфотографовані на третьому та четвертому ярусі Великої лаврської дзвіниці й на оглядовому майданчику за лаврською іконописною майстернею. У німецьких документах зазначено, що на початку Другої світової війни на території Лисогірського форту був розташований склад, а на його під'їзді – медпункт. Башту №5 використовували як склад, жандармські казарми – як казарми, на Черепановій горі (вулиця Госпітальна) було розташовано лікарню й казарми. Однак, відсутня будь-яка інформація у документах щодо башт Васильківського укріплення та окремо розташованих оборонних споруд

Київської фортеці, а саме Башту № 4, Башту № 6, Микільську браму, Московську верхню й нижню брами тощо.

До складу Київської фортеці входили стара Печерська фортеця збудована ще в період правління царя Петра I в 1706 році, два самостійні укріплення Васильківське та Госпітальне, доповнених оборонними казармами й вежами, капонірами, військовий госпіталь та завод «Арсенал». У 1872-1875 роках був побудований Лисогірський форт для захисту підступів до залізничного моста через Дніпро.

Задовго до нападу німецьких військ західні підступи до Києва було надійно захищено. Це був Київський укріплений район (КиУР). У довоєнні роки на території України було побудовано 16 укріплених районів: 1929-1935 роках вздовж старого кордону – 10; окремо Київський укріппрайон; 1940-1941 роках вздовж нового кордону – 5. Вони повинні були перекривати стратегічні напрямки та підходи до важливих економічних та військових об'єктів, а також затримати ворога для підходу військових частин на допомогу. Київський укріппрайон охоплював Київ півкільцем: з півночі і заходу до річки Ірпінь, з півдня – залишками древніх зміювих валів, і спирався флангами на береги Дніпра (Ясев 2001, с. 92). Він налічував понад 200 довгочасних споруд із станковими кулеметами та артилерією. Вогневі точки мали від однієї до чотирьох, або п'яти амбразур, які об'єднувалися в опорні пункти. Командні пункти були обладнані броньованими ковпаками на чотири амбразури з перископами.

У 1939 році у зв'язку з перенесенням державного кордону на захід Київський укріплений район (КиУР) законсервували, а зброю зняли. Гарнізони з військовими перевели до інших військових частин. 1 вересня 1939 року почалася Друга світова війна. Генеральний штаб сил Німеччини 18 грудня 1940 року завершив розробку плану «Барбаросса», який передбачав напад на Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). А 22 червня 1941 року о 4 годині ранку Німеччина напала на СРСР. Спільно з нею у війну вступили її союзники: Італія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія. Німецька армія вела наступ за трьома напрямками: група «Північ» – на Ленінград, група «Центр» – на Мінськ та Смоленськ з Москвою як подальшою ціллю, група «Південь» – на Житомир та Київ. Український напрям був одним із найголовніших, Гітлер прагнув якнайшвидше захопити Україну та позбавити Москву надзвичайно важливої ланки в економічному та стратегічному плані, водночас посилити військову економіку Німеччини (Ясев 2001, с. 78). Реалізуючи план «Барбаросса» в Україну вторглися війська групи армій «Південь». За лічені дні німецькі війська захопили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав, Тернопіль, Проскурів, Житомир та вийшли на підступи до Києва й Одеси. Період з липня по вересень 1941 року був на території України неймовірно важким для частин Червоної армії, яка в нерівних боях намагалася затримати просування військ ворога. Особливо не вистачало зброї, навіть стрілецької (Котова 2005, с. 88).

Верховне головнокомандування та Генеральний штаб вживали всіх можливих та неможливих заходів для переформування й зміцнення боєздатності частин і з'єднань. Після того як не вистояв Західний фронт та німецькі війська захопили майже всю Білорусію, вирішальні бої розгорталися на Житомирсько-Київському напрямі. 24 червня 1941 року командуючий Південно-Західним фронтом генерал Кирпонос видав наказ про озброєння довготривалих вогневих точок. Незважаючи на те, що замало було часу, бракувало резервів тощо, більшість дотів було приведено до бойової готовності. У серпні 1941 року німецькі окупанти розгорнули генеральний наступ на Київ. Штурм першої лінії оборони тривав тиждень. Стійкість оборони Києва була забезпечена довготривалими оборонними спорудами Київського укріп-району, бійці якого першими зустріли ворога, а свої позиції залишали останніми, щоб забезпечити відхід головних сил. Штурм першої лінії оборони тривав тиждень. Знаходячись в оточенні, блоковані доти продовжували оборону. Щоб не потрапити до полону гарнізони підривали доти з середини, однак частину дотів німецькі війська підірвали разом із захисниками, або спалювали із вогнеметів.

На відміну від інших оборонних споруд Київської фортеці, які не були задіяні у бойових діях Лисогірський форт двічі під час штурму Києва, а саме в серпні та вересні 1941 року опинявся на шляху німецьких окупантів. Форт повинен був прикривати Дарницький залізничний міст. Лисогірський форт був споруджений у другій половині ХІХ століття за проектом військового інженера генерала Е. Тотлебена. Випробуванням для нього була Друга світова війна. 11 липня 1941 року до Києва ввійшла перша танкова група генерала Клейста. Почалася 72-денна облога міста – ключового пункту в радянській обороні на середньому Дніпрі. Частинам шостої армії вермахту протистояли радянські підрозділи, які в серпні 1941 року були зведені в 37-му армію під командуванням гене-

рала А. Власова. У липні 1941 року внаслідок поразки Південно-Західного фронту в Прикордонній битві німецькі війська відтіснили його частини до Києва та Дніпра. Місто готувалося до оборони. Лисогірський форт відносився до військового відомства на території якого був склад (7, с. 3). А Лисогірський проїзд – до Київського військового округу, де знаходився 64 артилерійський склад та медпункт (7, с. 4). З німецького документу відомо, що стратегічний шлях входив до Київського військового округу, на території якого був розташований 64 артилерійський склад (7, с. 3). До початку оборони Києва Лисогірський форт був місцем для зберігання боєприпасів та вибухівки.

До Печерського району також належала Чорна гора – історичний пагорб Києва, де розташовувалось однойменне поселення. Таку назву вона отримала від місцевих мешканців через наявність чорнозему. Також там був розташований 64 артилерійський склад (7, с. 3). Тож не дивно, що дана місцевість була складом для боєприпасів та вибухівки. Свідчень про участь Лисогірського форту у боях залишилося небагато. Старший помічник начальника оперативного відділу штабу 26-ої армії майор І. Артеменко у своїх спогадах описував, що 10 липня 1941 року штаб групи генерала М.Ф. Матикіна знаходився поруч Лисогірського форту в приміщенні артилерійського складу. Загін під його командуванням тримав оборону від хутору Мриг до Дніпра. Лисогірський форт був елементом тимчасового третього рубежу оборони, який було зайнято бійцями винищувального батальйону Кіровського району (нинішній Печерський район) і формувався лише з перевірених людей комсомольсько-партійного активу. До його складу було залучено багато працівників Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Керували цим загоном досвідчені офіцери-прикордонники. Використовуючи природний рельєф старих укріплень та зведення системи шанців та дзотів Лисогірський форт був переобладнаний на потужний опорний пункт.

У списку об'єктів № 1 серед інших об'єктів зазначено завод «Арсенал», який знаходився на вулиці Кірова, 1 та використовувався як артилерійський завод, площа якого складала 13 га. (7, с. 5). Завод з початком війни спрямував свою діяльність виключно на виконання замовлень Червоної армії. Крім цього, працівники заводу працювали на будівництві оборонних споруд. 10-12 червня 1941 року закінчилася відправка першої черги обладнання, а вже 29 червня 1941 року почалася евакуація заводу «Арсенал». Останній ешелон обладнання було відправлено на схід 14 серпня 1941 року. Всього було відправлено 26 ешелонів (1100 вагонів) (Тронько, Горшков, Денисенко, Складенко 1986, с. 75).

В опрацьованих матеріалах було знайдено інформація про Київський військовий госпіталь. На початку війни його було переформовано у евакуаційний госпіталь на 20000 ліжок для поранених бійців, який залишався у місті до 10 липня 1941 року (Бойчак 2010, с. 7). За декілька годин до офіційного оголошення про початок війни до госпіталю почали надходити перші поранені, яких везли з аеродрому, що знаходився в Пост-Волинську. Біля брами Київського окружного військового госпіталю тривожно гули криті автомобілі з червоними хрестами, з яких було чути стогін перших поранених. Навстіж відкривалися двері хірургічних палат, перев'язочних і операційних. Відтоді мало хто з професорів, лікарів, медсестр та санітарів повертався ввечері додому. Перепочивши в кабінетах, вони знову вдягали білосніжні халати, і стійко працювали біля операційних і перев'язочних столів. Рятувати життя, повертати людей знову на поле бою, виривати їх з обіймів смерті – ось єдине, чого вони прагнули. Поруч з лікуванням поранених з першого дня війни розгорнулася велетенська робота щодо формування польових госпіталів. За декілька перших днів війни їх було укомплектовано, обладнано і відправлено на фронт понад 65 одиниць.

22 червня 1941 року о 6 годині ранку в приміщенні Північної напіввежі Госпітального укріплення розмістили перев'язочну, де раніше знаходилися склади та військова частина. 23 червня 1941 року на площі перед Північною напіввежею мобілізовані на фронт приймали військову присягу та отримували форму (Бойчак 2010, с. 11). Київський військовий госпіталь підпорядковувався медичній службі Київського особливого військового округу. 9 липня 1941 року почалася евакуація госпіталю, а 10 липня 1941 року він був відправлений до Харкова, де входив до групи евакуйованих госпіталів Південно-Західного фронту. 13 вересня 1941 року Київський окружний госпіталь евакуювали до Томська. У списку об'єктів № 1 адресу Київського військового госпіталю було зазначено як Черепанову гору (вулиця Госпітальна), а використовувався він як лікарня та казарми (7, с. 4).

Бої на підступах до міста вже тривали, а у місті йшла евакуація підприємств, установ тощо. Наявність міцного укріплення на Лисогірському форті, поруч з розтягнутим вздовж Дніпра флангом та загрозою контрударів з території голосіївського лісу, через що німецькі загарбники вважали подальший наступ безперспективним і в ніч 11 серпня 1941 року почали відступати.

Бійців під час оборони на Лисогірському форті підтримував вогнем бронепοїзд Л.В. Василевського (панцерний потяг київських ополченців), який курсував залізничною гілкою Лисогірський форт – Корчувате – Пирогів, а також кораблі Дніпровської військової флотилії. Мости на переправі через Дніпро забезпечували зв'язок фронту з тилом. У списку об'єктів №1 є Дніпро «Стрілка», де була розміщена річна флотилія (7, с. 1). А у списку об'єктів №2 Дніпровська військова флотилія знаходилась на Червоній площі № 4 та використовувалась як казарма (7, с. 1).

Наступного разу Лисогірський форт опинився на лінії вогню 16-19 вересня 1941 року перед відходом військ з міста Києва. Вони чинили відчайдушний опір, проте сили противника були переважачими. Вранці 19 вересня 1941 року полки 95-ої німецької піхотної дивізії обійшли Лисогірський форт з флангів і взяли його штурмом. У цей час Лисогірський форт обороняли ополченці, які отримали наказ від керівництва поступово відступати з Києва. На проміжних рубежах ополченці займали оборону прикриваючи відступ 37-ої армії. 19 вересня 1941 року подолавши опір захисників міста німецькі війська увійшли до Києва. Мешканці розповідали, що після взяття міста німецькі війська розташували свій госпіталь на території Київського окружного військового госпіталю, але довго там не затрималися, бо він був розташований на околиці міста. У зв'язку з цим вони перебазувалися на територію нинішньої Олександрівської лікарні (Бойчак 2010, с. 47). У приміщенні рентгенологічного відділення було облаштовано баню, а в будівлі приймального відділення – розміщено стайню. Крім того, стайня була у приміщенні Косого капоніру, оборонній споруді Госпітального укріплення Київської фортеці. У 1930 році приміщення Косого капоніру було передано до обласного Музею революції як філіал, в якому була представлена експозиція «В'язниця, каторга, заслання». Косий капонір – оборонна споруда Госпітального укріплення Києво-Печерської фортеці, який був збудований у 1844 році і являв собою фортифікаційну споруду важкого типу для ведення флангового чи косоприцільного артилерійського вогню в двох протилежних напрямках з вершини Черепанової гори (вулиця Госпітальна) на підступах до Госпітального укріплення.

До початку Другої світової війни на території Києво-Печерської Лаври знаходилося музейне містечко, до якого входило багато музеїв. У період окупації Києва мешканці, які мешкали на території Києво-Печерської Лаври, були виселені. Німецькі війська використовували її територію для своїх потреб. З 24 жовтня 1941 року був виданий наказ Міської комендатури про заборону відвідування території Києво-Печерської Лаври. Вхід на територію був тільки за перепустками (6, с. 219). Першу перепустку було видано 21 жовтня 1941 для 50-ти осіб вермахту (6, с. 215). А 23 жовтня 1941 року було видано перепустку ще для 150 осіб вермахту (6, с. 218). Проте 24 жовтня 1941 року дозволили відвідати Києво-Печерську Лавру вищому керівнику СС та поліції генерал-полковнику Екельну, посилаючись на домовленість з генерал-майором, міським комендантом Еберхардом (6, с. 217). У перепустці додатково було зазначено, що фрау Хешпнер як екскурсовод не потрібна для супроводу. Керівнику дивізії № 454 Батлеру також було надано перепустку на 25 жовтня 1941 року для відвідування Києво-Печерської Лаври (6, с. 216). 27 жовтня 1941 року виписують довготривалу перепустку генерал-льотчику Кітцінгеру (6, с. 219). Документи та світлини, які знаходяться у фотоальбомі «Київ 1941-1943. Передвоєнний Київ, або те, що зникло назавжди», де німецькі військові сфотографовані на третьому та четвертому ярусі Великої Лаврської дзвіниці й на оглядовому майданчику за Лаврською іконописною майстернею свідчать про те, що вони дійсно перебували на території Києво-Печерської Лаври (Малаков 2000, с. 63-64). Із великої Лаврської дзвіниці вони пильнували мости через річку Дніпро.

Битва за річку Дніпро розпочалася 21 вересня 1943 року. Недалеко від Києва були створені Букринський та Лютізький плацдарми. Через великі втрати на Букринському напрямі було прийнято важливе рішення і головний удар було нанесено з Лютізького плацдарму. З листопада 1943 року з Лютіжа розвернулася наступальна операція військ 1-го українського фронту, яка була завершена визволенням столиці України 6 листопада 1943 року (Ясев 2001, с. 92). Після двох років окупації Київ був майже зруйнований. Головна вулиця Хрещатик була в руїнах.

У кінці 1943 року завод «Арсенал» повернувся до міста Києва. Без вікон та дверей стояли напівзруйновані будівлі й виробничі корпуси заводу. Особливо було пошкоджено будівлі механічного, інструментального та інших цехів, зруйновані під'їзні шляхи до заводу та внутрішні комунікації, згоріла заводська лабораторія (Тронько, Горшков, Денисенко, Складенко 1986, с. 47). Загальні збитки заподіяні заводу сягали понад 300 мільйонів карбованців. У кінці 1943 року Київ жив прифронтовим життям. На території заводу розташовувалася військова частина 1-го українського фронту з ремонту танків, які в подальшому відправляли на фронт. У січні 1944 року народний комісаріат

прийняв рішення про організацію на заводі випуску необхідної продукції для фронту. Зусилля були спрямовані на виконання замовлень. Паралельно робітники здійснювали на заводі відновлювальні роботи зруйнованих виробничих будівель. Перед колективом постало завдання організувати випуск артилерійської зброї нового типу. Ще не було звільнено від німецьких військ Карелію, Ленінградську область, Прибалтику, Білорусію, Молдову, Правобережну Україну та Крим. Для забезпечення подальшого наступу радянських військ необхідно було задовольнити зростаючу потребу Червоної армії у зброї й бойовій техніці. Державний комітет оборони поставив перед колективом заводу завдання – організувати масовий випуск основного артилерійського озброєння нового типу (Тронько, Горшков, Денисенко, Склярєнко 1986, с. 54)

13 лютого 1944 року з евакуації до Києва повернувся Київський військовий госпіталь. Проте наслідки після перебування німецьких загарбників на території госпіталю та в приміщеннях відділень були жахливими. Було зруйновано будівлі туберкульозного відділення, кухня, пограбовано водолікарню, патологоанатомічне відділення, повністю знищений патологоанатомічний музей. Каналізація і опалення не працювали, воду до госпіталю доставляли в бочках, у всіх вікнах госпітальних будівель було вибито шибки. Будівлі, які збереглися, були зайняті іншими фронтовими евакуйованими госпіталями (Бойчак 2010, с. 47).

Надається перелік оборонних споруд, які знаходилися у Печерському районі міста Києва та як вони використовувалися: жандармські казарми (вулиця Московська, 22-24) використовувалися німецькими військами як казарми, по вулиці Госпітальна (Черепанова гора) знаходилися лікарня та казарми, в Башті № 5 (вулиця Рибальська, 22-24) був розташований склад, Лисогірський форт також використовувався як склад (7, с. 3).

До списку об'єктів № 2 входили: Народний комісаріат внутрішніх справ (вулиця Кловський узвіз, 7-9) був прикордонним районом, де розміщувалися казарми. Вулиця Кловський узвіз, 10, відносилася до Київського особливого військового округу, де був склад та гараж. По вулиці Короленко, 24а-24б знаходилася комендатура. Склади знаходилися за наступними адресами: вулиця 3-ій Інтернаціонал Бориспільське шосе, станція Дарниця, станція Пост-Волинський. Стратегічні об'єкти на околицях міста повинні були захищати підходи до Києва. У населеному пункті Мишоловка (вулиця Садова) була розміщена радіостанція (7, с. 9).

Інформація, що містилася у списках об'єктів №1 та №2 була таємною. Дані об'єкти мали велике значення, як для радянського військового відомства, так і для німецьких військових.

Висновки з даного дослідження: дослідження щодо даної теми є недостатнім і фрагментарним, що вимагає подальшого продовження науково-дослідної роботи щодо пошуку нових матеріалів по використанню оборонних споруд Київської фортеці у роки Другої світової війни, як використовувалося Васильківське укріплення та деякі окремо розташовані оборонні споруди Київської фортеці невідомо. Під час дослідження було виявлено як використовували оборонні споруди Київської фортеці: Башту № 5, Жандармські казарми, завод «Арсенал», Київський військовий госпіталь, Черепанова гора (вулиця Госпітальна), територія Києво-Печерської лаври, Лисогірський форт.

ЛІТЕРАТУРА

- Бойчак, М.П. 2010. *Історія Київського військового госпіталю*. Книга III. Київ.: Преса України.
- Вишня, О., Кучер, В. 1944. *175-літній ювілей Київського військового госпіталю*. Україна, 11/12, с. 31-32.
- Голованов, О. 2002. Лисогірський форт – невивчена сторінка військового минулого Києва. *Київська старовина*, 5, с.16-27.
- Котова, Н.О. 2005. *Історія України*. Харків: Одісея.
- Малаков, Д.М. 2000. *Київ 1941-1943. Передвоєнний Київ, або те, що зникло назавжди*. Видавництво «Кий». с. 63-64.
- Наказ міської комендатури про заборону відвідування Києво-Печерської Лаври*. 1942. Державний архів Київської області, фонд Р-2353, опис 1, спр. 46.
- Списки військових об'єктів та їх околиць*. 1941-1942. Державний архів київської області, фонд Р-2356, опис 4, спр. 6а, арк. 22.
- Тронько, П.Т., Горшков, В.П., Денисенко, Г.Г., Склярєнко Є.М. 1986. *Історія заводу «Арсенал» імені В.І. Леніна*. Київ: Наукова думка.
- Ясев, Г.Є. 2001. *Вартові героїзму і звитяги. Київський укріпрайон (УР-1)*. К.: ПВА «Книга пам'яті України».

Valentyna Tymoshenko,
Senior Researcher,
National Historical and Architectural
Museum «Kyiv Fortress»

USE OF DEFENSE STRUCTURES OF THE KYIV FORTRESS DURING THE WORLD WAR II

The article based on the publications and the archive materials, shows how and which objects of the Kyiv fortress were used in the WWII. The list of objects and their role in the warfare are represented.

Keywords: *the Second World War, the Kyiv fortress, the Old Pechersk fortress, the Hospital fortification, the Vasilkiv fortification, the Lysogirsky (Bold mountain) fort, the Kyiv heavily defended fortified area, the «Arsenal» plant.*

Наукове видання

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*XI Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвяченої світлій пам'яті українського археолога та історика
Анатолія Федоровича Гуцала (1946–2021)*

Підписано до друку 10.10.2022 р.
Формат 60x84 1/8. Умов. друк. арк. 39,06.
Друк принтерний. Папір офсетний.
Зам. № 113. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 30Б, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302.
Тел./факс: (03849) 3 90 06, тел. (067) 381 29 43.
E-mail: aksiomaprint@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6561 від 28.12.2018 р.